

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
СЕКТОР СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ**

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України
18 грудня 2014 р.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів,
яка не завжди збігається з думкою Редакційної Колегії.
Відповідальність за точність цитувань несе Автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, к. 506
<http://www.history.org.ua/socium/contents.htm>
E-mail: gorobets@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

ISSN 1995-0330

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
Масової інформації КВ № 6936 від 04.02.2003 р.

Fax: (044) 279 63 62

© Інститут історії України НАНУ
© Автори

СОЦІУМ

Альманах соціальної історії

Випуск 11-12

Засновник

Інститут історії України НАН України

Редакційна Колегія

Валерій Смолій, академік НАН України – *головний редактор*

Віктор Горобець, д.і.н. – *відповідальний редактор*

Наталя Старченко, к.і.н. – *заступник відповідального редактора*

Наталія Білоус, к.і.н. – *відповідальний секретар*

Геннадій Боряк, д.і.н., професор, член-кор.
НАН України, *Інститут історії України НАНУ*

Юрій Волошин, д.і.н., професор, *Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка*

Мирон Капраль, д.і.н., професор, *Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України*

В'ячеслав Мордвінцев, д.і.н., професор, *Київський національний університет ім. Тараса Шевченка*

Раймонда Рагаускене, д.і.н., професор, *старший науковий співробітник Інституту історії Литви*

Ришард Щигел, док. габ., професор, *Університет ім. Марії Кюрі-Склодовської, м. Люблін (Польща)*

Київ
2015

СОЦІУМ

Альманах соціальної історії

Випуск 11-12

ЗМІСТ

Соціальні групи та мікрогрупи

- 11 *Юрій Зазуляк.* Старці та їхні свідчення у межовому судочинстві Руського воєводства першої половини XVI ст.
- 34 *Володимир Александрович.* Львівське середовище українських малярів першої половини XVII ст.
- 61 *Ігор Сердюк.* Ставлення до хворих дітей і сиріт у суспільстві Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі долі Романа Краснощоченка та його племінників)
- 71 *Юрій Волошин.* Вдови і вдівці у Полтаві в 60-х рр. XVIII ст.

Історія насильства

- 91 *Наталля Сліж.* Згвалтаванні ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII ст.: заканадаўства і судовая практыка
- 104 *Наталія Старченко.* Справи про звалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – перша половина XVII ст.)
- 135 *Наталія Білоус.* Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст.
- 147 *Марія Гарасимчук.* Справи про звалтування й позбавлення цноти у судах Самбірської економії в XVII ст.
- 162 *Олексій Вінниченко.* Звалтування, вбивство і пограбування, а також перелюб. Історія кримінального злочину, здійсненого під Львовом в 1645 р.

Історична конфліктологія

- 185 *Леонід Тимошенко.* Інтриги і конфлікти в історії укладення Берестейської унії у світлі документальних джерел та полемічної літератури
- 210 *Віктор Горобець.* «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732)

Історична біографістика

- 255 *Андрій Заяць.* «Єврейське» щастя: як волинський єврей Маєр Давидович збирав свій капітал (перша половина XVII ст.)
- 275 *Євген Чернецький.* Річпосполитський патріот на імперській службі: Ян-Непомуцен Хоєцький (1748–1816 рр.)

Історія повсякдення

- 289 *Олександр Одрін.* Мисливство в античних державах Надчорномор'я (на прикладі Ольвії)
- 303 *Тетяна Вілкул.* До картини повсякденного. Інформація з давньослов'янського перекладу Книги Левіт
- 317 *Олена Дзюба.* Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст.
- 330 *Оксана Косміна.* Вбрання української еліти XVII–XVIII ст.

Огляди, рецензії, полеміка

- 367 *Віталій Перкун.* Допоміжні історичні дисципліни як ключ до соціальної історії. Роботи французького історика Мішеля Пастуро
- 375 *Ірина Ворончук.* [Рец.:] *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów / Pod red. P. Guzowskiego i C. Kukli.* – Białystok, 2014. – 389 s.
- 392 *Наталія Білоус.* [Рец.:] *Wioletta Zielecka-Mikołajczyk. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów.* – Warszawa: Neriton, 2012. – 360 s. + II.
- 398 *Ігор Тесленко.* [Рец.:] Максим Яременко. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. – Харків: Акта, 2014. – 534 с.
- 407 Відомості про авторів

SOCIUM

An Almanac of Social History

No. 11-12

CONTENTS

Social groups and microgroups

- 11 *Iurii Zazuliak*. Old Men and Their Testimonies in the Perambulation of Borders during the First Half of the 16th Century (Evidence from the Rus' Palatinate)
- 34 *Volodymyr Aleksandrovykh*. Lviv milieu of Ukrainian painters of the early to mid-17th century
- 61 *Igor Serdyuk*. The Perception of Sick Children and Orphans in the Hetmanate Society in the XVIII Century (Based on the Fate of Roman Krasnoschochenko and his nephews)
- 71 *Yuriy Voloshyn*. Widows and widowers in Poltava city in the 60's of the 18th century

History of Violence

- 91 *Natalia Slizh*. Rape in the Grand Duchy of Lithuania in the 16–17 Centuries: laws of the GDL and judicial practice
- 104 *Nataliia Starchenko*. Rape cases in the Volhynian gentry milieu in the latter third of the XVI through the first half of the XVII centuries
- 135 *Nataliia Bilous*. Violence against Women: Set Pieces from Volhynian Urban and Rural Quotidian Life, XVI – early XVIII centuries
- 147 *Mariia Harasymchuk*. The cases of rape and loss of virginity in the Sambir economy of the 17th century
- 162 *Oleksij Vinnychenko*. Rape, murder, robbery, and adultery. The history of criminal offence which was committed near Lviv in 1645

Historical Conflictology

- 185 *Leonid Tymoshenko*. Intrigues and Conflicts in the History of the Union of Brest as Seen through Documentary Sources and Polemic Literature
- 210 *Viktor Horobets*'. «Offence Against the Honor of Tsar and Hetman», or the Fight for Power on the Sotnyk Level: the Case of the Novomlyn Sotnyk Hryhorii Shyshkevych (1708–1722–1732)

Historical Biography Studies

- 255 *Andriy Zayats*. How the Volhynian Jew Maier Dawidowicz raised his capital (the first half of the XVII century)
- 275 *Ievhen Chernetskyj*. The Patriot of the Polish-Lithuanian Commonwealth at the Service to the Empire: Jan-Nepomucen Chojecki (1748–1816)

History of Everyday Life

- 289 *Aleksander Odrin*. Hunting in Ancient Greek States of the Northern Black Sea Shore (Based on the Case Study of Olbia)
- 303 *Tetiana Vilkul*. Towards the View of the Quotidian. Information from the Old Church Slavonic Translation of Leviticus
- 317 *Olena Dziuba*. Fashion and Interior Design as Elements of the Life Style of the Cossack Officership in the XVIII century
- 330 *Oksana Kosmina*. The Clothes of the Ukrainian Elites, XVII–XVIII centuries

Reviews and overviews

- 367 *Vitalii Perkun*. Supplementary historic disciplines as the key to social history. The works of the French historian Michel Pastoureau
- 375 *Iryna Voronchuk*. [Review:] Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów / Pod red. P. Guzowskiego i C. Kukli. – Białystok, 2014. – 389 s.
- 392 *Nataliia Bilous*. [Review:] Wioletta Zielecka-Mikołajczyk. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów. – Warszawa: Neriton, 2012. – 360 s. + Il.
- 398 *Ihor Teslenko*. [Review:] Maksym Iaremenko. «Academicians» and the Academy. The social history of learning and education in XVIII century Ukraine. Kharkiv: Akta, 2014. – 534 p.
- 407 Information about the Authors

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ ТА МІКРОГРУПИ

Юрій Зазуляк. Старці та їхні свідчення у межовому судочинстві Руського воєводства першої половини XVI ст.

Володимир Александрович. Львівське середовище українських малярів першої половини XVII ст.

Ігор Сердюк. Ставлення до хворих дітей і сиріт у суспільстві Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі долі Романа Краснощоченка та його племінників)

Юрій Волошин. Вдови і вдівці у Полтаві в 60-х рр. XVIII ст.

УДК 347.94:94(477.8)''15''

Юрій Зазуляк

СТАРЦІ ТА ЇХНІ СВДЧЕННЯ У МЕЖОВОМУ СУДОЧИНСТВІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

Старці, старші люди, відомі також у латиномовних актах як *senes*, були головними носіями та тлумачами колективної пам'яті локальних спільнот на землях Польської Корони періоду пізнього середньовіччя та початку ранньомодерної доби¹. Вони становили важливу інституцію польського земського права, насамперед у зв'язку з вирішальним значенням їхніх свідчень у визначенні границь земельної власності².

Старці відігравали роль своєрідних спільнот правової пам'яті, наділених відповідальністю за збереження і передачу цих важливих сегментів локального знання про границі, історію землеволодіння і пов'язані з ними особливості ландшафту³. Відомості, які оприлюднювали старі селяни у ході судових процесів і які були зафіксовані в актах судочинства, отримували свого роду статус *fama publica*, і, таким чином, перетворювалися на офіційно визнані факти права, які мали вагу доказів. Через постійну практику участі цих селянських представників у правових процедурах земського судочинства, зокрема розмежуванні маєтків, відбувався процес інституціоналізації та підтримки колективної пам'яті локальних селянських громад.

---

¹ *Mysliwski G.* Pamiętnicy. Ludzie sędziwy jako źródła wiedzy o przeszłości na ziemiach polskich (do końca XVI w.) // *Europa barbarica. Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata* / Red. R. Michałowski. – Warszawa, 2008. – S. 113-126. Див. також: *Груша А.* Улада непорушності і пам'яті: «старина» і яе трансфармація ў XV – першай трэці XVI ст. // *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії.* – К., 2013. – Вип. 10. – С. 233-236.

² В одному з галицьких документів розмежування з першої половини XV ст. скликання старців та їхні свідчення при визначенні кордонів маєтків названі такими, що відповідають «звичаю земського права»: *...ibique ducti sumus per senes, qui pro utraque parte vocati fuerunt secundum consuetudinem iuris communis.* Див. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ)* / Wyd. A. Prochazka. – Lwów, 1878. – Т. VII. – No. XXXV. – S. 69-70. Між Перемишлем і Журавицею. 12 липня 1425 р. Руський староста Петро з Харбіновіц розмежує за королівським наказом село Журавицю від земельної власності, належної до міста Перемишля.

³ Про спільноти правової пам'яті у соціальному і правовому житті середньовічної Польщі див. *Górecki P.* Communities of Legal Memory in Medieval Poland, c. 1200-1240 // *Journal of Medieval History.* – 1998. – Vol. 24. – No. 2. – P. 127-154.

У своїй статті я хочу детальніше розглянути роль інституції старших людей у передачі і підтримці локальної пам'яті насамперед у контексті судово-правових процедур межового судочинства на території Галичини протягом кінця XV – першої половини XVI ст., які, як відомо, складали у той час окреме Руське воєводство, звернувши особливу увагу на динаміку взаємодії між усними і писемними типами свідчень і доказів.

Межове судочинство можна описати як спробу осмислити фізичний ландшафт через відповідні процедури і ритуали права, з яких свідчення старців було одним з найголовніших. Вивід границь і межовання були соціальним і правовим процесом, який активно впливав на формування і трансформацію ландшафту та визначав свого роду єдність фізичного і соціального простору: через фіксацію і уточнення різних аспектів наявного локального знання, а також через виявлення нових фактів і встановлення нових норм про місцеві відносини земельної власності та пов'язані із ними деталі ландшафту, про звичаї землекористування та оподаткування, про події локальної історії та людей, які її творили, фізичний ландшафт описувався, осмислювався і проживався як простір людської діяльності та досвіду. У межовому судочинстві право найкраще проявляє одну з своїх засадничих характеристик, яку сформулював свого часу Кліффорд Гіртц: право є ремеслом нерозривно пов'язаним з певним географічним місцем, а його дія набуває сенс саме у світлі локального знання⁴.

Вибраний період є важливим в історії межового судочинства з кількох причин. Відомо, що реєстрація актів розмежування маєтків у Руському воєводстві набуває систематичного характеру вже у другій половині XV ст., про що свідчить найстарша збережена книга перемиського підкоморського суду за 1472–1570 рр. Водночас з початком XVI ст. кількісно збільшується число збережених документів розмежувань королівських і приватних маєтків. Перша половина XVI ст. стала часом масштабної акції королівської влади, спрямованої на проведення кордонів королівської земельної власності у Руському воєводстві⁵. Ця політика територіалізації королівського домену була зокрема добре помітною у південно-східних повітах Перемиської землі – Стрийському, Дрогобицькому і Самбірському. Більшість з цих розмежувань королівських і приватних маєтків була проведена королівськими комісарами, тоді як підкоморій та підкоморський уряд відігравали лише допоміжну роль. Документи цього часу відрізняються якісно від подібного роду актових свідчень з попереднього століття: опис границь і юридичних процедур, а також інформація про аргументи та дії сторін процесу стають набагато детальнішими.

Усі ці зміни у документації межового судочинства резонують з важливими нововведеннями у статутному праві Корони, які стосуються розмежування земельної власності. Не виключено, що новий досвід судової практики з регулювання межових спорів, який формувався з кінця XV ст., і викликав потребу її

---

⁴ Geertz C. Local Knowledge: Fact and Law in Comparative Perspective // *Idem*. Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology. – New York, 1983. – P. 167.

⁵ Аналіз цієї політики на прикладі Мазовша див. *Mysliwski G.* Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni (Mazowsze od XII do poł. XVI wieku). – W-wa, 1999. – S. 61-62.

нормативного закріплення у статутному праві. Законодавство кінця XV – першої половини XVI ст. лише побіжно, а інколи і суперечливо трактує роль старців у граничному процесі⁶. Важливо, що усі згадки про старців у статутному праві стосувалися виключно розмежування королівських та шляхетських маєтків. Хронологічно перший важливий законодавчий акт – це параграф статуту короля Яна Ольбрахта з 1496 р., який було затверджено на пйотрковському сеймі того ж року. Згідно з цією конституцією для проведення розмежування король визначав на комісарів двох дигнітаріїв та двох нижчих урядників даної землі, до яких також додавався місцевий підкоморій. Місцевий староста мав супроводжувати комісарів під час розмежування та забезпечувати їхнє перебування. Комісари, виїхавши на місце скликали місцевих старців, слухали їхні зізнання, складені під присягою, та на їх основі здійснювали розмежування. Якщо зізнання старців суперечили одні одним, то комісари повинні були згідно свого сумління погоджувати такі суперечливі свідчення і виводити границю за власним переконанням (*secundum eorum privatum iudicium*). Комісари приймали рішення більшістю голосів без огляду на думку старости чи державці⁷.

Пйотрковський сейм з 1519 р. підтвердив своєю конституцією силу норм статуту Яна Ольбрахта з 1496 р. При цьому, пйотрковська конституція з 1519 р. виразно наголошувала на першості усних зізнань старців перед свідченнями писемних документів. Як підставу особливої ваги свідчень старців у межовому судочинстві параграф конституції подавав сумнівну вірогідність описів масткових кордонів і граничних знаків у багатьох представлених шляхтою писемних привілеях та документах. Ця непевність свідчень документів була пов'язана насамперед з тим, що більшість з зафіксованих у документах границь не зазнала наочної перевірки (*re oculis non subiecta*)⁸. Тому комісари мали спиратися насамперед на свідчення старців при виводі границь.

---

⁶ Огляд статутного і сеймового законодавства Корони у справі участі старців у межовому судочинстві див. *Myśliwski G.* Pamiętnicy. – S. 122-124; *Laguna S.* O prawie graniczném polskiem – Warszawa, 1875. – S. 22-33.

⁷ *Volumina constitutionum* (далі – VC) / Wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. – Warszawa, 1996. – Т. 1. – Vol. 1. – S. 80-81: *...commissarios illius terrae et districtus, in quibus bona limitanda consistent, videlicet duos dignitariis et duos officiales cum succamerario deputabimus et deputare debeant capitaneoque seu tenutario bonorum nostrorum mandabimus, ut pariter cum commissariis eisdem ad limitandum bona eadem exeat, descendat et commissarios expensis provideat, in his praesertim bonis quae habemus libera et sine s. 81 obligatione, qui quidem commissarii, postquam exiverint, debent ex utraque parte senes advocare, a quibus recepto iuramento iuxta eorum recognitionem et testimonium ad limitationem precedent. Si vero senes ipsi discordes fuerint, extunc commissarii iuxta suas conscientias concordando discordias senum, secundum eorum privatum iudicium, limitationem ipsam prosequuntur et terminabunt, ubi autem et ipsi commissarii discordarent, volumus quod ex eorum sententia, qui plures in voces concordes fuerint, auctoritate atque potestas dependeat diffinita terminandi nostrorum officialium, videlicet capitanei aut tenutarii contradictio non obstante.*

⁸ *Corpus Iuris Polonici* / Wyd. O. Balzer. – Kraków, 1906. – Vol. 3. – № 210. – S. 389-390. Див. параграф 6. *Limitationes bonorum non secundum litteras et signa in eis descripta, sed iuxta senum testimonia fieri debent: Quia multae litterae et privilegia reperiri solent, partim abusa, partim etiam incerta, statutum serenissimi olim domini Regis Alberti renovamus, ut videlicet limitationes bonorum fiant non secundum litteras et signa in eis descripta ad instantiam petentium, et re oculis non subiecta, sed iuxta senum testimonia, praesertim cum illius Maiestas tam benignam et liberalem constitutionem*

Проте наступні конституції з 1523 і 1538 рр. зосереджують головну увагу на особливих повноваженнях королівських комісарів, а не на старцях. Параграф конституції пйотрковського сейму з 1523 р. регулював фактично лише один частковий випадок. Він постановляв, що, незважаючи на відмову королівських старост чи державців явитися для розмежування і представити своїх старців, комісари могли продовжувати розмежування і отримували право одноосібно виводити границі⁹. Остаточна компетенція комісарів і їхнє виключне право визначати границі між королівськими і приватними маєтками були закріплені у пйотрковській конституції 1538 р. Ця сеймова ухвала передбачала, що королівські комісари після огляду металічних граничних знаків та встановлення їх правдивого перебігу, для чого вони могли за необхідності залучати також свідчення старців, виводили границі на власний розсуд і згідно власної совісті¹⁰.

Недавно відомий польський дослідник Гжегож Мислівський, ґрунтуючись на наведених вище свідченнях статутного законодавства, запропонував вважати першу половину і середину XVI ст. періодом поступового занепаду ролі старців у межовому судочинстві. У своїй праці про місце старців як соціально-генераційної групи у соціально-правових відносинах і культурному процесі середньовічної Польщі Г. Мислівський зокрема відзначив, що на зменшення ваги свідчень старших людей мав вирішальний вплив ріст освіченості польського суспільства, зокрема розвиток поточної культури письма, зростаюче значення писемних доказів у праві та судочинстві. Інший чинник, який згадує вчений – це зростання селянського підданства, яке суттєво знизило соціально-правовий статус селян у тогочасному судочинстві. Ці процеси, на думку Г. Мислівського, впливали на збільшення скептицизму щодо вірогідності усних свідчень старших людей¹¹.

У своєму дослідженні Г. Мислівський також заторкнув тему ролі старців у межовому судочинстві на галицьких землях Польської Корони. Вчений підкреслив, що нові норми та процедури розмежування маєтків, які ґрунтувалися на писаному статутному праві і які фактично не залишали місця для свідчень

---

fecerit, ut cognitionem et distinctionem bonorum nostrorum dignitariis et officialibus regni, subditis nostris committeret.

⁹ Corpus Iuris Polonici / Wyd. O. Balzer. – Kraków, 1910. – Vol. 4. – Fasc. 1. – № 15. – S. 43. Параграф 6. De faciendis limitibus inter bona nostra regia et subditorum nostrorum, tam spiritualium, quam saecularium: *Praeterea, cum commissarii nostri convenient ad locum limitum, sive capitaneus seu tenentarius noster exiverit, sive non, eduxerit senes, aut non, ipsi commissarii nihilominus limites ipsos prosequi et finire debebunt, capitanei nostri et etiam illius, qui queritur de iniuriis limitum, contradictione seu motione et appellatione, ac etiam absentia minime obstante.* Очевидно як свого роду проміжний захід на шляху до цієї ухвали можна вважати параграф конституції пйотрковського сейму з 1511 р. про кару для старост і державців королівських маєтків, які ігнорували проведення розмежування. Ibid. – Vol. 3. – № 69. – S. 156. Нове видання у VC. – Т. 1. – Vol. 1. – S. 247.

¹⁰ VC. – Т. 1. – Vol. 2. – S. 171. Параграф 19. De limitibus hereditariorum cum regalibus: *Ceterum ad tollendas difficultates in faciendis limitibus, statuimus ut commissarii nostri, Deum solum prae oculis habentes, nulli partium favendo, conspectus inprimis signis metalibus et rei veritate diligenter investigato, tam ex senum etiam, si opus fuerit, iuratorum testimoniis, quam aliis possibilibus iudiciis, limites inter bona nostra regia et hereditaria, pro arbitrio et conscientia sua constituent.*

¹¹ Myśliwski G. Pamiętnicy... – S. 125. А. Прохазка твердив про кінець XVI ст. як час занепаду інституції старців. Див. Prochaska A. Przedmowa // AGZ. – Lwów, 1906. – Т. XIX. – S. XXI.

старших людей, могли проникати з певним запізненням у судову практику таких периферійних регіонів як Галичина¹².

Актівий матеріал судових процесів розмежування, який походить з території Руського воєводства, загалом підтверджує останнє спостереження Мислівського. Справді, сеймове законодавство початково суттєво не вплинуло на зменшення присутності старців у межовому судочинстві. У перше десятиліття між виданням конституцій 1523 і 1538 рр. старці продовжували відігравати важливу, часом ключову роль у встановленні маєткових границь. Важливість старців у граничних процесах того часу добре засвідчена актами розмежувань королівських і приватних маєтків, які відбувалися у 1524, 1525 і 1532 рр.¹³ Старці також фігурують у розмежуваннях не лише королівських, але й виключно приватних шляхетських маєтків з 1529 і 1531 рр.¹⁴ Окремі зізнання старців також спеціально реєструвалися у гродських книгах у зазначений період (1526 р.)¹⁵.

Ці розбіжності між судовою практикою та хронологією норм статутного права ставлять питання про те, наскільки постанови згаданих сеймових конституцій можуть бути достатнім показником для того, щоб прослідкувати тенденцію до зменшення ролі старців у судових процесах про границі. У цьому зв'язку варто звернути увагу на одну особливість регулювання межового судочинства у статутному і сеймовому законодавстві початку XVI ст. Від норм королівських статутів і сеймових ухвал того часу годі очікувати систематичного і вичерпного регулювання усіх аспектів граничного права. Звернення сеймових конституцій до питання розмежування земельних маєтків доволі часто мало характер *ad hoc* постанов, які приймалися у відповідь на пропозиції чи петиції сеймуючих. Власне цим пояснюється, наприклад, першочергова увага до розмежування королівських і приватних шляхетських маєтків у тогочасному статутному праві і королівських привілеях: встановлення границь між королів-

---

¹² *Myśliwski G.* Pamiętnicy... – S. 124. Ця теза Г. Мислівського є співзвучною з недавнім дослідженням білоруського дослідника Олександра Груші, який пише про занепад доказової ваги усних свідчень на прикладі присяги у судочинстві ВКЛ. Див.: *Груша А. П.* Недоверие – не из-за него появился письменный акт? // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* – СПб., 2010. – № 1 (7). – С. 151, 155.

¹³ AGZ. – Т. XIX. – № 3037 (Акт розмежування королівських сіл Угерсько і Вівня від Пукеничів, власності Васька і Михайла Тустановських, датований 13 жовтня 1524 р.); Ibid. – № 3038 (Акт розмежування між королівським містом Стрий, державою Георгія з Паньова з одного боку, королівськими селами Літня, Мединичі, які належали до Дрогобицького староства і були в державі Яна Каменецького з іншого боку, і приватним селом Заплатином, власністю родини Заплатинських, датований 26 вересня 1525 р.); Ibid. – № 3129 (Акт розмежування між королівським селом Трешневим з одного боку і Ясеновим з іншого боку, датований 3 вересня 1532 р.).

¹⁴ Ibid. – № 3043 (Акт розмежування села Слонисько, Довге і Рапціці шлях. Якуба Слониська і Зофії, вдови шлях. Миколая Чайковського з одного боку та села Вробловичі шлях. Яскманицьких, датований 8 червня 1529 р.); Ibid. – 3047 (Акт розмежування між селом Тройчиці або Радловичі і Дмитровичі, діничної власності Петра Троєцького, з одного боку, та частки села Кусеничі, власності Рафала Пелки і його дружини Беати, датований 13 березня 1531 р.).

¹⁵ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 9. – Спр. 13. – С. 219-220. Свідчення у процесі розмежування королівського села Голешів від сіл Бортники, Молодинче, Новошини, Вишнів, власності Жоравинських, записане до львівських гродських актів під датою 18 жовтня 1526 р.

ською і шляхетською власністю було постійним постулатом представників шляхетського стану на сеймах, і у відповідь королі були змушені враховувати цю вимогу шляхти¹⁶. Неувагу до старців у конституціях 1523 і 1538 рр. можна, отже, розглядати не як цілеспрямовану спробу зменшити вагу цієї інституції у граничному праві, але швидше як наслідок цього вкрай неповного і вибіркового характеру регулювання даних проблем у тогочасному законодавстві. Граничне право було сферою, яка значною мірою регулювалася на підставі судової практики і звичаїв. Ця важлива риса тогочасного права добре помітна, наприклад, у статутному праві XV ст. Так, Краківсько-вартські статuti Владислава Ягайла з 1420–23 рр., які були однією з найперших спроб статутного регулювання межового судочинства у Польській Короні, узагалі не згадують про інституцію старців. Параграф цих статутів лише постановляв, що підкоморій мав присудити вивід границь тій стороні, яка зуміла представити краще збережені і переконливіші граничні знаки та копці. На тих ділянках, де такі знаки були відсутні, сторона, яка виводила границі, мала показувати межу під присягою та зі свідками¹⁷. Водночас, не має сумніву, що ці приписи краківсько-вартських статутів співіснували з некодифікованими звичаями судової практики, в якій старці були важливою і обов'язковою складовою. Ще один приклад обмеженого впливу кодифікованого польського права XV–XVI ст. на практику межового судочинства і участь селян у ньому стосується спеціальних зобов'язань сільських громад доглядати за збереженням та поновленням споруджених граничних знаків. Ці публічні обов'язки селян ніколи не згадуються у тогочасному законодавстві. Проте, їхнє існування засвідчують судові ухвали комісарів під час виводу границь¹⁸.

Звертаючи особливу увагу на повноваження комісарів у межовому судочинстві, конституції 1523 і 1538 рр. частково йшли вслід за нормами статутів Яна Ольбрахта з 1496 р. У законодавстві Яна Ольбрахта вже була передбачена можливість комісарам, за відсутності згоди серед старців, фактично самостійно здійснювати вивід границь. Послаблення ролі старців у межовому судочинстві відбувалося не лише за рахунок зростання значення привілеїв і писемних

¹⁶ Див. наприклад постанови Червінського привілею з 1422 р., Нешавських привілеїв з 1454 р., статутах Яна Ольбрахта з 1496 р. Див. *Volumina legum* (далі – VL). – Petersburg, 1859. – Т. 1. – P. 37. – Col. 1; *Ibid.* – P. 114. – Col. 2; VC. – Т. I. – Vol. 1. – S. 80.

¹⁷ VL. – P. 34. – Col. 1. Параграф *De limitibus et terminis figendis: De limitibus autem nostrorum Nobilium taliter duximus providendum, quodsi contigerit aliquem litigantem pro limitibus, docere vel ostendere scopulos dictos kopce ad minus tres, aut alia signa notabilia in campis vulgariter wyiazdy, in silvis vero signa adinstar cruces facta, ut est moris, extunc Succamerarius noster illum, qui meliora et notabiliora signa seu scopulos ostenderit discernens, sub honore et conscientia debebit et tenebitur mittere ad probandum, ubi autem utraque pars signis notabilibus inter haereditates caret, extunc actor ad probationem limitum cum testibus prout de jure est admittatur.*

¹⁸ Див. наприклад судовий процес про розмежування з 1518 р. королівського села Вроблик та сіл Климкової і Гладзини, маєтків Вікторина Сененського. AGZ. – Т. XIX. – № 3117. – S. 682: *Domini quorum hereditates hodie et hac vice distingvntur et limitantur signis granicialibus et scopulis debetis committere vestris subditis in prenominatis hereditatibus vel semel in anno certo tempore aus veris aut estatis aut autumni tota communitas vel communitates, revidere aut limites et scopulos ne per quempiam destruantur vel a peccoribus conculcentur, vel si minus declinant et notorietatem suam perdunt, ut tempestive renoventur, ne materia litis iterum in has excitetur hereditates limitibus extinctis.*

документів як таких, але й через розширення повноважень комісарів, які вже самі вирішували яким типам доказів віддавати перевагу під час виводу границь. У цьому зв'язку слід також додати, що конституції з 1523 і 1538 рр. жодним чином не згадують про перевагу свідчень писемних документів над зізнаннями старців.

Очевидно можна говорити про певну умовність протиставлення усних і писемних свідчень у межовому судочинстві Руського воєводства першої половини XVI ст. Становлення системи доказів у судовій практиці розмежувань земельної власності йшло не тільки в напрямку заміщення усних зізнань писемними документами, але й через взаємодоповнення та взаємодію цих двох видів свідчень. Як правило писемні документи, представлені на судових слуханнях, підкріплювалися усними зізнаннями старців. Так вчинили, наприклад, Васько і Михайло Тустановські під час розмежування у 1524 р. свого села Пукеничі від королівських сіл Угерська і Вівні у Стрийському повіті. Виводячи границі, його учасники перейшли навпроти Вівні струмок званий Глиняний потік. Там Тустановські заявили, що земля, яка тягнеться від Глиняного потоку через королівське село Угерське і село Вівня є їхньою дідиною і належить до руського монастиря в Угерську. Цей монастир, твердили Тустановські, був теж їх дідиною власністю, на доказ чого вони показали спеціальний привілей. Після прочитання привілею комісари підтвердили його правочинність. Визнаючи вагу цього привілею, комісари спеціально підкреслили, що слушність претензій Тустановських була підкріплена зізнаннями старців з королівського села Угерсько. Старці додатково розповіли, що Монастир було насильно відібрано у Тустановських покійним дрогобицьким старостою Станіславом Малдшиком. Після цього Тустановські просили комісарів, щоб ті присудили їм назад згаданий Монастир і землю належну до нього, та розмежували його володіння від королівського села Вівні. Однак, комісари, з огляду на заперечення стрийського і дрогобицького старост, вирішили відіслати претензії Тустановських, як і подальше тлумачення їхнього привілею на розгляд короля¹⁹.

Цей випадок спірної власності Тустановських показує важливу роль контексту публічності та відкритості тогочасного судового процесу і права загалом для розуміння функціонування документів як доказів у тогочасній судовій

---

¹⁹ Ibid. – № 3037. – S. 574-5: ... *dum vero pertransivimus rivulum Glynni in aliam partem ex opposito ville Wownya extunc Tustanowszczy dicebant, quia ipsa terra, que tendit a Glynnie usque ad fluvium Wownya et intermediens bona regalia Vherskve et villam Wownya est terra et hereditas ipsorum ad prefatum monasterium pertinens, quem Manasterz asserebant dicti Tustanowszczy esse illorum bona hereditaria, quod probabaut privilegio, quod nos Commissarii legendo vidimus ita fieri probavimus id recognitione senum ex bonis reg Uherskve refferebantque, quod ipsa bona Monasterz sunt ipsis manu forti et violenta per olim dom gsum Stanislaum Maldrzyk Capit Drohobyc adempta. Monuerunt itaque nos Commissarios, ut ipsis dicta bona Monasterz iuxta ipsorum privilegium adjudicavimus, a bonis regalibus Wownya oblimitaremus. Tandem gsus Georgius de Panyow Capit Striensis asserebat ipsam terram pertinere ad bona regalia Wownya et gsus Iohannes Camynyczky Capit Drohobic bona Manasterz refferebat protunc ad capitaneum ipsius Drohobyc quia esse situata ex altera parte Wownya, que pertinet ad capit Drohobyc. Nos Commissarii intellegentes, quia de dictorum bonorum ipsis Tustanowskym adjudicatione in commissione Regie Maiesti privilegii ipsorum interpretationi regie Maiestatis reservavimus.*

практиці розмежувань. В умовах середньовічної культури відкритості вага писемного свідчення була тим більшою, чим більше осіб знали, поділяли та могли підтвердити достовірність інформації, яка містилася у документі. Власне з цього випливала постійна потреба підтверджувати свідчення писемних документів усними зізнаннями свідків-старців. Участь старців у виводі границь і була одним із тих вирішальних чинників, які перетворювали розмежування у публічний, відкритий процес.

У певні конфліктні моменти виводу границь зізнання старців використовувалися не лише старонами, але й комісарами як вирішальний доказ для обґрунтування власного вироку, особливо за відсутності, або ж через недостатню доказову вагу писемних документів. Саме в такий спосіб ухвалили свій вирок комісари під час виводу границь у 1524 р. між королівським містом Стрий, державою Георгія з Паньова з одного боку, королівськими селами Літня, Мединичі, які належали до Дрогобицького староства і були в державі Яна Каменецького з іншого боку, і приватним селом Заплатином, власністю родини Заплатинських. Один з судових актів процесу повідомляє, що у певний момент розмежування Заплатинські звернулися до комісарів з закликом присудити їм своїм декретом млин у Заплатині і місцевість звану Старе Демнисько. Заплатинські вимагали таким чином підтвердити, що млин і Старе Демнисько знаходяться у межах їхньої маєтності. Однак, комісари відмовили Заплатинським. Як підставу для цього вони вказали, що у королівському дорученні на розмежування нічого не згадується про млин та згадану місцевість. Важливо, що вони також аргументували свою відмову, покликаючись на свідчення старців: жоден із старців з обох сторін не зміг розповісти комісарам нічого певного про те чи справді згаданий млин належав до Заплатина. Навпаки, як вказували комісари, старці зізнавали, що млин належав до стрийського староства і був королівською власністю. Крім того, старці обох сторін свідчили, що за давнім звичаєм у цьому млині у Заплатині селян мололи збіжжя без сплати Заплатинським жодної данини. Це очевидно мало бути свідченням сумнівності прав Заплатинських на цей млин, бо як відомо у середньовічному праві тривала давня практика землекористування та оподаткування творила правові норми та визначала дієвість цих норм, особливо коли йшлося про некодифіковані звичаї. Саме тому, комісари відмовилися присудити Заплатинським згаданий млин і старе Демнисько, але відіслали справу на розгляд самого короля²⁰.

²⁰ Ibid. – № 3038. – S. 576: ... *Hortaverunt nos Commisarios Zaplatynsczy quatenus ipsis molendinum in villa Zaplatyn situatum et Antiquam Demnysko nostro decreto commissario adiudicaremus, quod molendinum et Antiqua Demnysko nostro decreto commissario adiudicaremus quod molendinum et Antiqua Demnisko stant in circumferencia oblimitacionis bonorum Zaplatyn, sed quia de molendino et de Demnisko in commissione SRM nihil habuimus in commissis, et eciam ex eo, quia nullum senem parte ex utraque habere potuimus, qui nobis pro certo narrare potuisset, quod ipsum molendinum aliquando pertinuisset ad Zaplatyn, sed ipsum molendinum et Antiqua Demnisko dicebant sempter pertinere ad bona regalia Capitaneum Striense, recognoscebant eciam senes utriusque partes, quia ex antiqua consuetudine erat observatum, quod in ipso molendino in Zaplatyn ipsis omnibus nobilibus Zaplatynskym moliebantur frumenta absque receptione mensurarum, quare ipsum molendinum cum piscina Zaplatynskym non adiudicavimus neque Dymnysko, sed huius rei causam distulimus RM discernendum.*

Важливість усних зізнань помітна також у тих судових процесах, в яких старці одної сторони відмовлялися свідчити під присягою про границі, внаслідок чого увесь процес розмежування призупинявся. За таких обставин комісари часто не наважувалися ухвалити рішення передати право виводити границі іншій стороні, навіть за наявності у неї писемного привілею і готовності підтвердити і виводити описані у ньому границі під присягою. Так відбулося, наприклад, у процесі з 1496 р. між Анною з Журавиці, яка тримала у заставі королівське село Манчиківичі, та Станіславом Дершняком, власником села Рокитниця (Перемиська земля). Анна та її старці відмовилися виводити границі під присягою. Тоді Станіслав Дершняк представив давній привілей на володіння Рокитницею, виставлений ще руським старостою Отто з Пільчі і писаний руською мовою, в якому були описані наріжні та інші копці, які визначали границі його маєтності. У судовому акті комісари уточнили, що самі оглянули згадані у документі копці, спеціально виїхавши для цього на місцевість. На підставі свого привілею Дершняк вимагав надати йому право виводу границь. Він заявляв, що готовий разом зі 6-ма свідками з-поміж місцевої шляхти підтвердити під присягою границі, які були зафіксовані у згаданому привілеї. Проте, комісари не допустили Дершняка до складання присяги. Вони мотивували це намаганням уникнути шкоди для його душі, що очевидно могло теж означати певну недовіру до достовірності представленого ним привілею і вміщеного там опису границь. Врешті комісарам вдалося погодити усі суперечки між сторонами і на підставі досягнутої полюбовної угоди самим провести розмежування²¹.

Схоже рішення було прийняте комісарами під час розмежування королівського села Дуліби та Нежухова, власності пана Юхна Нагваздана, що у Стрийському повіті (акт процесу датований 7 грудня 1508 р.). На одному з етапів виводу границь державці королівських маєтків Аукт, Георгій та Якуб з Паньова вирішили відмовитися від подальшої участі у розмежуванні, вважаючи запропоновану комісарами границю несправедливою. Певний час комісари продовжували вести границю. Однак через відсутність старців з королівських маєтків, яких державці, покидаючи комісарський суд, забрали з собою, комісари припинили процес розмежування. Тоді пан Юхно, зважаючи на відсутність старців і свідків з королівських маєтків, просив комісарів дозволити йому і його свідкам закінчити процес виводу границь, посилаючись на приписи статутного права. У відповідь комісари заявили, посилаючись на своє трактування права,

---

²¹ Ibid. – № 3020. – S. 561: *Que dna Zyrawska cum suis senibus noluit prestare iuramentum. Actor ex adverso Stanislaus Dersznyak produxit litteram sub titulo et sigillo rutennico scriptam olim mfcī Otha de Pylcza Capitanei terræ Russiæ et scopulos aciales et inter ipsos alios ex antique sipatos quos et vidimus exequitantes et dixit in hec verba: Domini Commissarii, sum paratus probare super istas granicies, quas monstravi, iuramento corporali cum sex testibus nobilibus fide dignis quos hic habeo, quia sunt iuste et vere granicies ex antique sursum erecte iuxta meam litteram lacius canentem, cum dna Zyrawska sicut actrix cum suis testibus noluit prestare iuramentum. Nos autem in iudicio sedentes volentes videre iuramenta ob detrimentum animarum partes de eorum bona voluntate concordavimus obmittenda, antiquos scopulos mediavimus per medium ipsas discordias parciū equitando et bona providendo incepimus sipare granicies a pariete hereditaria opidi Krzywczā in superficie rivuli dicti Cholulyka...*

що без сторони-позивача і старців вони не можуть завершити встановлення сумнівних границь. Розмежування було призупинене до часу, коли король не змусить державців представити своїх старців для завершення проведення границь²².

На необхідності погоджувати усні зізнання старців та інформацію писемних документів у межовому судочинстві наголошують також спеціальні королівські роз'яснення щодо окремих судових процесів, виданих на прохання комісарів. Про подібне застереження короля проти спроб виводити границі, спираючись виключно на свідчення писемних документів, згадує, наприклад, акт розмежування з 30 вересня 1490 р. між королівськими селами Медикою, Яскманичами, Чиковом і Сідлиськами з одного боку та дідичною власністю Яна Фредра, селами Плешовичі, Поповичі і Биків (Перемиська земля). Ян Фредро представив комісарам привілей, підтверджений королем Казимиром, на вічне володіння згаданими селами із встановленими границями. Вивчивши цей привілей комісари звернулися до короля за порадою чи вони повинні встановити границі відповідно до змісту документу. Король через своїх радників поінформував комісарів, що границі потрібно виводити не порушуючи юридичної ваги свідчень привілею, але й водночас узгоджуючи інформацію документу з усними свідченнями старців і сусідів-землян²³. Як видається, саме принципи, які базувалися на узгодженні свідчень писемних документів та усної традиції, і були домінуючими у практиці виводу границь протягом перших десятиліть XVI ст.

Таким чином межове комісарське судочинство було змушене зважати на локальну традицію і принципи колективного судочинства, уособлені власне у правових компетенціях старших людей. В інституції старців можна бачити як силу та авторитет «старого права», які посідали таке важливе місце у середньовічній правовій уяві та практиці, втілювалися і легітимізувалися у конкретних його носіях, чий особистий авторитет впливав з їхнього значного віку і накопиченого знання та досвіду. Ось як, наприклад, аргументує достовірність і легітимність свідчень старців, посилаючись на авторитет їхнього віку, судова записка сяноцької гродової книги з 14 листопада 1513 р. Зізнання, які склали під присягою шестеро старих селян з Щавного у справі приналежності до королівської власності кількох потоків та річок, суд постановив записати і вважати

---

²² Ibid. – № 3024. – S. 564: *...sed quia in absentia senum de bonis regalibus, quos domini tenentarii a iure commissariali recedendo secum receperunt, tales granicies ita ut licuit limitare cessaverunt, in quo loco finali dnus Iuchno in absentia senum seu testium de bonis regalibus petivit iuridice ad finalem terminationem granicierum suarum esse admittendum cum suis testibus post discessum tenentiariorum, referendo se ad statutorum dispositionem. Per Commissarios in statutis sic disponi inventum est, quod tenentarii contradicentes non obstantibus oblocucionibus statutis utriusque partis senioribus testibus ad limitationem procederent, quod dni commissarii absque parte actoria et senibus facere nequiverunt tum sine ministeriali et eius proclamacione iuridica, qui ministerialis cum senibus per tenentarios accepti errant, quare commissarii limites inceptos finire non potuerant ob contumacem recessionem tenentiariorum et recepcionem senum cum ministeriali suspenderuntque limites faciendos tunc, quando regia Maie-tatis compellat tenentarios iuxta statutum regni ad statuendos senes ex parte bonorum regalium.*

²³ Ibid. – № 3013. – S. 557.

достовірним, оскільки *in decrepitu existentes seniores aliis et propterea vetusta magis aliis scientes et recordantes*²⁴.

На підставі судових актів розмежування, які походять з Руського воєводства початку XVI ст., важко щось сказати про вік «старців». Певні свідчення натомість надає актовий матеріал гродського судочинства першої половини XVI ст. У 1529 р. група старших селян зі сіл Санева, Дмитровичів, Винничків, Давидова, Звенигорода, Глуховичів складала під присягою зізнання перед львівським гродським судом у справі того, у якій формі мали сплачувати стаційне на користь короля селяни з Санева, села, що було у заставі Яна Печихвоського. Документ зафіксував вік усіх 7 старців-свідків. Наймолодшому з них, Лукіяну з Глуховичів, було коло 50 років, найстаршим, Хвалу з Дмитровичів та Гриневі з Давидова приблизно 80 років²⁵. Ці дані цілком добре узгоджуються з уявленнями про старший вік у середньовічному праві та середньовічній літературній традиції²⁶.

Зізнання старців у межовому судочинстві належали до давньої правової традиції розповідати право і пояснювати звичай, яким були наділені ці старші представники локальних сільських громад²⁷. Старці склали зізнання не лише про границі маєтків, але стосувалися широкого спектру особистого і колективного знання та досвіду про звичаї і практики землекористування, фіскальні та юрисдикційні компетенції різних інституцій та осіб²⁸. Згадані вище акти розмежувань зі Стрийського староства повідомляють про розповіді старців, які стосувалися права і користування млином у Заплатині, або ж про насильницьке захоплення дрогобицькими старостами належного Тустановським монастиря.

Важливо, що залучення старших людей не обмежувалося виключно рамками межового судочинства. Крім виводу границь, старці фігурували також у про-

---

²⁴ ЦДДАУЛ. – Ф. 15. – Спр. 8. – С. 874-5: *Venientes personaliter prouidi Lukaz Kwocieczka, Voythkovyq, Zan Thurek, Iwan Byedon, Klysz Byedon, Jaczko Veresczko homines et kmethones de Sczawne in decrepitu existentes seniores aliis et propterea vetusta magis aliis scientes et recordantes mediis iuramentis recognoverunt quia isti torrentes spectant legitime et juste ad bona s. 875 regalia et castrum Sanok. In primis videlicet incipiendo torrentes qui currit odusthvyetlyn donsthmerekovyecz. Item odusthmerekovyecze donsthbystrego ad Byesczad. Item odusthbystrego prubovysczom. Item a Srukovyscze inferius fluuio dicto Dolzycza donsthplawskyego. Item odusthplawskyego holmem vsque ad Nyezqmblyecz. Item Nyezqmblyecz totaliter regalis vsque ad summitatem montis Duszaczyn. et ideo ab eis talis attestacio et recognicio recepta est quia sunt decrepiti et iam senio confecti. ne post ea iusticia regalem bonorum eis morientibus dispareat et illicite occupetur.*

²⁵ Там же. – Ф. 9. – Спр. 13. – С. 533-4. Запис до гродської книги зроблено під датою 11 листопада 1529 р.

²⁶ Hofmeister A. Puer, Iuuenis, Senex. Zum Verständnis der mittelalterlichen Altersbezeichnungen // Papsttum und Kaisertum. Forschungen zur politischen Geschichte und Geisteskultur des Mittelalters. Paul Kehrl zum 65. Geburtstag / Hrsg. A. Brackmann. – München, 1926. – S. 287-316.

²⁷ Див., наприклад, згадки про старців у найстарших документах розмежувань, які походять з Галичини XIV ст. Zbiór dokumentów małopolskich (далі – ZDM) / Wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa. – Wrocław etc., 1969. – Cz. IV. – № 943. – S. 92 (8 травня або 26 вересня 1352 р. руський староста Ота Пілецький встановлює границі власності Кузьми Сурмича у лісі Радохонь); Akt graniczny czerwono-ruski z 1353 r. / wyd. A. Prochaska. – Kwartalnik Historyczny. – 1896. – Roczn. X. – S. 814 (руський староста Ота Пілецький проводить розмежування с. Надковичі перемиського владики Курила Волошина і с. Оріховичі Осташка Потрутовича).

²⁸ Myśliwski G. Pamiętnicy. – S. 119-120.

цесах, які відбувалися у гродському суді, а також свідчили під час проведення королівських люстрацій. Так, маємо приклади, коли у гродському суді зізнання старців використовувалися для підтвердження землевласницьких прав шляхти на маєтки²⁹. Відомий випадок, коли староста опитав старців для вирішення суперечки двох руських священників про право відправляти Службу Божу у сільській церкві³⁰. Їхні свідчення залучалися також для того, щоб прояснити особливості оподаткування окремих королівських сіл, як це було у згаданому вже процесі про сплату стаційного у Саневі (1529 р.). Свідчення старців були важливою частиною процесу документування локальних звичаїв, необхідного як для розбудови і упорядкування податкової політики держави Ягелонів, так і посилення влади приватних панів над селянами у контексті формування селянського підданства протягом XVI ст. У цьому зв'язку цікаво, що припущення про занепад ваги зізнань старців у межовому судочинстві у середині XVI ст., контрастує з важливою роллю, яку відігравали селянські свідчення в організації і проведенні наймасштабнішого фіскального заходу Ягелонської держави, яким була люстрація королівських маєтків 1564–1565 рр.

Деякі з подібних свідчень могли набирати форми доволі розгорнутих оповідей про історію сіл та навіть їхніх окремих мешканців, метою яких було прояснити локальний контекст виникнення конфліктів навколо спірної власності та прав. Так, у 1524 р. під час розмежування Львівського і Яворівського староств між Скварявою з одного боку та Смерековим і Туринкою з іншого боку, комісари розпитували старців з обох боків щодо прав скварявської громади на випас свиней у лісі Виків, що належав до королівського домену. Старці з Смерекова і Туринки заперечували законність права на дозвіл селянам зі Скваряви випасати там свиней. Згідно з їх свідченнями, таке право жителів Скваряви ніколи не було санкціоноване королівською владою, але було здобуте шляхом звичаєвого користування. Вони розповіли, що був колись у Смерекові старий чоловік, який уже не міг працювати і доглядати своїх бджіл, а тому попросив свого синівця, що проживав у Скваряві, щоб той взяв на себе турботу за бджолами. Для цього старий селянин зі Смерекова подарував синівцю шість медоносних дерев. Після смерті свого стрия чоловік зі Скваряви володів цими медоносними угіддями, а згодом навіть отримав доступ (буквально «стежку») до королівського лісу завдяки дозволу пана Висоцького. У свою чергу той чоловік зі Скваряви мав двох синів, які зробили два медоносні «лежива» у виківському

---

²⁹ ЦДАУЛ. – Ф. 13. – Спр. 283. – С. 95-96 (29 жовтня 1558 р. група старців з Пікуличів, Медики і Лучиць склала під присягою зізнання, які підтверджували дідичні права Марка Негребецького на частку земельної власності у Негрібці); Описи королівщин в руських землях XVI в. Т. III. Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської. / Ред. М. Грушевський // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 408 (Старі селяни з Гряди, що у Львівській землі, складають детальне зізнання про історію шляхетського землеволодіння та держання цього королівського села).

³⁰ У 1500 р. руський староста і белзький воєвода Петро Мешковський, розглядаючи у львівському гродському суді суперечку двох православних руських священників за право служити у церкві с. Страдч, при винесенні вироку вдався до показів місцевих старців-свідків. Староста вирішив, що кожна зі сторін буде правити службу Божу у церкві почергово, один тиждень одна, наступний інша. Див.: AGZ. – Lwów, 1891. – Т. XV. – № 3002.

лісі, і потім поділили їх між своїми спадкоємцями. Таким чином, селяни зі Скваряви почали користуватися угіддями згаданого королівського лісу³¹.

Ось ще один приклад таких детальних селянських розповідей про локальне минуле, у центрі яких історія земельної власності. У 1526 р. у львівському гродському суді свідки-старці з королівського села Голешів Ясько, Петр, Васько, Курило, Марко, Кузьма, Ілько (7 осіб) стверджували перед королівськими комісарами, що село Лапшин є королівським і тягнеться до Городища, званого Дивин Город, і що згадане село є давнішим за Голешів і місто Журавно, котре перебувало у власності Віліброда і Станіслава Журавинських. Старці також свідчили, що Лапшин було спалене турками за панування Яна Ольбрахта, і подали імена селян, які проживали у цьому селі до його знищення (загалом було названо 14 селян)³².

Ці свідчення проливають певне світло на способи конструювання та репрезентації часових меж колективної селянської пам'яті, носіями якої були старці. На їх підставі інколи доволі важко сказати щось певне як далеко в часі могла сягати колективна пам'ять сільських спільнот. Як показують вищенаведені приклади категорія давності і давнього звичаю у зізнаннях старців могла бути вкрай розмитою. Так, розповідь старих селян з Смерекова і Туринки про анонімного пасічника з Скваряви та два наступні покоління його спадкоємців, які отримали право на стежку та медозбори в королівському лісі Викові, не подає жодних хронологічних маркерів для часової локалізації цієї історії. Також старці з Голешова не надали жодних доказів та історичних деталей, які б підтверджували, що Лапшин був старшим за Голешів та Журавно. Ці селянські свідчення очевидно виказують одну типову рису процесу соціального запам'ятовування та конструювання соціальної пам'яті у суспільствах, де домінують усні способи комунікації та передачі знання, що неодноразово відзначали антропологі, а вслід за ними й історики європейського середньовіччя. У таких усних культурах не існує чітко встановленої хронології для точної фіксації часу між подіями. Відстань між подіями не вимірюється у термінах часу, але розглядається як певна структурна дистанція, виражена і втілена у сталих соціальних відносинах між групами осіб³³.

Це однак зовсім не означає, що старці не були здатні окреслювати часове походження локальних звичаїв. У згаданому вже процесі про сплату ста-

³¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 9. – Спр. 12. – С. 911-912.

³² ЦДІАУЛ. – Ф. 9. – Спр. 13. – С. 219-220: *...quia laboriosi Jasko, Piethr, Vasyko, Kvyrylo, Marko, Cusma, Ylko de Olessow senes racione granicierum inter bona regalia villa videlicet Olessow ab una et Barthnyky, Molodyncze, Novoszyn et Visznyow ...et coram eo recognoverunt quia hec villa Labszin est Regie Maiestatis pertinetque ad fortalitium alias Grodzisko dictum Dyvyn Horod que villa Labszyn antiquior est quam villa Vlessow ac oppidum Zorawno, quid oppidum per ... nobilium Vilibrodum et Stanislae Zorawinsky (perekresleno – tempore Regis Joannis Alberti) non diu est possessionata et ipsa villa Labszyn per Turcos tempore regis Joannis Alberti est evastata fuitque habita possessionata in qua erant hii homines videlicet Dynysz, Mynyecz, Borys, Marco, Symko, alter Marko de Cozara, Sydor Mandrath, Drahvysz, Jakutha, Andrey de Cozara, Syenko Andreyovycz, Chvedecz, Valakier, Ivan Skrzynyk...*

³³ Див. напр.: *Clanchy M.T. Remembering the Past and the Good Old Law // History. – 1970. – Vol. 55. – Issue 184. – P. 167.*

ційного у Саневі (1529 р.) двоє зі старців, стверджуючи, що санівські селяни віддавали на стаційне ягня, а не телицю, локалізували хронологічні межі цього податкового звичаю, відсилаючи до часів урядування окремих львівських підстарост. Зокрема Хведір з Винничків, який мав коло 70 років, пам'ятав, що так сплачували стаційне за підстарости Звартовського (йдеться про Петра зі Звартова, який був львівським підстаростою прибіл. у 1492–1500 рр. за старост Спитка з Ярослава, Збігнева з Тенчина, Миколая Креси та Петра Мишковського), а Гринь з Давидова, якому було близько 80 років, що звичай уже діяв за підстарости Малдшика (йдеться про Станіслава Малдшика з Ходованіц, львівського підстарости у 1483–1491 рр., за старостування Спитка з Ярослава). У цих свідченнях часовий вимір пам'яті про певний звичай охоплює період від 30 до 50 років.

Старші селяни не були єдиною групою, які виступали носіями цього локального знання і чий свідчення активно використовувалися під час виводу границь. Відомим є наприклад зізнання з 1447 р. про границі власності у гірських районах Сяноцької землі, зроблене крайником і князями з Одрехови та Щавного і внесене до сяноцьких земських актів³⁴. Під час розмежувань ці різноманітні локальні групи спільних інтересів, які творилися на принципах привілейованого статусу, владних повноважень та сусідства, часто долучалися до старців як свідки у справах про перебіг границь. У 1472 р. при розмежуванні у Стрийському старостві королівського села Дуліби і села Гірне, власності Юхна Нагваздана, королівські комісари закликали до себе для складання свідчень і участі у виводі границь не лише старців зі згаданих сіл, але й тамтешніх ватаманів³⁵. У 1490 р. королівські комісари, які проводили розмежування між королівськими селами Медикою, Яскманичами, Чиковом і Сідлиськами та власністю Яна Фредра, селами Плешовичі, Поповичі і Биків. Комісари, скликали старців з усіх перелічених королівських сіл, а також запросили місцевих землян-сусідів³⁶. При розмежуванні у 1531 р. приватних сіл Тройчиці і Дмитровичі Петра Троєцького з одного боку, та Косеничів Рафала Пелки з іншого (Перемиська земля), як старці згадуються не лише старі селяни, але й також шляхтичі старшого віку³⁷. Судовий акт розмежування села Черхави, належного до Самбірського староства, і села Монастирець, власності тамтешніх шляхтичів Петра і Гната, з 1521 р. подає наступну розповідь про взаємодію старців і членів інших локальних груп. Коли старці одностайно повели комісарів до місця званого Раковець, де мали спільну гарницю королівські села Черхава і Лукавиця, то там їх зустріли князі і мешканці Лукавиці та інших сусідніх королівських сіл, які разом зі згаданими старцями погодили лінію перебігу маєткових кордонів

³⁴ AGZ. – Lwów, 1886. – Т. XI. – № 2511.

³⁵ Ibid. – Т. XIX. – № 2971. – S. 542.

³⁶ Ibid. – № 3013. – S. 557: *...ubi sedimus in sumitate rivuli Buszkowo penes silvam diffirencias oriri perpendentes, senes homines RM de predictis villis Medica, Szedlyska, Iaskmanycze et Czykow et alios terrigenas antiquos ad nos assumentes ab eisdem scrutavimus, ipsis iuramentum decernendo, ut sub eodem nobis dicerent veritatem, que RM et que nblis Iohannis Fredro essent.*

³⁷ Ibid. – № 3047. – S. 581: *...nec non habuerant copiam senum testium nobilis et plebeie conditionis...*

і дозволили комісарам сипати копці далі³⁸. Під час цього ж розмежування королівські комісари також спробували врегулювати скарги Монастирцьких проти солтисів з Черхави і королівських урядників з Самбора у справі права користування великими лісами, що лежали між Лужком і Стороною. Судовий акт повідомляє, що самбірські урядники просили комісарів перенести слухання справи на інший час, коли вони зможуть привести своїх старців та королівських людей, або ж, як спеціально підкреслює документ, «усю крайну», для того, щоб вони засвідчили і підтвердили права усіх королівських сіл старства до згаданих лісів³⁹.

Згадка про участь «усієї крайни» у цьому останньому свідченні підкреслює колективний характер межового судочинства: громади та їх представники, чий інтерес так чи інакше зачіпалися у процесі розмежувань, мали право скласти зізнання і бути залученими до виводу границь. Більше того, під час виводу границь локальне знання, як воно постає у зізнаннях старців, конструювалося як процес публічного обговорення і узгодження інтересів усіх груп, які проживали в даній околиці і відчували себе причетними до розмежування.

Водночас практика і логіка судового процесу обумовлювала доволі ситуативне та інструментальне ставлення до різноманітних і не зовсім узгоджених нормативних приписів щодо виводу границь. Розмежування маєтків було динамічним і гнучким процесом, який дозволяв комісарам використовувати різноманітні нормативні ресурси для ухвалення рішень, внаслідок чого вага свідчень старців постійно змінювалася у залежності від контексту й обставин перебігу конкретного розмежування.

Як наслідок комісари могли також одноосібно виносити вирок і виводили границі без огляду на зізнання старців. Наприклад, вищезгаданий судовий акт розмежування королівських володінь Стрия від Заплата з 1524 р. інформує, що на початковій стадії розмежування комісари зігнорували зізнання старців через їхню неузгодженість. Комісари, бачачи незгоду між старцями сторін і не

---

³⁸ Ibid. – № 3030. – S. 569: ... *Senes unanimi voluntate duxerunt Comissarios ad locum Rakowyecz, ubi bona regalia Czerhawa et Lvkavycza habent inter se metam granicierum, quarum ex opposite, traiecto torrente Rakowyecz cuius rippa pertinet ad Manasterzecz, et ibidem fuerunt kyazyones et incole regales de Lvkavycza et ceteris villis regalibus adiacentibus, ubi cum prefatis senibus concordens existens Commissarii admiserunt granicies incipere distingendas cum dictis hereditariis.*

³⁹ Ibid. – S. 569-570: ... *Tandem nblis Petrus et Ihnath Comissarios ad alteram partem limitandi bona Manasterzecz hereditaria a bonis regalibus Strvna Luzek et magnum desertum silvarum earundem villarum ad capitaneatum Samboriensem pertinencium, ubi Comissarii ad silvas magni deserti superius eundo dicto fluvio Czerhawa consederunt et vocaverunt ad se partes et officiales Samborienses, volentes ab ipsis habere senes de villis Luzek et Stronna, quia desertum magnum silvarum iacet inter ipsas villas et villam nobelium Manasterzecz. Ubi prefati nbles querulose dicebant quondam Dynysz de Czerhawa Knyazonem collocasse duas domos et in eisdem homines super ipsorum hereditate prout ipse Dynysz coram Commissariis dicebat se legitime locasse domos, adiciendo illam partem locacionis sue esse et pertinere ad Czerhawa, sed quia prefati officiales senes non habuerant de dictis bonis regalibus et presertim dicentes, quia universa bona regalia alias Kraynya habent interesse ad dictas silvas pascendo peccora, unde non parvi proventus singulis annis sunt ad castrum Samboriense, affectaverunt dnos Commissarios, ut hunc terminum ad terminum longiorem, quo possent conducere homines regales alias kraynya et senes. Nobilibus Petro et Ihnath non contradicentibus Comissarii terminum distulerunt ad festum S. Michaelis proxime venturis.*

намагаючись перевірити правдивість цих свідчень, самі, згідно свого власного сумління, без огляду на заперечення сторін, вчинили розмежування між Заплатином і Стриєм⁴⁰.

Комісари могли також повністю знехтувати авторитетом старців і натомість виказати довіру до писемних привілеїв. Приклад такого рішення комісарів маємо в одному розмежуванні з Самбірського староства, датованому 15 листопада 1511 р. Того року король Зигмунт Старий доручив королівським комісарам розглянути скаргу, внесену перемиським підсудком Станіславом Корманицьким, проти Федька Русина, солтиса з королівського села Макови. У скарзі Корманицький звинуватив згаданого солтиса у локації села Ямни на землі, яку Корманицький вважав своєю дідиною. За королівським мандатом, комісари мали вивчити права і привілеї сторін на спірну власність, а також вислухати свідчення старців, складені під присягою. На призначений термін і місце суду Корманицький подав на розгляд комісарів відповідний привілей і привів сім старців. Солтис разом зі старостою також представили своїх сім старців, готових засвідчити, що Ямна була локована на королівській землі. Однак коли комісари, сторони та їхні старці прибули на стежку звану Вільшаниця, то староста, солтис і їхні старці відмовилися виводити далі границі, твердячи, що за стежкою простягається вже королівська земля. Заперечуючи, Корманицький запропонував комісарам переглянути його привілей, щоб переконатися, що у ньому згадується ріка Вяр з усіма притоками, які впадають у неї з обох боків, і тому границі наданої йому власності мають тягнутися по обидва береги згаданої ріки аж до її верхів'я. Зі слів Корманицького, його власність мала простягатися далі за згадану стежку Вільшаницю, вздовж приток Вяр Турниці, Ямни, Кропивниці і Вільшаниці, і що власне верхів'я цих приток Вяр і було справжньою границею між його власністю, королівським селом Маковою і маєтками родини Гербуртів. Комісари, вивчивши привілей, дійшли висновку, що Корманицькому справді було даровано землю вздовж обох берегів Вяр з усіма притоками. Тому, незважаючи на заперечення старости, вони вирушили до верховин ріки Ямни і до стіни гербуртівських маєтків і почали від цього місця далі сипати копці⁴¹.

⁴⁰ Ibid. – № 3038. – S. 575: *...Nos videntes ipsorum senum discordi et non verifica ostensione, sic in Dei nomine iuxta nostras consciencias non attenta parcium contradicione inter bona reg Strey et villam Zaplathyn hereditariam fecimus granicies,*

⁴¹ Ibid. – № 3028. – S. 567: *...et a predicta semita Capitaneus cum senibus regalibus ulterius ire noluit neque granicies dicere voluit, asserendo post hanc semitam iam fore regalia. Predictus Cormanyczyk audita contradicione Capitanei et senum ex parte regie maiestati dixit: domini Commissarii rogo reveideatis privilegium quo ego probo, quia habeo in suo privilegio fluvium Wyar cum omnibus fluviiis fluminibus torrentibus et aquarum decursibus ex utraque parte Wyar usque ad initium fluvii Wyar, et istius torrentis dicti lamna summitas pretendit se ultra et per predictam semitam usque ad summitatem ex qua profluunt rivi et fluvii et aque dicte Thurnycza in bona regie maiestati dicta Makova Cropynycza et Quasszenyna fluvii in bona dnorum Herbothow et lamna fluvius in bona mea fluvium Wyar, que summitas divisoria alias rosdzyele supra fluvios rivos et aquas predictas dividit ab invicem bona RM Makowa a bonis meis et Herburtow. Nos vero attendentes privilegium quod nobis proposuit invenimus, quod dictus habet Wyar fluvium cum omnibus fluminibus torrentibus rivis et rivulis et aquarum decursibus ex utraque parte Wyarusque ad initium et exitum eiusdem Wyar, ivimus a loco dicte semite non attenta contradicione Capitanei sipando scopulos eadem summitate usque ad wyrzchowyny rivuli lamna et ad parietem dictorum Herborthow et sipavimus scopulos octo...*

У цьому розмежуванні, яке відбувалося у 1511 р., комісари приймають рішення про вивід границь, ґрунтуючись виключно на доказовій силі писемного привілею. Подібні випадки були очевидно непоодинокими, особливо враховуючи той факт, що вивід границь на підставі писемних документів мав у Галичині свою тривалу традицію, яка випереджала згадувані вже норми Вартських статутів⁴². Водночас, цей судовий процес хронологічно передуює появі пізнішої конституції 1519 р., яка, як відомо, визначала зворотню ієрархію доказів у межових процесах: першість мала належати усним свідченням старців, а не писемним документам, в тексті яких границі і копці були визначені дуже приблизно. Попри сумніви щодо достовірності писемних документів, на які вказує ця конституція, не виключено, що привілей, який представив Корманицький і на підставі якого було ухвалено сприятливий для нього вирок, справді міг містити детальний опис границь його власності у верхів'ях ріки Вярю. Подібне припущення виглядає ймовірним, якщо зважити на той факт, що на початку XVI ст. Корманицькі стали власниками Риботичів і ключа сіл навколо цього містечка, викупивши цю земельну власність з рук Рафала Риботицького (1505 р.). Відомо, що привілей на Риботичі, Угельники і Сиракощі, який у 1368 р. отримав від Казимира Великого протопласта Риботицьких Стефан Венгрин, справді детально описує маєткові границі наданої королем власності⁴³. Не виключено, що саме цей привілей Корманицький, як новий власник Риботичів, і представив на суд королівських комісарів⁴⁴.

Однак, навіть рішення комісарів беззастережно підтримати вагу писемних документів, знехтувавши свідченнями старців, не усувало вирішального впливу усної комунікації на ухвалення вироків і вивід границь. Розмежування земельної власності були процесом фізичного маркування кордонів земельної власності шляхом встановлення видимих, тривких і пам'ятних знаків у вигляді копців, металічних знаків, зарубок на деревах⁴⁵. Але водночас межове судочинство було також текстуальною практикою, детальним документуванням на письмі границь землеволодінь з притаманними їм особливостями місцевої фізичної і людської географії. У цьому відношенні актовий матеріал межового судочинства постає як великий процес ментального освоєння географічного простору локальними спільнотами у пізньому середньовіччі та ранньомодерний час, як своєрідна

---

⁴² Див., напр: Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. / Вид. В. Розов. – К., 1928. – № 36. – С. 64-66 (Документ галицького старости Петраша про граничний спір між Васьком Мошенничем і Кондратом Борсничем. Виставлений у Галичі і датований 24 серпня 1401 р.).

⁴³ Див.: *Kodeks Dyplomatyczny Malopolski / Wyd. F. Piekosiński. – Kraków, 1887. – Т. III. – № DCCCVII. – S. 213.* Привілей було виставлено у Новому Сончі. Привілей відомий з пізнішої копії, записаної до актів Коронної Метрики Видавець датує документ 13 січня 1368 р. Про Корманицьких і перехід у їхнє володіння Риботичів див.: *Пашин С.* Перемышльська шляхта второй половины XIV – начала XVI в. – Тюмень, 2001. – С. 100.

⁴⁴ Саме згаданий привілей Казимира Великого для Стефана Венгриня як доказ своїх володінь у верхів'ях Вярю Корманицькі очевидно представили під час розмежування Риботичів від Копистна у 1542 р. *AGZ. – Т. XIX. – № 3077. – S. 610: ...Reproduserunt etiam Kormaniczczy literas serenissimi Ladislai confirmatoris litterarum Kazimiri regis, quibus docuerunt ipsorum antecessoribus datum esse fluvium Vyar cum omnibus defluentibus incipiendo a villa Uhelnyky.*

⁴⁵ Поп.: *Myśliwski G.* Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni... – S. 62-66.

спроба уявного картографування ландшафту задовго до появи картографічного мислення і самих картографічних карт цих місцевостей. Ця взаємозалежність фізично-просторових і текстуальних вимірів у межовому судочинстві визначала постійну потребу у візуалізації та усному підтвердженні описів межових знаків, наявних у документах. Саме цьому слугували постійні виїзди комісарів на місцевість для огляду і вивчення описаних у документах копців, як це трапилося наприклад у згадуваному розмежуванні маєтків Станіслава Дершняка та Анни з Журавниці з 1496 р. Описи границь Рокитниці у давньому привілеї Дершняка були наочно засвідчені комісарами під час спеціального огляду на місцевості. При цьому сама процедура огляду, яка була публічною і колективною практикою, важила не менше, аніж сам документ.

Подібні наочні перевірки описаних у документах граничних знаків дозволяли виявляти наскільки неточними і суперечливими були зафіксовані там границі і топографічні деталі їхнього опису. Процес розмежування часто супроводжувався суперечками щодо того, чи та чи інша місцевість, або ж об'єкт ландшафту справді відповідали назві, зафіксованій у документі. Так, наприклад, у 1518 р. під час розмежування королівського села Беско від Гладзини і передмістя Риманова, власності Віктора Сененського (Сяноцька земля), королівські старці та старці Сененського, досягнувши села Вислочок, почали сперечатися як саме називався один з потоків, що протікав поряд зі селом. Королівські старці були переконані, що назва струмка була Суровичний потік, тоді як старці іншої сторони називали його Вислочок. Важливо, що старці Сененського при цьому покликалися на привілеї їхнього пана, у якому згадувався даний потік під цією назвою. Пізніше комісари були змушені припинити вивід границь через велику сумнівність листів і привілеїв Віктора Сененського та одного з володарів суміжного маєтку Петра Одновського (*preterea propter dubia ex litteris et privilegiis tam Petri Odnowski quam etiam Victorini Sienyenski*)⁴⁶. Не виключено, що саме на подібний досвід судової практики спирався вже цитований параграф пйотрковської конституції з 1519 р., який твердив про непевність описаних у писемних привілеях граничних знаків, особливо якщо комісари на власні очі не бачили їх і не переконалися у їхньому існуванні. Недостовірність чи неточність інформації про граничні знаки у привілеях сприяла формуванню атмосфери недовіри до писемних документів як засобів доказу у межовому судочинстві, що знаходило вираз під час окремих судових процесів навіть пізнішого часу⁴⁷.

Процес розмежування постійно супроводжувався сумнівами та непевністю щодо границь та достовірності наданих для їх виводу доказів. З одного боку, ці сумніви породжувалися недовірою щодо достовірності писемних документів та описаних у них границь. З іншого боку, вони ще більше помножувалися через специфіку збереження і передачі локальних усних традицій, які представляли старці у судових процесах і які були другим головним джерелом при виводі

⁴⁶ AGZ. – Т. XIX. – № 3121. – S. 686.

⁴⁷ Див., напр.: акт від 28 липня 1539 р. про розмежування Пакошівки і Лялини Руської, власності Яна і Петра Пакошовських, і Юрівців, Верхнього Срогова і Бачкової Волі, маєтностей Гмуницьких. Ibid. – № 3139. – S. 706-7.

границь комісарами. Творення такої локальної пам'яті було процесом постійного узгодження фактів минулого з біжучими потребами соціальної групи, логікою судового процесу і контекстом конфлікту, що визначало його вибірко-вий, нестабільний і інструментальний характер. Тому не дивно, що сусідні селянські громади та їхні представники часто по-різному пам'ятали перебіг лінії кордонів маєтків і по-різному інтерпретували ті ж самі деталі ландшафту, місцеві звичаї та права. Судові акти розмежувань доволі часто наголошують на суперечливому та недостовірному характері свідчень старців. Саме непевність і суперечливість зізнань свідків була головною причиною того, що комісари витрачали чимало часу і зусиль на їх погодження. Судові акти регулярно згадують про працю комісарів над погодженням свідчень старців як про тривалий і важкий процес⁴⁸. Так, на першому судовому році згаданого вище процесу між Станіславом Корманицьким та Федьком з Макови з 1511 р. комісари скликали старців сторін, які проте не дійшли між собою згоди, і тому не були приведені до присяги. Комісари також зазначили, що жодне з представлених старцями свідчень не видалося їм вірогідним, тому слухання були перенесені⁴⁹. Лише наступного року, коли згоду між старцями було досягнуто, відбулося приведення їх до присяги і почався вивід границь. Схожу і детальнішу картину змальовує судовий акт розмежування Нежухова і Дуліб з 6 грудня 1508 р. Комісари, погодивши свідчення старців, встановивши наріжний копець і закінчивши розмежування між Стриєм та селом Нежухів, власністю пана Юхна Нагваздана, вирушили далі до границі між Дулібами і Нежуховим, щодо яких старці не могли дійти згоди при виводі границь. Судовий акт розмежування спеціально зазначає, що старці однієї зі сторін не змогли показати жодних знаків, які б вказували на границю, тоді як старці іншої сторони показали видиміші знаки, а саме так звані «в'їзди». Однак, через незгоду старців комісари не наважилися привести їх до присяги (*quibus discordantibus nondum ad iuramentum admissis*) і наказали державцям королівських маєтків надати їм 6 нових старців: по два з іншого берега Стрия, з села Дуліби, і з сусіднього Завадова. Інша сторона мала представити теж 6 старців з Нежухова. Комісари мали продовжувати вивід границь вже з цією новою групою старців⁵⁰.

Інколи також самі старці не були певні того, кому саме мала належати та чи інша спірна власність під час проведення границі. Наприклад акт розмежування королівського села Страхотини, держави Яна Боболі, і села Пакошівка, власності Яна Пакошовського (Сяноцька земля), яке відбувалося у 1524 р., зазначає,

---

⁴⁸ Наприклад, судовий акт розмежування між Страхотиною, державою Яна Боболі, і с. Пакошівка, власністю Яна Пакошовського з 2 грудня 1524 р. повідомляє, що перед початком процесу комісари звернулися з достатньо довгою промовою до старців, після чого доволі довго працювали над згодою (*satis laboratum est in concordancia testium*) поміж свідків, щоб ті справедливо і одноставно показали границі. Потім комісари вирушили зі старцями і витратили увесь день, погоджуючи їхні свідчення (*et totum diem consumavimus in concordacione senium*) щодо володіння і користування земельними угіддями. Ibid. – № 3125. – S. 689.

⁴⁹ Ibid. – № 3028. – S. 567: *Adveniente termino nos Commissarii senes predictos ex utraque parte receptos absque iuramento discordes neque ex eisdem quidquam certi veri accepimus...*

⁵⁰ Ibid. – № 3023. – S. 563.

що королівські старці з села Страхотини не наважилися свідчити згідно своєї ж присяги під час виводу границь щодо одного зі спірних угідь, або ж, як уточнює документ, що «той їх заїзд» був у їхньому і їхніх предків вжитку і власності. У зізнанні вони лише вказали, що чули від своїх предків, що ця власність належала до Страхотини. Комісари ж, взявши до уваги це свідчення, вирішили, що дана територія завжди перебувала у користуванні підданих з Пакошовки і на підставі цього почали вивід границь⁵¹.

Подібні розбіжності та сумніви у зізнаннях старців стають краще зрозумілими, якщо розглядати соціальну пам'ять та локальні традиції у контексті їх значення для формування і підтримки окремих групових ідентичностей селянських громад. Виводи границь і складання зізнань старцями були важливим соціальним ритуалом, в якому через процес конструювання спільної пам'яті про землекористування і границі проявлялися і підтверджувалися селянські колективні солідарності і групові ідентичності. Артикулюючи та наголошуючи на різних версіях локального минулого сільські громади усвідомлювали і стверджували свою відмінність від своїх сусідів.

Ці відмінності, наприклад, втілювалися і проявлялися у різних топографічних назвах, які надавали сусідні селянські громади одним і тим же об'єктам ландшафту, і які були важливими маркерами окремої локальної пам'яті. Під час вже згаданого розмежування границь королівського села Беска від села Гладзини і передмістя Риманова у Сяноцькій землі (акти датовані 27-28 серпня 1518 р.), королівські старці, більшість з яких були русинами, і старці Сененського, які були переважно німцями, подали комісарам цілком різні назви місцевої топографії, кожна група старців відповідно до своєї власної відмінної від сусідів традиції. Різна топографія у цьому випадку була віддзеркаленням доволі виразних етнічних і конфесійних відмінностей між сусідніми українським і німецьким поселеннями. Важливо, що ці етнічно-конфесійні кордони знаходили також продовження і посилення у конфліктних і неузгоджених версіях землевласницьких прав і границь, які представили комісарам старці цих громад⁵².

Поведінка старців і протиріччя у їхніх свідченнях були також узалежені від відносин влади та підданства, які склалися між шляхетськими землевласниками та їхніми залежними селянами. Збережені судові акти нічого не говорять про прямий тиск панів на свідків з поміж їхніх підданих під час розмежувань. Однак відомі факти, коли одна зі сторін, полишаючи на знак протесту місце виводу

---

⁵¹ Ibid. – № 3126. – S. 689: *...qui cum paruerunt Commissarii dixerunt: Satis longe laboravimus heri per totum diem concordando senes et testes utrarumque parcium, ubi senes RM de Strachoczina tenute Iohannis Bobola non presumerunt iuxta iuramenta sua testificare, quod eorum ostensio limitum alias ten ich zaiasd esset aliquando in possessione ac utifruccione per ipsos et per eorum antecessors, tantum modo asserunt eos audivisse ab antecessoribus suis hanc demonstracionem limitum quam fecerunt spectare et pertinere ad bona Strachoczina. Nos tamen talia audientes considerantesque prefatos subditos regales in hac ostensione limitum quam ostendendo demonstraverunt, nunquam antecessores suos in possessione ac utifruccione pacifica fore eis que utifruui et subditi de Pakosowka semper in possessione ac utifruccione videlicet camporum et pratorum extiterunt et pro nunc eis utifruuntur, duximus decerni et decernimus auctoritate per SM commissa...*

⁵² Ibid. – № 3119. – S. 684: *Has valles Ruteni suo Alemani suo modo antiquitus cognominaverunt...*
Див. також Ibid. – № 3118. – S. 683; Ibid. – № 3120. – S. 684-85.

границь, забирала зі собою і своїх свідків. Зізнання старців були своєрідним випробуванням взаємної лояльності між паном і його підданими. З одного боку, селянські права на землекористування певними угіддями були продовженням і вираженням ширших землевласницьких прав їхніх панів, що впливало на їхні солідарні виступи під час судових процесів про маєткові границі. З іншого боку, старці складали свідчення під присягою, яка спеціально наголошувала на цьому моменті селянської залежності від влади панів. Згідно одного зі збережених текстів присяги старці спеціально присягали справедливо показати границі *ne yboyaçz się zadnego roskazanya ani zakazanya Pana swego*. Далі ця обіцянка була обумовлена загрозою сакральних санкцій і покарань у разі її порушення⁵³.

Момент присяги становив, отже, свого роду дилему між етично-релігійними принципами, на яких ґрунтувалася моральна легітимність права, та біжучими груповими інтересами та лояльностями учасників судових процесів, які часто суперечили цим принципам. У цьому відношенні присяга була вирішальним і найдраматичнішим епізодом процесу розмежування. З одного боку, готовність підтвердити свої свідчення під присягою сприймалася як головний і достатній показник їхньої правдивості. Звідси існування практики у межовому судочинстві, за якою, у разі незгоди між старцями границю мала вести та зі сторін, чії старці наважилися присягати⁵⁴.

З іншого боку, увесь процес складання присяги, навіть при добровільній згоді і готовності однієї зі сторін, був оточений непевністю і страхом. Присяга як релігійний ритуал була зверненням за підтримкою до Бога для демонстрації і підтвердження правоти свідчення. Присутність вищих, божественних сил під час складання присяги перетворювала її свого роду на божий суд. Найменші сумніви у правдивості свідчення чи порушенні формальних правил складання присяги тягнули за собою підозри у кривоприсяжництві та означали загрозу суворого божественного покарання. Це зумовлювало намагання не доводити судовий розгляд до складання присяги, але знаходити шляхи для компромісного і полюбовного поладження конфліктів⁵⁵. Видається, що у суспільно-релігійних уявленнях мешканців Польської Корони XVI ст. поширеним було переконання про особливу непевність і обтяжливість присяги саме у справах про маєткові границі. Королівські комісари та арбітри у своїх промовах під час розмежувань неодноразово давали вираз подібним побоюванням⁵⁶.

⁵³ Ibid. – № 3117. – S. 681.

⁵⁴ Ibid. – № 3043. – S. 579: ...*quo prestito eidem parti, cuius homines iuraverint, adiudicabitur, vel si concordēs fuerint... absque iuramento corporali ultimum scopulum erigere et sipare pro eorum libito admisimus.*

⁵⁵ Про цей аспект складання присяги у середньовічному праві країн Центрально-Східної Європи див.: *Dąbkowski P.* Litkup. W dodatku: O przysiędze i klatwie. Studium z prawa polskiego. – Lwów, 1906. – S. 58; *Borowski S.* Przysięga dowodowa w procesie polskim późnego średniowiecza. – Warszawa, 1926. – S. 16; *Procházka V.* Przysięga w postępowaniu dowodowym narodów słowiańskich do końca XV w. // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* – Warszawa, 1960. – T. XII. – S. 25-26.

⁵⁶ Див. наприклад слова Миколая Лянцкорунського, суперарбітра у справі розмежування маєтків Петра Одновського і Миколая Баля з Гачева з 1511 р.: AGZ. – T. XIX. – № 3112. – S. 667. Аналогічно звучала промова сяноцького каштеляна Станіслава Стадницького, звернена до сторін

Тому комісари не наважувалися приводити старців до присяги, якщо не були впевнені у достовірності їхніх свідчень. Вони також охоче звільняли старців і сторони від присяги за умови досягнення ними взаємної згоди щодо перебігу границь. Інколи учасники процесу самі декларували свою довіру до старців протилежної сторони і звільняли їх від необхідності складати присягу. Під час розмежування села Гірне, що належало Юхнові Нагваздану, від королівського села Дуліби у 1472 р. Нагваздан звільнив королівських старців від присяги, а комісари погодилися на це, закликавши старців справедливо вести границю і казати правду, «маючи Бога перед очима»⁵⁷.

Таким чином, зменшення ролі старців у межовому судочинстві відбувалося за рахунок розширення компетенції королівських комісарів. Саме на цьому наголошують насамперед норми сеймового законодавства першої половини XVI ст. Локальна пам'ять і традиція сільських громад, які конструювалися у процесі складання свідчень старцями, мали доволі ситуативний, інструментальний і узалежнений від судового розгляду характер, що засвідчують часто суперечливі і недостовірні зізнання старців. Можна також сказати, що процес виводу границь завдяки залученню старців не лише прояснював, але й змінював локальну традицію, фіксуєчи на письмі її актуальний стан у момент виводу і надаючи їй таким чином певної когерентності та визначеності⁵⁸. Водночас збільшення ваги писемних документів у межовому судочинстві не завжди означало відмову від застосування усних свідчень. Обидва типи доказів часто взаємодоповнювали, а не виключали один одного. Подібно до усної традиції, яка знаходила своє втілення в інституції старших людей, писемні документи не усували проблеми невизначеності підтвердження старих і встановлення нових маєткових границь.

РЕЗЮМЕ

Юрій Зазуляк

СТАРЦІ ТА ЇХНІ СВДЧЕННЯ У МЕЖОВОМУ СУДОЧИНСТВІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

У статті досліджено роль старців (старших людей) у межовому судочинстві Руського воєводства кінця XV – першої половини XVI ст. Особлива увага зосереджена на питанні взаємодії локальної усної традиції, носіями якої були

під час розмежування у 1532 р. с. Лещави Яна Гумницького, з одного боку, та Кусмини Яна і Мартина Тиравських, з іншого. Ibid. – № 3135. – S. 701.

⁵⁷ Ibid. – № 2971. – S. 543: *Iuchno stans: Domini Commissarii, ab ipsis vathamans et senibus iuramentum non affecto, quod ipsis totaliter remitto. Nos vero ipsis iussimus, ut Deum pre oculis habentes veritatem dicerent et iuste ducerent.* Аналогічний випадок з 1491 р. під час розмежування Надківців, с. Станіслава Будка, Малківців, с. Анджея Ожка і Орхівців, власності родини Ожеховських. Ibid. – № 3014.

⁵⁸ Поп.: *Teuscher S. Erzältes Recht. Lokale Herrschaft, Verschriftlichung und Traditionsbildung im Spätmittelalter.* – Frankfurt, New York, 2007. – S. 309-310.

старці, та писемних документів у процесі виводу маєткових границь. Розглянуто також питання зменшення ваги інституції старців у межовому судочинстві даного періоду.

Ключові слова: старці, межове судочинство, вивід границь, сеймові конституції.

Юрий Зазуляк

СТАРЦЫ И ИХ СВИДЕТЕЛЬСТВА В ГРАНИЧНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ РУСЬКОГО ВОЕВОДСТВА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVI в.

В статье исследуется роль старцев (старших людей) в граничном судопроизводстве Руського воєводства конца XV – первой половины XVI в. Особенное внимание уделено взаимодействию локальной усной традиции, носителями которой были старцы, и рукописных документов в процессе вывода границ имений. Рассматривается также вопрос уменьшения веса институции старцев в граничном судопроизводстве данного периода.

Ключевые слова: старцы, граничное судопроизводство, вывод границ, сеймовые конституции.

Iurii Zazuliak

OLD MEN AND THEIR TESTIMONIES IN THE PERAMBULATION OF BORDERS DURING THE FIRST HALF OF THE 16th CENTURY (EVIDENCE FROM THE RUS' PALATINATE)

The article examines the role of old men (*starci*, *senes*) in the perambulation of borders of the royal and private land estates in the Rus' Palatinate during the first half of the 16th century. The special emphasis is put on the interaction of written documents and oral testimonies of old men at the court proceedings. The particular role of *senes* in the dispute settlements was determined by the fact of their reputation as the bearers of the knowledge of the local landscape and as the experts, responsible for the preservation and transmission of the local memory about various customs and existing borders between estates. Peasants' memories, as manifested by the village elders, were adjusted and reshaped according to the logic of the disputing process.

Keywords: Old men, perambulation of borders, oral tradition and memory.

УДК [930.85: 75-951](=161.2:438)"16"

Володимир Александрович

ЛЬВІВСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ МАЛЯРІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ – СЕРЕДИНИ XVII ст.

Поширені дотепер уявлення про львівське середовище українських малярів XVII ст. немало засновані на скупих переліках імен та окремих поданих при цьому документах, опублікованих ще перед кінцем XIX ст.¹ і згодом доповнених нечисленними новішими відомостями². Вони дають певну статистику професійного середовища і через неї – розуміння окремих внутрішніх процесів серед чинних у місті упродовж усього століття майстрів українського малярства й незмінно слугували для наголошення відповідного аспекту традиції. Однак впроваджені досі до наукового вжитку джерельні перекази не систематичні й мають виразно випадковий характер. Вони, звичайно, далеко не репрезентативно відображають відкладений в архівних фондах міста комплекс джерел про творців українського малярства. У цьому переконують, зокрема, опубліковані результати систематичного вивчення матеріалів про майстрів українського малярства XVI ст.³ Не менш наочно такий висновок засвідчують і зібрані дотепер відомості про професійне середовище митців зламу XVI–XVII ст. – творців нового стилю малярства після середньовічної доби на місцевому ґрунті⁴

---

¹ *Bostel F.* Z dziejów malarstwa lwowskiego // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce (далі – SKHS). – Kraków, 1896. – Т. 5. – С. 160-161; *Loziński W.* O malarzach lwowskich // SKHS. – Kraków, 1891. – Т. 4. – С. LIX-LX; *Ejusdem.* O lwowskich malarzach XVII w. // SKHS. – Т. 5. – С. XLVII-XLIX.

² *Mańkowski T.* Lwowski cech malarzy w XVI i XVII w. – Lwów, 1936. – С. 66-68 (з українських майстрів відповідного часу в короткому викладі згадані тільки Федір Сенькович та Микола Мороховський Петрахнович, причому домінує позбавлене конкретики наголошення на їх перебування під впливом західної традиції); *Жолтовський П. М.* Словник-довідник художників, що працювали на Україні у XIV–XVIII ст. // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1962. – Вип. 7-8. – С. 189-232; *Його ж.* Словник художників, що працювали на Україні у XIV–XVIII ст. // *Його ж.* Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983. – С. 111-178.

³ *Александрович В.* Західноукраїнські малярі XVI ст. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 3). – Львів, 2000. – С. 83-150. Чи не найяскравіше результати проведеної роботи засвідчують опрацьовані біографії трьох львівських малярів останньої третини століття: *Його ж.* Львівські малярі кінця XVI ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 2). – Львів, 1998.

⁴ *Александрович В.* Покоління творців львівської школи українського малярства XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 163-183.

(як і «паралельне» їм середовище європейської культурно-історичної орієнтації⁵ зі ще виразнішими якнайглибшими змінами у структурі – з огляду на фактичну відсутність такого у попередніх десятиліттях)⁶. Найновіші джерельні публікації, які уможливило систематичне вивчення актових матеріалів відповідного часу, на конкретних прикладах показали скромність та обмеженість давніше впровадженого до наукового вжитку комплексу документальних переказів у порівнянні з тим, що насправді зберігають архівні фонди⁷. Настала, врешті, пора продовжити цей ряд, оприлюднивши результати відповідної роботи й щодо наступного етапу еволюції мистецького досвіду міста. Цього разу повинно йтися про покоління митців, які виступили на місцевому ґрунті від другого десятиліття XVII ст. і визначили шляхи розвитку української малярської культури до середини століття.

За наявними відомостями, повинно йтися про творців та носіїв традиції, творча діяльність яких розпочалася від 1610-х років. Під цю закономірність не підпадає тільки Федір Сенькович (†1631) родом зі Щирця неподалік від Львова, активність якого в місті задокументована від 1602 р.⁸ Оскільки комплекс

---

⁵ *Його ж.* Малярське середовище Львова наприкінці XVI ст. й утворення цеху малярів-католиків // Львів: місто – суспільство – культура. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів і Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / Під ред. О. Аркуші, М. Мудрого (Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. Спец. випуск). – С. 78-121.

⁶ Аналогічну картину відображають також матеріали про професійне середовище малярів вірменського походження у місті: *Александрович В.* Епілог львівського середовища малярів вірменського походження: майстри середини XVII – першої третини XVIII ст. // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 136-150; *Його ж.* Малярі вірменського походження у Львові перед серединою XVII ст. // *Marra Mundi.* Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 537-554.

⁷ З-поміж проблематики львівського середовища українських малярів першої половини – середини XVII ст. до проблеми співвідношення існуючого стану уявлень та картини, отриманої внаслідок систематичного опрацювання архівних джерел, з новіших публікацій див. також, зокрема: *Александрович В.* Західноєвропейські малярі на західноукраїнських землях наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. // Зб. праць і мат. на пошану Л. І. Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 314-324; *Його ж.* Середовище українських малярів Перемишля у XVII ст. // Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 231-256; *Його ж.* Жовківський осередок майстрів українського малярства та різьблення: початки традиції // Жовква крізь століття. – Жовква, 2010. – Вип. 1: Мат. наук. конф., 22-24 квітня 2010 р. – С. 375-385; *Його ж.* Каспер Коллерд – скульптор львівський та станіславський. Нова постать із середовища німецьких митців на західноукраїнських землях 1720–1760-х рр. // Крізь століття. Студії на пошану М. Крикуна з нагоди його 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 562-574; *Його ж.* Львівське середовище скульпторів європейської традиції першої половини XVIII ст. // Львівська національна галерея мистецтв. Дослідження і матеріали. – Львів, 2012. – Вип. 3: 2010–2011. – С. 13-43; *Його ж.* Українські малярі польського короля Яна III Собеського // Хроніка-2000. – К., 2012. – Вип. 2(92). – С. 17-148; *Його ж.* Майстри «малих» осередків українського малярства історичного перемишльсько-львівського регіону першої половини XVII ст. // Соціум. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 9-30. До цього варто додати також обширне зіставлення відомостей про майстрів скульптури: *Його ж.* Скульптура // Історія українського мистецтва: У 5 т. – К., 2011. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVI–XVIII ст. – С. 377-425.

⁸ Найдокладніше про нього див.: *Александрович В.* Федір Сенькович. Життєвий і творчий шлях львівського маляра першої третини XVII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. – Л., 1999. – Т. 3: Зб. наук. праць / За ред. М. Мудрого (Вісник Львівського ун-ту. – Серія історична. – Спец. вип.). – С. 44-116.

відомостей про нього уже давніше став об'єктом окремого дослідження, не випадає докладніше викладати поодинокі встановлені моменти життєвого шляху митця. Він – єдиний поки представник професійного середовища першої третини XVII ст., від якого збереглася задокументована автентична малярська спадщина. Завдяки джерельним переказам до історії створення намісного і празникового рядів ансамблю ікон міської Успенської церкви ідентифіковано певні зразки його малярської манери, які слугують усе ще належно не використаною основою для збирання творчого доробку майстра. Водночас це ще й надійний автентичний матеріал для перегляду окремих давніших атрибуцій – того періоду вивчення мистецької спадщини Львова, коли Ф. Сеньковича – єдиного краще задокументованого представника середовища відповідного часу – сприймали «найвидатнішим» тогочасним малярем. Далі на «підставі» такого переконання йому знаним методом «вольового рішення» бездоказово приписано поодинокі пам'ятки без огляду на особливості та очевидні – з теперішнього огляду – безперечні відмінності зафіксованих у них індивідуальних манер⁹.

Згідно з комплексом опрацьованих архівних матеріалів, Ф. Сенькович виступає тією постаттю середовища львівських малярів 1610–1620-х років, чия активність у джерелах відображена найкраще. Документально засвідчені його різноманітні особисті контакти й чимале коло замовників – від братства міської Успенської церкви до представників суспільних еліт в особі підканцлера Томаша Замойського, коронного обозного Станіслава Стогнева й луцького владика Єремії (Почаповського), названих серед останніх замовників у заповіті майстра¹⁰. Окремо варто згадати ще також молдавського єпископа Досифея, який у 1619 р. залишив у нього свої речі й через рік поквитував майстра з них¹¹. Порадами Ф. Сеньковича користувався міський уряд при завершенні у 1617 р. нової вежі міської ратуші й над її оздобленням працювали челядники митця¹². Магістратські урядовці відзначені свідками при укладенні його заповіту¹³.

⁹ Критичний перегляд цих безпідставних визначень див.: *Александрович В. Федір Сенькович*. – С. 81–84, 100–105. Класичним прикладом такого підходу є віднесення до доробку маляра ікони Похвали Богородиці 1599 р. з церкви Покрову Богородиці у Ріпневі поблизу Буська на Львівщині з підписом львівського маляра Федора (Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького – Музей-заповідник «Одеський замок», далі – ЛНГМ, ікона обгоріла у травні 1988 р.). Про помилковість цієї пропозиції див.: *Александрович В. Федір Сенькович*. – С. 81–84; *Його ж. Мистецька спадщина* // *Александрович В. С., Ричков П. А. Собор святого Юра у Львові*. – К., 2008. – С. 146–148.

¹⁰ *Александрович В. Федір Сенькович*. – С. 116.

¹¹ Там само. – С. 71–72.

¹² Там само. – С. 69–71. Правда, конкретні роботи при цьому не подано. Знаний польський історик мистецтва М. Гембарович – на підставі вказівки заповіту про чимале за обсягом замовлення підканцлера Т. Замойського – схильний був приписати львівському митцеві втрачений комплекс ікон Миколаївської церкви в Замості: *Gębarowicz M. Portret XVI–XVIII w. we Lwowie*. – Wrocław etc., 1969. – S. 82. Однак це тільки одна зі згаданих атрибуцій «вольового» походження. Характер самого замовлення у джерелі не вказаний. Сумнівно, аби власник міста оплачував ікони для церкви, а роботи над ансамблем велися уже перед сер. 1631 р., оскільки ще в 1637 р. вона перебувала в будові: *Александрович В. Микола Мороховський Петрахович (вершина львівського малярства XVII століття)* // *Пам'ятки України: історія та культура*. – 2015. – № 1. – С. 68.

¹³ *Александрович В. Федір Сенькович*. – С. 115, 116.

Найявний комплекс джерельних переказів до біографії майстра, звично для свого часу й характеру писемних джерел до історії тогочасної мистецької культури, відтворює, однак, насамперед зовнішню канву життєвого шляху й – поза одинокою вказаною роботою для братства міської церкви – не засвідчує інших фактів професійної активності, які вдалося б співвіднести з конкретними об'єктами історично-культурної спадщини. Проте водночас усе ще не використано тих можливостей для пошуку спадщини, які пропонують ідентифіковані ікони майстра у складі успенського ансамблю. Так само досі не пробували розшукати його вірогідний доробок у Національному музеї у Львові імені [митрополита] Андрея [(Шептицького)], далі – НМЛ), де переховується головна колекція малярства давніх майстрів львівського кола. З-поміж впроваджені до наукового вжитку частини музейної збірки яскравими ознаками манери Ф. Сеньковича наділена «Тайна вечеря» з Дмитрівської церкви в Модричах на Дрогобиччині¹⁴, іконографічно та стилістично споріднена з одноіменною іконою на ту ж тему в давньому комплексі міської Успенської церкви (Грибовичі, церква святих Кузьми і Дем'яна)¹⁵. Правда, остання закінчена за участю Миколи Мороховського Петраховича, руку якого видають щонайменше трактування плаща апостола, вміщеного на передньому плані ліворуч, та симетричної йому постаті Юди. Модрицька знахідка зайвий раз показує невикористані можливості віднайдення творчого доробку львівського майстра, так само приховані, зрештою, і в перемальованій у все ще не розкритій основній частині успенського комплексу ікон у грибовицькій церкві. Як ідентифіковані досі конкретні зразки індивідуальної манери, так і документальні відомості вказують на істотне місце майстра в еволюції львівської школи українського малярства першої третини XVII ст. Проте, за актуального стану відкриття й осмислення як творчого доробку самого митця, так і – особливо – мистецької культури тогочасного Львова загалом, пробувати конкретизувати цей індивідуальний внесок – завдання явно передчасне.

Найближчим до Ф. Сеньковича серед його сучасників і наступників, безперечно, був Микола Мороховський¹⁶, зрідка званий у пізніших джерелах також Петраховичем¹⁷ – найвизначніша й водночас найзагадковіша постать львівського малярства XVII ст. Він зафіксований у документах щойно від 1630 р., хоча сам перший запис вказує на перебування митця в орбіті Ф. Сеньковича на той час уже впродовж двох десятиліть, тобто від, приблизно, 1610 р. й одруження не пізніше того ж часу¹⁸. Довготривалий життєвий шлях митця – щонайменше п'ять з половиною десятиліть – виявився задокументованим надто

---

¹⁴ Національний музей у Львові. – К., 2013. – С. 109. – Іл. 80. З цього храму у збірці музею є й інші ікони, проте вони вимагають докладнішого вивчення.

¹⁵ Новішу репродукцію див.: *Пелех М.* Елементи візантійського та європейського стилів львівського малярства першої половини XVII ст. // *Пам'ятки України: історія та культура.* – 2012. – № 8. – С. 50.

¹⁶ Найдокладніше про нього див.: *Александрович В.* Микола Мороховський... – С. 2-19.

¹⁷ Про іменування майстра в документах див.: *Александрович В.* Микола Мороховський... – С. 2, 4.

¹⁸ *Александрович В.* Микола Мороховський... – С. 2, 4.

скромно. Відомо, що з-перед кінця 1630-х років, уже цілком зрілим і давно самостійним майстром він щонайменше десятиліття проживав на сусідньому з Ф. Сеньковичем обійсті родини Корунок. Можемо здогадуватися, це не було практиковане наймання помешкання, проте докладніших відомостей про взаємозв'язки віднайти не вдалося. Випадає тільки відзначити, що за даними люстрації Львова 1616 р. якийсь Іван Корунка отримав у дар від шляхетного Миколи Мороховського будинок¹⁹.

Єдиною підтвердженою конкретним джерельним переказом роботою митця є горішні яруси комплексу ікон передвітарної огорожі міської Успенської церкви, які він виконав за контрактом з церковним братством від 24 червня 1637 р.²⁰ (роботи завершені перед 16 лютого 1638 р.²¹). Під 1645 р. зафіксований один його челядник – копійник (судячи з цього зауваження, він мав спеціалізуватися у виготовленні гусарських пік – копій) Григорій Баб'ячок з підльвівського Великого Голоска (тепер у межах міста). Він покинув учителя, не пробувши домовленого терміну навчання, й за ухвалою суду мав повернутися й добути належний час²². Чи був його учнем також Лука Лукашевич, син маляра Івана Лукашевича, невідомо, оскільки віднайдене джерело вказує на «маляра Миколая», проте називає тільки ім'я²³, не наводячи про нього ніяких конкретних відомостей.

Наприкінці життя М. Мороховський неодноразово виступає під ім'ям маляра Миколая у видатках міського братства. Зокрема, він відновлював свої ж давніші намісні ікони, додав образи для новозроблених крил давнього напрестольного кіоту міської церкви, який передали до монастирської Онуфріївської церкви²⁴. Найпізніші відомості про майстра пов'язані з його участю у відновленні малярського цеху – у 1666 р. він навіть став цехмістром. Проте на цьому його сліди губляться.

Задokumentована згаданим контрактом 1637 р. участь у створенні комплексу ікон міської церкви та давніші відомості про довготривале перебування у майстерні Ф. Сеньковича дали підстави віднести до доробку майстра не тільки горішні яруси ансамблю, яких цей документ стосується безпосередньо. Є підстави приймати чималу участь М. Мороховського й у виконанні частини ікон долішніх ярусів, звершених ще за життя Ф. Сеньковича і встановлених у храмі навесні 1630 р. У цьому переконують не тільки стилістичні міркування, а й посередні документальні вказівки. Як вказує заповіт, наприкінці життя Ф. Сенькович часто хворів²⁵, тому реально майстернею керував його співпрацівник. Це знайшло відображення, зокрема, і в викінченні окремих ікон. Уже давніше відзначено, що у «Воскресінні Лазаря» (Львів, Успенська церква) старший майстер

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1 (Архів Коронного скарбу), оп. 1, спр. 5, с. 28.

²⁰ Новішу публікацію тексту див.: *Александрович В.* Львівські контракти на малярські роботи кінця XVI–XVII ст. // *Україна модерна.* – Львів, 2000. – № 4-5. – С. 367.

²¹ Архів Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 11. – С. 132.

²² *Александрович В.* Микола Мороховський... – С. 5.

²³ *Його ж.* Малярський осередок у Бродах // *Дзвін.* – 1990. – № 3. – С. 117.

²⁴ Архів ЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 477.

²⁵ *Александрович В.* Федір Сенькович. – С. 115, 116.

малював тільки ліву половину композиції з прикметними для його манери здрібненими фігурами, а підкреслено монументальні – в зіставленні з ними – Христос і права натомість належать руці М. Мороховського²⁶. Руки обох митців, як уже відзначено, присутні і в «Тайній вечері», де молодший маляр, безперечно, закінчив плащ вміщеного на передньому плані ліворуч апостола Іоана та симетричну йому постать Юди. Обидва вони працювали також над медальйонами царських врат²⁷.

Ідентифіковані на підставі переказу скупих писемних джерел безперечно ікони М. Мороховського характеризують його як виняткову постать львівського професійного середовища з виразно індивідуальною послідовною прихильністю до класицизуючих тенденцій²⁸ та центральну особистість львівської школи українського малярства усього XVII ст. Проте донедавна він залишався автором єдиного успенського ансамблю й щойно останнім часом до нього вдалося долучити новіші важливі позиції, здатні надати творчості майстра яскравіше вираженого еволюційного виміру. Першою з них стала храмова ікона святого Іоана Богослова зі сценами історії²⁹ з церкви у Вербіжі Миколаївського р-ну Львівської області (НМЛ)³⁰, яка дала поки один конкретний приклад активності для замовника з-поза міста. Найважливішим відкриттям у доробку львівського маляра стала намісна «Богородиця» львівської Миколаївської церкви та храмового «Святого Федора Тірона» з давно неіснуючої посвяченої йому церкви (Львів, церква святого Миколи)³¹. Разом з вербівським намісним образом, вони позбавили М. Мороховського статусу автора успенського ансамблю й додали до

²⁶ Там само. – С. 89.

²⁷ До успенських царських врат, які раніше не привертали уваги дослідників, та співучасті у їх виконанні обох майстрів увагу привернуто: *Александрович В. Федір Сенькович*. – С. 90, 93. Пор.: *Його ж. Моління-Деїсус...* – С. 369-270.

²⁸ Ця особливість індивідуального почерку майстра відзначена: *Александрович В. Федір Сенькович*. – С. 96. Уже була нагода вказати, що тут львівський маляр продовжує ту лінію західноукраїнської традиції, яку нині для нас розпочинають створені в першій половині XIV ст. знані ікони архангелів Михаїла та Гавриїла з церкви святої великомучениці Параскеви в Даляві (НМЛ). Найдокладніше про них див.: *Його ж. Ікони першої половини XIV ст. «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл» з церкви св. Параскеви у Даляві // Записки НТШ*. – Львів, 1998. – Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С. 41-75. Останнім часом до наукового вжитку впроваджено ікони архангела Гавриїла та апостола Павла з молитовного ряду першої половини XVI ст., збережені у Введенській церкві в Яричеві неподалік від Львова, здатні вказати значно ближчого львівського попередника майстра: *Гелитович М. Українські ікони XIII – початку XVI ст. зі збірки Національного музею у Львові ім. А. Шептицького*. – К., 2014. – С. 269. – № 131.

²⁹ Вона репрезентує рідкісний серед мистецької спадщини львівського осередку приклад прикметної для української традиції як одна з її виняткових індивідуальних особливостей розбудованої іконографії святих зі скороченим історичним циклом. Про зазначений напрям іконографії та його місце в національній мистецькій практиці див.: *Александрович В. Українські ікони святих зі скороченим історичним циклом (недооцінений аспект традиції княжої доби у мистецтві пізнього Середньовіччя та Нового часу) // Зб. мат. міжн. конф. «Християнська сакральна традиція: історія і сьогодення» 6-7 грудня 2013 р., м. Львів*. – Л., 2013. – С. 15-31.

³⁰ *Александрович В., Мицько І. Архірейський Службник і Требник Івана Боярського. Нова інтерпретація унікального рукописного кодексу 1632 р. // Пам'ятки України*. – 1993. – Ч. 1-6. – С. 79, прим. 22.

³¹ *Ліницький А. Дві ікони Миколи Мороховського Петраховича в Миколаївській церкві Львова // Пам'ятки України: історія та культура*. – 2013. – № 8. – С. 16-20.

нього ще також комплекси ікон обох львівських передміських церков. Правда, від миколаївського, який є підстави відносити до раніших позицій доробку майстра – ще 1620-х років (після 1623 р.)³², вціліла одна намісна ікона. З федорівського ансамблю збереглися й інші композиції, проте вони перемальовані й поки недоступні.

Новіші дослідження дали змогу поповнити доробок визначного майстра також двома важливими окремими іконами – обидві вони є винятковими позиціями релігійної мистецької культури міста. Мініатюрний «Апостол Андрій зі сценами історії» з давніх збірок Успенської церкви (НМЛ) – не тільки унікальний приклад мініатюрного станкового малярства осередку, а й єдине яскраве свідчення його київських пов'язань³³. Так само одинокою позицією серед спадщини львівського середовища є найстарша ідентифікована досі винятково рідкісна серед доробку львівського українського малярства вотивна ікона – образ Богородиці зі св. Йоакимом і Анною, сценами історії Марії та портретом родини парафіян Успенської церкви (Львів, Успенська церква)³⁴. Очевидно, до них варто додати й раннього, не зафіксованого походження «Св. Миколая з історією» (ЛНГМ)³⁵. Проте найістотнішою новоідентифікованою позицією доробку майстра виявився знищений комплекс ікон Миколаївської церкви в Замості, який засвідчував наступний після львівського успенського ансамблю етап еволюції творчої індивідуальності майстра³⁶. Поки не вдалося нічого віднайти з наступного, заключного періоду життєвого шляху митця, проте чималий комплекс ідентифікованих досі давніших ікон забезпечує для цього усі необхідні вихідні передумови.

Наведений перелік пам'яток³⁷ – на доповнення до успенського ансамблю як центральної позиції творчого доробку – висуває М. Мороховського на виняткові позиції у мистецькій культурі Львова не тільки його часу. Проте про нього самого відомо надто мало. Лічені розрізнені джерельні перекази забезпечують

³² Александрович В. Микола Мороховський... – С. 12.

³³ Горда-Цибко О. «Апостол Андрій зі сценами життя» Миколи Мороховського Петраховича // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 12. – С. 60-67.

³⁴ До літератури знану винятково з давніших описів церкви ікону впровадив: Вуйцик В. Державний історико-культурний заповідник у Львові. Вид. 2, доп. – Л., 1991 (іл. не нумеровані). Питання про авторство в публікації, як і дотеперішній літературі загалом, не порушено. Новішу кольорову репродукцію див.: Александрович В. Микола Мороховський... – С. 13. Атрибуцію у короткому викладі запропоновано: Його ж. Українське портретне малярство XVI–XVIII ст. Наближення до історії // Український портрет XVI–XVIII ст. / Автори-укладачі Г. Белікова, Л. Членова. – К., 2005. – С. 53; Його ж. Українське портретне малярство XVI–XVIII ст. у контексті польського портрету // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – Warszawa, 2007. – Т. 23-24: *Spotkania polsko-ukraińskie*. Uniwersytet Warszawski – Iwanowi France. – S. 371.

³⁵ Александрович В. Микола Мороховський... – С. 11.

³⁶ Там само. – С. 10-11.

³⁷ Однією з традиційних для новішої літератури позицій доробку майстра подається не так давно частково опублікована ікона Богородиці, яка колись знаходилася при вході до Успенської церкви (НМЛ), однак її малярство досить знищене, а сама вона перемальована. Фрагментарну репродукцію у процесі реставраційного розкриття див.: Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона XI–XVIII ст. – К., 2007. – С. 326. – Іл. 317.

тільки найзагальніший огляд життєвого шляху однієї з цілком «загадкових» постатей мистецького життя міста свого часу.

До найважливіших в історії львівського мистецтва молодших сучасників Ф. Сеньковича належить також його найближчий сусід Іван Корунка³⁸. Документи нотують молодого маляра від 1612 р. коли він ще був челядником³⁹. Далі упродовж цілого десятиліття про нього немає ніяких відомостей, або ж він прихований за одним з не ідентифікованих Іванів, без докладніших обставин віднотованих у львівських документах відповідного часу. Надалі майстер з'явився у джерелах щойно під 1624 р., коли, згідно з записом в актах міського Успенського братства від 23 грудня, віддав гроші замість килима, який, за звичаєм, мав подарувати до церкви при шлюбі⁴⁰. І. Корунка одружився з Катериною, вдовою Миколи Савича⁴¹ зі званої львівської родини грецького походження. Окремі відомості про неї зберіг її датований 3 грудня 1633 р. скромний заповіт⁴². Вони мали доньку Анастасію⁴³. Катерина хворіла й невдовзі померла, записавши міській церкві 50 зол., прохаючи, аби братство «...obraz pięknie umalowany nad katedrą kaznodziejską iuxta valorem* sprawiwszy postawiło...»⁴⁴. Як видно з внесеного до актових книг на початку наступного року посмертного опису майна, на той час вони жили в Середмісті у будинку між кам'яницями Антоніо Массарі та Прокоповичів⁴⁵. Інший запис 1637 р. вказує, що це була частина Савичівської кам'яниці⁴⁶, до якої маляр, очевидно, переселився, ставши зятем. Переселившись до Середмістя, І. Корунка став парафіянином єдиної міської Успенської церкви, братчиком, причому, як переконають матеріали братського архіву, належав до активніших його членів. Уже в 1632 р. його разом з кушнірем Леськом посилали на сеймик шляхти Руського воєводства до Судової Вишні⁴⁷.

Актові записи, пов'язані зі смертю 1631 р. глави родини – Семена Корунки, вказавши склад сім'ї на той час, дали змогу спростувати утверджену в давнішій

---

³⁸ Найдокладніші зіставлення відомостей про нього див.: *Голубець М.* Українське малярство XVI–XVII ст. під покровом Ставропігії // Збірник Львівської Ставропігії. – Львів, 1921. – Т. 1. – С. 266-269, 310 (виклад заснований насамперед на публікаціях документів братського архіву, немало плутаний); *Rużycki E.* Korunka (Koronka, Korunko) Jan, malarz lwowski // *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed r. 1966) malarze, rzeźbiarze, graficy.* – Warszawa, 1993. – Т. 5: Le–M. – S. 120 (фактично не враховано давнішої української літератури).

³⁹ Родина Корунки походила з Дрогобича: *Александрович В.* Микола Мороховський... – С. 4, прим. 9.

⁴⁰ Архив... – Т. 11. – С. 5.

⁴¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 340, с. 433-445.

⁴² Там само. – Спр. 340.

⁴³ Там само. – С. 443.

* Відповідно до ціни (лат.).

⁴⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 340, с. 436.

⁴⁵ Там само. – Спр. 348, с. 11.

⁴⁶ Там само. – Спр. 399, с. 1436.

⁴⁷ Архив... – Т. 11. – С. 45. Вишенська місія маляра як єдиного попередника й одинокий прецедент мала аналогічну поїздку в 1607 р. маляра Федора, у якому звично вбачають Ф. Сеньковича. Див.: там же. – С. 64.

літературі помилкову тезу про «родину малярів Корунок»⁴⁸. Як виявилось, Іван був єдиним представником цієї професії серед Корунок, проте три його сестри вийшли заміж за малярів: Пелагея стала дружиною маловідомого майстра середини століття Олександра Зуграбського, Феодора – Юрія Шимоновича старшого (†1690)⁴⁹ й стала матір'ю Юрія Шимоновича молодшого, званого в польській традиції як Єжи Елеутер Семігіновскі († між 1708–1711)⁵⁰, а Марина – жовківського маляра Івана Поляховича⁵¹. У 1637 р. І. Корунка одружився вдруге з Мартою Гричковською⁵², донькою кравця Миколи⁵³. Відтоді ж в архівних матеріалах міського Успенського братства він неодноразово виступає як словий брат⁵⁴, а в 1644 р. виконував обов'язки братського писаря⁵⁵.

Однак відомості з актових книг міського архіву відображають тільки зовнішню сторону біографії маляра. Конкретних свідчень про його професійні інтереси віднайти не пощастило. Окрім сусідства з Ф. Сеньковичем та М. Мороховським Петраховичем, одинокою вказівкою на його позиції у професійному середовищі є обрання наприкінці життя цехмістром. І. Корунка на той час уже був у літах, тому йому призначили заступника – вірменського маляра Христофора Захарію Захновича⁵⁶. Вибір на уряд літнього маляра зумовили якісь не відомі нам конкретні обставини, проте доступні документи не зберегли на них найменшого натяку. До найпізніших конкретних свідчень його активності належить запис про видачу йому «з розказання панов старших и всего братства» у липні 1664 р. 30 зол.⁵⁷. Відомо, що І. Корунка пішов з життя невдовзі після цього, перед 22 березня 1666 р. й на той час його наступником цех уже обрав М. Мороховського Петраховича⁵⁸.

⁴⁸ Цю львівську легенду викрито: *Александрович В.* Майстер Юрій Шимонович-старший // *Образотворче мистецтво.* – 1990. – № 1. – С. 17.

⁴⁹ По нього див.: *Александрович В.* Майстер... – С. 18; *Ejusdem.* Nowe materiały do biografii i twórczości Jerzego Szymonowicza starszego oraz Jerzego Eleutera Szymonowicza Siemiginowskiego // *Folia Historiae Artium.* – Kraków, 1991. – Т. 27. – С. 118, 120; *Его же.* Отец и сын Шимоновичи в истории западноукраинской живописи второй половины XVII в. // *Памятники культуры. Новые открытия: Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник 1991.* – М., 1997. – С. 209-210; *Його ж.* Сліди Юрія Шимоновича-старшого поза Україною // *Пам'ятки України: історія та культура.* – 2011. – № 1-2. – С. 60-75; *Його ж.* Українські малярі... – С. 38-39.

⁵⁰ Найдокладніше про нього див.: *Karpowicz M.* Jerzy Eleuter Siemiginowski – malarz polskiego baroku. – Wrocław etc., 1974. Українське походження митця та його родовід встановлено: *Александрович В.* Майстер... – С. 17-18. Пор.: *Ejusdem.* Nowe materiały... – С. 111-124; *Его же.* Отец и сын... – С. 204-222; *Його ж.* Українські малярі... – С. 36-48.

⁵¹ Найдокладніші відомості про нього див.: *Александрович В.* Жовківський осередок... – С. 377-378.

⁵² ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 52, с. 1727-1728; спр. 354, с. 1291.

⁵³ Там само. – Спр. 55, с. 1440.

⁵⁴ Там само. – Ф. 129 (Львівський Ставропігійський інститут), оп. 1, спр. 1043, с. 33.

⁵⁵ Архив... – Т. 11. – С. 448.

⁵⁶ *Łoziński W.* O lwowskich malarzach... – S. XLVIII. Про вірменського майстра див.: *Александрович В.* Епілог... – С. 137-141.

⁵⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 129, оп. 1, спр. 1084, с. 31.

⁵⁸ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 75, с. 278-279. Обширний фрагмент докум. опубл.: *Łoziński W.* O lwowskich malarzach... – S. XLVIII-XLIX.

Досить численні та різномірні джерельні перекази подають І. Корунку як одного з активних українських майстрів тогочасного Львова, а обрання наприкінці життя цехмістром мало би вказувати й на помітні позиції у професійному середовищі. Проте жоден з віднайдених досі документів не пропонує навіть натяку на його професійну діяльність, тому доробок майстра не піддається ідентифікації. Найважливішим комплексом свідчень «особистого архіву» виявляються джерельні перекази про контакти та коло мистецьких зв'язків. Найважливішим з них є сусідство з Ф. Сеньковичем, у якому випадало би бачити вірогідного вчителя І. Корунки, та тривале проживання на їх родинному обійсті М. Мороховського. Ці відомості вміщують І. Корунку у колі двох найвизначніших майстрів Львова першої половини – середини століття. У цьому зв'язку не позбавлений інтересу вихід його сестри за жовківського маляра І. Поляховича. Принаймні, єдина знана ікона останнього з авторським підписом – «Старозавітна Трійця» 1666 р. з Преображенської церкви в Зарудцях поблизу Львова (Львів, Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України)⁵⁹ – теж заслуговує врахування як вірогідний можливий слід львівського майстра.

Ровесником І. Корунки був маловідомий маляр Микола Спаніель, нотований у джерелах так само від 1612 р., коли відбулося виділення дітям материзни по смерті матері. Суму, належну іменованому малярським челядником Миколі, батько визнав як свій борг⁶⁰. У документі наступного року молодий маляр відзначений повнолітнім, тобто, мав народитися ще перед кінцем 1580-х років. У 1614 р. батько записав йому 20 зол. на родинному будинку⁶¹, що, мабуть, випадає сприймати свідченням виділення частини майна при виході з дому. У 1617 р. молодий майстер судився з Андрієм та Грицьком Поповичами⁶². Під тим же роком віднотований також «слуга» М. Спаніеля Микола⁶³, проте в чому полягала його «служба» – не вказано. Як видно з декількох документів, маляр

---

⁵⁹ Одиноку репродукцію див.: *Жолтовський П.М.* Словник... – С. 154. Була спроба розширити доробок майстра іконами з церков св. Симеона Богоприємця в Коцурові та Собору архангела Михаїла в Соловій на схід від Львова (Українська ікона XV–XVII ст. / Автор тексту та упор. альбому Н. Шамардіна. – Львів, 1994. – № 29-31), проте обидві пропозиції виявилися безпідставними, заснованими, фактично, на ігноруванні усього комплексу індивідуальних особливостей залучених об'єктів: *Александрович В.* Українські малярі... – С. 37, прим. 117.

⁶⁰ ЦДДАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 31, с. 351, 468, 478-479, 482. Е. Ружицький відкликався до цієї справи, проте в його публікації подана с. 1105. Він знав маляра та його батька тільки на ім'я й припускав, що запис стосується Миколи Мухи (про нього див. далі): *Różycki E.* Mikołaj, malarz, syn Andrzeja krawca // *Słownik...* – S. 552.

⁶¹ ЦДДАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 82, с. 255.

⁶² Там само. – Спр. 33, с. 1635-1636 (очевидно, саме на підставі цього запису В. Лозінський подав згадку про майстра під зазначеним роком: *Łoziński W.* O malarzach... – S. LX); спр. 142, с. 145; спр. 394, с. 501, 535, 545, 565, 566, 576-577, 584, 596; спр. 451, с. 643). Чи не ідентичний перший з них із челядником Ф. Сеньковича, зафіксованим того ж року, як «Андрій, прозваний Калатайко»: *Александрович В.* Хронологія іконостасу Успенської церкви у Львові // Українське бароко та європейський контекст. – К., 1991. – С. 144; *Його ж.* Федір Сенькович. – С. 68-69. Інших відомостей про нього виявити, однак, не вдалося.

⁶³ ЦДДАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 394, с. 545.

жив не передмісті на Гончарській вулиці побл. Богоявленської церкви⁶⁴ – наприкінці нинішньої вул. князя Романа при її виході на вул. І. Франка.

21 січня 1620 р. майстер подав скаргу на маляра Герасима «iż on tą konditią od chorągwie na społ zapłatę aktorowi postąpił, że nakład, iako materia, złoto, srebro, farby miał zarównie z nim czynić»⁶⁵. Аналіз наведеного свідчення показує, що вони разом працювали над якоюсь хоругвою. Як випадає здогадуватися, тільки один з них мав малювати само зображення на полотні. Іншому, мабуть, випало дrevko, у тогочасній практиці мальоване, подібно до гусарських копій (пік). Виклад переконує, що, за звичаєм, вони самі забезпечували необхідні для роботи матеріали, за спільною згодою мали нести видатки порівну й за тим же принципом розподілити передбачену плату. Лаконічний запис не дає відомостей, чи це була єдина робота, чи митці працювали як співники триваліший час. Принаймні, такі приклади у практиці ремісничого середовища не належали до унікальних, хоча й зафіксовані винятково в поодиноких випадках⁶⁶. Проте, незалежно, від конкретних обставин, наведений запис зберіг унікальний переказ до історії мистецького життя міста свого часу.

Про тодішнього співника М. Спаніеля не відомо майже нічого. Тільки під 1615 р. він відзначений як Герасим Татинік у свідченні про поранення, де фігурує також котрийсь із тогочасних львівських малярів Федорів⁶⁷. Тоді ж, у 1620 р., майстер придбав батьківську та материнську частку родинного обійстя від священика Грицька з Тимкова та його дружини Марухни⁶⁸, очевидно – своєї сестри. Як вказує приклад нащадків знаного львівського маляра XVI ст. Лавріна Пухали⁶⁹, він, очевидно, викупив від братів і сестер належні їм частини батьківської спадщини. М. Спаніель іноді згадувався у документах надалі, проте такі записи уривчасті й нечисленні. Зокрема, в 1639 р. він виступив свідком при укладенні заповіту Антона Поповича⁷⁰. 28 жовтня 1648 р. майстер уклав власний заповіт⁷¹, а 8 липня 1650 р. маляр Павло Лещинський отримав поквитування Богоявленського братства з суми 100 зол., які покійний на той час маляр заповів братству, забезпечивши їх на власному дерев'яному будинку на церковному кладовищі. Як заявив П. Лещинський, ці гроші він отримав від підданих з Романова (нині Перемишлянського р-ну Львівської обл.) як належну покійному

⁶⁴ Там само. – Спр. 33, с. 1635-1636.

⁶⁵ Там само. – С. 1595.

⁶⁶ Так, наприклад, острозькі золотарі Васько та Лівон разом виконували ремесло (1545): Александрович В. Свідчення острозьких золотарів про підроблення печатки 1545 р. // Знак. – 2002. – Ч. 26. – С. 8-9 (передрук: Сфрагістичний щорічник. – К., 2011. – Вип. 1. – С. 313-317). Спільно працювали також знані львівські сідлярі, брати Іван та Юрій Рогатинці: Його ж. Бібліотека братів Рогатинців // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т. 233: Праці Історично-філософської секції. – С. 251, 253.

⁶⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 62, с. 1087; Александрович В. Львівське середовище... – С. 178.

⁶⁸ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 142, с. 756.

⁶⁹ Див.: Александрович В. Лаврін Пухала (Пухальський) // Його ж. Львівські малярі... – С. 40.

⁷⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 339, с. 208.

⁷¹ Там само. – Спр. 462, с. 477.

оплату за ікони до церкви у їхньому селі⁷². Не випадає здогадуватися чи були це окремі ікони, чи йшлося про частину плати за ансамбль.

Очевидно, П. Лещинський перебував у якихось тісніших контактах з померлим і саме тому виявився причетним до передачі записаних братству грошей, проте ніяких інших свідчень з цього приводу віднайти не пощастило.

Їх молодшим сучасником був Микола Муха, віднотований під 1617 р. як один з трьох челядників Ф. Сеньковича, що «зранили» певного шляхтича⁷³. У львівських актах надалі маляр присутній винятково мало. Щойно 1631 р. він зафіксований у побутовій справі⁷⁴. У 1635 р. він судився з відомим львівським скульптором Станіславом Дріаром⁷⁵ про оплату певної не названої роботи: конфлікт постав через відповідну суму – з умовлених 400 зол. йому заплачено тільки 300⁷⁶. Мечислав Гембарович, відкликаючись до відомостей заповіту маляра, вважав, що йдеться про виготовлення гусарських пік (копій)⁷⁷, хоча його твердження засноване винятково на свідченні про численні піки різних гатунків, що на час смерті знаходилися в його майстерні. Описана в документі ситуація цікава насамперед з огляду на контакти М. Мухи з С. Дріаром. Оскільки скульптор виконував різьблення обрамлення створеного в майстерні Ф. Сеньковича для міської Успенської церкви ансамблю ікон⁷⁸, співпраця з ним М. Мухи здатна вказати на контакти маляра з середовищем його вчителя. В. Лозінський мав також якусь згадку про майстра в міських актах 1637 р.⁷⁹

2 липня 1641 р. у домі Петра Снопєка на вул. Гончарській (тепер вул. князя Романа) у парафії Богоявленської церкви укладено заповіт маляра⁸⁰. З реалій заповіту привертає увагу визнання боргу в 100 зол. одруженому з сестрою палітурникові Василеві Поповичу, які той на прохання маляра віддав його доньці Емеренції, заміжній за Гавриїлом Савчаком у Жовкві⁸¹. Як переконують документи жовківського міського архіву, він був братом згаданого жовківського маляра І. Савчака⁸². Інша варта уваги відзначена особа – «товариш» Яцько, який, за словами самого майстра, у нього «od kilkunastu lat robi», а в іншому місці –

⁷² Там само. – Спр. 402, с. 1335-1336. До наукового вжитку з опущенням окремих істотних деталей впроваджено: *Loziński W. O lwowskich malarzach...* – S. XLVIII.

⁷³ *Александрович В. Хронологія...* – С. 144. Пор.: *Його ж. Федір Сенькович.* – С. 68.

⁷⁴ ЦДДАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 456, с. 198, 264.

⁷⁵ Найдокладніші відомості про нього див.: *Александрович В. Скульптура.* – С. 77-78.

⁷⁶ ЦДДАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 399, с. 619; спр. 458, с. 600. В останній книзі є ще також запис про сплату дрібної суми: там само. – С. 1556. Матеріали судового процесу про спільну роботу маляра зі сницарем впроваджено: *Gębarowicz M. Szkice z historii sztuki XVII w.* – Toruń, 1966. – S. 116.

⁷⁷ *Gębarowicz M. Szkice...* – S. 116-117.

⁷⁸ *Александрович В. Моління-Деїсус (іконостає) Успенської церкви у Львові // Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства.* – Львів, 2011. – С. 385.

⁷⁹ *Loziński W. O lwowskich malarzach...* – S. LX.

⁸⁰ ЦДДАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 340, с. 970-972; *Gębarowicz M. Szkice...* – S. 116-117.

⁸¹ ЦДДАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 399, с. 971; *Gębarowicz M. Szkice...* – S. 117, przyp. 5. При цьому автор написав про жовківського зятя як одного зі спадкоємців львівського маляра й подав джерельну вказівку, де він також названий малярем. Проте відповідний запис виявився помилковим: *Александрович В. Жовківський осередок...* – С. 377, прим. 9.

⁸² *Александрович В. Жовківський осередок...* – С. 377.

«od wielu lat». Йому М. Муха відказав 60 зол., що їх мали виручити від продажу пік, «których, – як ствердив маляр, – rozumiem iest do osmiset⁸³» та «warstat swoi»⁸⁴. Він може бути ідентичний із зафіксованим пізніше Яцьком Влошком, проте за вірогідність такого ототожнення промовляє тільки співпадіння імені та спільне середовище. Зафіксований у заповіті й один замовник – його згадано як «P[ana] Niemierza», що дав 15 зол. завдатку на піки, «których stargowano towarzyske po złotych cztery, a czeladnie iedne na drugą po złotych trzy, a miał ich tyle wzięć, ile by ich potrzeba było»⁸⁵.

Наведений фрагмент заповіту – рідкісне свідчення про один з поширених⁸⁶, проте маловідомих ужиткових напрямів діяльності майстрів українського малярства. Водночас скупі відомості про Яцька виявляють ще й важливий переказ про організацію майстерні одного з тогочасних львівських малярів. Як видно зі свідчення М. Мухи, Яцько працював у нього тривалий час, що, правдоподібно, вказує на майстерню з майстром та помічником, у якій могли бути зайняті також інші челядники й учні. Так само, очевидно, з М. Мороховським Петраховичем як довголітнім постійним помічником та іншими челядниками й учнями, одним з яких свого часу був і М. Муха, працював також Ф. Сенькович⁸⁷.

До маловідомих майстрів другої чверті століття належить передміщанин Василь Саповець, член Миколаївського братства, вперше віднотований як один з його старших разом з Семеном Содомою у 1628 р.⁸⁸ Становище майстра у братстві вказує на певний його авторитет серед парафіян, якому, природно, мусів відповідати також певний вік – наведена найраніша джерельна згадка фіксує далеко не початок життєвого шляху цього маловідомого митця. Тому він може бути ідентичним з малярем Васьком, який у 1625 р. «koło okien ratusznych farbował i lwa ropowował»⁸⁹. Розшукані архівні записи, здебільшого, відзначають його за різних обставин, пов'язаних з перебуванням у братстві та на братських урядах⁹⁰. 1637 р. він виступає як свідок перед війтівським урядом⁹¹, під 1640 р. згадується його дружина Варвара⁹². Маляр жив ще в 1650 р.⁹³

⁸³ У М. Гембаровича – «osiemset»: *Gębarowicz M. Szkice...* – S. 117.

⁸⁴ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 340, с. 972. Інших відомостей про цього помічника М. Мухи не виявлено, окрім лаконічного запису, який стосується спадку, в протоколах війтівського уряду ще з 1648 р.: там само. – Спр. 461, с. 556. У цьому документі фігурує без заняття також І. Лукашевич, очевидно, ідентичний зі знаним львівським малярем (про нього див. далі) та тим малярем Іваном, який не пізніше 1645 р. викупив частину пік: там само. – Спр. 57, с. 1428; спр. 153, с. 481-482.

⁸⁵ Там само. Пор.: *Gębarowicz M. Szkice...* – S. 116, przym. 6.

⁸⁶ Виготовлення гусарських пік задокументоване досить скромно, хоча, як свідчить приклад М. Мухи (йї не тільки його), це було поширене заняття, яке зберігалось у творчій практиці ще й на середину XVIII ст. Останнє доводить, зокрема, укладений у 1752 р. контракт кн. Міхала Казімежа Радивиля на навчання його підданого столяра у львівського копійника Якуба Антоновича: *Александрович В. Микола Мороховський...* – С. 5, прим. 29.

⁸⁷ Про його майстерню коротко див.: *Александрович В. Федір Сенькович.* – С. 68-69.

⁸⁸ ЦДІАУЛ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 113, с. 405; спр. 217, с. 594.

⁸⁹ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 735, с. 101.

⁹⁰ ЦДІАУЛ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 118, с. 1693 (1633); спр. 221, с. 2231 (1633); спр. 384, с. 2279 (1634, заповіт золотаря Миколи); спр. 122, с. 3165 (1635).

⁹¹ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 458, с. 1896.

⁹² Там само. – Ф. 9, оп. 1, спр. 132, с. 1819.

Починаючи від 1632 р., у документах виступає маляр Петро Попович, вперше відзначений разом з дружиною Теодорою⁹⁴. Через п'ять років він знову разом з дружиною згаданий як сусід біля костюлу Марії Сніжної поряд з Анною, удовою С. Коронки⁹⁵ й надалі в документах нерідко фігурує саме як сусід Корунок. До того ж часу належить запис, спільний з малярем Федором (див. вище). Далі через два роки він відзначений як сусід Корунок⁹⁶ й за аналогічних обставин фігурує ще також і в 1643⁹⁷, 1646⁹⁸ та 1648 рр.⁹⁹ У 1645 р. маляр разом з М. Мороховським оцінював піки померлого М. Мухи¹⁰⁰. У 1647 р. маляр мав якийсь конфлікт з дружиною Яцка Томші¹⁰¹. У 1649 р. він як один з присяжників старостинської юридики заявив про знищення і неможливість через це збирати податки¹⁰². На цьому уряді майстер двічі зафіксований і наступного року¹⁰³ та під 1654¹⁰⁴, 1656¹⁰⁵ й 1664¹⁰⁶ р. 1654 р. він згаданий як сусід на П'ятницькій вулиці¹⁰⁷, а в 1658 р. серед передміщан¹⁰⁸. У 1663 р. він засвідчив спалення свого обійстя під час «першої козаччини» 1648 р.¹⁰⁹ і востаннє записаний як присяжник 27 липня наступного року (див. вище). 3 серпня у зв'язку з боргом згадана його дружина¹¹⁰. П. Попович помер незадовго до 10 жовтня того ж року, коли маляр Іван Влошко облятував його заповіт¹¹¹. У ньому згадані донька Маріанна та син Теодор і скромний запис 10 зол. на 40 відправ до церкви св. Миколи¹¹². Покійний з дружиною заборгували також 170 зол. Іванові і Анні Влошкам¹¹³, яких можна розглядати як знаного згодом маляра та його дружину.

Петро Попович – рідкісний для львівського середовища приклад скромно задокументованого упродовж невеликого часу майстра. Очевидно, певну роль в обмеженості джерел відіграло те, що він жив на території передміської юридики. Внаслідок цього частина скромних джерельних переказів про нього збереглася саме в її актах та актах старостинського уряду.

⁹³ Там само. – Спр. 139, с. 184, 193.

⁹⁴ Там само. – Спр. 220, с. 1957.

⁹⁵ Там само. – Спр. 387, с. 996. У цьому записі майстер вдруге і востаннє виступає з прізвищем.

⁹⁶ ЦДІАУЛ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 130, с. 1575, 1688; Спр. 24, с. 1731.

⁹⁷ Там само. – Спр. 134, с. 629.

⁹⁸ Там само. – Спр. 143, с. 217.

⁹⁹ Там само. – Спр. 136, с. 1356; 137, с. 2351; спр. 396, с. 1419.

¹⁰⁰ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 349, с. 409.

¹⁰¹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Dział rękopisów (далі – BNW R), sygn. Akc 2010/2, k. 154 v.

¹⁰² ЦДІАУЛ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 230, с. 571.

¹⁰³ Там само. – Спр. 400, с. 675, 1000.

¹⁰⁴ Там само. – Спр. 610, с. 848.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 405, с. 768.

¹⁰⁶ Там само. – Спр. 556, с. 310-311.

¹⁰⁷ Там само. – Спр. 141, с. 955.

¹⁰⁸ Там само. – Спр. 641, с. 457.

¹⁰⁹ Там само. – Спр. 556, с. 116.

¹¹⁰ Там само. – С. 351.

¹¹¹ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 556, с. 363-364.

¹¹² Там само. – С. 363.

¹¹³ Там само. – С. 365.

Під 1640 р. маляр Василь Софрон згаданий як потерпілий при пожежі житель Святоянської юридики¹¹⁴. В актах юридики під 30 квітня 1646 р. виступає його вдова Софія¹¹⁵, її дядьком названий малярчик Андрій, який запрошував як свідка маляра Дмитра Тимкевича (про нього див. далі). Певні речі вдови на той час знаходилися у Яцька Влошка, очевидно, ідентичного, зі згаданим маловідомим львівським малярем середини – другої половини століття (про нього див. далі).

До активних майстрів другої чверті – середини століття належав Іван Лукашевич¹¹⁶. Можливо, він ідентичний з віднотованим без докладніших супутніх обставин І. Лукашевичем, якому в 1629 р. після весілля вкрали коней¹¹⁷. Від 1635 р. він фігурує у документах разом з дружиною Марухною¹¹⁸. Наступного року маляр поскаржився на Василеву кушнірку, яка, винайнявши разом з його дружиною фурмана поїхала на ярмарок до Сокаля і вибравшись з міста, напилася, відмовилася їхати далі й повернула фіру до Львова, що doprowadило до запізнення «у ярмарковому заробітку» і «шкоди»¹¹⁹. У 1637 р. зафіксована сварка обох «сокальських ярмарківниць», причому малярка тут названа Ядвігою, а в іншому місці – Геленою¹²⁰. Під 1639 р. маляр названий серед братчиків церкви Св. Хреста на Личакові¹²¹ й тоді ж виступив у війтівських актах як уповноважений¹²². Наступного року раєцький уряд встановив між подружжям заклад через сварки, побиття дружини й вигнання її з дому та зобов'язав маляра виселити з дому сестру, яка провокувала між ними сварки. Майстер при цьому вперше фігурує як Лукашевич або Добротворський¹²³.

Влітку 1647 р. він разом з малярем з Перемишля Євстахієм Сидорським (про нього див. далі), який на той час проживав у Львові, їздив до Ясс у Молдові задля продажу колтрин, мав з собою також якісь картини, мальовані олійними фарбами, «ландшафти» і образ «золотистий». У дорозі і в Яссах вони немало конфліктували, а після повернення І. Лукашевич заскаржив свого спільника перед війтівським урядом, виклавши обставин подорожі в короткій, але винятково барвистій розповіді¹²⁴. У 1649 р. маляр засвідчений разом з сестрою – вдовою Феською Гнатовою¹²⁵.

Його молдовська подорож виявилася не єдиною. 16 січня 1651 р. райця міста Ліско (тепер на території Польщі) Григорій Васеликович на вимогу маляра

¹¹⁴ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 306, с. 1561, 1562.

¹¹⁵ BNW R. – Sygn. Akc 2010/2, k. 78, 78 v.

¹¹⁶ Найдокладніші досі відомості про нього див.: *Александрович В.* Малярський осередок... – С. 116-117; *Ejusdem.* Łukaszewicz Jan // *Słownik...* – Wrocław etc., 1986. – Т. 4: K1-La. – S. 196.

¹¹⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 455, с. 109.

¹¹⁸ Там само. – Ф. 9, оп. 1, спр. 122, с. 2468-2471.

¹¹⁹ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 438, с. 951, 958.

¹²⁰ Там само. – С. 399, с. 935.

¹²¹ Там само. – Спр. 155, с. 52; спр. 458, с. 2686.

¹²² Там само. – Спр. 400, с. 102.

¹²³ Там само. – Спр. 55, с. 410-411.

¹²⁴ Див.: *Александрович В.* Подорож львівських малярів Івана Лукашевича (Добротворського) та Євстахія Сидорського до Ясс у 1647 р. // *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична.* – Л., 2002. – Вип. 37, ч. 2. – С. 49-61.

¹²⁵ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, пр. 461, с. 1177.

засвідчив, що той понад півтора року тому «по дорозі до Угорщини», з якої планував повернутися через три тижні, заставив своє верхнє вбрання, згодом прислав за ним уповноваженого, але той не зумів викупити, не викупив його й сам маляр, коли перед великим постом попереднього року знову побував у місті¹²⁶. Цей епізод вказує на неодноразові поїздки на територію, як можна здогадуватися, теперішньої Словаччини¹²⁷. Водночас це доводить, що тривалі мандри для львівського маляра тоді не були рідкістю, а також засвідчує несподіваний, не відображений іншими джерелами аспект історії львівського середовища українських малярів¹²⁸.

У 1652 р. І. Лукашевич свідчив про внука Теодора, сина померлої доньки Пелагії від Яцька Куйбіди, сина Анастасії, спадкоємниці родини Рогатинців¹²⁹. На той час маляр жив у будинку при кам'яниці Рогатинців на вул. Руській¹³⁰. Він отримав його 1652 р. за присудом уряду після смерті зятя та його родини, очевидно, під час пошесті 1651 р. і відремонтував через три роки¹³¹. 24 липня 1657 р. майстер протестував перед війтівським урядом, що до його дому впустили жида-комірника¹³². 18 грудня наступного року виступає уже його вдова¹³³, яка надалі – до 1679 р. фігурує у різних судових справах, насамперед з приводу кам'яниці Рогатинців¹³⁴. При цьому вона неодноразово відзначена як друга¹³⁵ дружина, що відповідає наведеній ранішій згадці про Гелену як дружину маляра.

Уже після смерті І. Лукашевича щойно в 1664 р. в актах міста Бродів на Львівщині відзначений його син Лука, який там одружився¹³⁶. За свідченням знаного львівського майстра польського походження Войцеха Крауза, Лука народився від першого шлюбу¹³⁷, тобто був сином Гелени, отже, народився

¹²⁶ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział rękopisów, sygn. 9658/II, s. 232-233. До літератури впроваджено: *Александрович В.* Подорож... – С. 55-56.

¹²⁷ Ці словацькі подорожі мають прецедент в особі маляра Івана Чарнецького зі Львова, який у 1608 р. намалював намісний образ Спаса (авторський підпис і дата) для церкви архангела Михаїла в Шаришському Щавнику на Словаччині (Бардів, Шаришський музей). З новішої літератури про нього див., зокрема: *Grešlik V.* Ikony Šarišského múzea v Bardejove. – Bratislava, 1994. – Nr 13. – С. 35; *Александрович В.* Покоління... – С. 182.

¹²⁸ Для львівського осередку за подібними подорожами знані тільки вірменські малярі Шимон Богушович та Григорій Туманович, проте документи виразно вказують, що вони провадили торгівлю і їздили як купці: *Александрович В.* Архівні матеріали до російського епізоду в біографії львівського маляра вірменського походження Симона Богушовича // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 211-219; *Його ж.* Малярі вірменського походження... – С. 550; *Його ж.* Симон Богушович. Історія і легенда в біографії львівського маляра першої половини XVII ст. // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 62-64.

¹²⁹ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 268, с. 1139, 1144.

¹³⁰ Там само. – С. 1139.

¹³¹ Там само. – Спр. 403, с. 820-821.

¹³² Там само. – С. 2477.

¹³³ Там само. – Спр. 312, с. 18. Пор.: спр. 318, с. 1467.

¹³⁴ Там само. – Спр. 160, с. 488; спр. 312, с. 24; спр. 318, с. 1467; спр. 405, с. 764, 875; спр. 468, с. 3; спр. 494, с. 878-879 (1679 р.); спр. 556, с. 405.

¹³⁵ Там само. – Спр. 318, с. 1467; спр. 405, с. 875; спр. 494, с. 878.

¹³⁶ *Александрович В.* Малярський осередок... – С. 116.

¹³⁷ Там само. – С. 116-117.

перед 1637 р., коли в документах батько виступає з другою дружиною. За свідченням палітурника Андрія Захарияшевича, Лука вчився у маляра Миколая¹³⁸. Зі слів В. Крауза виходить також, що він певний час працював і в майстерні цього знаного польського митця¹³⁹, що, правдоподібно, мало б бути вже після смерті батька. Як і переїзд з одруженням до Бродів, ця обставина, здається, вказує, що, всупереч передбаченим цеховим статутом можливостям¹⁴⁰, вдова І. Лукашевича майстерню не провадила й нащадок її не успадкував. Найбільшою загадкою виявляється особа названого тільки на ім'я вчителя, у якому логічно випадало би бачити насамперед М. Мороховського Петраховича, хоча таку ідентифікацію ніщо й не підтверджує.

Очевидною проблемою історії професійного середовища другої третини століття стала одночасна наявність у місті декількох майстрів з ім'ям Федір, а також Ференц, що є його «синонімом»¹⁴¹, лаконічні згадки про яких не завжди дають змогу згрупувати відповідні відомості навколо певних конкретних осіб. Цю ситуацію вдається простежити від 1635 р. коли в матеріалах архіву братства міської Успенської церкви у реєстрі братчиків з'являється ім'я маляра Ференца Андрійовича¹⁴². У 1638 р. він нападпитку образив «людей почтивих непочтивими словами», за що був ув'язнений на дзвіниці, та покараний штрафом – двома фунтами воску¹⁴³. Далі відзначено його відсутність на братській сесії¹⁴⁴. У расцьких актах 1639 р. виступає передміщанин Федір Jędrzejowicz, зять Федора Томиловича¹⁴⁵, названий водночас і Ференцом¹⁴⁶. З наступного року знову є згадка про маляра Ференца¹⁴⁷. В укладеному в 1643 р. заповіті замойського грека Дмитра Мелона визнано борг півтораєста золотих маляреві Федорові, якого тестатор називає своїм господарем, при цьому заповіт укладено в дерев'яному домі знаного братчика Михаїла Алевізія на вул. Руській¹⁴⁸. 19 листопада 1644 р. маляр Ференц уклав власний заповіт, у якому визнав наявність скромного рухомого майна, відказавши його актуальній дружині, з якою, за його словами, мешкає недавно¹⁴⁹. Та ж адреса доводить, що він ідентичний зі згаданим у попередньому документі Федором. Згадка про недавнє співжиття з дружиною підказує здогад, що заповідач був дещо старшим і вказана не перша його дружина. Того ж року він дав до братської скриньки

¹³⁸ Там само. – С. 117.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ На прикладі відомостей з історії родини глави львівського цеху малярів-католиків кінця XVI ст. див.: *Александрович В.* Малярське середовище... – С. 93.

¹⁴¹ Див.: *Александрович В.* Федір Сенькович. – С. 60.

¹⁴² Архив... – Т. 11. – С. 95. Лаконічний виклад головних відомостей про нього див.: *Александрович В.* Малярі – члени Успенського братства кінця XVI – першої половини XVII ст. // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. Доповіді та повідомлення наук. конф. 4-5 квітня 1996 р. – Львів, 1996. – С. 33.

¹⁴³ Архив... – Т. 11. – С. 132.

¹⁴⁴ Там же. – С. 135.

¹⁴⁵ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 54, с. 857-860.

¹⁴⁶ Там само. – С. 857.

¹⁴⁷ Там само. – Спр. 459, с. 392.

¹⁴⁸ Там само. – Спр. 341, с. 47, 48.

¹⁴⁹ Там само. – С. 128-129.

6 гр.¹⁵⁰, а наступного року обіцяв згодом дати 20 зол.¹⁵¹. Час його смерті не зафіксовано: 15 січня 1650 р. вдова повернула братству давніший борг свого покійного чоловіка¹⁵². Водночас того ж 1635 р. у чорновиках вїтївських актів з'являється малярський челядник Ференц Коломийчик¹⁵³.

У 1637 р. малярі Петро і Федір встановили своїх уповноважених¹⁵⁴. Через два роки в тих же вїтївських актах віднайшлася протестація маляра Федора проти Григорія Сеньковича¹⁵⁵. Невдовзі малярчик Федір, згідно з ухвалою вїтївського уряду, зобов'язався маляреві Федорові «roboty słuszne dorobić, którą pan Theodor ma od xiążęcia jego mości pana wojewody ruskiego (Костянтин Вишневецький), a gdy dość uczyni, tedy go powinien będzie pan Theodor malarz postawić panu Mikołajowi malarzowi do porachowania albo się rozprawienia osobą iako pan Theodor iest poręką»¹⁵⁶.

Наведений невеликий запис пропонує одразу цілий комплекс відомостей і водночас – найяскравіше у групі документів «маляра Федора» відповідного часу свідчення складності проблеми, оскільки тут присутні майстер і челядник з тим самим ім'ям, названі тільки на ім'я. Ситуація виглядає так, що малярчик Федір якимось чином залежав від маляра Миколая, проте на певний час опинився у маляра Федора, який виконував певне замовлення. Про обставини переходу наявний текст не згадує, проте Миколай мав до челядника якесь право, той же, очевидно, перед ним – певне зобов'язання¹⁵⁷. Як можна здогадуватися, маляр поскаржився в суд на відхід свого помічника. Проте оскільки на той час челядник уже виконував іншу роботу в актуального господаря, а її замовником, до того ж, був глава місцевої державної адміністрації, за рішенням суду челядник мав закінчити роботу в актуального майстра, після чого той зобов'язувався «ставити» його попередникові. Можливо навіть, що челядника «випозичено» для виконання конкретного замовлення, оскільки в джерелах така практика зафіксована¹⁵⁸. На жаль, відсутність у документі конкретніших відомостей про усіх трьох згаданих майстрів не дає змоги переконливо їх ідентифікувати.

У 1643 р. львівський маляр Федір переїхав до Замостя¹⁵⁹. З 1645 р. віднайшлася судова справа маляра Федора зі знаним польським малярем В. Краузом за челядника Томаша¹⁶⁰. Лаконічні записи не дають змоги докладніше

¹⁵⁰ Архив... – Т. 11. – С. 152.

¹⁵¹ Там же. – С. 160.

¹⁵² Там же. – С. 697.

¹⁵³ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 458, с. 28.

¹⁵⁴ Там само. – С. 1428.

¹⁵⁵ Там само. – С. 2780.

¹⁵⁶ Там само. – С. 3023.

¹⁵⁷ Докладніший у вимові статут перемишльського об'єднаного цеху золотарів, конвісарів і малярів 1625 р. передбачав, що челядник не мав права відходити від свого майстра на роботу до іншого, не повідомивши актуального патрона заздалегідь за два тижні й не відробивши у нього ці два тижні: *Aleksandrowycz W.* Statut cechu złotników, malarzy i konwisarzy przemyskich, potwierdzony 6 października 1625 r. // *Rocznik historyczno-archiwalny.* – Przemysł, 1997. – Т. 12. – S. 14.

¹⁵⁸ *Aлександрович В.* Малярський осередок... – С. 116.

¹⁵⁹ *Horn M.* Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550–1650 na tle przesłanek urbanistycznych. – Opole, 1968. – S. 123.

¹⁶⁰ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 460, с. 1003-1004.

з'ясувати ситуацію, проте, здається, й цього разу так само йшлося про челядника, який переходив від майстра до майстра.

Далі під 1656 р. віднотована Марухна, дружина маляра Ференца¹⁶¹. У 1659 р. вони названі жителями юридики вірменського архієпископа¹⁶². Разом подружжя фігурує і через три роки¹⁶³. Остання згадка про Ференца належить до 1664 р., коли він разом з сідлярем Прокопом у липні уклав контракт на проживання до Різдва на фільварку Тороса Мацковича¹⁶⁴.

Від 1642 р. документи фіксують маловідомого маляра Дмитра Тимкевича – зазначеного року він поскаржився на жида Мошка Абрагамовича¹⁶⁵, який уклав з ним контракт на продаж ґрунту поблизу Миколаївської церкви і навіть взяв певну суму закладу, проте продав його церковному братству¹⁶⁶. Наступного року маляр судився з братством за цей ґрунт¹⁶⁷ і врешті ще через рік придбав його¹⁶⁸. 1643 р. він записав в актах Святоянської юридики, на якій проживав, 140 зол. мешканцеві Бережан Яцькові Стрийському¹⁶⁹. У тих же актах він виступає ще того ж року й через два роки при погодженні сторін¹⁷⁰, а в 1645 р. ще також як уповноважений вдови Семена Содоми Тетяни¹⁷¹. Наступного року на запрошення малярчика Андрія він, як зазначено, виступив свідком у справі вдови маляра В. Софрона, зокрема її речей, складених у Я. Влошка. Разом з ним маляр виступив також наступного 1647 р. свідком при укладенні угоди про взаємну відмову від грошових претензій між львівським палітурником Яковом Черкаським та Юрієм Костянтиновичем з Кам'янця-Подільського¹⁷². Д. Тимкович помер перед 1658 р., коли як спадкоємець його будинку й городу на краківському передмісті фігурує його сестра Анна, вдова священика Федора зі Старого Села поблизу Львова¹⁷³.

Досить своєрідною постаттю у львівському середовищі виступає згаданий маляр Євстахій Сидорський з Перемишля, син священика Дмитра Сидорського, зафіксований – поза одиноким перемишльським джерельним записом – винятково на львівському ґрунті¹⁷⁴. Як свідчив у 1646 р.¹⁷⁵ перед вйтівським урядом

¹⁶¹ Там само. – С. 463, с. 1424.

¹⁶² Там само. – Ф. 9, оп. 1, спр. 408, 2036.

¹⁶³ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 456, с. 67, 85.

¹⁶⁴ Там само. – Спр. 352, с. 479.

¹⁶⁵ Там само. – Ф. 9, оп. 1, спр. 133, с. 1978-1979 (ім'я продавця вказано тільки в цьому докум.; тут подано походження дружини маляра Анастасії Тимковичівни з Рогатина).

¹⁶⁶ Там само. – Спр. 343, с. 1283-1284. Цю згадку про майстра без конкретних відомостей, викладених у наведеному докум. подав: *Bostel F. Z dziejów...* – S. 161.

¹⁶⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 9, оп. 1, пр. 394, с. 2-3, 13-14, 41, 1157 (тут вказано рогатинське походження дружини маляра Анастасії Тимковичівни); Ф. 52, оп. 2, спр. 459, с. 2023, 2030.

¹⁶⁸ Там само. – Ф. 52, оп. 1, спр. 989, арк. 12-12 зв.

¹⁶⁹ BNW R, sygn. Акс 2010/2, к. 4 v.

¹⁷⁰ Ibidem. – К. 9, 9 v, 34.

¹⁷¹ Ibidem. – К. 39 v. У зв'язку з нею він віднотований й під 1647 р.: ЦДІАУЛ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 347, с. 1428; спр. 638, с. 541.

¹⁷² Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.). Зб. докум. – К., 1975. – С. 242, 243.

¹⁷³ ЦДІАУЛ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 406, с. 1380.

¹⁷⁴ Найдокладніше про нього див.: *Александрович В. Середовище...* – С. 231-256.

міщанин Петро Снопек, його прийняв до свого помешкання інтролігатор Васько «на другий або третій день» після свята Богородиці «Зільної», тобто 16 чи 17 серпня, очевидно, попереднього, 1644 р. або раніше (дат у документі не наведено). Комірник мешкав у нього до св. Миколая (6 грудня), а тоді знову рік від архангела Михаїла (28 вересня)¹⁷⁶. У 1647 р. Євстахій разом з малярем Іваном Лукашевичем їздив до Ясс у Молдові задля продажу виробів свого ремесла, внаслідок чого згодом виник судовий процес, матеріали якого зберегли окремі важливі деталі до історії внутрішнього життя професійного середовища¹⁷⁷. У 1648 р. маляр поховав при Успенській церкві свою матір¹⁷⁸. 1649 р. він віднотований у перемишльських міських актах, при цьому іменується жителем Львова¹⁷⁹ й востаннє майстер зафіксований у місті 1650 р.¹⁸⁰

Поміж митцями цього періоду привертає увагу Іван Городецький. Він з'являється 1648 р. в актах вїтївського уряду в матеріалах процесу зі знаним львівським малярем французького походження Яном Дзіані (Жан Крезвалле)¹⁸¹. Челядник І. Городецького Jan Stawski розповів, як майстер послав його за шляхтичем Опацьким, слугою покійного брацлавського воєводи Олександра Домініка Казановського, з портретами. Прийшовши, він розгорнув портрети, й, покликавши Я. Дзіані, запитав, чи той знав покійного, а на ствердну відповідь запитав котрий з портретів найподібніший і той вибрав один. Далі певний шляхтич, слуга Опацького, питав, хто робитиме хоругву й герби, на що була відповідь, що І. Городецький й Я. Дзіані знав про це. Наступного дня, за словами челядника, пан Опацький прийшов до його господаря й прохав не дивуватися, що віддасть робити хоругву й герби комусь іншому, бо Я. Дзіані мав сказати, що І. Городецький їх ніколи не робив і тільки попсує¹⁸². Віднайшовся також свідок, що чув як маляр-француз брався сам виконати відповідну роботу¹⁸³. Обидва малярі судилися по цій справі ще й 1650 р.¹⁸⁴ У 1653 р. малярський челядник Гаврило Ганачович поквитував І. Городецького – «patron sec metrem suum»* – з

¹⁷⁵ Під 1643 р. у вїтївських актах виявлена згадка про маляра Станіслава Сидорського: ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 49, с. 2625. Контекст запису не дає змоги з'ясувати чи він стосується чинного надалі в місті перемишльського маляра й писар помилково вписав звичне польське ім'я, чи йдеться про іншу не знану з опрацьованих джерел особу.

¹⁷⁶ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 460, с. 2231.

¹⁷⁷ Найдокладніший огляд відомостей про цю поїздку див.: *Александрович В.* Подорож... – С. 49–61.

¹⁷⁸ Архив... – Т. 11. – С. 407.

¹⁷⁹ Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Księgi miasta Przemyśla, sygn. 58, s. 82. До літератури впроваджено: *Александрович В.* Середовище... – С. 243.

¹⁸⁰ *Александрович В.* Середовище... – С. 243.

¹⁸¹ Найдокладніше про нього див.: *Александрович В.* Західноєвропейські малярі... – С. 316–317.

¹⁸² ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 461, с. 13; *Александрович В.* Українське портретне малярство... – С. 57. Того ж року в цій справі свідчив також знаний львівський маляр Станіслав Александрович: ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 482, с. 784–785.

¹⁸³ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 461, с. 13.

¹⁸⁴ Там само. – С. 2374. Того ж року маляр разом з вірменином Захарією Муратовичем свідчив на користь якоїсь Маргарити: там само. – Спр. 157, с. 63.

* покровителя і вчителя свого (лат.).

винагороди за 6 років перебування у нього й виплати йому 48 зол.¹⁸⁵ Як видно з контексту, йдеться про челядника, який упродовж 6 років перебував у майстра, навчаючись ремеслу, й відходив від нього після відбуття належного терміну. Це свідчення не відомого за іншими джерелами Я. Городецького ілюструє знану звичаєву практику ремісничого середовища, вперше зафіксовану на львівському ґрунті аналогічною заявою Івана Щепановського, учня знаного львівського маляра Л. Пухали, з 1593 р.¹⁸⁶

Очевидно, до того ж майстра належать згадки про І. Городецького як львівського копійника «*hastarius*» і «*hastarum fabrum*» в актах Самбора за 1660 р.¹⁸⁷ На початку 1664 р. він видав атестацію Яцькові Каменобродському, що вчився у нього малярства, яку на його прохання засвідчив бургграфський уряд¹⁸⁸. Як можна здогадуватися з контексту, йдеться про атестацію для малярського учня, після закінчення навчання зобов'язаного відбутися приписане цеховими нормами «вдосконалення» («цейтування»)¹⁸⁹. Того ж року, як зазначалося, І. Городецький облятував заповіт маляра П. Поповича. Далі, щойно під 1682 р. зафіксовані маляр І. Влошек або Городецький із дружиною Софією Постуматівною разом з пасинком Іваном Влошком або Пошкробком при продажі ділянки на торговищі на Галицькому передмісті поблизу монастиря бернардинів¹⁹⁰. Чи має цей запис стосунок до маляра, знаного ще з-перед кінця 40-х років – встановити годі.

Упис І. Влошка зберігся у Пом'янику львівського монастиря св. Іоана Богослова¹⁹¹. Інвентар срібних речей міської Успенської церкви з 1658 р. називає подаровану від маляра лампу¹⁹². Винятковий характер має також збережений в інвентарі Теревовельського монастиря 1766 р. згаданий серед переліку срібла «*Kielich biały od p[ana] Włozzka malarza lwowskiego*»¹⁹³. Сам дар вказує на якісь зв'язки майстра з теревовлянською обителлю, а наведені прізвище, заняття та проживання у Львові підказують збереження відповідних відомостей у вкладному написі на чаші.

Окрім І. Влошка, під 1646 р. вперше відзначений також маляр Яцько Влошек, у якого на той час знаходилися якісь речі Софії, вдови маляра Василя Софрона (див. вище). 1648 р. він разом з іншими свідчив про борг йому в сумі 24 зол. покійного Юрія Білинковича з Яворова, який помер у школі церкви св. Федора

¹⁸⁵ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 157, с. 1084.

¹⁸⁶ Александрович В. Лаврін Пухала... – С. 44, 157; Його ж. Західноукраїнські малярі... – С. 112.

¹⁸⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 43 (Магістрат міста Самбора), оп. 1, спр. 116, с. 255, 256.

¹⁸⁸ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 556, с. 216.

¹⁸⁹ За статутом львівського малярського цеху 1597 р., він мав вчитися у майстра чотири роки й після цього рік у нього відробити, що давало право надалі відбутися рік «мандрівки», після чого можна було проситися до цеху: *Mańkowski T. Lwowski cech malarzy w XVI i XVII w.* – Lwów, 1936. – S. 101; Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. Мирон Капраль. – Львів, 2007. – С. 564.

¹⁹⁰ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 85, с. 310. Наступного року той же Я. Влошек молодший фігурує як спадкоємець Миколи Лучкевича або Пошкробка: там само. – С. 741.

¹⁹¹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 3 (Бібліотека монастирів василіан), МВ 84, арк. 17.

¹⁹² ЦДІАУЛ. – Ф. 129, оп. 1, спр. 1069, с. 24.

¹⁹³ Там само. – Ф. 201 (Львівський греко-католицький митрополичий ординаріат), оп. 5, спр. 158, арк. 1.

Тірона¹⁹⁴. Можливо, він ідентичний з тим присяжником підзамчівського уряду, який у 1646 р. разом з іншим присяжником – Фомою Тебінкою на вимогу львівського будівничого Мартина Годного засвідчили, що Тетяна Содома не говорила перед людьми, ніби при будівництві монастирської церкви св. Іоана Богослова майстер мав тисячу цегли з цегельні на Знесенні купувати по 9 зол., а з неї брати по 10¹⁹⁵.

Серед майстрів, про яких немає докладніших відомостей, виділяється згаданий П. Лещинський. У львівському архіві він віднотований від 1647 р., коли разом з дружиною Софією визнав борг 250 зол. у власному домі на Краківському передмісті. Серед свідків відзначений священник Миколаївської церкви Семен Баранюкович¹⁹⁶. Сам Павло був братом священника в підльвівських Лисиничах Василя (пом. перед поч. 1650 р.¹⁹⁷), якому через два роки повернув зазначену суму. Свідком на цей раз був маляр, записаний як Семен Miletinski¹⁹⁸. У 1649 р. П. Лещинський мав якусь сутичку з Василем Реваком¹⁹⁹, причому серед свідків згаданий малярчик Андрій²⁰⁰. У 1650 р. він записав 100 зол. Богоявленькому братству, забезпечивши їх на власному дерев'яному будинку²⁰¹. Очевидно, невдовзі майстер овдовів, бо в провідну неділю 1651 р. за латинським календарем взяв шлюб з Мариною, донькою знаного львівського органмайстра Адама Отти²⁰². Далі, через 10 років він виступив у суді свідком і визнав борг за якісь «напої»²⁰³. Ще через два роки Дмитро судився з братством при монастирській церкві св. Онуфрія за записані братству 100 зол.²⁰⁴. Того ж року він заставив свій будинок на Краківському передмісті²⁰⁵. Наступного, 1664 р. маляр оскаржив золотаря Левка за недотримання контракту на проживання²⁰⁶. Правдоподібно, йшлося про комірника, бо восени того ж року укладено реєстр збитків та руйнації у його садибі²⁰⁷. Тоді ж він судився з лікарем Павлом Голембйовським²⁰⁸, а наступного року відзначена його дружина²⁰⁹. Того ж року для братства церкви св. Миколи він малював образ, призначений для встановлення перед шпиталем²¹⁰. Наступного року він продав свій будинок Бого-

¹⁹⁴ Там само. – Спр. 60, с. 145-146.

¹⁹⁵ BNW R. – Sygn. Акс 2010/2, к. 86.

¹⁹⁶ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 60, с. 1165. Очевидно, саме цей запис знав В. Лозінський, див.: *Loziński W. O lwowskich malarzach...* – S. XLIX.

¹⁹⁷ ЦДІАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 402, с. 1288-1289.

¹⁹⁸ Там само. – Спр. 60, с. 1165-1166.

¹⁹⁹ Там само. – Спр. 461, с. 1534, 1551.

²⁰⁰ Там само. – С. 1551.

²⁰¹ НМЛ. – Сектор рукописів та стародруків (далі – НМЛ РК), Ркл 17, с. 30.

²⁰² ЦДІАУЛ. – Ф. 201, оп. 4, спр. 263. Арк. 27 зв., 28.

²⁰³ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 556, с. 4, 5, 28.

²⁰⁴ Там само. – С. 207-208.

²⁰⁵ Там само. – С. 106-107 (у записі перекопійовано його підпис укр. мовою).

²⁰⁶ Там само. – С. 268.

²⁰⁷ Там само. – С. 366.

²⁰⁸ Там само. – Спр. 469, с. 10, 483.

²⁰⁹ Там само. – С. 718, 723.

²¹⁰ НМЛ РК. – Ркл 553, с. 49.

явленському братству²¹¹. Востаннє у міських актах маляр відзначений під 1668 р.²¹² Проте ще в 1677 р. король Ян III підтвердив декрет львівського старости Яна Мнішка від 1670 р. про передачу ґрунту П. Лешковського біля Миколаївської церкви Онуфрійському братству в рахунок погашення боргу²¹³. Помер маляр перед 1684 р., у цей час у документах з'являється його вдова, відкликаючись як до «приятеля» до знаного маляра Ю. Шимоновича-старшого²¹⁴.

Поряд з цими майстрами, про яких вдалося виявити стосовно докладніші відомості, у львівських актових матеріалах збереглося також немало імен з поодинокими, а то й взагалі унікальними згадками. 1625 р. віднотований передміщанин Стецько, син покійного Ричка Коперника і Анни з підміського Великого Голоска²¹⁵. Іншим є померлий перед 24 травня 1633 р. Максим, одружений з Анною, племінницею (по батькові) Пазі Гарасимовичівни²¹⁶. Передміщанин Микола Тимофійович у 1650 р. сплатив Єві, вдові Гната Наварійського, 40 зол. за срібний пояс²¹⁷. Окремі джерельні згадки через лаконічність викладених при цьому відомостей не вдається співвіднести з певною особою з того чи іншого середовища.

Прикметною особливістю корпусу джерел до історії професійного середовища відповідного часу є відзначення немалої кількості молоді кадрової основи розбудови традиції – малярських учнів та челядників. До вже згаданих можна додати ще декілька імен. У 1638 р. Лука Погорецький, син померлих на той час Степана Погорецького і Анни Сенівни, судився за немалу суму грошей (850 зол.) з Анною, вдовою Семена Білдаги²¹⁸, вірогідно – тіткою. Відповідну суму вона повернула щойно в 1643 р.²¹⁹ У 1639 р. челядник Лука Стефанович, син покійних рогатинського лавника Степана Типографа і Марухни, продав муровану крамницю на Ринку в Рогатині місцевому райці і війту, золотареві Григорієві Александровичу²²⁰.

Безперечно, значно ширше середовище малярів зафіксоване в опрацьованих джерелах. Проте нерідко позбавлені будь-яких реалій скупі архівні записи не завжди пропонують підстави для віднесення названої особи до одного з конкретних відламів місцевої малярської культури. Так само лише щодо небагатьох з відзначених майстрів-початківців існують відомості, які дають змогу хоч якось докладніше простежити їх подальший життєвий шлях. Найчастіше вони обмежуються поодинокими, або – навіть при стосовно більшій кількості – незмінно

²¹¹ Там само. – Ркл 15, с. 30а.

²¹² ЦДДАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 470, с. 413.

²¹³ Там само. – Ф. 129, оп. 1, спр. 708 (оригінал диплому).

²¹⁴ Александрович В. Українські малярі... – С. 26-27.

²¹⁵ ЦДДАУЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 40, с. 1132.

²¹⁶ Там само. – Ф. 9, оп. 1, спр. 18, с. 1461.

²¹⁷ Там само. – Ф. 52, оп. 2, спр. 61, с. 922; спр. 157, с. 238.

²¹⁸ Там само. – Спр. 53, с. 810; спр. 399, с. 1841; спр. 458, с. 2147.

²¹⁹ Там само. – Спр. 56, с. 1843.

²²⁰ Там само. – Спр. 54, с. 383-387; спр. 155, с. 67 (чорновий варіант запису). На підставі цього акту ім'я Луки до літератури впроваджено: Церква Святого Духа в Рогатині. Альбом / Автор-упор. В.І. Мельник. – К., 1991. – С. 28.

лаконічними згадками. Очевидно, окремі з них не були львів'янами й прибули до міста задля засвоєння малярської професії й після закінчення навчання поверталися додому. У цьому переконує приклад львівського зятя жовківського походження І. Поляховича²²¹. Окремі з них, на що вказує приклад Л. Лукашевича (переїхав до Бродів) та Федора (перенісся до Замостя), зафіксовані і раніше²²², покидали місто. Деякі, на зразок найвизначнішого майстра століття М. Мороховського Петраховича, не виявляли більшої активності в урядових інстанціях, писемні продукти діяльності яких є головним джерелом відомостей про професійне середовище львівських малярів. Зрештою, у його прикладі могла спрацювати й інша львівська закономірність, варта окремого відзначення.

Знайшла відображення у доступному фонді писемних матеріалів й розосередженість майстрів на території міста. Ще Л. Пухала поселився на передмісті перед Краківською брамою, чим заклав початок своєїрідної «колонії» українських малярів у цій найдавнішій історичній частині міста²²³. У першій третині XVII ст. цю практику продовжив Ф. Сенькович. Проведений аналіз відомостей про майстрів першої половини – середини століття показав, що в цьому районі проживало немало українських митців й саме він був основним на той час місцем їх зосередження. У Середмісті, де українцям відведено одну вулицю з її найближчим оточенням, майстрів українського малярства проживало мало. Хоча приклад І. Корунки – при всій його винятковості – показує проникнення поодиноких з них уже перед серединою століття навіть на Ринкову площу. Натомість вперше вирисовується інший, хоча й скромніший передміський осередок осідання українських малярів – при Богоявленській церкві на Галицькому передмісті²²⁴. Показово, однак, що з цієї географії зовсім вилучені терени поблизу собору св. Юра, яка за історичних часів не стала територією притягання митців. Зрештою, так само не віднайдено ніяких вказівок і на якісь їх контакти на Святоюрській горі – у львівських владик.

Опрацьована статистика не дає підстав для зауваження певних істотніших перемін у структурі професійного середовища, попри очевидну яскраво виражену еволюцію традиції, зафіксовану у скромній впровадженій досі до науко-

---

²²¹ На жаль, поза вказаним жовківським епізодом, не зберегли конкретних таких відомостей й матеріали про майстрів українського малярства історичного перемишльсько-львівського регіону відповідного часу. Див.: *Александрович В. Майстри...* – С. 9-30.

²²² Перший такий випадок пропонують малярські сини Семен Воробій та Авдій Федорович, які на початку 1570-х років переїхали до Кам'янець-Подільського: *Александрович В.* Зі студій над писемними джерелами до історії українського мистецтва. Малярі у мистецьких взаємозв'язках західноукраїнських земель XVI–XVII ст. // *Записки НТШ.* – Т. 236. – С. 519; *Його ж.* *Західноукраїнські малярі...* – С. 92, 98.

²²³ *Александрович В.* Лаврін Пухала... – С. 41.

²²⁴ Поки мало вдалося простежити продовження цієї тенденції надалі. Наприкінці століття братчиком Богоявленського братства був маляр Михайло Кадишевський: НМЛ РК. – Ркл 58/3, арк. 63 (1688); Ркл 59, арк. 9 (1700). Восанне він згаданий у братському реєстрі за 1701 та 1702 рр.: Львівський історичний музей. – Відділ рукописів, Рук. 122, арк. 7 зв., 8 зв. Тут мешкав також знаний львівський гравер другої половини XVIII ст. Юрій Вишловський: *Aleksandrowycz W.* *Koronacja ikony Bogurodzicy w klasztorze Dominikanów we Lwowie w roku 1751: oprawa artystyczna* // *Acta Academiae Artium Vilnensis.* – 2009. – Т. 54: *Celebrations and everyday life in the Grand Duchy of Lithuania and its contexts.* – S. 125.

вого вжитку малярській спадщині тогочасного міста. Тому на підставі аналізу писемних джерел попередньо випадає визнати, що упродовж усієї першої половини століття зберігалася та ситуація піднесення, що зазначилася від останнього десятиліття XVI ст.²²⁵ А її своєрідним гарантом сприймається ровесник цього розквіту, творчість якого асоціюється з його абсолютною вершиною – найвизначніший львівський маляр XVII ст. М. Мороховський Петрахович. Попередність такого висновку випливає з того, що можливі розмірковування нині все ще випадає пропонувати насамперед на підставі писемних переказів, оскільки – поза все ще значною мірою недоступним успенським комплексом ікон – з малярської спадщини міста дотепер відкрито тільки декілька поодиноких прикладів мистецького доробку тогочасних львівських майстрів²²⁶. При ще й досі практикованих незмінно «побіжних» поглядах це, зокрема, породжує «міфотворчість», виражену, – найновіший конкретний приклад – через відкриття «внеску» майстрів Судової Вишні до творення нового львівського малярства першої половини XVII ст.²²⁷ При цьому – за знаним «середньовічним» призначенням при незнанні видумувати всілякі жахи – робиться вигляд, ніби Львова та його малярського осередку... не повинно існувати взагалі...

Пропонована немало розширена на тлі того, що мала у своєму розпорядженні давніша література – статистика львівського середовища українських малярів першої половини – середини століття, попри її неминучу обмеженість, здатна стати надійною основою для потенційного широкого процесу віднайдення доробку тогочасної місцевої школи українського малярства. Однак це вимагає істотного поживлення роботи над вивченням малярської спадщини міста, як досі, правду кажучи, ледве животіє, перебиваючись рідкісним випадковим відкриттям поодиноких пам'яток. Йдеться, зрештою, про відкриття не просто однієї зі сторінок еволюції української мистецької культури самого Львова. Досвід новітнього осмислення мистецької спадщини епохи на західноукраїнських землях переконує, що саме доробок цих майстрів запропонував вершину тогочасного малярського досвіду усього західноукраїнського регіону.

---

²²⁵ Про цю щойно не так давно сприйняту й осмислену на рівні писемних джерел ситуацію див.: *Александрович В.* Покоління... – С. 163-183.

²²⁶ Пор., зокрема, найновіше відкриття доробку М. Мороховського Петраховича, немало «спровоковане» ідентифікацією двох його ікон з ансамблів львівських Миколаївської та Федорівської церков. Див.: *Лининський А.* Дві ікони... – С. 16-21.

²²⁷ Див.: *Гелитович М.* Фрагменти із мистецької спадщини малярів з Судової Вишні // Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівська філія. Бюлетень. – Львів, 2010. – № 8. – С. 39; *Ї ж.* Вишенські майстри в історії українського іконопису XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 2011. – Т. 261: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С. 215. Критику такої позиції див.: *Александрович В.* Майстри... – С. 17-18. Пор.: *Його ж.* Судовий процес в уряді міста Грубешева у 1642 р. між яворівськими міщанами малярем Федором та Войцехом бляхівником за малярського учня Матіаса // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник 2013. – Л., 2013. – Кн. 1. – С. 152, прим. 21.

РЕЗЮМЕ

Володимир Александрович

ЛЬВІВСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ МАЛЯРІВ ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ – СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Аналізуються свідчення писемних джерел про персональний склад львівського середовища майстрів українського малярства першої половини – середини XVII ст. Показано еволюцію життєвого і творчого шляху найвідоміших митців Федора Сеньковича (†1631) та Миколи Мороховського Петраховича († не раніше 1666). Наведено факти біографій менше знаних майстрів та ряду постатей, які досі перебували поза увагою дослідників. Подано також вказівки на малярів, відзначених лише поодинокими джерельними згадками, малярських учнів і челядників, активність майстрів місцевого осередку поза Львовом.

Ключові слова: Львів, львівські українські малярі першої половини – середини XVII ст., Федір Сенькович, Микола Мороховський Петрахович.

Владимир Александрович

ЛЬВОВСКАЯ СРЕДА УКРАИНСКИХ ХУДОЖНИКОВ ПЕРВОЙ
ПОЛОВИНЫ – СЕРЕДИНЫ XVII ВЕКА

Анализируются свидетельства письменных источников о личном составе львовских мастеров украинской живописи первой половины – середины XVII в. Показано эволюцию жизненного и творческого пути наиболее известных мастеров Федора Сеньковича (†1631) и Николая Мороховского Петраховича († не ранее 1666). Приведены факты биографий менее известных мастеров и ряда личностей, пребывавших вне внимания исследователей. Приведены также указания на живописцев, отмеченных лишь единичными упоминаниями в источниках, учениках и помощниках, активности местных мастеров вне Львова.

Ключевые слова: Львов, львовские украинские художники первой половины – середины XVII в., Федор Сенькович, Николай Мороховский Петрахович.

Volodymyr Aleksandrovych

LVIV MILIEU OF UKRAINIAN PAINTERS OF THE EARLY
TO MID-17TH CENTURY

The article analyses written sources on members of Lviv Ukrainian painters' milieu in the early to mid-17th century. It focuses on life and evolution of work of the period's most famous artists, Fedir Senkovich († 1631) and Mykola Morokhovskiy Petrahnovych († after 1666). The article also lists facts from lives of less known artists

and other personalities that have not been studied before. In addition, it provides information about painters mentioned only in a few sources, painters' apprentices and servants, local painters active outside Lviv.

Keywords: Lviv, Lviv Ukrainian painters of the early to mid-17th century, Fedir Senkovich, Mykola Morokhovskiy Petrakhnovych.

УДК 314.82–053.9:316.334.56:[94,,18”]

Ігор Сердюк

СТАВЛЕННЯ ДО ХВОРИХ ДІТЕЙ І СИРИТ У СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст. (НА ПРИКЛАДІ ДОЛІ РОМАНА КРАСНОЩОЧЕНКА ТА ЙОГО ПЛЕМІННИКІВ)

Навесні 1779 р. у Шишацькому¹ сотенному правлінні, а потім і в Миргородському гродському суді, допитували 25-річного вівчаря Романа Краснощоченка, підозрюваного у вбивстві своєї малолітньої племінниці. Молодик зізнався у скоєному й заодно розповів про своє життя починаючи від народження. Тож ця драматична (для Романа) колізія посприяла фіксації біографії чоловіка на сторінках писемного джерела, а отже – дала можливість історикам доторкнутися до неї. Матеріали подібних допитів містять багато цінної інформації про повсякдення та казуси тогочасної доби. У цій же розвідці спробую акцентувати увагу довкола різних аспектів дитинства в суспільстві Гетьманщини, котрі дозволяє відстежити вказана справа.

Тогочасна система судового діловодства дублювала матеріали розслідування таких тяжких злочинів на рівні сотні, полку, Малоросійської колегії, тож сьогодні вони можуть бути розпорошеними у фондах різних архівів. Так, записи допиту Краснощоченка вже частково опубліковані у відомому широкому загалу збірнику «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України)». Укладачі збірника виявили їх у фонді № 105 (Миргородський гродський суд) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (оп. 1, спр. 6). Текст протоколу допиту, уміщений на 4-х аркушах разом з іншими документами, 4 квітня 1779 р. був надісланий з Шишака до Миргорода. Логічно, що «сотенний» етап судочинства передбачав попереднє розслідування, у документах цього рівня ще не варто очікувати рішення суду, а обставини злочину описані зі слів тільки самого Романа².

Більш розширену справу нещодавно пощастило знайти у фонді № 54 (Друга Малоросійська колегія) ЦДІАУК. Вона записана на 10-ти аркушах разом з допитами якоїсь блудниці Анастасії і містить інформацію про вирок, а також

---

¹ Шишаки – сотенне містечко Миргородського полку, зараз – селище, райцентр Полтавської обл.

² Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976. – С. 356-359.

інших фігурантів драматичної колізії. Даний документ істотно доповнює опублікований, скористаюсь ним для розбору трагічних життєвих перипетій молодого вівчаря³. На жаль ми не зможемо стати свідками усіх діалогів, котрі ховаються за уніфікованою розповіддю, зафіксованою рядками джерела створеного за усталеною схемою. Своєрідну формулу написання проколу, як стандартної форми фіксації слідчих та судових процедур у більшості регіонів Центральної Європи, на основі тривалого вивчення великого масиву подібної документації ранньомодерної Німеччини вивів Девід Себіан: дія – кульмінація – покарання⁴. На його думку, така формула має багато спільного з послідовністю, котру свого часу відомий структураліст Владімір Пропп знайшов у багатьох народних казках: конфронтація – перемога – компенсація⁵. У «нашому» випадку такою конфронтацією були дії головного героя, що викликали загибель дівчинки, слідство знайшло винного (перемога), а суд – покарав (компенсація). Автор протоколу писав його з огляду на можливого читача – посадову особу, котра могла перевірити правильність процедури та покарання, він створив (принаймні) для себе картину злочину, котру передав на папері. Вплив оповідача на читача тут може здійснюватися через посередництво конотацій тексту, котрі сприймаються радше на емоційному, а не логічному рівні. Останнє показово проявляється вже у назві самої справи: «*Дело о непреднамеренном* (підкреслення моє – І.С.) *убийстве Краснощоченко малолетней племянницы, о публичном наказании его и о наложении епитимии*». Окреслені вище особливості джерела розмивають контури між «реальним» та «надуманим» у поведінці головного героя, однак, вони є красномовними у сенсі, скажімо, толерування (чи засудження) його поведінки оповідачем, а, отже, частково – і офіційним дискурсом.

Структура протоколу порушує темпоральну логіку розвитку подій. Оповідь розпочинається з того, що 28 березня 1779 р. у придорожній канаві біля Шишак була «сискана в рове неживою» маленька дівчинка⁶. Розшуки можливого винуватця швидко привели до її дядька Романа⁷. Далі сюжет «розгортається» у часі й підозрюваний розповідає про своє дитинство⁸, тож і ми маємо можливість на нього поглянути. Роман народився в с. Опришки Городиської⁹ сотні Миргородського полку в родині Степана Краснощока та Анастасії. Батько наймитував

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 54, оп. 1, спр. 2592.

⁴ Себіан Д. У. Голоса крестьян и тексты бюрократов: нарративная структура в немецких протоколах начала Нового времени // Прошлое – крупным планом: Современные исследования по микроистории. – СПб., 2003. – С. 62-63.

⁵ Там само. – С. 67. Йдеться про відому працю: Протт В. Исторические корни волшебной сказки. – М., 2000. – 335 с.

⁶ ЦДАУК. – Ф. 54, оп. 1, спр. 2592, арк. 1.

⁷ Потрібно відмітити оперативність розслідування, адже вже 4 квітня підозрюваного допитали в Шишаках та отримали зізнання, а 7 квітня протоколи допиту молодика (вочевидь разом з ним) були відправлені до Миргорода.

⁸ Загальна тогочасна практика, але в даному випадку біографічна розповідь подробицями гарно вирізняється на тлі звичних куцях відомостей.

⁹ Городище – сотенний центр Миргородського полку, зараз – Градизьк – смт Глобинського р-ну Полтавської обл.

в опришківських козаків Таранців, а потім разом з родиною перебрався до с. Глобино¹⁰ цієї ж сотні, де сім років пас овець посполитого Михайлика. Звідти Краснощоки перейшли на хутір під селом Жуки (та ж сотня), в якому Степан ще рік пропас вівці й помер. Мати з Романом повернулася до Михайлика, в якого прожила рік, а потім залишила сина й пішла в село Пустовойтово «во службу» до бригадирші Веткевичевої, де й померла¹¹.

Таким чином хлопець доволі рано залишився сиротою. Вік настання його сирітства достеменно визначити важко. Сам Роман показав, що це сталося у п'ятирічному віці, бо мати: «*оставя его, Романа, в п'яти годах*». Але він суперечить самому собі, оскільки перед цим говорив, що батько пас овець Михайлика 7 років, ще рік він жив на хуторі, а мати прожила ще рік. Себто в цей час Краснощоченку мало бути 9-10 років. Ймовірно, що на допиті підозрюваний помилився з визначенням терміну свого проживання у Глобино. На це опосередковано вказують підрахунки часу мандрів Романа вже без батьків (якщо ми віднімемо їх від віку молодика на момент скоєння злочину – 25 років)¹².

Отож, уже у доволі ранньому віці хлопець залишився без піклування батьків. Така ситуація загалом була звичною у тогочасному суспільстві, котре характеризувалося високим рівнем смертності. Ставши сиротами діти не завжди могли розраховувати на підтримку рідні (навіть, якщо такі родичі були), а були змушені самостійно здобувати засоби для існування. Наприклад, за даними Генерального опису полкового Стародуба (1766 р.), серед дітей віком 5-7 років вже 5% були такими, що жили без батьків, у 8-11 років їхня частка коливається у межах 10-22%, а у віці 13-14 років практично кожна друга міська дитина жила поза власною родиною¹³. Велика кількість дітей, що жили й заробляли самостійно була вочевидь притаманна не лише Стародубу, а населенню ранньомодерного міста взагалі. Так, російський історик Ольга Кошелева довела це на прикладі Петербурга часів Петра I, де 27% жителів, віком до 16 років, записані особи без сім'ї. Це були: сироти, байстрюки, підкидьки, діти бідняків. Старші з них працювали, а малолітні бралися в доми міських жителів як слуги¹⁴.

Частина таких малолітніх сиріт приходили до міст із сільської місцевості в надії прохарчуватися, чому ж Краснощоченко цього не зробив? Вочевидь, справа у тому, що він був уродженцем Миргородського полку, який був менш урбанізованим порівняно з тим же Стародубським. На території останнього розташовувалися такі значні міста як Стародуб, Погар, Почеп, Мглин, Нов-

¹⁰ Зараз однойменний райцентр Полтавської обл.

¹¹ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. ... – С. 356-359.

¹² Там само. Людина ранньомодерної доби взагалі погано знала свій вік і доволі вільно трактувала тривалість різних етапів свого життя. Є висока частка ймовірності того, що Краснощоченко округлив свій вік до 25, а насправді на час злочину йому могло бути як більше, так і менше років (відповідно й сиротою Роман міг стати і в 5 років, і в 10). Про природу таких заокруглень див. докладніше: *Сердюк І.* Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки». – Черкаси, 2008. – Вип. 133-134. – С. 55-62.

¹³ Підрахунки за даними: ЦДІАУК. – Ф. 57, оп. 1, кн. 148а.

¹⁴ *Кошелева О.* Люди Санкт-Петербурзького острова Петровського времени. – М., 2004. – С. 174-175.

город-Сіверський, а також численні розкольніцькі слободи з їхніми промислами та мануфактурами. Натомість, Миргородський полк не мав подібних осередків, у цьому контексті він специфічно зображується в географічному описі Малої Росії Герарда Міллера. Придворний історик як *«примечания достойные»* виділив Сорочинці – як поміщицьке містечко, примітне перебуванням полкової адміністрації, Городище – як найкраще на Дніпрі містечко з непоганими ярмарками та Миргород – котрий *«известен тем токмо, что звание полку от него заимствуется»*¹⁵.

Як бачимо, серед міських поселень полку найкращим варіантом для сироти було б містечко Городище – центр сотні, у котрій якраз і жив Роман, однак він чомусь туди не пішов, оскільки після смерті батьків хлопець спочатку три роки пас свиней і телят у вже відомого нам посполитого Михайлика (в котрого його застала звістка про смерть матері). Після цього він пішов у слободу Брусову де знаходився три роки у Григорія Ковтуна, ще три роки у братів Бабченків і два роки в Корнія Харланенка, випасаючи вівці. А потім він перейшов на хутір Задорожного де, проживши два роки, одружився зі служницею Євфимією, з котрою і жив (на час справи) четвертий рік¹⁶.

Подібна «кар'єра», вочевидь, була звичною для сільського хлопця у традиційному українському суспільстві, згадаймо, як Остап Вишня описував етапи свого «навчання»: гуси–свині–телята–вівці–корови–коні¹⁷. Відповідно й наш персонаж почавши зі свиней та телят перейшов до випасання овець. Виконання ролі наймита чи пастуха сприяло мобільності людини, котра могла переміщуватися у пошуках нової роботи. Аналізована справа показує, що доволі мобільними були як Краснощоки, так і їхній син, вони змінили кілька місць проживання мандруючи від одного господаря до іншого, на такі зміни їх штовхала бідність. Поширеність цього явища подорожуючи Гетьманщиною свого часу зауважив Кирило Розумовський: *«в Малой России ... немалое число бродитъ по миру вездѣ ... людей мужеска и женска полу, возрастных и малолетних, кои ... оставшись сиротами за неимѣнием своего пристановища, или к тому допущенни от отців и матери, кои по своему убожеству препитать их не в состоянии»*¹⁸.

Отож, діти, котрі не мали постійного житла і заробітку, тинялися у їх пошуках, утім, конкретна справа показує дуже важливий аспект такої мобільності її фігурантів: як батьки Романа, так і він сам переміщувалися часто, але на доволі невеликій території, що не виходила за межі полку, ба, навіть, Городиської сотні. У такому ракурсі мобільність Краснощоків проявилася досить своєрідно: охота до зміни місць проживання поєднувалася з пересуванням по певній локальній території. Одним із пояснень такого явища є активна урядова політика, спрямована на дисциплінування населення, у т. ч. і впорядкування його пере-

---

¹⁵ Міллер Г. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф. Миллера, бывшего историографа российского, писання на русском и немецкомъ языкахъ и хранящіяся въ московскомъ главномъ архивѣ министерства иностранныхъ дѣлъ. – М., 1846. – С. 27.

¹⁶ Ділова і народно-розмовна мова... – С. 356-359.

¹⁷ Вишня О. Як ми колись учились. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/vishnya/ag304.html>.

¹⁸ Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. – К., 1982. – С. 161.

мішень. Серед судових справ XVIII ст. є маса порушених через «*безнаит-портный ход*». Так, у 1775 р. вони склали 15% серед розглянутих Полтавським гродським судом. Ця група злочинів проти влади була другою за чисельністю й поступалася тільки злочинам проти власності, себто крадіжкам. У цьому контексті були й злочинці з «видатними досягненнями»: Олексій Штега – змінив понад 20 місць проживання мандруючи кількома полками Гетьманщини й територією Війська Запорозького разом з дружиною й дітьми. Але й зі своїми талантами він був спійманий у шинку в Терешках¹⁹ (а до цього ще тричі ловився за переміщення без документів)²⁰, отож таким як Краснощоченко доводилося шукати долі на території своєї сотні.

Ймовірно, що пошуки заробітку на невеликій території були вмотивовані ще й специфікою поширення інформації про можливі «вакансії» (звістка про потребу робочих рук на сусідньому хуторі доходила швидше ніж із іншого полку), або ж наявністю якихось родичів, котрі б могли допомогти з влаштуванням. Можна припустити, що десь так було і з Романом, оскільки потинявшись Городиською сотнею він перебрався на хутір Задорожного, котрий знаходився в Шишацькій сотні де й одружився. До переселення на територію сотні, що, навіть, не межувала з Городиською, хлопця міг спонукати брат, котрий (за опосередкованою інформацією джерела) мешкав на хуторі Кочубея за версту від хутора Задорожного.

Ця частина біографії Романа є показовою у сенсі долі дитини-сироти в суспільстві Гетьманщини та її життєвих стратегій: хлопець-безбаченко мандрує по наймах міняючи господарів і сам заробляє собі на хліб. Досягнувши дорослого віку він одружився з такою ж наймичкою і мав усі шанси заробити на власний будинок та стати батьком кількох дітей, але його життя різко змінили такі ж сироти, як він сам.

У березні 1779 р. йшов шостий рік проживання Краснощоченка в хуторі Задорожного і четвертий рік його перебування у шлюбі. В цей час на сусідньому (за версту) хуторі померла дружина «*брата его родного умершаго Петра Краснощоченка жена, а его Романа невестка*». Її смерть зробила сиротами племінників Романа – чотирирічного хлопчика і півторарічну дівчинку. 26 березня цих дітей привезли «*к нему, Роману, какъ к дядѣ их*»²¹. Остання заувага є дуже важливою, дітей привезли до їхнього найближчого родича, імовірно, як до людини, котра мала автоматично доглянути сиріт. Така практика, вочевидь, була загальноприйнятою в Гетьманщині. Родини, котрі давали прихисток малолітнім родичам неодноразово зустрічаються в Генеральному описі Малоросії 1765–1769 рр. Наприклад, у місті Стародубі станом на 1766 р. 10 хлопчиків і 12 дів-

¹⁹ Невелике село в околицях сучасної Полтави.

²⁰ Про ці та інші подвиги полтавських злочинців див.: *Волошин Ю.* Кримінальна злочинність в Гетьманщині другої половини XVIII ст. (За матеріалами Полтавського гродського суду) // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. – Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Відп. ред. В. Горобець. – К., 2012. – С. 287-325.

²¹ Ділова і народно-розмовна мова... – С. 356-359.

чаток жили не з батьками, а у сім'ях своїх родичів (братів, сестер, тіток, тощо)²². Як зауважила Ольга Кошелева (стосовно Російської імперії), діти, які не мали родини, знаходилися під опікою общини, або далеких родичів²³.

Коли на хутір Задорожного привезли дітей, їхнього дядька не було вдома, тож господар хутора наказав посадити сиріт під хату. А по приїзду Романа, він заборонив брати дітей до хати, мовляв вони «нечисти». Краснощоченко нагодував їх, але до хати не взяв, тож його племінники ночували під хатою. Нагадаю, що справа відбувалася в березні, тож маленькі діти вночі могли потерпати від холоду. Сироти, імовірно, сприймалися нечистими та небезпечними у зв'язку зі своєю хворобою. У тексті допиту в Шишацькому сотенному правлінні йде мова, що хлопець був хворий на «волос»²⁴, а в справі Миргородського гродського суду йдеться, що обидві дитини «имели на себе колтун»²⁵.

Звісно, що обидві ці хвороби не виключають одна-одну. Щодо волосу, то найбільш імовірно, що так називали шкірне захворювання «панарицій» – гостре гнійне запалення тканин пальців рук, чи рідше ноги котре виглядає як ранка з каламутною рідиною чи гноєм²⁶. У чотирирічного хлопчика «волос» був на обох ногах. А ковтун, або ж гострець – це запалення сальних залоз на голові, яке виникає внаслідок порушення гігієнічних умов, вошивості тощо²⁷. Ця хвороба взагалі ототожнювалася зі злими духами чи прокляттям і вважалася заразною, або ж такою, що передається. Її сприймання суспільством Гетьманщини певною мірою відображає лікарський порадник XVIII ст.: «*Колтонова хвороба, которая го(ст)цемя називае(т)ся, е(ст) не єдного ро(д)заю, бо або е(ст) дѣдична, то е(ст) з родичо(в) на потомство спадающая, або с чаровъ, або з(ь) зарази еденъ о(т) другого*». Причому деякі випадки ковтуна вважалися невиліковними: «*Першій родза(й) колтоно(в) неулѣчони(й), понева(ж) дѣдични(й), други(й), з чаро(в) походячий, немного може(т) битъ улѣчони(й), не безъ великои тру(д)ности би(т) може лѣчони(й), что за афекцію в люде(х) исправуе колдун*»²⁸.

Невиліковність хвороби набагато раніше поставив під сумнів Гійом де Боплан: «*цю недугу вони між собою вважають невиліковною, однак я з успіхом лікував багатьох хворих тим методом яким у Франції лікують сифілітиків*»²⁹. Француз також зауважив, що ця болячка передавалася тільки статевим шляхом,

²² Про ці та інші сюжети див. напр.: Сердюк І. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1. – С. 57-86.

²³ Кошелева О. Люди Санкт-Петербургского острова... – С. 174.

²⁴ Ділова й народно-розмовна мова... – С. 358.

²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 54, оп. 1, спр. 2592, арк. 1.

²⁶ Панарицій // <http://medicina.ua/diagnosdiseases/diseases/2994/4654/>

²⁷ Гостець // <http://uk.wikipedia.org/wiki/Гостець>

²⁸ Лікарські та господарські порадники XVIII ст. – К., 1984. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pogad/pog04.htm>

²⁹ Найбільш імовірно, що це були препарати (мазі, настоянки) на основі ртуті. Потрібно зауважити, що офіційна європейська медицина у XVII ст. дотримувалася «унітариського» погляду на сифіліс, себто не відділяла від нього гонорею та інші менш небезпечні хвороби, тож важко говорити чи дійсно виліковувалися саме сифілітики. Про це див. докл.: Степаненко В.І., Степаненко Р.Л. Епизоды исторической хроники научного изучения сифилиса. Современное состояние проблемы сифилиса и перспективные пути её решения // Український журнал дерматології, венерології, косметології. – 2005. – № 3. – С. 68-77.

але аж ніяк не через побутові речі (зокрема спільний посуд)³⁰. Важко сказати, що думали з цього приводу на Шишаччині через століття потому, але лікарський порадник наголошував саме на «заразності» хвороби. Це дуже важливо, адже, можливо, що специфіка сприймання хворих дітей уплинула не тільки на вчинок Краснощоченка, але й посприяла подальшому його толеруванню суспільством та судом. Життя хворої дитини не було настільки цінним, щоб за нього серйозно скарлати дорослого чоловіка. Зрештою, не забуваймо, що тодішнє суспільство запобігало зараженням доволі жорсткими методами, так, коли у жовтні 1760 р. на Січі виникла підозра про чуму, то хворих проганяли в степ, і *«которые еще милостивы были, не снимали с нихъ платья, и еще при томъ съесные и питейные припасы имъ давали, а которые немилостивы, то с нихъ снимали платье и безъ питья и ествы выгоняли голыхъ»*³¹.

Отож наявність відразливої хвороби виявилася достатньою підставою, щоб не пускати дітей до хати. Цей факт є ще одним свідченням того, що до дитини у ранньомодерну добу ставилися без особливого пієтету, а до хворого (ще й шкірною болячкою) малюка – тим більше. Родинні почуття (якщо вони були) не завадили Краснощоченку залишити племінників під хатою, хоча він і сам на «власній шкірі» свого часу відчув, що таке доля сироти.

Таким чином діти заночували на вулиці, а наступного ранку Роман посадовив їх на воза та й поїхав у бік Шишак з тим, щоб хлопця залишити десь на лікування, а дівчинку *«кому отдать за дитину или оставитъ где нибудь на пути, не случится ли то оную взять»*³². Як бачимо, Краснощоченко вже одразу не планував піклуватися над своїми племінниками. Його прагнення віддати комусь дитину відповідає тогочасним реаліям, у соціумі Гетьманщини побутував навіть відповідний термін – *«виросток»*, яким позначали прийомних дітей, або слуг, що виростили у домі господаря³³. Такі малолітні робітники є доволі частими фігурантами того ж Генерального опису, наприклад, у Стародубі серед робітників возного Івана Сороки записана й 8-річна Фотинія *«взята с малолетства*

---

³⁰ Він же подав доволі «соковитий» опис симптомів та перебігу болячки: *«Хворі на цю недугу (яка зветься у Франції «колтуном») цілий рік лежать без руху, ніби паралізовані, відчуваючи великий біль у нервах. Вони нестримно кричать від цього. Коли мине рік, якоїсь ночі їм так сильно тітніє голова, що вранці все їх волосся склеєне докупи і звисає одним широким пасмом, ніби хвіст тріски; від цієї хвилини хворий почувається набагато краще, а через кілька днів одужує, будучи в кращому здоров'ї, ніж перед недугою. Лише волосся виглядає жахливо, не можна його розчесати, а коли хотів би зрізати, то рідина, що виділяється через пори на голові, за два дні спала б йому на очі і він неодмінно стратив би зір. ... Трапляється, що й діти приходять на світ уражені нею з таким самим злиплим волоссям; але це добрий знак, бо згодом волосся розклеюється і діти ніколи більше хворобою тією не хворіють»*. Зауважу, що версія Боплана істотно відрізняється не тільки від змісту Порадника, але й не проглядає з тогочасних документів, особливо це стосується річного лежання без руху. Див.: Боплан Г.Л. де. Опис України. – Львів, 1990. – С. 81-82.

³¹ Цит. за: Кузик Т. Про захворюваність та смертність в Запорізькій Січі (два документи із фондів ЦДІАК України) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 9: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – К., 2002. – С. 215-226.

³² Ділова і народно-розмовна мова... – С. 358.

³³ Левицький О. Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половине XVII ст. // Киевская старина. – 1901. – № 2. – С. 180-216.

на пропитание»³⁴. В окремих випадках джерело повідомляє, що дитину взяли в сім'ю як вихованця «взята на воспитание», чи «взята с малолетства на пропитание».

Дітей дійсно могли взяти з меркантильних міркувань, а от їхній дядько не потребував потенційних дитячих робочих рук, оскільки сам був наймитом. Господарю хутора (Задорожному) хвора малеча теж була не потрібна. Сам Краснощоченко говорив, мовляв, хотів віддати племінницю комусь за дочку, подібний варіант теж був можливий, однак, зауважимо, що за даними Генерального опису такого великого міста як Стародуб, серед близько 4,5 тисяч мешканців нам вдалося знайти тільки один такий випадок: «взятая въ место дочери девка Марія». Марія була єдиною дитиною в сім'ї 35-річного міщанина Івана Цирульника та його 30-річної дружини. Враховуючи вік подружжя, можемо припустити, що власних дітей вони не мали, ймовірно через безпліддя одного з партнерів, а тому удочерили Марію. Їй на момент перепису виповнилося лише чотири роки, отже дівчинку взяли зовсім малою, можливо немовлям³⁵. Привертає увагу формулювання і сам факт запису. По-перше Іван не сказав, що Марія його дочка, а «въ место дочери», по-друге якщо Цирульники удочерили дитину, то вони чітко вказали це при переписі.

Прагнення віддати хлопця комусь на лікування також не було дивним, це була поширена у той час практика. Як приклад згадаю біографію полтавського колодника Івана Липенка, наведену в одній із судових справ. Підсудний розповів, що його малолітнього батько віддав на 10 років полтавському жителю Тихону Кривченку для навчання ткацькому ремеслу, звідки років через три хлопець утік та пішов до полтавського жителя шапошника Трофима Лофицького. В останнього прожив з рік та втік до села Павленки де найнявся пасти худобу й жив років чотири аж поки гріючи собакам їжу обпік собі праву ногу, а до цього ще й «гостець приключился». Показово, що після цього, козаки в яких хлопець наймався, привезли його в Полтаву до дружини померлого бурмістра Петра Маркевича Євдокії (Липенко був її підданим). Власниця звеліла відвести його до шпиталю полтавської Успенської церкви, де Іван побув чотири роки, доки від хвороби вилікувався та повернувся в Павленки пасти худобу³⁶. Обставини даної справи можуть слугувати певним маркером ставлення до хворого на гострець юнака – його всі прагнуть здихатися – як працедавці, так і власниця. Але таке «позбавлення» мало певний алгоритм: треба було знайти місце потенційного лікування та пристроїти туди хлопця.

За таким же алгоритмом діяв і наш персонаж. У Шишаках Роман проїхав до двору місцевого козака Сидора Гришка, дружину якого люди радили як лікарку, проте та відмовилася лікувати хлопця, але порадила звернутися до іншої шишацької обивательки – Біленької. Від'їхавши від Шишак Краснощоченко застелив шматок ліжника у рові при дорозі й залишив там півторарічну племінницю, а з племінником поїхав до Біленької і залишив його там на лікування.

³⁴ ЦДІАУК. – Ф. 57, оп. 1, кн. 144, арк. 309 зв.

³⁵ Там само. – Арк. 28 зв.

³⁶ ЦДІАУК. – Ф. 94, оп. 1, стр. 2.

Коли ж він повернувся на хутір, то сказав, що залишив на лікування обох дітей, а за кілька днів молодика вже допитували у шишацькому сотенному правлінні³⁷.

Як бачимо, колишній сирота не пошкодував малолітньої дитини і весняного вечора залишив її при дорозі. Навряд чи він не припускав, що півторарічна дівчинка може до ранку померти. Учинок Романа не виглядає чимось надто шокуючим на тлі численних випадків дітозгубництва описаних Володимиром Маслійчуком³⁸. Утім, він вирізняється тим, що був скоєний чоловіком котрий зробив це не для того, щоб приховати факт блуду (як це було з більшістю жінок-дітовбивць) і не з жорстокості (як це робили чоловіки), а тому, що не хотів (або ж не міг) обтяжувати себе вихованням племінниці.

На цьому драма практично дійшла до завершення, але наприкінці коло її учасників розширилося. Зранку 28 березня повз згаданий рів проїхали козаки Чумаченки. Як пізніше засвідчив один з них у Миргородському суді, вони чули дитячий плач, але, щоб подивитися хто там плаче вони не зупинялися. Вони зробили це тільки пропрацювавши півдня на своїй ниві, коли поверталися додому, тоді вони й побачили у рівчаку дівчинку, котра була вже мертвою. Брати якраз і заявили про жахливу «знахідку», з чого й почалося розслідування справи. На жаль, аналізовані нами джерела скупі розповідають про її фінал. Краснощоченка до рішення суду посадовили до колоди разом із одним з Чумаченків (останнього за те, що той чув плач, але нічого не зробив, щоб допомогти), утім, обидва вони відбулися спитимією³⁹.

Такий фінал, а тим паче перебіг самої справи, вкотре переконують у тому, що дитина в ранньомодерну добу не була абсолютною цінністю. Всі фігуранти справи прагнули здихатися сиріт і не мати ніякого клопоту, а дитячий плач не здивував кількох дорослих чоловіків – робота у полі виявилася для них важливішою, аніж немовля. У випадку з Краснощоченком, родинні почуття не поширилися на племінників-сиріт, доля котрих нагадувала його власну, за тим винятком, що Роман у дитинстві, вочевидь, був здоровим і зміг віднайти можливість себе прогодувати. Характер джерела практично не дозволяє почути мову самого Краснощоченка та Чумаченків, це за них робить писар. Він наполегливо акцентує увагу читача на хворобі дітей, пошуках місця для лікування, але при цьому надзвичайно скупі описує обставини, котрі власне привели до смерті дитини. Вочевидь, страшно для тогочасного суспільства захворювання було підставою для толерування учинку Романа, котрий з одного боку був «неправильним», а з іншого – позбавляв те ж суспільство клопотів та небезпеки.

³⁷ Ділова і народно-розмовна мова... – С. 358.

³⁸ Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Харків, 2008.

³⁹ ЦДДАУК. – Ф. 54, оп. 1, спр. 2592.

РЕЗЮМЕ

Ігор Сердюк

СТАВЛЕННЯ ДО ХВОРИХ ДІТЕЙ І СИРИТ В СУСПІЛЬСТВІ
ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст. (НА ПРИКЛАДІ ДОЛІ
РОМАНА КРАСНОЩОЧЕНКА ТА ЙОГО ПЛЕМІННИКІВ)

У статті досліджуються особливості ставлення до дітей у суспільстві Гетьманщини XVIII ст. Доля сиріт розглядається через призму казусних випадків, однак вони є показовими і в сенсі тлумачення тогочасних повсякденних практик.

Ключові слова: Гетьманщина, дитинство, сирота, убивство, хвороба.

Ігорь Сердюк

ОТНОШЕНИЕ К БОЛЬНЫМ ДЕТЯМ И СИРОТАМ В ОБЩЕСТВЕ
ГЕТМАНЩИНЫ XVIII в. (НА ПРИМЕРЕ СУДЬБЫ РОМАНА
КРАСНОЩОЧЕНКА И ЕГО ПЛЕМЯННИКОВ)

В статье исследуются особенности отношения к детям в обществе Гетманщины XVIII в. Судьба сирот рассматривается в фокусе казусных случаев, которые являются показательными и в отношении толкования повседневных практик.

Ключевые слова: Гетманщина, детство, сирота, убийство, болезнь.

Igor Serdyuk

ATTITUDE TO SICK CHILDREN AND ORPHANS IN THE SOCIETY
GETMANSCHINA XVIII CENTURY (FOR EXAMPLE, THE FATE
OF ROMAN KRASNOSCHICHENKA AND HIS NEPHEWS)

The article examines the particular attitudes towards children in society Getmanschina XVIII century. Fate considered orphans in focus kazusnih cases that yavlyayutsya indicative and on the interpretation of everyday practices.

Keywords: Getmanschina, childhood, an orphan, murder, disease.

УДК 316.363.1-058.835 (477.53)''176''

Юрій Волошин

ВДОВИ І ВДІВЦІ У М. ПОЛТАВИ В 60-х рр. XVIII ст.

Повноцінний аналіз демографічної структури населення ранньомодерної Полтави не можливий без вивчення його цивільного стану, невід'ємною складовою якого були вдови та вдівці. Вони являли собою доволі специфічну мікрогрупу тогочасного соціуму, адже в традиційному суспільстві смерть одного з членів подружжя спричиняла не лише особисті переживання, але часто й економічні проблеми. Важливу роль тут відігравали зміни в структурі сім'ї, бо домогосподарства, що були одночасно й економічними одиницями, базувалися на праці не менш ніж двох дорослих членів¹.

Згідно з усталеною в історичній демографії традицією, дослідники більше уваги приділяють вивченню проблеми вдівства жінок ніж чоловіків². Значною мірою це пов'язано з тим, що традиційне суспільство не однозначно сприймало вдів. У фольклорі й літературі вдова постає як в образі нещасної, обездоленої жінки, так і в образі «злої жони»-розлучниці³. Набуття цього статусу ставало подією, яка кардинально змінювала соціальне, економічне й психологічне становище жінки⁴. Їхній правовий статус частково регулювався діючими тоді в Гетьманщині нормами Литовського Статуту⁵, Магдебурзького права⁶ та, очевидно, т.зв. звичаєвим правом.

---

¹ *Sherri Klassen*. Widows and Widowers // Encyclopedia of European social history from 1350 to 2000 / Peter N. Stearns, editor-in-chief. – Vol. 4. – Detroit, New York, San Francisco, London, 2001. – P. 208.

² *Frans Van Poppel*. Widows, Widowers and Remarriage in Nineteenth-Century Netherlands // Population Studies, Vol. 49, No. 3 (Nov., 1995). – P. 421-441.

³ *Сердюк І.* Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. – № 1-4. – 2008. – С. 175; *Климентій Зіновійв.* Вірші, приповіді посполиті. – К., 1971. – С. 99.

⁴ История женщин на Западе: в 5 т. – Т. III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения. – СПб., 2008. – С. 54-55.

⁵ Статуту Великого князівства Литовського: у 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 р.: У 2 кн. – Кн. 2. – Одеса, 2004. – 568 с.

⁶ *Кобилецький М.* Правовий статус жінки за Магдебурзьким правом // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. 2013. – Вип. 58. – С. 55-61.

Попри те, що становище вдівців у ранньомодерному соціумі, у т. ч. й у Гетьманщині⁷, було менш складним і драматичним ніж становище вдів, перехід у цю категорію чоловіками сприймалося так само трагічно. Принаймні народне прислів'я характеризує цю ситуацію так: «у кого жінка не вмерла у того й горя не було»⁸. Тому для повнішого уявлення про структуру соціуму, потрібно знати ще й те, як саме втрата дружини змінювала обставини життя її шлюбного партнера.

Доконаний факт, що серед населення Європи частка вдів зазвичай переважала частку вдівців, оскільки останні мали більше шансів знову взяти шлюб. Згідно з твердженням дослідниці цієї проблеми Шеррі Классен (Sherri Klassen), у XVIII ст. половина всіх удівців одружувалася вдруге, тоді як заміж повторно виходила лише третина вдів⁹. Чоловіки мали більше можливостей для цього. Перш за все специфіка статевої структури населення, зокрема, перевага жінок, ставила чоловіків у більш вигідне становище на шлюбному ринку. Крім цього, наявність малолітніх дітей часто була для них стимулом до такого кроку, тоді як для жінок це ставало додатковою перепоною¹⁰. Вступу в новий шлюб сприяли також економічне становище вдівця, правові відносини й ситуація в родині.

У цьому дослідженні спробуємо вивчити деякі проблеми вдівства в полковому місті Полтаві в 60-х рр. XVIII ст. Розглянемо кілька його аспектів:

- визначимо частку вдівців та вдів у загальній структурі населення міста;
- вивчимо топографію їхнього розселення у місті;
- проаналізуємо вікові характеристики;
- з'ясуємо соціальну приналежність;
- розглянемо структуру домогосподарств;
- дослідимо майнове становище.

За основне джерело для своєї розвідки візьмемо переписну книгу полкового міста Полтави створену в 1765–1766 рр. під час проведення в Гетьманщині так званого Румянцевського опису Малоросії (1765–1769 рр.). Очевидно, це один із найповніших переписів міста за другу половину XVIII ст. незважаючи на те, що поза його межами залишилися дві доволі впливові категорії городян – сім'ї козацької старшини та духовенства.

---

⁷ З цієї проблеми дивіться піонерські розвідки *І. Сердюка*: Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. – № 1-4. – 2008. – С. 175-181; *Його ж.* Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (За даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Ярьськи Миргородського полку) // Краєзнавство. – № 3. – 2010. – С. 48-55.

⁸ Народні прислів'я та приказки / Упор. С. Мишанича та М. Пазяка. – К.: Дніпро, 1983. – С. 183.

⁹ *Sherri Klassen*. Widows and Widowers... – P. 207-208.

¹⁰ *Frans Van Poppel*. Widows, Widowers ... – P. 424.

Вдівці і вдови в цивільній, статевовіковій і соціальній структурах населення Полтави

Згідно з цим описом у 1766 р. місто нараховувало 6913 мешканців (3337 чоловіків і 3576 жінок)¹¹. Частина з них 1555 осіб (679 чоловіків і 876 жінок) жили в центральній частині – фортеці, а решта 5358 осіб (2658 чоловіків і 2700 жінок) на форштадті (передмісті).

Якщо проаналізувати структуру їхнього цивільного стану (див. табл. 1), то виходить, що серед жіночого населення Полтави вдови становили – 12,1% (432 особи), а вдівці серед чоловічого – 1,6% (53 особи). Цей показник майже ідентичний частці вдів в іншому полковому місті – Переяславі, де їх нараховувалося 12,7%¹².

Таблиця 1

Структура цивільного стану мешканців м. Полтави в 1765–1766 рр.

Вікові групи	Жінки					Чоловіки				
	Усього	Цивільний стан				Усього	Цивільний стан			
		Незаміжні	Заміжні	Удови	Неозначені		Холости	Жонаті	Удівці	Неозначені
0-4	478	478	–	–	–	426	426	–	–	–
5-9	442	442	–	–	–	419	419	–	–	–
10-14	429	429	–	–	–	387	387	–	–	–
0-14	1349	1349	–	–	–	1232	1232	–	–	–
15-19	426	405	21	–	–	390	385	5	–	–
20-24	222	93	113	16	–	287	256	31	–	–
25-29	282	29	216	37	–	180	94	86	–	–
30-34	259	10	213	36	–	243	61	181	1	–
35-39	225	4	193	28	–	178	19	156	3	–
40-44	210	4	162	44	–	278	24	251	3	–
45-49	185	2	164	19	–	140	11	126	3	–
50-54	171	4	85	82	–	207	12	187	8	–
55-59	56	1	26	29	–	63	2	58	3	–
60-64	79	–	20	59	–	46	6	36	4	–
65-	97	5	15	77	–	74	8	39	27	–
Неозначений	15	7	3	5	–	19	16	2	1	–
Усього	3576	1913	1231	432	–	3337	2126	1158	53	–

¹¹ Підраховано за: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / Упор., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. – К.: Наш час, 2012. – 576 с.

¹² Сердюк І. Вдівці і вдови... – С. 175.

За твердженням польського дослідника Ц. Кукльо, така ж п'яти й шести-кратна перевага вдів була характерною й для багатьох польських міст того часу – у Кракові вона становила 6,9% вдів проти 1,2% вдівців, а у Варшаві – 9,9% вдів проти 2,2% вдівців¹³. У західноєвропейських містах так само було більше вдів, але такої значної переваги не спостерігалось. Наприклад, у Саутгемптоні частка вдів становила – 9,5%, а – вдівців 4,2%¹⁴.

Якщо уважно розглянути топографію розселення цих категорій мешканців (див. табл.2), то стає очевидним, що більшість вдів – 58% (251) проживали на території форштадту, а 42% (181) – на території фортеці. Однак, їхня частка в структурі населення центральної частини становила – 11,6%, а в передмісті вона була більш ніж у двічі меншою – 4,7%. Якщо ж враховувати лише доросле населення, ситуація лишається практично не змінною – 16,3% на території фортеці й 7,8% – на форштадті. Основна маса вдівців – 85%, або 45 осіб, так само мешкала на форштадті, а решта – 15% (8) у центральній частині Полтави. Їхня частка серед населення фортеці становила 0,5%, а серед населення передмістя – 0,8%. Таким чином, незважаючи на те, що більшість представників цих двох категорій полтавців проживала на території передмістя, частка вдів у шлюбній структурі мешканців центральної частини значно перевищувала частку вдівців. Тобто вдови частіше зустрічалися серед мешканців центру, ніж вдівці.

Аналіз їхньої вікової структури згідно з біологічним типом, за яким молодими вважаються особи віком 0-19 років, дорослими – 20-59 років, а старими – 60 років і старші¹⁵, (див. табл. 2) свідчить, що серед вдів переважали дорослі особи (20-59 років) – 67,4% (291). Решта – 31,4% (126) були старими. Вік ще 5 вдів – 1,2% укладачі перепису не вказали. Слід також зауважити що більшість серед дорослих – 61,8% (180) становили жінки дітородного віку 20-49 років. Віковий поділ вдівців виявився дещо іншим: більшість серед них були старими – 62,3% (33), а меншість – дорослими: 37,7% (20).

Таблиця 2

Вікова структура вдів та вдівців у м. Полтаві

Вікова група	Вдови			Вдівці		
	Фортеця	Форштадт	Усього	Фортеця	Форштадт	Усього
1	2	3	4	5	6	7
20-24	12	4	16	–	–	–
25-29	21	16	37	–	–	–
30-34	29	7	36	–	–	–
35-39	15	13	28	1	1	2
40-44	26	18	44	–	2	2
45-49	5	14	19	1	2	3

¹³ C. Kuklo. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. – Białystok, 1998. – S. 58.

¹⁴ Froide A.M. Hidden women: rediscovering the singlewomen of early modern England // Local population studies. – Spring, 2002. – № 68. – P. 30.

¹⁵ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009. – S. 140.

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7
50-54	30	52	82	1	5	6
55-59	4	25	29	2	5	7
60-64	27	32	59	1	4	5
>65	9	68	77	2	26	28
Не	3	2	5	–	–	–
Усього	181	251	432	8	45	53

Характерно, що серед вдів які мешкали на території фортеці частка дорослих становила 78,5%, частка старих – 19,9%, а серед тих які проживали на території форштадту, частка дорослих становила – 59,4%, а старих – 39,8%. Отже, на території фортеці мешкало більше молодших вдів ніж на території форштадту. Ситуація з удівцями виглядало по-іншому: у центральній частині – дорослі 62,5%, так само як і серед вдів, переважали старих – 37,5%, але на території передмістя дорослі – 42,2%, поступалися старим – 57,8%.

Ймовірно, що особливості розселення значною мірою були пов'язані з соціальною приналежністю вдів і вдівців (див. табл. 3) та соціальною топографією міста взагалі. Слід зауважити, що соціальна структура ранньомодерної Полтави, мала свої особливості, притаманні містам Гетьманщини того періоду. Полтавці поділялись тоді на чотири основні соціальні групи: духовенство, козацтво, міщанство та цехових ремісників. Перші дві знаходилися поза юрисдикцією міського магістрату: не сплачували податків і не виконували повинностей. Духовенство підпорядковувалося єпархіальному управлінню, а козацтво – власній полковій адміністрації.

Категорія мешканців визначених мною міщанами включала в себе посадовців магістрату, купців, та тих жителів, яких у джерелі названо посполитими. Ймовірно, що сюди слід було зарахувати й цехових ремісників, які так само виконували міські повинності, однак наявність власних корпорацій – цехів, а також виокремлення їх у текстах тогочасних джерел сприяє, на мою думку тому, щоб їх розглядали окремою групою.

Крім станових груп у місті існувала ще й міжстанова – «служанки и работницы», «работницы» та «работники»¹⁶, Насмілюсь припустити, що в історичній демографії відносно них використовують узагальнений термін – слуги (servants). Польські історики послуговуються терміном *szłużba domowa*, а українська історіографія для їхнього позначення здебільшого застосовує термін «наймити». Визначення чітких меж цієї групи часто буває не можливим як через методологічні труднощі, так і проблеми з джерелами¹⁷. По-перше, вона була надзвичайно строкатою і включала в себе: домашню прислугу, учнів і підмайстрів ремісників, найманих робітників тощо. По-друге, як я зазначав вище, у різних джерелах їх названо різними термінами.

¹⁶ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. – К., 2012. – С. 47, 50.

¹⁷ Karpiński A. Pauperes. O mieszkańcach Warszawy w XVI–XVII wieku. – Warszawa, 1983. – S. 152.

Як бачимо з таблиці, 70% (127) вдів із центральної частини становили представниці саме цієї групи, тоді як на форштадті їхня частка була набагато меншою – 11% (27). Вони ж мали й найбільшу частку серед міських вдів взагалі – 35,6% (154)¹⁸. Характерно, що серед вдівців таким родом діяльності займався лише один чоловік (1,9%) – Опанас Салогубенко, який разом з малолітніми дітьми: сином Петром (3 роки) й доньками Устиною (9 років) та Іриною (7 років) значиться серед слуг різника Миколи Лохваря¹⁹. Найчисельнішу ж групу серед них – 39,6% (21) становили козаки, більшість із яких – 17 осіб, проживали на форштадті.

Другу позицію, як серед вдів – 28,9% (125), так і серед вдівців – 26,4% (14), посідали міщани. Переважали серед них, так само, мешканці передмістя: 34,7% (87) вдів і 26,7% (12) вдівців. Показово, що серед вдівців на цій же позиції – 26,4% (14), точно з такою першістю мешканців форштадту – 26,7% (12), знаходились ремісники.

Наступними в становій ієрархії вдів були козачки – 20,8% (90), основна маса яких – 95,6% (86) так само жила в передмісті. Далі з досить великим розривом, але зі схожою топографією розселення, йшли вдови ремісників: 9,3% (40) загалом і 90% (36 осіб) із них – на форштадті.

Таблиця 3

Розподіл вдів та вдівців за соціальними й професійними групами

Група	Вдови						Вдівці					
	Фортеця		Форштадт		Усього		Фортеця		Форштадт		Усього	
	Ч	%	Ч	%	Ч	%	Ч	%	Ч	%	Ч	%
Духовенство	1	0,6	1	0,4	2	0,5	–	–	–	–	–	–
Козаки	4	2,2	86	34	90	20,8	4	50	17	37,8	21	39,6
Цехові	4	2,2	36	14,3	40	9,3	2	25	12	26,7	14	26,4
Міщани	38	21	87	34,7	125	28,9	2	25	12	26,7	14	26,4
Інші	–	–	2	0,8	2	0,5	–	–	–	–	–	–
Слуги	127	70	27	11	154	35,6	–	–	1	2,2	1	1,9
Не вказано	7	4	12	4,8	19	4,4	–	–	3	6,6	3	5,7
Усього	181	100	251	100	432	100	8	100	45	100	53	100

Найменша частка серед вдів належала представницям духовенства – по 0,5% (2). Одна з них жила в центральній частині, а інша в передмісті. Їхній невеликий відсоток пояснюється, на мою думку, передовсім, невеликою часткою духовенства в загальній структурі міського населення.

Удовою духовного стану, зафіксованою в центральній частині, була дяко-ниха Агафія Котляревська, бабуся основоположника сучасної української літератури Івана Петровича Котляревського, яка мешкала у своєму дворі поблизу

¹⁸ Слід зауважити, що в Переяславі їхня частка була вищою – 49%. (Див.: Сердюк І. Вдівці і вдови... – С. 179).

¹⁹ Місто Полтава. – С. 227.

Успенської церкви разом із синами – Петром 16 років, та Яковом – 11²⁰. На форштадті жила вдова писаря духовного правління Степанида Афанасієва. Вона теж мешкала разом зі своїми дітьми: трьома синами Федором – 15, Андрієм – 11, Георгієм – 4 років і 25 літню наймичкою Наталкою²¹.

Там же на форштадті зафіксовані й дві солдатські вдови – Пелагія Рязанова²² та Катерина Тихонова²³, внесені мною до категорії «інші», оскільки солдати не представлені в соціальній структурі Гетьманщини. Перша з них на момент перепису мала вже дев'яносто років і була «от старости драхла». Вона проживала разом із двома іншими вдовами – 80-річною Веклою Петровою та 40-річною Марією Васильєвою. Вік другої в джерелі не позначили взагалі.

Ще відносно 4,4% (19) вдів та 5,7% (3) вдівців соціальна приналежність не повідомлялась. Більшість із них, так само, проживала в передмісті.

Структура родин

Дослідження структури родин, у яких мешкали овдовілі полтавці, провадитиму за допомогою найбільш поширеною в історичній демографії класифікацією запропонованою британським дослідником Пітером Ласлеттом (*див. табл. 4*). Попри те, що упродовж багатьох років вона піддається критиці й на сьогодні не виглядає такою досконалою, як видавалася в часи свого створення (60-х рр. XX ст.)²⁴, однак продовжує широко використовуватися в дослідженнях з історії сім'ї.

Таблиця 4.

Структури родин у яких мешкали вдови

Категорія	Підкатегорія	Фортеця		Форштадт		Разом	
		Ч	%	Ч	%	Ч	%
1	2	3	4	5	6	7	8
Особи самотні	1а. Вдови	105	58	48	19,5	154	35,7
Без структури	2а. Нежонаті брати і сестри	1	0,6	–	–	1	0,9
	2б. Інші кривні, які живуть разом	–	–	1	0,4	1	
	2с. Особи без кривних зв'язків	–	–	2	0,8	2	
Нуклеарні	3с. Вдови з дітьми	47	26	70	27,9	117	27,1
Розширені	4а. З висхідним розширенням	4	2,2	45	17,9	49	14,8
	4б. З низхідним розширенням	–	–	10	4	10	
	4с. З бічним розширенням	3	1,6	2	0,8	5	
Мультифокальні	5а. З висхідними другорядними ядрами	7	3,9	33	13,1	40	21,5
	5б. З низхідними другорядними ядрами	4	2,2	6	2,4	10	

²⁰ Місто Полтава. – С. 49.

²¹ Там само. – С. 286-287.

²² Там само. – С. 251.

²³ Там само. – С. 458.

²⁴ Див.: *Shohtysek M.* Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – «angielska tajna broń», jej krytycy i jej «długie trwanie» // *Przeszłość Demograficzna Polski.* – 2003. – № 24. – S. 7-43.

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8
	5с. Вдова мінімум з двома жонатими дітьми	7	3,9	17	6,8	24	
	5d. Жонаті брати й сестри, або інші родичі по бічній лінії	3	1,6	16	6,4	19	
Разом		181	100	251	100	432	100

Застосування схеми Ласлетта до аналізованих даних вказує на те, що більшість міських вдів були самотніми – 35,7% (154). Характерно, що мешкали вони, здебільшого, в центральній частині Полтави – 68,2% (105), майже всі вони – 65,6% (101) були служницями /наймичками, які зафіксовані у дворах заможних городян. Наприклад, у дворі бунчукового товариша Дмитра Білушенка, розташованого на Білушенковій вулиці, мешкало 16 слуг серед яких було 4 вдови²⁵, у дворі військового товариша Андрія Богдановича, що знаходився поряд, серед 8 слуг було 4 вдови. У дворі полтавського бурмістра Олексія Лук'яновича, розташованому на Преображенській вулиці, записано 11 слуг, серед яких 3 удови²⁶. У дворі полкового судді Григорія Сахновського, що знаходився на Богородицькій вулиці²⁷ й був, очевидно, найбільш населеним у місті, жило 26 слуг, серед яких було 7 вдів. У дворі протопопового сина Федора Ольховського, на Мазурівській вулиці жило шестеро служниць – 4 з них були вдовами²⁸.

Другу позицію посідали вдови, які жили в нуклеарних родинях – 27,1% (117). Це були жінки з дітьми, більшість із яких на відміну від самотніх мешкали на форштадті. Такими, наприклад, були: родина 60-річної міщанки Килини Івчихи, яка жила разом зі своїми дітьми сином Іллею (22 роки) і донькою Марією (18 років)²⁹ і родина 35-річної козачки Мотрони Курильчихи, яка мала двох доньок Зіновію (17 років) та Марину (14 років)³⁰.

Третіми були вдови, які мешкали в мультифокальних домогосподарствах – 21,5% (93). Більшість із них, зазвичай, жили з родинами одружених дітей на території форштадту – 63,4% (59). Інколи такі жінки навіть очолювали домові спільноти – 11,8% (11). Як, наприклад, козачка Горпина Щербиниха (80 років), домогосподарство якої складалося із родин двох її доньок – Ганни (35 років) та Домахи (32 роки). Старша була заміжня за козаком Лавроном Литвином (40 років). Вони виховували чотирьох дітей: двох синів 15 і 8 років, обидва носили ім'я – Іван та двох доньок – Фросину (9 років) і Марину (1 рік). Молодша також була заміжня за козаком – Опанасом Кобильченком (35 років) і мала трьох дітей: Степана (7 років), Дмитра (5 років) і Явдоху (1 року)³¹.

²⁵ Місто Полтава. – С. 116-118.

²⁶ Там само. – С. 153-155.

²⁷ Там само. – С. 200-203.

²⁸ Там само. – С. 191-192.

²⁹ Там само. – С. 192-193.

³⁰ Там само. – С. 408.

³¹ Там само. – С. 272.

Ще по 9,7% (по 9), жило в родинях братів та сестер і родинях померлих чоловіків. Однією з таких була 27-літня вдова Любов, яка разом зі своїми чотирма дітьми – двома синами: Остапом (6 років) та Іваном (5 років) і двома доньками: Мариною (12 років) й Пелагеєю (1 року), проживала в родині свого свекра – купця Івана Мосьпана (80 років)³². Ймовірно, що вдовині діти, оскільки інших дітей у купця не було, ставали основними спадкоємцями його майна. Ще п'ятеро жінок – 5,4%, після овдовіння повернулося в батьківські родини. Так, наприклад, сталося з вдовою Явдохою (40 років), яка разом зі своїми дітьми – Вакулою (3 роки) та Фросиною (6 років) жила в родині свого батька – Мартина Оржицького (60 років)³³.

Удів, які проживали в розширених домових спільнотах було 15% (65). Більшість із них – в родинях синів – 44,6% (29) та доньок – 32,3% (21). Так, наприклад, 60 річна Настя Іванівна, що жила з сім'єю своєї доньки Палажки (30 років) заміжньої за підданим Великобудизького Преображенського монастиря Василем Ягідкою (30 років)³⁴. Інша вдова, козачка Тетяна Пономариха (70 років), жила в родині сина Федора (25 років)³⁵. Їхні сім'ї були розширеними по висхідній лінії 4а.

У власних родинях, які слід вважати розширеними по низхідній лінії – 4b, бо в них зафіксовані ще й одружені діти, проживало 12,3% (8). Такою була родина козачки Параски Пороховнички (70 років), яка жила разом зі своїм сином Михайлом (30 років) та його дружиною Анастасією (28 років)³⁶. Невелика частина – 10,8% (7) проживала в сім'ях кривних родичів: братів, племінників, онуків. Їхні родини вважаються розширеними по бічній лінії – 4с. Прикладом такого розширення може бути 50 літня вдова Марія, яка жила в родині брата – козака Йосипа Дерипаски (55 років)³⁷. Вдова Агафія Павлівна (50 років) жила в родині своїх племінників – козаків Григорія (28 років) та Гната Сочавців (25 років)³⁸.

Найменша частка вдів – 0,7% (3) належала до безструктурних родин. Ними були: міщанка Параска Козачка (60 років), яка проживала зі своєю сестрою дівкою Марією (80 років)³⁹; купчиха Меланія Гурбиха (70 років), яка мешкала разом зі своїми онуками – Семеном (18 років) і Михайлом (16 років)⁴⁰; міщанка Меланія Дорошиха (55 років), яка мала прийомну доньку Варвару (10 років)⁴¹.

Як бачимо, структура родин у яких проживали полтавські вдови, відображала усю специфіку запропонованої Пітером Ласлетом класифікації. Натомість родини вдівців (*див. табл. 5*) обмежувались лише трьома типами: нуклеарним,

³² Там само. – С. 97.

³³ Там само. – С. 316.

³⁴ Там само. – С. 57.

³⁵ Там само. – С. 237.

³⁶ Там само. – С. 293.

³⁷ Там само. – С. 255.

³⁸ Там само. – С. 172.

³⁹ Там само. – С. 189.

⁴⁰ Там само. – С. 291-292.

⁴¹ Там само. – С. 315.

розширеним та мультифокальним. Найбільше жило в мультифокальних родинах – 45,3% (24), 32,1% (17) мешкало у нуклеарних і 22,6% (12) – у розширених.

Таблиця 5.

Структури родин у яких мешкали вдівці

Категорія	Підкатегорія	Фортеця		Форштадт		Разом	
		Ч	%	Ч	%	Ч	%
Нуклеарні	3d. Вдівці з дітьми	2	25	15	33,3	17	32,1
Розширені	4a. З висхідним розширенням	–	–	8	17,8	8	22,6
	4b. З низхідним розширенням	1	12,5	2	4,4	3	
	4c. З бічним розширенням	–	–	1	2,2	1	
Мультифокальні	5b. З низхідними другорядними ядрами	2	25	7	15,7	9	45,3
	5c. Вдовець мінімум з двома жонатими дітьми	1	12,5	10	22,2	11	
	5d. Жонаті брати й сестри, або інші родичі по бічній лінії	2	25	2	4,4	4	
Разом		8	100	45	100	53	100

Майже у половині випадків – 49% (26) вдівців очолювали домогосподарства. Так само як і загальному поділі переважали мультифокальні – 53,8% (14), на другому місці знаходилися нуклеарні – 27% (7) і на третьому розширені – 19,2% (5). Закономірно, що всі вони були розширеними по низхідній лінії, тобто батько-вдівець жив разом із родиною сина чи доньки. За приклад такого домогосподарства може слугувати родина кравця Семена Собка (77 років), який мешкав разом зі своїм сином Іваном (44 роки), одруженим на Ірині (30 років). Подружжя мало ще й двох малолітніх доньок – Уляну (3 роки) та Любов (1 рік)⁴².

Доволі суттєву частку становили ті вдівці, які проживали в домогосподарствах родичів – 28,3% (15). Серед цих родин більшість так само становили мультифокальні – 60% (9), а решту розширені – 40% (6). Оскільки вдівці, у цих домогосподарствах, хоча й мешкали разом із дітьми, але не були главами, то всі вони розширені по висхідній лінії.

Наступну мікрогрупу становили ті вдівці, які були підданими заможних домовласників міста і мешкали у їхніх дворах – 17% (9). Здебільшого їхні родини були нуклеарними – 55,6% (5). За приклад може слугувати родина посполитого Семена Джуненка, підданого полкового писаря Григорія Багінського. Він мав трьох малолітніх дітей – сина Мусія (7 років) та доньок: Євдокію (10 років) і Ганну (8 років)⁴³. Ще 33,3% (3) родин були розширеними. Причому дві – Самійла Галабурди та Григорія Перепелиці по низхідній лінії, а та, в якій

⁴² Там само. – С. 173.

⁴³ Там само. – С. 233.

мешкав Сидір Сидоренко, по висхідній⁴⁴. І лише 1,1% (1) – родина Леонтія Назаренка була мультифокальною⁴⁵.

Серед тих трьох родин, які не потрапили у вищеназвані мікрогрупи, дві – наймита Опанаса Салогубенка та майстра з виготовлення цегли – Федора Микитенка⁴⁶ були нуклеарними, а козака Гната Приходька, який винаймав двір Преображенської церкви, розширеною. У його домогосподарстві мешкало 10 осіб: господар, якому на момент перепису було 55 років, його син Павло (35 років) з дружиною Іриною (25 років) та сином Аврамом (3 роки). Разом із батьком жив і другий син – Мусій (30 років), який мав дружину Параску (25 років) і сина Йосипа (2 роки). З ними ж проживала й Мусієва теща – Тетяна Тимофіївна (60 років) і її молодша донька Горпина (15 років)⁴⁷. Як бачимо, родина цього козака складалася із чотирьох нуклеарних ядер, поєднаних кривими зв'язками. Разом вони й утворювали домову спільноту мультифокального типу.

Назагал можемо зауважити, що існувала певна відмінність між тим, які структури родин переважали серед вдів, та тим, які були пріоритетними серед вдівців. У першому випадку найбільшу частку становили самотні особи, а в другому члени мультифокальних родин. Другу позицію як серед вдів, так і серед вдівців становили мешканці нуклеарних родин. Однак, якщо серед вдів на третьому місці були мультифокальні родини, то серед вдівців – розширені.

Якщо ж порівняти отримані результати з тими, які я отримав для всього міста, згідно з даними сповідних розписів 1775 р., то різниця виглядає доволі суттєвою. Тоді більшість населення Полтави – 66,5%, жила в нуклеарних родинах. Частка мультифокальних становила 15,6%, розширених – 11,7%, самотніх – 5,1%, а до безструктурних відносилось лише 1,1% домогосподарств⁴⁸.

Майнове становище

Далі спробуємо розглянути економічний добробут аналізованої групи. Як пам'ятаємо, значну частку серед вдів становили служниці, основним засобом існування для яких була платня отримана від господарів. Назагал їхній заробіток не відрізнявся від заробітку служниць взагалі. Так, серед вдів, які наймалися на території фортеці, найбільшу частку – 35,4% (45 осіб) становили ті, річна платня яких включала в себе 2,0 руб. грошей, а також їжу та одяг. Доволі багато було й таких, які працювали лише за харчі – 27,6% (35). Ще 12,6% (16) отримували по 3 руб. разом з одягом та їжею, 11% (14) працювали за 1,50 руб., одяг та їжу, 3,9% (5) – за 4,0 руб., одяг та їжу, 3,1% (4) – за 1,0 руб., одяг та їжу. По 1,6% (2) було тих, хто заробляв по 2 руб. 50 коп., 2 руб. 40 коп. та 1 руб. 60 коп. включно з

⁴⁴ Там само. – С. 284, 425, 357.

⁴⁵ Там само. – С. 357.

⁴⁶ Там само. – С. 464.

⁴⁷ Там само. – С. 161.

⁴⁸ Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої пол. XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – Вип. 10. – К., 2013. – С. 47.

їжею та одягом. Найменше число вдів – по 0,8% (1) отримувало по 1,80 руб. і 1,20 руб. разом з їжею та одягом.

На території форштадту ситуація була схожою – 29,7% (11) працювало за 2,0 руб. одяг та їжу, а 24,3% (9) – лише за їжу. Решта ж 25,9% (7), отримували річну платню в межах від 0,50 руб. до 3,0 руб. з одягом та їжею.

Слід зауважити, що в оплаті праці простежується притаманний домодерному маскулінному суспільству дисбаланс – чоловікам зазвичай платили більше, ніж жінкам. Так, зокрема єдиний вдівець, який працював за наймом – вищезгаданий Опанас Салогубенко отримував від свого господаря в рік 4 рублі разом з харчами й одягом⁴⁹. Згідно з моїми підрахунками, основна маса служниць заробляла в межах 1-3 руб. – 56,1%, а заробітна плата слуг знаходилася в межах 2-7 руб. Загалом же, середня заробітна плата жінок у Полтаві в 1765-1766 рр. становила 1 руб. 62 коп., а у чоловіків вона була набагато вищою – 4 руб. 10 коп.

Частина представників досліджуваної групи очолювали домові спільноти. Серед вдів їхня частка становила 14,8% (64). Більшість із них проживала на території передмістя – 73,4% (47), а решта – 26,6% (17) в центральній частині. Серед вдівців таких було майже половина – 49% (26). Вони так само мешкали переважно на території форштадту – 80,8% (21). Їхній матеріальний добробут залежав, на мою думку, від кількох чинників: соціального статусу, наявності володінь, розмірів і складу родин тощо.

Розпочнемо з козаків. Частка їхніх вдів, які очолювали домогосподарства, становила 21,1% (19), а частка вдівців – 66,7% (14). У своєму розпорядженні маємо інформацію про майно 84,2% (16) цих вдів, та 78,6% (11) вдівців (див. таблицю 6).

Таблиця 6.

Майновий стан вдів та вдівців представників козацтва

Майно	Вдови		Вдівці	
	К-ть	%	К-ть	%
Городи	6	35,7	7	63,6
Сади	12	75	10	90,1
Ліс	2	12,5	7	63,6
Сінокос	1	6,3	4	36,4
Пасіка	–	–	3	27,3
Хутори	1	6,3	2	18,2
Орні землі	3	18,8	9	81,8
Худоба	8	50	11	100
Промисли/ремесла	5	31,3	3	27,3

Як бачимо, переважна більшість домогосподарств мала сади (серед тих, які належали вдовам їх було 75%, а серед тих, що вдівцям – 90%). Городів, які так само знаходились у самому місті, зазвичай біля дворів, було менше. Ними

⁴⁹ Місто Полтава. – С. 227.

володіли 35,7% вдів і 63,6% вдівців. Крім цього представники аналізованої групи, як і решта мешканців Полтави, мали ще й орні наділи, а також ліси, сінокоси, пасіки, а інколи й хутори поза межами міста.

Важко однозначно з'ясувати, що саме з перерахованого може виступати мірилом заможності. Можливо, такими слід уважати тих, у яких цей набір був найбільш широким. Якщо прийняти таку точку зору, то найбагатшими виглядають дві вдови – вищезгадана Горпина Щербиниха та Єфимія Сорокова. Перша – у своєму домогосподарстві мала не лише велике число мешканців, але й більше майна. Їй, зокрема, належало: сад площею 0,07 га, город – 0,27 га, ліс – так само 0,27 га та орні землі на яких висівалося: 1 четверть⁵⁰ і 4 четверика жита, 6 четвериків пшениці, 1 четверик і 4 гарці гороху, 6 четвериків ячменю, 1 четверик вівса, 3 четверики проса, 6 четвериків гречки, 3 четверика конопель та 2 гарці льону. Крім двору в місті, вдова володіла ще й хутором, на р. Свинківці. На хуторі, згідно з описом, було 2 хати та дві комори. Там же утримувалася й худоба: 9 биків, 5 корів, 3 телят, 7 свиней⁵¹.

Статки Єфимії Сорокової в порівнянні з Горпининими виглядають меншими, але якщо врахувати, що вона була одиначкою та порівняти з майном інших вдів, можна стверджувати, що вона була значно заможнішою від них. Їй так само належав сад – 0,06 га, 0,16 га городу й сінокіс. Вона мала в різних місцях три шматки орної землі, на якій висівала 4 четверики жита, 1 четверть пшениці, 4 четверики ячменю, 6 четвериків вівса й 1 четверик проса. З худоби у Єфимії була лише одна свиня⁵².

Однак, переважна більшість не володіла такими угіддями. Так, орні землі мала лише Ганна Фіренчиха, але вона їх, очевидно через похилий вік, не засівала⁵³. Сади мали ще 9 вдів, а городи лише 3. Худоба була в 5 вдів. Здебільшого це були лише свині, але утримували ще й биків, корів та овець. Найбільш різноманітний набір був у Параски Никонихи, яка мала 2 бики, корову, 3 свині й 10 овець⁵⁴.

Однак удови не могли прогодуватися виключно за рахунок худоби, до того ж, як бачимо, її ніяк було утримувати не маючи угідь, тому основним засобом харчування для 56,3% (9) з них була робота за наймом⁵⁵. Двоє – Марія Велика та Наталя Басиха⁵⁶ заробляли продажем на полтавських торгах та ярмарках горілки, а Мотрона Курильчиха й Марія Посунчиха – печеного хліба⁵⁷. Це, оче-

---

⁵⁰ Згідно з О.Ф. Сидоренко, загальнодержавний стандарт четверті становив 141,69 кг, четверика – 17,71 кг, гарця – 2,21 кг. (Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – С. 158) Згідно з російськими мірами площі 1 четверть дорівнювала 0,545 га, а четверик 0,07 га. (Див.: *Грамм М.И.* Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег. – Челябинск, 2000. – С. 194-195).

⁵¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 57, оп. 2, спр. 166, арк. 24.

⁵² Там само. – Арк. 134 зв.–135 зв.

⁵³ Там само. – Арк. 8.

⁵⁴ Там само. – Арк. 129.

⁵⁵ Там само. – Арк. 53в., 17, 38, 53 зв., 64, 129, 150 зв., 151 зв., 155.

⁵⁶ Там само. – Арк. 17, 58 зв.

⁵⁷ Там само. – Арк. 60 зв., 71.

видно, було відносно прибутковою справою, бо джерело вказує про отримання вдовами прибутків – від продажу горілки по 2 і 5 *руб.* відповідно, а від продажу хліба – 1 *руб.* та 1 *руб.* 50 *коп.*

Найбільш заможним серед вдівців, виглядає Дмитро Юхименко, мультифокальна родина якого нараховувала 8 осіб. У його дворі знаходилися дві житлові хати, дві комори й повітка. При його дворі не було городу, а лише великий, у порівнянні з іншими вдівцями, сад – 0,15 *га*. Там же знаходилася й найбільша серед представників аналізованої мікрогрупи пасіка – на 100 вуликів. Отриманий із неї мед та віск господар продавав на міських ярмарках, що давало йому 30 *руб.* річного прибутку⁵⁸.

Орних земель у вдівця було п'ять наділів. Щорічно на них висівалося: 3 четверті жита, 3 четверті пшениці, 1 четверть гороху, 4 четверті ячменю, 5 четвертей вівса, 1 четверть проса, 3 четверті гречки, 6 четвериків конопель, 3 гарці льону. Восени сіялися озимі – 6 четвертей 4 четверика жита й 4 четверика пшениці⁵⁹.

Крім цього, неподалік міста у Дмитра були два сінокоси, на яких косили по 60 копиць сіна, та рибні лови. Йому ж належав і доволі великий, у порівнянні з іншими, масив лісу, загальна площа якого становила – 0,75 *га*⁶⁰. До того ж, там же біля р. Коломака вдівець мав хутір, який складався із двох дворів. На ньому знаходилося чотири хати, дві клуні й чотири повітки. На хуторі утримувалася чимала кількість худоби: 33 бики, 26 корів, 25 телят, 19 овець, 4 коней і 13 свиней. Там же було ще й три городи, загальна площа яких становила 8,82 *га*⁶¹. Отже, як бачимо козак Дмитро Юхименко, очолював доволі міцне й заможне, у порівнянні з іншими вдівцями, домогосподарство. Він доживав віку у відносно стабільній і міцній родині разом із двома дорослими й одруженими синами та купою онуків, а тому можна припустити, що вдівство, яке, очевидно, він набув у вже поважному віці, не було перепоною для його спокійної старості.

Схожим на Дмитрове, за своїми параметрами, було й домогосподарство Івана Краснокутського. Він також мав сінокіс, на якому накошувалося до 20 копиць сіна, 0,06 *га* городу, 0,13 *га* лісу, досить велику, хоча й наполовину меншу ніж у Юхименка пасіку – 54 вулики, від продажу меду з яких він отримував 20 *руб.* прибутку та 3 наділи орної землі. На них висівалося: 4 четверики жита, 2 четверті й 6 четвериків пшениці, 1 четверик гороху, 1 четверть і 2 четверики ячменю, 1 четверть вівса, 4 четверики проса, 6 четвериків гречки, 2 четверики конопель і 1 четверть льону. Восени також засівалося 2 четверті жита. Так само як і Дмитро, Іван Краснокутський мав хутір на р. Полузир'ї. У якому було дві хати. На хуторі козакова родина тримала худобу: 8 биків, 2 корови й теля, 3 коней і 8 свиней. Там же знаходився невеликий, загальною площею близько 0,1 *га*, сад⁶².

⁵⁸ Там само. – Арк. 21-21 зв.

⁵⁹ Там само. – Арк. 21.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. – Арк. 67.

У дворі іншого вдівця – Пилипа Молодики знаходилося три хати й комора. У ньому крім господаря його сина Івана (38 років) та невістки Степаниди (35 років) жило четверо наймитів. Двоє з них – Іван Захарко (16 років) та Василь Кирилів (14 років) вчилися у Пилипа ремеслу шаповала⁶³, яким той, очевидно, добре володів. Опис його господарства вказує на те, що заняття цим ремеслом і було основним засобом заробітку для його родини. Свою продукцію Пилип з сином збували на ярмарках міст Гетьманщини та Новоросії. На відміну від більшості своїх сусідів, Пилип не мав городу, саду, сінокосів, лісу, пасіки, рибних ловів та інших угідь. З худоби він тримав лише 1 коня та 4 свиней. Належні йому орні землі не засівалися⁶⁴.

Тут, очевидно, слід зауважити, що такий вид господарської діяльності набув у той час доволі значного поширення серед полтавських козаків. Лише в досліджуваній мікрогрупі цим займалося ще троє осіб – Сава Багрій, шив шапки, Гнат Заболотко в родині якого жив Мусій Назаренко займався шевством, а Семен Гук, про якого йтиметься нижче, – кравецтвом. Безумовно, що ця проблема потребує окремого вивчення, але за твердженням дослідників, ремесло, як один із видів господарської діяльності козацтва, у другій половині XVIII ст. набуло в Гетьманщині⁶⁵.

Наступна група – міщани. Серед міщанок, найзаможнішими слід, очевидно, вважати купецьких вдів, більшість із яких мешкало на форштадті – 69,2% (18). Причому 83,3% (15) з них очолювали домогосподарства. Інколи ці вдови як, наприклад, Євдокія Марченко (55 років) чи Марина Гузенко (40 років) мали доволі багато майна. Перша, 55-літня вдова жила у власному дворі зі своїми трьома дітьми – двома синами й донькою. Вона володіла доволі великим двором. Крім цього, на форштадті, вдові належав підварок та п'ять бездвірних хат населених підданими. Євдокія мала ще хутір на р. Сухому Тагамлику з орними землями, сінокосами й степом, млин на р. Ворсклі в містечку Старих Санжарах, підварок у с. Мачухах та ліс.

Її сини, як і значна частина полтавських купців, торгували великою рогатою худобою, переганяючи її до Сілезії. Звідти вони привозили різноманітні сукна й шовкові тканини, які оптом реалізовували на полтавських ярмарках. Обороти торговельного капіталу, за свідченням самої вдови, становив близько 1 *тис. руб*⁶⁶.

Марина Гузенко мала велику родину – шестеро дітей. Трьох синів та трьох доньок. Ця вдова так само мешкала у великому дворі об'єднаному із двох. Крім нього вона мала ще один двір у центрі міста, й 2 підварки та солодовню на форштадті. У неї було два хутори – один у Ладижиній Балці, а другий на р. Коломак, орні землі, сіножаті, чимала ділянка лісу в урочищі Безручки та інші угіддя. Купчиха вела роздрібну торгівлю гарячим вином, яке закупувала на

⁶³ Місто Полтава. – С. 331.

⁶⁴ ЦДІАУК. – Ф. 57, оп. 2, спр. 166, арк. 38.

⁶⁵ Склокін В.В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1768рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2009. – С. 13.

⁶⁶ Місто Полтава. – С. 52-55.

ярмарках, а продавала із власного дому. Сума її капіталу була значно меншою ніж у Євдокії Марченко – 200 руб.⁶⁷

Серед вдівців-міщан, які самостійно вели господарство, слід виділити купця Андрія Фесенка (70 років). Його родина складалася з сина Івана (25 років) й доньки Горпини (25 років) з чоловіком Іваном (35 років) і сином Михайлом (7 років). Імовірно, що через похилий вік, на момент перепису Андрій Фесенко вже відійшов від справ. Торгівлю вели його син і зять. Син скуповував у Гетьманщині на ярмарках хутра та інші дрібні місцеві товари й возив їх до Криму, а звідти привозив сап'ян, ладан, а також бавовняні тканини. Зять мав іншу «спеціалізацію». Він оптом скуповував сукна, що їх привозили з Сілезії полтавські купці, й продавав їх роздріб.

Крім цього купець володів ще й підварком на форштадті. Він також мав хутір і ліс на р. Сухому Тагамлику та сінокіс на р. Тагамлику⁶⁸. Попри те, що ми не маємо інформації яким капіталом володів Андрій Фесенко, розташування його садиби в центральній частині, утримування двох наймичок, а також активна торгівельна діяльність сина й зятя, дозволяють припустити, що купець не був бідною людиною.

У середовищі ще однієї аналізованої нами соціальної групи – цеховиків, жодна вдова, на момент перепису, не очолювала домогосподарства, а з вдівців таких було половина – 50% (7). Двоє з них мешкали в центральній частині, а решта у передмісті. Оскільки, в описах їхніх дворів відсутня інформація про майно, рівень їхнього добробуту з'ясувати важко. Однак, можна зауважити, що лише двоє – кравець Семен Собко та швець Іван Пилипенко мали учнів і так само двоє – згаданий Собко та швець Клим Ведмідь тримали слуг. Серед них найзаможнішим виглядає Семен Собко, який крім учня – 18-літнього уродженця м. Ніжина Івана Чернявського, мав ще й двох слуг: козачого сина Оверка Угриненка (35 років) та дівку Гафію (20 років). Слугам кравець платив – 6 і 1,5 руб. відповідно⁶⁹.

* * *

Підсумовуючи вищесказане, можемо зауважити, що в досліджуваний період частка вдів і вдівців у шлюбній структурі населення м. Полтави в цілому відповідала загальноєвропейській тенденції – вдів було у кілька разів більше ніж вдівців (12,1% проти 1,6%). Також слід відмітити, що вдови частіше ніж вдівці мешкали в центральній частині міста. Аналіз їхніх вікових характеристик вказує на те, що більшість вдів були дорослими жінками дітородного віку, натомість вдівці зазвичай були старими чоловіками, вік яких перетнув 60-річну позначку.

За становою приналежністю більшість вдів були міщанками, тоді як найбільшу частку серед вдівців становили козаками. Найчисельнішу мікрогрупу полтавських вдів становили служниці, які жили в дворах заможних міщан на території середмістя. Серед вдів такою діяльністю займався лише один.

⁶⁷ Там само. – С. 74-78.

⁶⁸ Там само. – С. 126-127.

⁶⁹ Там само. – С. 173.

Вдови відрізнялися від вдівців ще й тим, що проживали в усіх, прийнятих в історичній демографії типах родин. Щоправда, понад третина серед них були самотніми. Натомість вдівці зазвичай мешкали у складних мультифокальних сім'ях.

Матеріальне становище представників обох аналізованих груп не було однорідним. Серед них зустрічалися як доволі заможні особи, які часто очолювали домогосподарства, так і відносно бідні. Щоправда, частка вдів які стояли на чолі домових спільнот була відносно незначною, тоді як серед вдівців вона сягала майже половини. Той факт, що значний відсоток серед міських вдів становили служниці, свідчить, на мою думку, про те, що назагал вдови частіше ніж вдівці потрапляли в економічну скруту. Можемо констатувати, що попри законодавчу захищеність нормами Литовського Статуту та Магдебурзького права, овдовіння створювало більше додаткових труднощів для жінок, ніж для чоловіків.

РЕЗЮМЕ

Юрій Волошин

ВДОВИ І ВДІВЦІ У М. ПОЛТАВІ В 60-х рр. XVIII ст.

У статті розглянуто особливості становища вдів та вдівців м. Полтави у 60-х рр. XVIII ст. На основі Румянцевського опису Малоросії 1765–1769 рр. аналізується їхня частка у шлюбній структурі населення, вивчаються особливості розселення в міському просторі, досліджуються вікові характеристики, соціальна приналежність, структура домогосподарств та майнове становище.

Ключові слова: вдови, вдівці, Полтава, Гетьманщина, домогосподарство, родина.

Юрий Волошин

ВДОВЫ И ВДОВЦЫ В Г. ПОЛТАВЕ В 60-х гг. XVIII в.

В статье рассмотрены особенности положения вдов и вдовцов г. Полтавы в 60-х гг. XVIII в. На основе Румянцевской описи Малороссии 1765–1769 гг. анализируется их часть в брачной структуре населения, изучаются особенности расселения в городском пространстве, исследуются возрастные характеристики, социальный статус, структура домашнего хозяйства и имущественное положение.

Ключевые слова: вдовы, вдовцы, Полтава, Гетманщина, домашнее хозяйство, семья.

Yuriy Volosbyn

WIDOWS AND WIDOWERS IN POLTAVA CITY
IN THE 60' s OF THE 18th CENTURY

The article deals with the special situation of widows and widowers of Poltava in 60's of XVIII century. Based on the description of Rummyantsev description of Little Russia (1765–1769years) we analyze their part in the marriage structure of the population, we study settlement features in urban space, study age-related characteristics, social status, household structure and financial situation.

Keywords: widows, widowers, Poltava, Hetmanate, household, family.

ІСТОРІЯ НАСИЛЬСТВА

Наталія Сліж. Згвалтуванні ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII ст.: заканадаўства і судовая практыка

Наталія Старченко. Справы про згвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – перша половина XVII ст.)

Наталія Білоус. Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст.

Марія Гарасимчук. Справы про згвалтування й позбавлення цноти у судах Самбірської економії в XVII ст.

Олексій Вінниченко. Згвалтування, вбивство і пограбування, а також перелюб. Історія кримінального злочину, здійсненого під Львовом в 1645 р.

УДК 396.6:343.54:94(476)''15/16''

Наталля Сліж

ЗГВАЛТАВАННІ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ У XVI–XVII стст.: ЗАКАНАДАЎСТВА І СУДОВАЯ ПРАКТЫКА

Тэма згвалтаванняў у Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII стст. практычна засталася паза ўвагай даследчыкаў¹. Яна тэма даволі спецыфічная для даследавання і як правіла вывучаецца ў кантэксце гендэрных адносін, гісторыі сексу, крымінальных злачынстваў². Стаўленне грамадства да сексуальных стасункаў з'яўляецца важным паказальнікам гендэрнай дыскрымінацыі, а таксама дадатковай крыніцай па гендэрных стэрэатыпах, ролях і статусе мужчыны і жанчыны ў грамадстве. У гэтым кантэксце сексуальны гвалт супраць жанчыны паказвае ці ўспрымаюцца нармальнымі альбо паталагічнымі такія паводзіны мужчыны ў дадзеным грамадстве. Адначасова гэта прадстаўляе ступень агрэсіўнасці адносна жанчын, а таксама ваяўнічасць гендэрных дачыненняў.

Феадальнае грамадства ад самага пачатку з'яўляецца патрыярхальным і іерархічным, дзе кожнаму/кожнай вызначана роля ў залежнасці з полам і ўзростам. Адпаведна жанчына павінна падпарадкоўвацца мужчыне ў сям'і і, канечне, у сексе. Жаданні мужчыны з'яўляюцца першаснымі. Сексуальныя дачыненні ў шлюбе становіліся абавязкам. Напрыклад, паводле праваслаўнага кананічнага права за пазбяганне сексуальных стасункаў з мужам жанчыне пагражала анафема. Жаданне мужа ці жонкі ўстрымацца ад ложка узгаднялася паміж сужэнцамі. А калі ўстрыманне прыводзіла да блуду мужа ці жонкі, то грэх клаўся на абаіх³.

Згвалтаванне ў заканадаўстве многіх краін лічылася цяжкім злачынствам, за якое прадугледжвалася смяротнае пакаранне⁴. Яно трактавалася як гвалт волі

¹ Згвалтаванне разглядалася намі ў кантэксце рэгулявання шлюбных дачыненняў у заканадаўстве ВКЛ, гл.: *Сліж Н.* Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты ў звычайным праве і заканадаўчых актах ВКЛ // *Соціум*. – К., 2014. – Вип. 10. – С. 265-266, 276-277.

² *Krawiec A.* Seksualność w średniowiecznej Polsce. – Poznań, 2000; *Lynn Martin A.* Alcohol, Sex, and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe. – New York, 2001; *Вінниченко О.* «Гвалт поневольний»: дві скаргі про сексуальне насильство над селянками-підданками 1637 і 1648 рр. // *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична*. – 2013. – Вип. 48. – С. 435-451 і інш.

³ *Молитовник или Требникъ из греческого языка на словенски переведенный и исследованный*. – Стратынь, 1606. – С. 372 адв., 374 адв.–375.

⁴ *Koranyi K.* O niektórych postanowieniach karnych Statutu Litewskiego z r. 1529. Studium prawno-porównawcze // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania I Statutu Litewskiego*. –

жанчыны, які прыводзіў да парушэння спакою яе сям'і і грамадства, да знявагі звычайу⁵, замаху на сямейную маёмасць, напрыклад, як у мазавецкім праве⁶. Згвалтаванне як злачынства згадвалася ў сярэднявечных крыніцах польскага права. Неабходнай умовай сведчання пра гвалт быў крык аб дапамозе⁷. Падобны артыкул быў у Вісліцкім Статуце, які быў вядомы ў ВКЛ⁸. Ён утрымліваў інфармацыю пра абставіны гвалту (крык, знакі гвалту). Аднак у пералічаных крыніцах права не прадугледжвалася магчымасць шлюбу з гвалтаўніком як у Вестгоцкай Праўдзе (654 г.), па якой дазвалялася ўзяць шлюб, калі бацькі не былі супраць⁹. Ідэю шлюбу з гвалтаўніком прапагандаваў з даўніх часоў касцёл. Рашэнне належала да ахвяры¹⁰.

З прыходам хрысціянства на нашы землі сексуальныя дачыненні перайшлі ў сферу кантролю царквы. Статут Яраслава лічыў злачынствам згвалтаванне, умыканне, групавое згвалтаванне. Старажытны звычай умыкання нявесты прыраўноўваўся да згвалтавання¹¹. Пра яго існаванне ў старажытных плямёнах, якія насялялі тэрыторыю Беларусі, адзначаецца ў летапісе. Звычай быў уласцівы і іншым народам. Умыканне адбывалася каля вады ці падчас гульні, са згоды ці без згоды дзяўчыны¹². У Беларусі захаваўся нават у XIX ст.¹³ Такое стаўленне царквы да згвалтавання прыйшло з візантыйскага права, артыкулы якога ўваходзілі ў склад кормчых. Па візантыйскім праве за гвалтоўны дзеянні са зброяй асуджалі на смерць, а без зброі – на адсячэнне рук. За згвалтаванне і спакушэнне дзяўчыны ці чужой нявесты пагражала адсячэнне носа і 1/3 маёмасці злачынцы пераходзіла дзяўчыне. Калі дзяўчына была непаўналетняя (да 14 год), то ёй пераходзіла палова маёмасці¹⁴. Кананічнае права прызначала пакаранні за згвал-

---

Wilno, 1935. – S. 149-154; *Krawiec A.* Seksualność w średniowiecznej Polsce. – Poznań, 2000. – S. 151-152.

⁵ *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach, o ich duchy, źródłach, związku, i o rzeczach zawartych w I Statucie dla Litwy, 1529 r. wydany. – Т. 2. Kraków, 1861. – S. 138-139.

⁶ *Krawiec A.* Seksualność. – S. 178-179.

⁷ Артыкулы аб згвалтаванні ўтрымлівалі Эльбланская кніга, Мазавецкае права, Статут Казіміра Вялікага. *Koranyi K.* O niektórych postanowieniach karnych Statutu. – S. 149-154; *Krawiec A.* Seksualność. – S. 168-203.

⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далее – АЗР). – Т. 1, 1361–1598. – СПб., 1848. – С. 11, 18; *Максимейко Н.* Источники уголовных законов Литовского Статута. – К., 1894. – С. 116–117.

⁹ *Brudage J.A.* Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe. – Chicago; London, 1987. – P. 133.

¹⁰ *Koranyi K.* O niektórych postanowieniach karnych Statutu. – S. 151–152.

¹¹ *Макарий.* История русской церкви. Кн. 2. История русской церкви в период совершенной зависимости ее от константинопольского патриарха (988–1240). Т. 2. Состояние русской церкви от митрополита Иллариона до избрания митрополита Климента Смолятича (1051–1147). – Москва, 1994. – С. 257; Российское законодательство X–XX вв. – Т. 1. – М., 1984. – С. 175; *Гальковский Н.М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Т. 1. – Харьков, 1916. – С. 106.

¹² Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т. 1. – СПб., 1846. – С. 6; *Загоровский А.* О разводе по русскому праву. – Харьков, 1884. – С. 3-12.

¹³ *Никольский Н.М.* Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. – Минск, 1956. – С. 52-55.

¹⁴ «Книги законные» содержащая в себе, в древне-русском переводе, византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные / Издал А. Павлов. – СПб., 1885. – С. 67, 74.

таванне замужняй жанчыны, дзеўкі, манашкі. Муж таксама лічыўся гвалтаўніком, калі здзяйсняў гвалт адносна жонкі¹⁵.

З увядзеннем на тэрыторыі ВКЛ магдэбургскага права (першы горад Вільня ў 1387 г.) сталі дзейнічаць Саксонскае Люстра і Вейхбільд. Гэтыя заканадаўчыя акты прадугледжвалі за згвалтаванне смяротны прысуд. Пра выпадак неабходна было паведаміць адразу, прадставіць доказы злачынства. Дом, у якім была згвалтавана жанчына, знішчаўся. Нават, калі пасля здарэння адбыўся шлюб, дзеці лічыліся незаконнанароджанымі, а жанчына выганялася з горада. Пры гэтым закон дазваляў больш лагоднае стаўленне да мужчыны, які сам прыйшоў у суд для доказу сваёй невінаватасці (Саксонскае Люстра, кн. 1, арт. 37; кн. 2, арт. 13, 64; кн. 3, арт. 1; Вейхбільд, арт. XXXVIII). У перакладным выданні Барталамея Гроіцкага згвадваецца пра смяротнае пакаранне за згвалтаванне¹⁶.

Статут ВКЛ 1529 г. увёў артыкул аб згвалтаванні. Гэтыя справы былі ў кампетэнцыі ваяводаў і старостаў¹⁷. Разглядаліся толькі тыя выпадкі, дзе жанчына аказвала супраціў. Знакам супраціву падчас гвалту быў крык. Калі на шум не прыбеглі людзі, то пацярпелая павінна была адразу, пасля таго як яе адпусцілі, распавесці пра злачынства і паказаць знакі гвалту. Па заканадаўстве злачынцу пагражала смяротнае пакаранне. Аднак згода дзяўчыны на шлюб выратоўвала яго ад смерці. (Статут 1529 г. Р. 7. Арт. 6)¹⁸. Такім чынам у злачынцы быў выбар паміж шлюбом і смерцю, калі жанчына не была замужам. Статуты 1566 і 1588 гг. захавалі без зменаў норму Статута 1529 г. (Статут 1566 г. Р. 11. Арт. 8; Статут 1588 г. Р. 11. Арт. 12). А злачынства, па-ранейшаму, разглядалася ваяводамі і старостамі (Статут 1588 г. Р. 4. Арт. 30).

У старабеларускай мове ў юрыдычнай тэрміналогіі зафіксаваны два вызначэнні для згвалтавання: «усилство» і «кгвалтованье». Першы тэрмін сустракаецца ў перакладзе Вісліцкага Статута. Ён выкарыстоўваўся для характарыстыкі злачынстваў, пры здзяйсненні якіх ужывалася сіла. У артыкулах пра абрабаванні ёсць блізкія тэрміны «сильник» (рабаўнік), «сильно возмет» (забярэ гвалтам). Здзяйсненне згвалтавання ў перакладзе было апісана як «коли хто усилюет девку, а либо жонку, кгвалтомь»¹⁹, а ў Статуце – «естли бы хто невестку

¹⁵ Молитовник или Требникъ из греческого языка на словенски переведенный и исследованный. – Стратынь, 1606. – С. 365-365 адв.; Номоканон сий естъ законоправилникъ. – Львов, 1646. – С. 26; Еухологон албо молитвословъ или требникъ. – Львовъ, 1682. – С. 22 адв.–23.

¹⁶ *Jasker N. Juris provincialis quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatus libri tres opera vigilantanti in correctiorem redacti materiam, adjuncti simul glossis aliisque additionibus noviter recollectis pro interpretatione textus magis necessarii Annotatinsuper in marginibus habentur loca legum Jurisque municipalis Magdeburg. – Cracoviae, 1535. – Fol. XXXVv-XXXVIv; Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Korornie Polskiej / Oprac. K. Koranyiego. – Warszawa, 1953. – S. 199; Krawiec A. Seksualność. – S. 191-197; Винниченко О. «Гвалт поневольный». – С. 477.*

¹⁷ Русская историческая библиотека. Т. 20. Литовская метрика. Т. 1. – Петербург, 1903. – С. 665; *Lanno И.И.* Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). – Т. 1. – Юрьев, 1911. – С. 291.

¹⁸ *Малиновский И.А.* Учение о преступлении по Литовскому Статуту. – К., 1894. – С. 55-56; *Валиконите И.М.* I Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом Княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 г. – Вильнюс, 1982. – С. 45.

¹⁹ АЗР. – Т. 1. – 1361–1598. – СПб., 1846. – С. 11, 14-15.

або девку згвалтил»²⁰. Выкарыстанне сілы або гвалту падаецца як раўназначныя тэрміны. Яны паказваюць, што для дасягнення мэтай злчынца ўжыў сілу, а само дзеянне мела гвалтоўны характар і было здзейснена супраць волі іншай асобы. Тэрмін «згвалтованьне» ужываўся таксама ў судовай практыцы.

У судовых кнігах скаргі аб згвалтаванні сустракаюцца рэдка: па-першае, гэта трэба было даказаць, а па-другое, абвесціць аб гэтым. Жанчына ад самага пачатку становілася ахвярай. Яна цярпела гвалт, вынікам якога маглі быць розныя наступствы: збіццё, хваробы, цяжарнасць, псіхалагічная траўма. Апаўданае перад судом прымушала перажыць здарэнне яшчэ раз. Акрамя таго, не было аптымізму адносна далейшага жыцця пасля згвалтавання.

Судовы працэс па справах згвалтавання складаўся з наступных элементаў: скарга, агляд пацярпелай, працэс, на якім разглядаліся доказы злчынства і выносіўся прысуд. Судовыя выпадкі не заўсёды даюць магчымасць прасачыць усе моманты працэсу. Часта кнігі ўтрымліваюць толькі судовыя скаргі. Акрамя таго, магістрацкія, гродскія кнігі захаваліся ў вельмі абмежаванай колькасці. Гэта не дае выявіць тэндэнцыі ў злчынствах. Выяўленыя факты паказваюць толькі варыятыўнасць правапарушэнняў.

Праблема доказу гвалту прадстаўлена ў наступнай справе. Парабак Цікан абвінаваціў у згвалтаванні сваёй дачкі Нядзелькі свіслацкага мешчаніна Юрыя Вінніка. У сваю чаргу ён абвінаваціў яе ў крадзяжу і ўдэках. Згвалтаванне адбылося ў бровары, а не змагла паклікаць на дапамогу, бо Віннік закрыў рот шапкай. Дзяўчына распавяла пра выпадак жонцы войта і іншым жанчынам. Але па прычыне адсутнасці трох сведак і іншых доказаў абвінавачаны быў прызнаны невінаватым (1537). Пры вынясенні прысуду судзі кіраваліся нормамі Статута 1529 г.²¹ Па сутнасці ў гэтым выпадку словы Нядзелькі былі супраць словаў Вінніка. Не будучы ўпэўненымі ў здарэнні злчынства судзі апраўдалі Вінніка.

У судовых дакументах сустракаюцца выпадкі нападаў групы злчынцаў з мэтай гвалту і рабавання. Падданы Рамейка Лаўрыновіч паскардзіўся на службніка крынскага староства Грыгорыя Валовіча – Бенядзікта Сцяцковіча, Богуша Язохву, крынскага мешчаніна Шчэбета і іх памочнікаў, што ноччу перанялі яго, сына Бэлю і нявесту, якая была дзеўкаю. З імі было 9 сватоў і сваха. Яны перабілі вясельны «поезд», паранілі і згвалтавалі дзеўку і сваху, забралі ў іх рэчы. Рашэнне па справе адклалі да прыезду Івана Валовіча (1540)²².

Вайскоўцы былі патэнцыйнай небяспекай для жанчын. Яны доўгі час не мелі сексу, былі агрэсіўныя, усё што ім было неабходна атрымлівалі праз зброю. Гаспадарскі баярын Мікалай Андрэвіч падаў скаргу на вайскоўца Яна Целка, які звёз з дому яго дачку Ганну і згвалтаваў (1565). Разам з віжам Мікалаем

²⁰ Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичус. – Вильнюс, 2004. – С. 197.

²¹ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковысского и оболенского державцы М.В. Ключко. 1533–1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9 / [публ. подг. В.А. Воронин, А.И. Груша, И.П. Старостина, А.Л. Хорошкевич; отв. ред. А.Л. Хорошкевич, Г.Я. Голенченко]. – Москва, 2008. – С. 96-97.

²² Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Т. 17. Акты Гродненского земского суда. – Вильна, 1890. – С. 228-229.

Венцлававічам знайшлі дзяўчыну. Гарадзенскія мяшчанкі яе агледзелі і засведчылі сляды згвалтавання. Справа ўскладнялася тым, што Ганна была непаўналетняя. Выпадак адбываўся падчас Інфлянскай вайны, калі дзеянні вайскоўцаў часта мелі незаконны характар²³. Падобная скарга патрапіла ў Луцкі гродскі суд на таварышаў роты Януша Мікалаевіча Збаражскага – Данілу Касцюшковіча, Кіселінскага і іншых (1567). Прыехаўшы ў Торчын, яны нарабілі шмат шкоды мясцоваму насельніцтву, у карчме «*полянчи грех содомьскии*»²⁴, звезлі дзвюх прыстойных жанчын з мястэчка²⁵.

Істотную розніцу ў пакаранні ў ваеннай сітуацыі за згвалтаванне ў ВКЛ і Маскоўскім княства паказвае ў сваім дзённіку Самуэль Маскевіч. Дзеянні адбываліся падчас выправу на Маскоўскае княства. Слуга аднаго з вайскоўцаў ВКЛ ўзяў гвалтам дачку баярына, калі яе сям'я ехала з лазні да дому. Дзяўчына вярнулася да бацькоў толькі праз два тыдні. Судзілі слугу на агульным сходзе вайскоўцаў. Па праве ВКЛ настойвалі на смяротнае пакаранне. Бабоўскі прапанаваў судзіць па маскоўскіх законах. У выніку прысудзілі да лупцавання бізунамі, што задаволіла абодва бакі (1610)²⁶.

Сустрэкаюцца скаргі на шляхту. Слонімскі баярын Гаўрыла Аверкавіч абвінаваціў баярына Васіла Ярмаловіча ў згвалтаванні жонкі і выклікаў вознага для яе агляду (1570)²⁷. 18 ліпеня 1586 г. жонка каралеўскага ротмістра Марціна Карызны, Ганна Каспараўна Падгайска, падала скаргу на жамойцкага земляніна Каспара Марцінавіча Юшкевіча за згвалтаванне. Жанчына была ў гасцях у шляхты Упіцкага павета – Мікалая Вековіча і яго жонкі Крысціны Баброўніцкаўны ў маёнтку Пакрое. Яна засталася ў іх начаваць. Юшкевіч, які таксама гасцяваў, ноччу ўварваўся ў яе пакой, выбіў дзверы, збіў жанчыну і згвалтаваў. На месца злачынства быў выкліканы возны, які пры аглядзе засведчыў раны і крываваю разарваную кашулю на жанчыне²⁸. Пётр Мікалаевіч Дарагастайскі падаў скаргу ад імя сваёй баярыні Марыны Сякіраўны. 21 студзеня 1590 г. яе дачка Ганна Шэцілаўна гасціла ў доме ў Смалявічах ў сваячкі. Пад вечар смалявіцкі ўраднік віленскага ваяводы Мікалая Крыштафа Радзівіла Ян Няміра разам з памочнікамі напаў на дом, згвалтаваў дзяўчыну, звёз яе на двор ваяводы і там трымаў некалькі тыдняў. Падаць скаргу змаглі толькі 10 лютага²⁹. Якія

²³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – КМФ-18, спр. 261, арк. 155-156.

²⁴ Да «садомскага граху» тут адносяць не гомасексуальныя дачыненні, а неадпаведныя сексуальныя паводзіны, гвалтоўныя дзеянні. Выраз паходзіць з рэлігійнай праваслаўнай літаратуры. Адзначым, што шырокае разуменне садаміі было не толькі ў нас, але, напрыклад, у Італіі. Davidson N. Theology, nature and the law: sexual sin and sexual crime in Italy from the fourteenth to the seventeenth century // Crime, Society and the Law in Renaissance Italy Edited by T. Dean, K.J.P. Lowe. – Cambridge University Press, 1994. – P. 76.

²⁵ Выказваю шчырую падзяку літоўскаму даследчыку Гедымінасу Лісмайцісу за магчымае карыстацца гэтым дакументам. ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 71 адв.

²⁶ Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczow (wiek XVII) / Oprac. A. Sajkowski. – Wrocław, 1961. – S. 137-138.

²⁷ НГАБ. – Ф. 1781, воп. 1, спр. 1, арк. 302.

²⁸ Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов (далей – АВАК). – Т. 26. Акты Упитского гродского суда. – Вильна, 1899. – С. 325-326.

²⁹ АВАК. – Т. 36. Акты Минского гродского суда. 1582–1590 гг. – Вильна, 1912. – С. 385.

былі прысуды, цяжка вызначыць, бо прадстаўлены толькі скаргі. Шлюбам мог скончыцца толькі выпадак з Нямірам. Т. Чацкі, спасылаючыся на А. Ратундуса, адзначае, што шлюбы з гвалтаўнікамі былі вельмі рэдкім выпадкам. Адзін меў месца ў перыяд панавання Жыгімонта Старога, калі мужчына згвалтаваў дзвюх жанчын, і яны выказалі жаданне выйсці за яго замуж. Але, невядома, чым скончылася справа³⁰.

Варта адзначыць, што ў судовай практыцы мелі месца выпадкі вызвалення злачынцы ад пакарання дзякуючы шлюбу. Гэта сведчыць пра верагодную магчымасць шлюбу з гвалтаўніком. Калі за забойства таварыша гайдук Януш Кобрынец, які служыў у падстоля ВКЛ Мікалая Глябовіча, быў асуджаны на смерць, то выратаваннем ад пакарання стала жаданне олыцкай мяшчанкі стаць яго жонкай (1606)³¹.

Судовая практыка ведае выпадак, калі артыкул аб згвалтаванні выкарыстоўваўся жанчынай для выйсця замуж. Друзіяна Няміраўна праз умацаванага Яна Абергарта абвінаваціла віленскага мешчаніна Андрэя Капусту ў згвалтаванні (1546). Пры вывучэнні справы высветлілася, што мешчанін спакусіў дзяўчыну, калі яна начавала ў яго доме, абяцаючы ажаніцца з ёй. Аднак пасля здарэння сваё абяцанне Капуста не спяшаўся выканаць, што прымусіла шляхцянку выкарыстаць стары метады для шлюбу – абвінаваціць у згвалтаванні. У выніку суд вызваліў мешчаніна ад адказнасці, але яны павянчаліся адразу перад суддзямі³². У дадзеным выпадку дашлюбныя сексуальныя адносіны справакавалі абвінавачванне ў злачынстве, вынікам чаго стаў шлюб. Друзіяна праз свайго ўмацаванага магла ведаць, што па заканадаўстве наступствам такой скаргі можа быць прымусовы для Капусты шлюб.

Злачынствы аб згвалтаванні разглядаліся ў магістратах. Пры чым абвінавачванні без доказаў не прымаліся. Магілёўскі магістрат разглядаў скаргу Ескі Празаровіча і яго жонкі Огрыні на сляпога Усціна Анушковіча. Быццам бы ён згвалтаваў жанчыну ў каморы шынкі, калі яе муж выправіў туды за півам. Пры разглядзе аказалася, што Усцін ужо быў праз яе зняволены бязвінна гродскім судом. За фальшаванне справы прысудзілі выплаціць Усціну страты за суды. Пачуўшы прысуд Еска стаў неадпаведна паводзіць у судзе, казаў, што не хоча далей жыць з Огрыняй. Яго адправілі ў вязніцу да таго часу, пакуль не возьмуць на парукі (1577)³³. Па сутнасці на судзе не было прадстаўлена адпаведных доказаў. Судовыя матэрыялы не паказваюць прычыну няслушнага абвінавачвання. Магчыма, каб схваць свае грахі перад мужам, Огрыня прадставіла Усціна як гвалтаўніка.

³⁰ Аўтар не прыводзіць назву твора. *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach. – Т. 2. – С. 127-128.

³¹ Архив Юго-западной России. – Ч. 8. – Т. 3. – К., 1909. – С. 521-522.

³² Скарга разглядалася ў судзе віленскага ваяводы Яна Глябовіча. *Lietuvos Metrika.* Kn. 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga / Parengė I. Valikonitė, S. Viskantaitė-Saviščenienė, L. Steponavičienė. – Vilnius, 2009. – P. 71-72.

³³ Актовая книга Могилевского магистрата // Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губернии Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске. Вып. 30. – Витебск, 1903. – С. 10-12.

Наступная скарга таксама паходзіць з Магілёўскага магістрата. У 1579 г. Адар’я Іваноўна абвінаваціла Івана Паўловіча ў згвалтаванні сваёй унучкі Марыі. Яна сцвярджала, што гвалту не бачыла, а толькі чула крыкі. Іншых доказаў не было прадстаўлена. Спасылаючыся на артыкул XXXVIII Вейхбільда ўмацаваны ад абвінавачваемага боку Іван Багдановіч аргументаваў, што выпадак адбыўся днём, а значыць злачынцу можна было злавіць і прывесці да ўраду. На карысьць невінаватасці Паўловіча сведчылі сведкі, яго прысяга і добраахвотны прыход у суд. Мешчанін быў апраўданы³⁴. У гэтым выпадку кіраваліся правам пры вынясенні прысуду. Да таго ж добрае веданне заканадаўства ўмацаваным дало магчымасць вынесці апраўданне Паўловічу.

Выпадак згвалтавання дзяўчыны Марухны Станіславаўны Кузьмой Васілевічам быў даказаны. Яна прыйшла да яго маці за дражджамі, а мешчанін скарыстаўшыся адсутнасцю людзей у хаце, згвалтаваў. Полацкі магістрацкі суд прысудзіў злачынцу да смяротнага пакарання (1640)³⁵.

У кнігах гарадзенскага войта Канстанціна Александровіча была зафіксавана скарга Алены Янаўны, якая першы раз была за Аляксем Крыштаповічам, другі – за Паўлам Хілімонавічам. Разам з дачкой ад першага шлюбу Даркай абвінавачвала мешчаніна Станіслава Смяроўскага з Баранавічаў у згвалтаванні. Дарка ў яго была чалядніцай. Смяроўскі выправіў яе ў лес за грыбамі да Чурылаўшчыны, там і адбылося злачынства, нягледзячы на супраціўленне Даркі (1668). Аднак Смяроўскі фігураваў як сведка ў справе жыдоў і А. Венты³⁶. Значыць або згвалтаванне не было даказана, або пакаранне было іншым. У кнігах гарадзенскага магістрату выяўлены толькі гэты выпадак, але не значыць, што не было іншых.

З артыкулам аб згвалтаванні быў звязаны артыкул аб гвалтоўным шлюбаванні з жанчынай. За гэтае злачынства мужчыну каралі смерцю, а 1/3 яго маёмасці пераходзіла пакрыўджанаму боку, а з 2/3 – выплачваліся страты. Калі дзяўчына ўдзельнічала ў змове, то яна пазбаўлялася спадчыны і пасагу (Статут 1566 г. Р. 11. Арт. 9)³⁷. У Статуце 1588 г. гэты артыкул быў пашыраны. Мужчына не караўся смерцю, калі дзяўчына давала згоду на шлюб. Аднак пры ўзяцці дзяўчынай рэчаў з дому, сваякі мелі права вяртаць маёмасць праз суд (Статут 1588 г. Р. 11. Арт. 13)³⁸. Гэтая норма была ўведзена з-за даўняй традыцыі выкрадання нявесты, аб якой узгадваецца яшчэ ў «Аповесці мінулых гадоў». Шлюб праз гвалт адбываўся без згоды бацькоў, што супярэчыла кананічнаму праву³⁹. Водгаласы такога шлюбу захаваліся ў беларускіх народных абрадах

³⁴ АВАК. – Т. 39. Акты Могилевского магистрата XVI в. (1578–1580). – Вильна, 1915. – С. 185-186.

³⁵ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т. 1. – Вильна, 1867. – С. 313-319.

³⁶ НГАБ. – Ф. 1800, спр. 1, арк. 168; Ф. 1761, спр. 2, арк. 420, 421, 424-426.

³⁷ Липпо И.И. Великое княжество Литовское. – С. 521.

³⁸ Малиновский И. Учение о преступлении. – С. 59.

³⁹ Макушев В.В. Сказания иностранцев о быте и нравах славян. – СПб., 1861. – С. 138-139; Ланге О. О правах собственности супругов по древнерусскому праву. – СПб., 1886. – С. 24; Неволин К.А. Полное собрание сочинений. Т. 3. История Российских гражданских законов. – СПб.,

яшчэ ў XIX ст.⁴⁰ А часам нават здараліся выпадкі вывазу дзяўчат⁴¹. Звычай крадзяжу нявесты таксама меў месца ў еўрапейскіх краінах⁴². Паводле класіфікацыі крымінальных спраў па соймавай пастанове 1611 г., шлюб праз гвалт быў аднесены да віду прыватнай крымінальнай справы. У сувязі з гэтым загадвалася разглядаць гэтыя справы як іншыя крымінальныя, злачынца саджаць у вязніцу, нават калі жанчына сведчыла на яго карысць⁴³.

Шлюб праз гвалт заставаўся актуальнай праблемай, што прымушала прымаць адпаведныя меры. У соймавую канстытуцыю 1607 г. быў унесены пункт аб гвалтоўным вывазе непаўналетніх асобаў жаночага полу ад бацькоў ці апекуноў. Такія злачынцы падлягалі зняволенню. Справы адносіліся да кампетэнцыі мясцовых судоў⁴⁴. На сойме 1631 г. было адзначана аб пашырэнні ў практыцы шлюбаў праз гвалт. Была прынятая пастанова пра павелічэнне грашовага спагнання за вываз жанчыны, з дадаткам, што ад пакарання рабаўнік не можа быць вызвалены, нават калі жанчына пад прысягай сведчыла, што была згодна выехаць, але яе сваякі гэтага не пацвярджалі. Такія справы разглядаліся ў Трыбунале⁴⁵. Нунцый Ганарацы Вісконці ў лісце да кардынала дэ Торэса ад 22 сакавіка 1631 г. згадаў гэтую пастанову і адзначыў, што яна павінна зменшыць колькасць падобных выпадкаў⁴⁶. Шлюб праз гвалт меў непасрэднае дачыненне да згвалтавання, бо жанчына апыналася пад прымусам не толькі ў царкве, але і ў ложку. Гісторыя пакінула сведчанні, калі згвалтаванні з'яўлялася істотным аргументам для шлюбу. Упершыню такі выпадак у беларускай гісторыі занатаваны ў летапісах, калі князь Уладзімір забіў сям'ю Рагвалода, а яго дачку Рагнеду прымусова ўзяў у жонкі⁴⁷. Але такі ўчынак быў уласцівы і іншым уладарам. Баляслаў I у выправе на Кіеў згвалтаваў дачку кіеўскага князя Прадславу. У падобным выпадку жанчына ўвасабляла сабой сваю краіну. Улада над ёй азначала ўладу над краінай, якую перамаглі⁴⁸. Гэта быў акт падпарадкавання і прыніжэння. Не па сваёй волі пайшла замуж Бірута за вялікага князя Кейстута⁴⁹.

У XVI ст. Ян Ласіцкі і Паўль Одэрборн пры апісанні шлюбнага абраду ў ВКЛ адзначалі, што пазбаўленне дзявоцкасці прымушала незгаворлівых бацькоў

1857. – С. 128-129; *Abraham W.* Zawarcie małżeństwa w pierwotnem prawie polskim. Т. IX. – Lwów, 1925. – С. 67-75; *Krawiec A.* Seksualność. – С. 63.

⁴⁰ *Багдановіч А.* Пережитки древнего миросозерцания белорусов. Этнографический очерк. Гродна, 1895 / Рэпрынт. – Мінск, 1995. – С. 121.

⁴¹ *Никольский Н.М.* Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. – С. 52-54.

⁴² *Brudage J.A.* Law, Sex, and Christian Society. – P. 128; *McNamara Jo Ann, S. Wemple.* The Power of Women through the Family in Medieval Europe 500–1100 // *Women and Power in the Middle Ages.* – Athens and London, 1998. – P. 85.

⁴³ *Volumina legum.* Т. III. – Petersburg, 1859. – С. 36, 326.

⁴⁴ *Volumina legum.* Т. II. – Petersburg, 1859. – С. 444.

⁴⁵ *Volumina legum.* Т. III. – С. 326.

⁴⁶ [Rekaczewski E.]. *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.* Т. 2. – Berlin; Poznań, 1864. – С. 180-183.

⁴⁷ ПСРЛ. Т. 35. – Москва, 1980. – С. 39, 80.

⁴⁸ *Krawiec A.* Seksualność. – С. 161-167.

⁴⁹ ПСРЛ. – Т. 35. – Москва, 1980. – С. 97, 181, 201; Т. 32. – М., 1968. – С. 138.

пагаджацца на шлюб⁵⁰. Згвалтаванне дыскрэдытавала жанчыну і яе сям'ю. Выйсцем быў шлюб з гвалтаўніком⁵¹.

У судовай практыцы сустракаліся выпадкі абвінавачвання ў гвалтоўным узяцці ў шлюб. Ядвіга Гальшанская падала скаргу ў суд Паноў Рады на Юрыя Осціка і абвінаваціла яго ў гвалтоўным выкраданні яе дачкі Ганны Літавораўны Храптовічаўны (1516). Насуперак волі Ганны, маці хацела выдаць яе замуж за падкаморыя ВКЛ Андрэя Якубавіча Давойну (?–1527) і адмовіла будучаму гаспадарскаму маршалку Юрыю Осціку (?–1549). Да шлюбу Ядвіга трымала дачку ў манастыры, адкуль Ганна з'ехала з Ю. Осцікам. У вечар ад'езду планавалася вяселле з А. Давойнам. На судзе Ю. Осцік сказаў, што жонка добраахвотна паехала з ім. Паказанні Ганны пацвердзілі яго словы і сведчылі пра прымус маці. Суд, выслухаўшы ўсе бакі, прыняў рашэнне: Ганна магла пайсці да мужа або да маці. Юрый Осцік прызнаваўся невінаватым⁵².

Шляхцічу было прад'яўлена сур'эзнае абвінавачванне, за якое маглі прысудзіць да смяротнага пакарання. Такі прысуд мог быць прыняты на пачатку XVI ст., калі яшчэ не былі выпрацаваны заканадаўчыя нормы і ў судзе карысталіся звычайным правам. Цікава, што дзяўчына, якая выйшла замуж супраць волі маці, не толькі не была пакарана за свой учынак, а яшчэ мела права выбару. Пазней, з прыняццем Статутаў, за самавольны шлюб шляхціцку пазбаўлялі пасагу. На той час гэты ўчынак не дыскрэдытаваў дзяўчыну ў вачах асяроддзя. Аднак тут яшчэ трэба мець на ўвазе, што Я. Гальшанская мела вельмі скандальную рэпутацыю і часта была ў судах. Яна судзілася з другім зяцем Янам Аборскім, якому сама адвезла малодшую дачку Зафею, а потым абвінаваціла яго ў яе гвалтоўным выкраданні. Але прымас Ян Ланскі пацвердзіў законнасць шлюбу⁵³.

Невядома, чым скончыўся судовы працэс слонімскага баярына з вёскі Радзівілавічы Мацея Войцехавіча супраць Яцка Пятровіча. Апошні скраў у яго пасынка нявесту Ядвігу, дачку слонімскага баярына Юхны Міхайлавіча (1562). Акрамя гэтага, былі спісаны ў асобны рэестр выдаткі на вяселле (піва, гарэлка і інш.), якія павінен быў кампенсаваць вінаваты бок. Бацька нявесты таксама падаў скаргу на Я. Пятровіча за выкраданне дачкі⁵⁴.

⁵⁰ *Łasicki J. De Russorum Moskovitarum et Tartarorum religiona, sacrificiis, nuptiarum, runerum ritu.* – Spiraе, 1582. – P. 241-245). *Ласіцкі Я.* [Шлюбныя звычаі на Беларусі ў XVI ст.] // Вяселле: Абрад / Уклад., уступ. арт. і камент. К.А. Цвіркi; Муз. дадат. З.Я. Мажэйка; Рэд. В.К. Бандарчык, А.С. Фядосік. 2-е выд. – Мiнск, 2004. – С. 38-39; *Oderborn P. De Russorum religione, ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu, &c. et de Tartarorum religione ac moribus: vera et luculenta Narratio.* Ad D. Davidem Chytraeum recens scripta. – [Rostock] Excudebat Stephanus Myliander, 1582. – P. Bv-B2.

⁵¹ Падобна, што выпадак згвалтавання апісаны ў Львоўскім гродскім судзе 1637 г. меў на мэце шлюб. *Вiннiчeнко О.* «Гвалт поневольний». – С. 435-451.

⁵² НГАБ. – Ф. 694, воп. 1, спр. 287, арк. 118-119 адв.; РИБ. Т. 20. Литовская метрика. Т. 1. – Петербург, 1903. – С. 944-948; *Jankowski Cz. Powiat Oszmiański. Materiały do dziejów ziemi i ludzi.* Cz. I. Peterburg, 1896. – S. 280-281.

⁵³ *Jankowski Cz. Powiat Oszmiański.* – S. 280-281.

⁵⁴ НГАБ. – Ф. 1781, воп. 1, спр. 1, арк. 68-68 адв.

Вынік наступнай скаргі таксама невядомы. Мельхер Сноўскі абвінаваціў ротмістра Грыгорыя Войну ў гвалтоўных дзеяннях супраць дачкі Мацея Клочкі – Раіны. 21 чэрвеня 1573 г. ротмістр, скарыстаўшыся адсутнасцю гаспадароў, вывез яе у Падароск (Ваўкавыскі павет) і ажаніўся з ёй. Пасля смерці бацькі дзяўчына знаходзілася ў апецы Сноўскага. Яна была непаўналетняй на той час, таму адказнасць за яе нёс апякун⁵⁵.

Справа аб гвалтоўным вянчанні Кацярыны Ватальтовічаўны з палкоўнікам маскоўскіх войскаў Львом Сыціным разглядалася ў судзе метонскага біскупа, віленскага суфрагана, а таксама ў Віленскім гродскім судзе. Жанчына была гвалтоўна скрадзена палкоўнікам у Вільні. Пад пагрозай смерці яе прымусілі выйсці замуж. Кацярына пражыла з мужам 12 тыдняў. Былі беспаспяховыя спробы падаць на яго скаргі ваяводзе Мышэцкаму. Але апошні быў вядомы злачынствамі супраць мясцовага насельніцтва. Пасля вызвалення Вільні ад маскоўскіх войскаў другі муж Кацярыны, Ян Лісоўскі, землянін Лідскага павета, ініцыяваў справу супраць дзеянняў палкоўніка маскоўскіх войскаў Льва Сыціна (1665)⁵⁶.

Квіт пра атрыманне пасагу Янам Рымвідам Міцкевічам і яго жонкай Альжбетай Лявонаўнай ад маці Марыяны Тызенгаўзаўны і яе другога мужа Яна Левіна, капітана ЯКМ, утрымлівае апісанне абставінаў шлюбу праз гвалт (1689). У дакуменце Ян адзначыў, што паводзіў сябе як «непрыстойны зяць». 12 мая 1688 г. ён вывез дзяўчыну гвалтоўным чынам з бацькоўскага маёнтка Серафімішкі (Упіцкі павет). За што быў абвешчаны банітам і асуджаны на смерць. Аднак нейкім чынам у яго атрымалася ўладзіць справу. Маці і айчым скасавалі скаргі на яго і далі благаслаўленне на шлюб⁵⁷. Гэты выпадак даволі рэдкая ілюстрацыя выканання нормы Статута адносна шлюбу праз гвалт. Справу ініцыявалі бацькі дзяўчыны, дамагліся асуджэння на смерць зяця. Выкананне прысуду было адменена дзякуючы згодзе на шлюб.

Як паказваюць факты гвалтоўна маглі не толькі выдаць дзяўчыну замуж, але і ажаніць хлопца. У заканадаўстве такі выпадак не агаворваўся. Шляхціч Мсціслаўскага ваяводства Ян Тэадор Станкевіч падаў скаргу ў Мсціслаўскі гродскі суд аб сваіх непрыемнасцях падчас вайны Рэчы Паспалітай з Расіяй (1663). Ён быў захоплены маскоўскім войскам у сваім маёнтку Полуляхаўшчына (1655). У палоне яго прымусова ажанілі з дачкой папа Чыжа⁵⁸.

Гісторыя шлюбу Францішка Мялешкі (?–1715) і Гальшкі Кольшкавай нетыповыя. Пасля смерці старэйшага брата Міхаіла Мялешкі (? – пасля 1650), які не пакінуў нашчадкаў, Францішак застаўся старэйшым у сям’і, але ён быў непаўналетнім. Сваякі з Вальні напісалі, каб Францішак прыехаў і застаўся ў іх да свайго паўналецця. Па дарозе яго перахапіў Яраш Кольшка, які служыў у яго

⁵⁵ Там сама, арк. 457.

⁵⁶ Імя біскупа не згадваецца. АВАК. – Т. 20. Акты, касаючыся города Вильны. – Вильна, 1893. – С. 386-387.

⁵⁷ Дакумент быў актыкаваны ў кнігі гродскага суда Упіцкага павета 7 снежня 1689 г. AGAD. Archiwum Tyzenhauzów. Sygn. G-205.

⁵⁸ АВАК. – Т. 34. Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – Вильна, 1909. – С. 300-301.

бацькі і быў добра інфармаваны пра ўсе справы сям'і Мялешкаў, а таксама трымаў у заставе фальварак, куды і прывёз юнака. Там увечары яго падпаіў і ажаніў са сваёй дачкой Гальшкай. Усе правілы шляхецкага шлюбу былі парушаны. Не было змовінаў, шлюбнай дамовы, запісу вена і пасагу і інш. Ранкам Францішак даведаўся, што ён жанаты, і быў настолькі раз'юшаны, што ледзь не забіў Я. Колышку. Аднак той супакоіў яго, паабяцаўшы за дачкой пасаг 12 000 злотых. У сувязі з тым, што зяць быў непаўналетнім і па заканадаўстве не мог самастойна валодаць маёмасцю, Дзевяткавічамі і іншымі ўладаннямі стаў кіраваць Я. Колышка. За перыяд яго кіравання ўладанні Мялешкаў былі спустошаны. Ён нарабіў шкоды на 100 000 злотых, а судовыя працэсы праз яго каштавалі 70 000 злотых. Яму было вынесены смяротнае пакаранне, а яго саўдзельнікам – баніцыя⁵⁹.

Выявіць шлюб праз гвалт ці шлюб пад прымусам можна толькі пры наяўнасці судовай скаргі. У іншым выпадку знайсці такую інфармацыю даволі складана. Падобныя шлюбы пры намаганні сваякоў жанчыны скасоўваліся. Такія з'явы прымусілі прымаць на сойме дадатковыя пастановы да артыкулаў Статута 1588 г. Шлюбы пад прымусам мелі месца не толькі на тэрыторыі ВКЛ⁶⁰. Выпадкі сустракаліся на Валыні⁶¹. Удава па валынскім падваяводзе Адаму Букаемскаму, Зафея са Свідна, падала скаргу на Войцеха Даманькоўскага за тое, што напаў на яе на дарозе, завёз у свой маёнтак, згвалтаваў і прымусіў выйсці замуж (1598)⁶².

Ахвярай гвалту магла стаць любая жанчына, незалежна ад статусу і ўзросту. У якасці гвалтаўнікоў выступалі вайскоўцы, суседзі, знаёмыя і незнаёмыя асобы. Мелі месцы як гвалтоўныя напады, так і карыстанне склаўшайся сітуацыяй. Ініцыявалі справу сужэнцы ці сваякі пацярпелай. Заканадаўства адназначна выказвалася за смяротнае пакаранне для злачынцы.

Шлюб праз гвалт таксама прадстаўляў небяспеку для сям'і. Гэта была пагроза рэпутацыі, шлюбным стратэгіям, маёмасці. Такі шлюб парушаў як кананічнае права, так і заканадаўства. Лёс правапарушальніка залежаў ад сям'і. Ён мог быць пакараны, а мог стаць зяцем. Выпадкі гвалту супраць волі мужчыны, гэта было выключэнне, а не правіла.

У грамадстве ВКЛ не было створана спрыяльнай сітуацыі для гвалтаўнікоў ні ў заканадаўстве, ні ў грамадскай думцы. Такія паводзіны адносіліся да супрацьпраўных, а не да нормы. Згвалтаванне як від злачынства даволі старажытнае, якое не выкаранілі нават сёння. Прычына яго палягае ў першую чаргу ў мужчыне, які не кантралюе сваю хцівасць і дамагаецца жанчыны любым спосабам.

---

⁵⁹ НГАБ у Гродне. – Ф. 1663, воп. 1, спр. 874; спр. 591, арк. 3-5; *Сліж Н.* Унутрысямейныя адносіны ў сям'і Мялешкаў са Слонімскага павега ВКЛ у другой палове XVII ст. // Павятовая шляхта ВКЛ: гісторыя, геральдыка, генеалогія, культура (XVI–XVIII ст.). Матэрыялы навук. канф., Горадня, 18 лютага 2005 г. – Горадня, 2006. – С. 76-86.

⁶⁰ *Майлз Р.* Жаночая гісторыя свету. – Мінск, 2006. – С. 101-102.

⁶¹ *Ворончук І.* Подружні зрады як наслідок практыкі укладання шлюбів в Украіні в XVI–XVII ст. (на матэрыялах ранньомодэрнай Воліні) // *Соціум.* – 2006. – Вип. 6. – С. 165-167.

⁶² *Архив ЮЗР.* – Ч. 8. – Т. 3. – К., 1909. – С. 476-478.

Патэнцыйна жанчына фізічна слабейшая за мужчыну і не можа даць адпаведны супраціў. Канечне, гэта ўлічвалася правапарушальнікамі.

Прасачыць тэндэнцыі ў згвалтаваннях і шлюбах праз гвалт вельмі складана па прычыне адсутнасці адпаведнай базы крыніц. Яе фрагментарнасць робіць недасягальнымі для даследавання псіхалогію злачынцы і ахвяры, далейшы лёс жанчыны, механізмы рэалізацыі заканадаўства, тэрытарыяльныя асаблівасці выпадкаў і іншыя аспекты.

РЕЗЮМЕ

Наталля Сліж

ЗГВАЛТУВАННЯ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ В XVI–XVII ст.: ЗАКОНОДАВСТВО ТА СУДОВА ПРАКТИКА

Тэма згвалтувань у Вялікім Князьстве Літовскаму в XVI–XVII ст. практычна залишылася поза увагою даследнікў. За жанром вона є доволі спецыфічнаю і, як правіла, даследжується в кантэкстэ гендэрных відносін, історыі сексу, крмінальных злачынў.

У даній старті розглядаецца згвалтуваннн в заканадавстві і судовай практыці. Крім таго, звертаецца увага на шлюб з выкарыстаннем сілы, в якому было псіхалагічнае і фізічнае насілля.

У суспільстві ВКЛ не было створена спрыяльнай сітуаціі для гвалтўвннкіў нн в заканадавстві, нн в грамадскай думці. Така паведннка трактувалася як пратнправна, а не норма. Прослїдкувати тэндэнціі в згвалтуванннх і шлюбах, створеннх чэрэз насілля, дуже складна за бракам відпавідннх джерел. Її фрагментарннсть робнць недасяжннмн для даслїдженнн псіхалагію злачннцн і жертвн, пoadальшу долю жннкн, механнзмн рэалнзаціі заканадавства, тэрыторнальнн асоблнвостн выпадкў та нншн аспектн.

Ключові слова: згвалтуваннн, шлюб чэрэз насілльство, заканадавство ВКЛ, судова практыка

Наталля Сліж

ИЗНАСИЛОВАНИЯ В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ В XVI–XVII вв.: ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО И ПРАКТИКА

Тэма изнасілованнн в Вялікім княжесве Літовском в XVI–XVII вв. практыческн осталась вне внманннн исследователей. Она достаточнн спецыфіческая для изученннн н, как правнло, ее исследуют в кантэксте гендэрных отншенннн, нсторнн секса, преступленннн.

В данннн стартэ рассматрнваетсн изнасілованнн в заканадавательствэ н судобннн практыке. Кроме таго, внманннн обращено на брак с нспользованннм сілы, в которм было псіхалагіческое н фізіческое наснлнне.

В обществе ВКЛ не было создано благотворной ситуации для насильников ни в законодательстве, ни в общественном мнении. Такое поведение трактовалось как противоправное, а не норма. Проследить тенденции в изнасилованиях и браках по принуждению очень сложно по причине отсутствия соответствующей базы источников. Её фрагментарность делает недостижимым для исследования психологию преступника и жертвы, дальнейшую судьбу женщины, механизмы реализации закона, территориальные особенности прецедентов и другие аспекты.

Ключевые слова: изнасилование, брак с использованием силы, законодательство ВКЛ, судебная практика.

Natalia Slizb

RAPE IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 16–17 cent.: LAW AND JUDICIAL PRACTICE

Rape in the Grand Duchy of Lithuania in the sixteenth – seventeenth centuries has not been studied practically. The topic is very specific for research. Usually it is analysed in the context of gender relations, history of sex or crimes.

This article presents rape in law and judicial practice. Besides this the attention is paid to marriage under compulsion because it had physical and psychological violence.

The society of the GDL did not create auspicious conditions for violators in law and public opinion. Such behavior was treated as unlawful but not as a norm.

It is difficult to trace the tendencies of rape and marriage under compulsion because of lack of corresponding sources. Fragmentariness of documents does not give opportunity to study psychology of a violator and a victim, further fate of a woman, realization of the law, specific of crimes according to the territory and other aspects.

Keywords: rape, marriage under compulsion, law of the GDL, judicial practice.

Наталя Старченко

СПРАВИ ПРО ЗГВАЛТУВАННЯ В ШЛЯХЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩА ВОЛИНІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVI ст.)

Історія гвалту, як уважають, пов'язана не стільки з бажанням сексуального задоволення, скільки ґрунтується на потребі домінувати, себто підкоренні і утвердженні влади, тож і розглядати такі випадки варто передусім у контексті владних відносин. Водночас ця проблема – частина ширшого питання присутності насильства у повсякденні, його масштабу, сприйняття спільнотою, а також меж легітимного / квазілегітимного / нелегітимного¹. Скажімо, стосунок поміж жертвою, кривдником, а також свідками чи особами, від яких залежала оцінка вини та відповідальності, може багато розповісти про суспільство. В осерді проблеми гвалту також становище жінки, суспільні настанови щодо неї, поняття моралі, гріха і вини, можливість публічного повідомлення про скоєне, ставлення до тіла тощо. Згвалтування амбівалентне: з одного боку, воно вважається тяжким злочином, за який передбачена й відповідна кара, а з іншого – виною і карою обтяжена й сама жертва, яка через факт насильства часто потрапляє в розряд парій з усіма проблемами у подальшому житті. Гвалтівник може ствердити, що це вона своєю провокативною поведінкою його звабила, а від спільноти залежить, наскільки легко вона готова в це повірити та звинуватити жертву, відповідно, чи не виявиться саме жінка обтяжена виною і покарана. Існують проблеми й на рівні доведення злочину: жертва зазвичай мовчить через страх бути обвинуваченою, сором проговорювати перед іншими чоловіками свій негативний досвід, відсутність потрібної лексики, натомість суддя часто виявляється не готовий звинуватити злочинця². Тож у феміністичній теорії активно розробляється поняття «культури згвалтування», за якою цей вид насильства тісно пов'язують з панівними настановами і суспільними практиками, що нормалізують, вибачають, толерують згвалтування чи навіть йому сприяють (до таких практик і належить обтяження виною самої жертви).

Утім, дослідження чи не всіх цих проблем для теренів ранньомодерної України перебуває в зародковому стані, а подекуди вони навіть не артикульовані. Джерела для цього часу вкрай уривчаті, тож багато питань за озна-

¹ *Vigarelo G. Historia gwałtu / Przełożyła Anna Leyk. – Warszawa, 2010. – S. 14.*

² *Ibid. – S. 54-55; Walker G. Crime, Gender and Social Order in Early Modern England. – Cambridge University Press, 2003. – S. 59-60.*

ченням залишаються без обґрунтованої відповіді, однак це не знімає потребу для історика принаймні спробувати їх проговорити. Адже дослідження повсякденних практик, які вирізняються множинністю інваріантів, передбачає аналіз їх із максимальної кількості точок огляду. Це, зокрема, стосується питання об'єктності/суб'єктності жінки-шляхтянки в ранньомодерний час, де говорити в цілому про її свободу/несвободу практично неможливо, адже «середній градус» може суттєво різнитися в залежності від сфери дослідження – суду, власності, домашнього господарства, правничих приписів, повсякденної реалізації цих приписів чи публічного простору. Інший градус об'єктності ми також отримуємо в межах різних вікових груп та в залежності від сімейного статусу жінки. Додаймо до цієї множинності й розкид різних життєвих сценаріїв в рамках окремих родин. Відповідно, завданням історика повсякдення стає урахування максимальної кількості варіантів, зокрема й тих, які розглядаються ним як девіантні чи унікальні. За такої настанови дослідницьким майданчиком стає й проблема гвалту над жінками, попри скупі забезпеченість джерелами, а також досить невелику їх інформативність, яка часто зводиться лише до констатації, що факт відбувся, або й сумнівів, чи не йдеться насправді про обвинувачувальну риторику.

Тож спробую розглянути кілька випадків зґвалтувань шляхтянки з урахуванням механізмів конфлікту, характерних для шляхетського середовища, адже гвалт жінки передусім мусив уражати честь чоловіків, в опіці яких вона перебувала³. У цього злочину був і матеріальніший вимір. Влаштовуючи шлюби, групи в процесі обміну здобували зв'язки, тобто соціальний капітал, і престижних союзників, тобто капітал символічний. Тож вага родини на шлюбному ринку мала залежати й від самої дівчини, яку потрібно було захищати від поганої слави, підозр і звинувачень.

На рівні правових приписів зґвалтування вважалось тяжким злочином, за який, незалежно від станової належності кривдника і жертви, за Статутами передбачена була смертна кара. Тобто гвалт уважався злочином, який наносив образу, що вимагала еквівалентної помсти – смерті. У II Литовському Статуті (розд. 11, арт. 8) за зґвалтування дівки або учтивої жінки будь-якого стану передбачена смертна кара, однак лише в тому разі, коли були дотримані певні правила доведення. Під час зґвалтування жертва обов'язково мала «волати про квалт», потому показати тим, хто прибіг на воляння, «знак квалту», а далі – позвати кривдника до суду, де двома-трьома свідками підтвердити факт зґвалтування і особисто присягнути на підтвердження своєї скарги. Грошове відшкодування потерпілій мало платитися «водле стану» з маєтків гвалтівника.

Розглядався і випадок, коли потерпіла «волала гвалту» так, що її чули, однак ніхто не прийшов на допомогу. У такому випадку жінка після звільнення мала оповісти про факт зґвалтування, а потому, позвавши кривдника до суду, під-

---

³ Моя глибока вдячність Ігореві Тесленку за допомогу в пошуках джерел до цієї розвідки, яку важко переоцінити. За його порадами вдалося доповнити історії низкою важливих деталей, а також він звернув мою увагу на справу про зґвалтування Настасі Обуховичівни.

твердити свої звинувачення свідченнями тих осіб, яких поінформувала про злочин, а також власною присягою.

Згвалтованій жінці, однак, дозволено було вийти заміж за гвалтівника і тим визволити його від смертної кари.

III ЛС (розд. 11, арт. 12) дублює текст II ЛС, однак додається, що у випадку, якби потерпіла не кликала на допомогу в тих місцях, де її могли почути, а потому скаржилася перед певними особами про гвалт, то таке оскарження не мусило братися до уваги: за «кгвалт розумено быти не может и тот помовеныи от кгвалту волен быти маеть».

Отже, згвалтування належало до найтяжчих злочинів, що мали каратися смертю, де в одному ряді – такі «ганебні» вчинки, як умисне вбивство шляхтича, убивство під час наїзду, а чи розбій на дорозі. Уважалось, що такі дії нищать суспільний порядок, який мав бути відновлений через усунення порушника спокою зі спільноти. Утім, попри декларації однакової відповідальності чоловіків будь-якого стану за згвалтування, у повсякденні станова приналежність і злочинця, і його жертви суттєво впливала на покарання чи нехтування ним. Однак маю зауважити, що кара «на горло» практично не зустрічається в судовій практиці.

Найбільше випадків згвалтувань, що фіксуються в гродських книгах, стосуються селянок і міщанок, де гвалтівниками були шляхтичі. Гвалт підданих часто був побічним явищем шляхетських наїздів на мастки ворогів, які провадилися за законами війни, де згвалтування сприймалося як символічне оволодіння територією ворога⁴. Так Барбара Козинська скаржилася на Антона Яловицького, який з помічниками наїхав на її Головський маєток і присілок Угли, де підданих побили, пограбували, «белых головъ покгвальтовали», маєтність побрали⁵. Тобто гвалт над жінками сприймається в одному ряді з іншою вчиненою шкодою.

Траплялися і ситуативні згвалтування. Скажімо Василева Микулицька Федора Козечанка скаржилася на Григорія Волчка-Жасковського, який приїхав до її села на смерканні, взяв у домі її підданого хлопчика восьми років Євхима, «водил з собою по селу, пытаючи, деи, его, где бы были девки або жоны хорошие». А врешті, вломившись до сіней в домі підданого Мойсея, «зараз, деи, почал кгвалт чинити жоне его Ганне», а потому її зв'язав і забрав із собою⁶.

А Іван Холоневський, якого батько під час свого перебування на судових засіданнях у Луцьку залишив наглядати за господарством, разом із приятелями, «людьми незнаними», пахолками без служби, вліз у дім підданого Василя Холоневського «ночнымъ обычаемъ», дівку Федю «кгвальтомъ усилствомъ вшетечне зкгвальтиль», а потім віддав на поталу своїм помічникам. Дівка «гвалту волала», але люди боялися прийти їй на допомогу. Тож лише коли гвалтівники пішли геть, вона оповіла сусідам про кривду. Водночас нападники взяли речі з комори

⁴ *Vigarelo G. Historia gwaltu.* – S. 28.

⁵ Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 319-324 зв.

⁶ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 223 зв.

вартістю в копу грошів литовських. На підтвердження злочину дівчину привезли до городу для засвідчення гвалту, де вона також розповіла, що, «заживаючи в том фортелю и хотечи то ведле зданья своего покрывати», гвалтівник Василь Холоневський «кошулю з нее, в которой ее згвальтили, для явныхъ знаковъ, абы ся на потомъ не показовало, знялъ»⁷.

Або, скажімо, служебник Станіслава Радзивила від імені свого пана скаржився на служебника кн. Юрія Чорторийського Івана Олешвенського, який зупинився в «гостинному» домі в маєтку Радзивила Волі Олицькій, де за відсутності господаря його дружину Ганну Федорову «водлугъ воли и пред ся взятого злого умыслу своего, пробачивши срокгости правное, збивши, змордовавши ее, кгвалт и усилство ей, на доброй цнотливой, яко мужнеи жоне, учиниль и ее водлугъ воли своее присылил и приневолил», а потому подав її своєму слuzі для гвалту, а сам вліз у комору і побрав звідтіля речі. Піддані, чуючи крики жінки, спробували піймати злочинця, однак не наздогнали⁸.

Власне, такі справи зазвичай обмежувалися поданням скарги і полагоджувалися, очевидно, між панами через виплату шкод, як і інші майнові втрати. Дослідники, що займаються проблемою насильства над жінками, твердять, що зґвалтування передусім розглядалося як насильство над тілом, відповідно, його ушкодження⁹. Водночас фіксується розуміння самими гвалтівниками своїх вчинків як злочину чи дій, що могли ганьбити честь і/чи тягнути за собою майнову відповідальність навіть у випадках насильства над жінками з простолюду, про що свідчить скарга на Івана Холоневського, який намагався приховати «знаки гвалту».

Непрямим свідченням є й згадка про те, що пан Миколай Гидзинський позвав до суду Павла Гославського для слухання шкрутинії по звинуваченню у зґвалтуванні доньок його двох підданих із села Смоляви, одну – Оксимку Остапівну Пойтоцьку, а другу – Марушу Янівну Обедзинську. Обвинувачений не став, тож шкрутинія була виведена через постраждалих з батьками¹⁰. Шкрутинія як слідство, що провадилося самими позивачами, однак за дозволом суду і з його участю на етапі опитування свідків та реєстрації свідчень, зазвичай використовувалося у тих випадках, де шляхтичеві загрожувала страта або позбавлення честі. Однак у наведеному випадку могло йтися про намагання виторгувати якомога більше відшкодування, де суд був поважним аргументом перемовин.

Насильство шляхтичів над міщанками хоч і фіксується, однак не мало такого системного характеру, як у випадку чужих підданих, водночас воно трактувалося значно серйозніше і загрожувало поважнішими наслідками. Звернімо увагу на скаргу у гроді Федора Бокія з Печихвост, ротмістра, на слугу кн. Олександра Пронського Войтеха Витезького з помічниками, який під час засідань гродського і земського судів уночі напав на міщанські господи Дороша Васильовича і Олізара Пацевича, де мешкав на той час Бокій та його слуги,

⁷ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 1024-1026.

⁸ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 558-559 зв.

⁹ Phillips K. M. *Written on the Body: Reading Rape from the Twelfth to Fifteenth Centuries // Medieval Women and the Law / Ed. Woodbridge: Boydell Press, 2000. – P. 129.*

¹⁰ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 68 зв.–70, 1597 року.

витагнув із подружнього ліжка дружину Бокієвого служебника Дороту, а також узяв служницю і дівку в сусідній господі та повів їх із собою. Слуги Бокія знайшли нападників у домі єврея Лейзара Іляшевича, де перебували й захоплені ними жінки. Однак коли порушників спокою вели до замку, інші слуги Пронського їх відбили, окрім Марка Козаровського. Бокій просив, щоб згідно зі Статутом нападники були закликані до роду, де над ними мала відбутися «неотволочная» судова розправа. До суду став і луцький підстароста та слуга Пронського Станіслав Петровський з товаришами, який пообіцяв поза судом «учинити справедливість», тобто за допомогою посередників встановити вину кривдників і відшкодувати потерпілим їхні втрати. Однак натомість всі слуги Пронського поїхали з Володимира, окрім Марка, якого затримали в ув'язненні. Скарги Дороти чи її чоловіка нема, натомість одна з дівчат визнала в гроді: «Первеи мужа не знала, однож теперь через тоть кгвалть усилство се еи стало от Воитеха Витезского в дому жида Леизара Иляшевича, гжеж есми кгвалту волала, аж нас тые слуги его милости пана ротъмистровы при нихъ застали и ратовали». Возний Ждан Цирський визнав, що бачив «знаки кгвалчення паненства ее»¹¹. Потому міщани, на господи яких напали, скаржилися про шкоди і згвалтування дівчат, що засвідчили й обидві постраждалі: «В той господе своеи покгвальтовали и паненства нас збавили»¹². А наступного дня міщани просили про суд над Марком Козаревським, який у відповідь заявив, що справді був при нападі на дім з наказу свого пана, брата Войтеха Витезького, однак дівчат гвалтував лише Войтех і його слуга Іванко. Дівки підтвердили слова ув'язненого і сказали, що він лише вів їх до господи, де стався гвалт. Міщани натомість вимагали, щоб він як упійманий на «гарячому вчинку», тобто нападі на господи і викраденні дівчат, за доведенням його вини присягою скаржників та власним його визнанням мав бути скараний на горло. Суд натомість відклав справу до інших рочків, де Марко мав довести своє шляхетство, але при цьому звинуваченого залишили в ув'язненні¹³.

На цьому справа й уривається. Однак показово, що у випадку доведення звинуваченим свого шляхетства передбачене покарання мало б змінитися, що, очевидно, й сталося. А саме згвалтування схоже, було супровідним актом з'ясування взаємин поміж Федором Бокієм і слугами кн. Пронського. Промовистою деталлю є заява Бокія в гроді поміж з'ясування обставин гвалту, що у випадку звинувачення від якихось осіб від готовий у суді показати свою невинуватість. Ця обставина непрямо вказує на те, що напад на господу міг бути вчинений у відповідь на попередні кривди з боку Бокія слугам кн. Пронського а чи й самому князеві Пронському, міщани ж виявилися випадковими жертвами шляхетських конфліктів.

А у випадку зі звинуваченнями володимирським гродським урядом кн. Петра Полубенського в порушенні спокою у Володимирі під час судових рочків, очевидно, йшлося про специфічну поведінку шляхтича в місті. Тож пригоди

¹¹ Там само. – Ф. 28, спр. 14, арк. 155 зв.–158 зв.

¹² Там само. – Арк. 158 зв.–160 зв.

¹³ Там само. – Арк. 160-160 зв.

князя розпочалися з того, що він зі своїми слугами обстріляв із рушниць і луків шляхту, яка йшла до суду, так що кулі і стріли залишилися в замкових стінах. Потім увечері на ринку, побачивши копію листа старости кн. Костянтина Острозького до шляхти повіту про дотримання спокою і безпеки, Полубенський наказав своєму слугі її прострелити. А в домі замкового орендаря Мошка його слуги спочатку вибили двері до комори, де ховалася шинкарка, однак їй вдалося втекти; потому влізли в дім Мордухая, взяли там дівку Ганну, служницю його дружини, привели до господи, де перебував князь, який ту дівчину зґвалтував. Звернімо увагу на скупі характеристики стану потерпілої під час її свідчень проти князя, де присутній страх, сором, жаль: «Небога бедная девка на имя Ганна з великимъ страхомъ, встыдомъ, жалемъ и плачемъ имь, возным, и многимъ шляхте на того князя Петра Полубенского оповедала и знаки квалту усилства кривавые показовала»¹⁴.

Зґвалтування, цілеспрямовані й випадкові, поміж конфліктними актами шляхетського повсякдення могли бути цілком звичним явищем, де жінки з простолюду сприймалися шляхтою як майно, що належало супротивникові і на яке була спрямована агресія замість особи безпосереднього призвідника конфлікту. Такі акти трактувалися радше як нейтральні, що не підважували честь і добру славу шляхтича, хоча й не надавали йому додаткових бонусів у конкуренції за авторитет у спільноті. Не варто забувати, що Європа на зламі XVI і XVII ст. представляла собою дуже молоде в демографічному сенсі суспільство, де особи у віці до 30 років становили від 50% до 2/3 населення (нині ця частка коливається в межах третини), а одружувалися чоловіки зазвичай ближче до 30 років¹⁵. Відповідно, це «юнацьке» середовище було більшою мірою схильне до насильства, зокрема, й сексуального, де жінка сприймалася як річ для каналізації агресії чи отримання задоволення.

Однак нас передусім цікавитиме насильство над жінками-шляхтянками та реакція спільноти на такі дії. Як уже зауважувалося, дівчина була символічною цінністю для батьківської родини як об'єкт обміну, від якого певною мірою залежало благополуччя родини в майбутньому. Тож утрата нею цноти означала позбавлення батьків певного ресурсу, а чи суттєве пониження їхніх очікувань. Дослідники твердять, що зґвалтування з XIII ст. трактується як викрадення, де жертвою представлена не стільки дівчина, скільки її батько, у якого вкрали належне йому тіло¹⁶. Натомість дівчина як жертва нападу відходить на другий план. В англійському праві викрадення і зґвалтування могло передаватися одним терміном *raptus*, де викраденням уважалося навіть полишення дівчиною батьківського дому за домовленістю з викрадачем¹⁷.

¹⁴ Там само. – Ф. 25, спр. 34, арк. 421 зв.–425.

¹⁵ Carroll S. Introduction // *Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective.* – 2007. – P. 18.

¹⁶ Phillips K. M. *Written on the Body: Reading Pape from the Twelfth to Fifteenth Centuries* // *Medieval Women and the Law.* – Woodbridge, The Boydell Press, 2000. – P. 139-140.

¹⁷ Saunders C. – *A Matter of Consent: Middle English Romance and the Law of Raptus* // *Medieval Women and the Law.* – Woodbridge, The Boydell Press, 2000. – P. 105-124.

Тож на трьох прикладах згвалтувань панянок спробуємо проаналізувати, за яких обставин трапилися ці випадки, як провадився судовий процес по звинуваченню у гвалті, чим завершилися справи. Очевидно, нас цікавитиме питання, чи можна говорити про певну типологію цих сюжетів, і в чому саме вона виявляється. І, звичайно, в ідеалі важливо було б з'ясувати ставлення спільноти до згвалтувань та до самої жертви.

Збирські проти кн. Михайла Заславського

6 травня 1583 року Валентій Збирський, ставши до луцького городу разом із дружиною Ядвігою з Єзерських та дочкою Доротою, скаржився на кн. Михайла Збараського про відібрання маєтності, згвалтування дочки та побиття дружини. Він розповів, що князь, «везваши [його] прозьбами своїми до служебь своїх», надав йому дім у місті Новому Заславі, а за те скаржник служив панові «такъ, яко мни цнотливому належало». Однак Заславський, «препомневши боязни Божое и срокгости права уфаленого, и пристоинности своее хрестияньское», 2 січня того ж року в неділю уночі найшов зі слугами на його дім, вибив двері, побив дружину, «з ее рукъ дочку мою паньну Дороту самъ руками своїми вырвал» і забрав до замку, де її «згвалтилъ и паненства ее збавил». Слуги ж князя за його наказом відібрали у Збирського всю його маєтність, а саме: «кони чотыри, которые коштвали сорокъ копъ грошей литовскихъ, коров десет с теляты, коштвали копъ двадцать литовскихъ, волов шесть, коштвали копъ двадцать, овецъ петъдесять зъ ягняты, свини сто и сорокъ. А с коморы взяли шубку мою лисюю фалюндышову, чорнымъ крытая, коштвала копъ двадцеть литовскихъ, кгермакъ утерфиновыи чорныи з шнурами едwabными, коштвал копъ пят, а летникъ китаиченыи з оксамитомъ, коштвал копъ осмь литовскихъ, шубка лисья, коштвала копъ десят литовскихъ, пояс сребренныи, было в немъ полтрети гривны сребра, летникъ мухояровыи з оксамитомъ, коштвал копъ пят, шапка оксамитная, кунами подшитая, коштвала копъ три литовскихъ, ручницъ две, одна коштвала пят таляров, а другая три таляры, тузин ложокъ, коштвали копъ дванадцат литовскихъ, ножи, сребромъ оправныи, коштвали три копы грошей литовскихъ, тканька перьловая, коштвала копъ двенадцать, шабля сребромъ опъравная, которая коштвала копъ петнадцать».

Дорота перебувала в покоях князя кільканадцять тижнів, у цей час Збирський з дружиною знаходилися під охороною князівських слуг, через що і не могли раніше подати скаргу. А коли Заславський зібрався їхати на Низ, він побив дівчину і вигнав її із замку. У самого ж Збирського відібрав двір з усім майном і «з Жославля з жоною и детками выгнать казал». Возний, який оглядав Дороту, засвідчив, що бачив на її лівому плечі і вище ліктя два криваві синці та ще один – на правій руці¹⁸.

Одразу зауважу, що за скаргою Збирського на перше місце виходить напад князя на двір слуги і пограбування майна, натомість викрадення і згвалтування його дочки виглядає як похідна обставина, а не мета нападу. Типологічно опис

¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 530 зв.–533, 1583 р.

нагадує конфлікти, що траплялися між паном і слугою, який пан зазвичай представляв як зраду, чинив кривди слугі та відбирав маєтність. Саме в цю схему вкладається той факт, що Заславський, вигнавши із замку Дороту, потому позбавив її родину дому, який був наданий Збирському на час служби. Тобто князь не лише не спробував відкупитися за гвалт дівчини, а ще й погіршив своє становище. Навряд чи за таких обставин можна було сподіватися на безкарність у спільноті з досить розвиненими правовими традиціями. Додаймо до цього ворожнечу поміж кн. Михайлом Заславським і гродськими урядниками, свідченням чого є напад князя з вогнепальною зброєю на судову світлицю в замку. У зв'язку з цією справою йому був вручений позов 2 березня 1583 р. для слухання шкрутинії, яку мав виводити підстароста Станіслав Петровський зі слугою для провадження справи проти князя на королівському суді¹⁹.

Тож відповідь князеві не забарилася. На засіданні гродського суду, куди сам Заславський не з'явився, було ухвалено: за згвалтування дівчини скарати князя на смерть; Збирському за «гвалт», тобто напад на дім, він мав виплатити 12 рублів грошів, за «навезку» Дороті, тобто відшкодування її втрат, двісті польських золотих (що становило більше, аніж коштувала шляхетська «голова» – 100 кіп грошів), і до того вартість пограбованої князівськими слугами маєтності під час нападу на дім – всього двісті сімдесят п'ять кіп і два гроші, а «з совитостю», тобто у подвоєному розмірі, 530 кіп і 4 гроші. У всій цій сумі Валентію Збирському мав відійти маєток князя Верхов. Рішення суду за установленною процедурою було відправлене до короля для затвердження «виволання» Михайла Заславського.

12 січня 1584 р. возний Фронц Бромірський визнав у гроді, що 9 січня їздив з листом луцького старости до маєтку кн. Михала Заславського Верхова для ув'язання Валентія Збирського з дружиною за декретом гродського суду. Однак верховський урядник сказав, що не отримував розпоряджень від пана щодо передачі нерухомості будь-кому, тож у відповідності зі своїми обов'язками буде маєток боронити²⁰. Відповідно, отримати відшкодування Збирським не вдалося.

Наступні акти у цій справі – королівські листи, подані возним на прохання Збирського до гродської книги 18 серпня того ж року. В першому, датованому 22 червня 1584 р., йшлося про те, що у 1583 р. в гродському суді розглядалася справа по скарзі Валентія Збирського на кн. Михайла Заславського про напад на дім, збиття дружини та згвалтування дочки, а також відібрання маєтності. Князь не став, тож, доводячи свої кривди, постраждали присягнули – Збирський про «гвалт домовий» сам, а його дочка про згвалтування «самотреть», тобто з трьома свідками. Суд присудив «за квалт домовий и пограбене маєтности з дому певную суму пнзеи», а «за зквалченье дочки» через відмову князя стати до суду відіслав справу до короля «на виволання». Своєю чергою король, «абы се таковое своволенство в панстве нашем не деяло», наказує луцькому старості, «обославши щляхту юрыздыщии своеи», з повітовим рушенням «конно, збро-

¹⁹ Там само. – Арк. 362-364. Опис нападу на судову світлицю див.: Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 207-210 зв.

²⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1. спр. 31, арк. 29-30.

ино, яко на воину» їхати до маєтку князя Верхова і передати його Збирському²¹. Другим декретом, від 27 червня, князь за згвалтування панянки оголошувався виволанцем, про що возний мав оповістити загал, «обволавши» той лист «пре замкох, местехъ и местечкох, при костелех и на торгахъ», а мешканцям наказано, аби князя «яко виволаного в домех своих не переховывали и обцованья с немъ не мевали»²².

Водночас із цим суворим декретом про виволання князя до гроду подали королівський лист від 26 червня 1584 р., який на день випереджав ухвалу монархом баніції для Михайла Заславського. В ньому сказано, що засуджений скаржився на свого слугу Валентія Збирського, який «з стороны квалтовного наистья на домъ его в месте Жеславлю и о пограбене речей и маєтности» в суді «неправъне права перевель и до виволанья привель». Звернімо увагу на той факт, що серед перерахованих звинувачень відсутнє згвалтування, тобто Заславський, а радше особи, які клопоталися перед королем за нього, воліли не згадувати про таку дражливу «деталь». Натомість наголошували на порушенні Збирським якихось правових приписів, що й призвело до несправедливого покарання князя. Король «на причину пановъ рад нашихъ», тобто на прохання сенаторів, відклав виконання декрету на шість місяців, аби князь за той час полагодив справу через будь-який суд або мусив зі Збирським «поровнать». Однак князеві наказано, «абы речи осужоной досыть чиниль и далшее екзекуцыи, которая будет чинена з рамени нашего королевского *на добрах, а не на особе его*, абы се не спротивял», бо якщо чинитиме спротив, утратить королівський дозвіл на відтермінування вироку щодо його особи. Тобто справа про баніцію відкладалася, натомість наказувалося виконати рішення суду щодо передачі Збирському маєтку²³. У королівському листі також зауважувалося: «А особливе старостомъ судовым и их намесником росказуемъ, жебы тот листъ нашъ на вшеляких месцахъ публиковат и обволати дали»²⁴. 20 серпня возний Яцко Гуляльницький визнав, що копію «поднесеня листу» короля у справі кн. Заславського зі Збирським про напад на дім і згвалтування його дочки «поприбиял» одну до замкових воріт, другу біля воріт брами над Стиром, третю на ринку в домі золотаря Балцера, а також його обволав²⁵.

Утім, попри реальну загрозу виволання, підкріплену королівським декретом, а також значно ширше шляхетське представництво – посполите рушення, яке мало виконати судову ухвалу щодо матеріального відшкодування Збирському, князь маєтком не поступився. Так 1 листопада того ж року возний Стефан Кнегининський визнав, що їздив 23 жовтня у супроводі двох свідків, шляхтичів «людей добрих», з повітовим рушенням за наказом старости до Верхова для введення Збирського в маєток у сумі, присудженій гродським судом, тобто у 530 копах і 4 грошах з приводу гвалту дочки, збиття пані Збирської і грабежу маєтності, а також додаткової суми заруки, призначеної навпіл на гродський

²¹ Там само. – Спр. 32, арк. 100-102.

²² Там само. – Арк. 145-147.

²³ Там само. – Арк. 147-148 зв.

²⁴ Там само. – Арк. 167-168.

²⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 795-795 зв.

уряд і потерпілому за попередній спротив Заславського декретові і відмову передати маєток Збирському – всього 1060 кіп і грошів 8. Однак урядник князя знову заявив про відсутність у нього панських розпоряджень і свою готовність боронити маєток, що на цей раз підтвердив: «через стрельня на повесть з многих ручницъ, зъ гаковницъ и иншее стрелбы именемъ пана своего отправы чинити на имену Верхове заборонил»²⁶. Відповідно, далі мала увійти в силу баніція для князя, яка, попри її позірну неважливість для такої особи, як князь Михайло Заславський, все ж була досить дошкульним ударом для честі шляхтича. Зазвичай у такі справи, що заходили в глухий кут, втручалися треті особи, своєрідні «кризові менеджери», які намагалися полагодити конфлікт через компроміс, де жертва отримувала достатньо, щоб заспокоїти свою образу, а втрати кривдника на добрій славі мінімізувалися. Схоже, що такий сценарій був упроваджений і в цьому випадку.

11 жовтня 1585 р., майже через рік після чергової невдалої спроби Валентія Збирського отримати від князя йому належне, возний Іван Покощовський подав до суду королівський лист «на скасованье поступку правного» щодо справи Заславського. В ньому йшлося, що початково король довідався від «панів рад» про обвинувачення у луцькому гроді князя шляхетним Валентієм Збирським з дружиною Ядвігою і дочкою Доротою про гвалт дівчини та побрання майна, а зати́м справа дійшла до королівської канцелярії, де скаржники отримали «листь» на виволання Заславського, які було «публіковано» і вписано до гродських книг. Однак потому до короля був поданий лист від імені самого Збирського, а також «с печатьми и с подписомъ рукъ людеи веры годныхъ», що «за досыть себе о то о все учиненъемъ» скаржник «випускає» князя з права, а також лист про ту ж справу зі львівського гроду. Відповідно, короля просили скасувати декрет щодо Заславського, бо князь за те, в чому був звинувачений, позивачам «досыть учиниль» і був ними визволений від правових наслідків. Стефан Баторій погодився виконати прохання²⁷. Возний 12 жовтня визнав у гроді, що шість копій листів прибив по різних місцях, а також їх обволав: «одну до муру замку мурованого луцкого при браме, другу до воротъ замку окольного луцкого, третью у воротъ брамы над Стыром, четвертую в ринку в дому Балцера золотара, пятую у ворота брамы Жидичинскои, а шостую у ворот двора пана Кирдеевого, маршалка земли Волынское, в котором на тот час суды земские луцкие тут в замку отправуются»²⁸.

26 жовтня 1585 р. до кременецького гродського суду став «приятель» Михайла Заславського, тобто його уповноважений Ян Пилитовський і подав аналогічний королівський лист про скасування «поступку правного», який провадили проти князя Валентій Збирський з дружиною і дочкою в луцькому гродському суді. Однак у підсумку сторони дійшли згоди і замирилися, а скаржники увільнили князя від звинувачень на вічні часи по всіх судах. Також подали лист зі львівського гроду – визнання усіх трьох Збирських про ви-

²⁶ Там само. – Арк. 1103-1105 зв.

²⁷ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 654-655.

²⁸ Там само. – Арк. 667 зв.

зволення князя від звинувачень, «касуючи, умораючи, внивовч оборочаючи» всі записи в луцьких книгах, та про обіцянку вічного мовчання, «иж тая справа ему самому и доброй славе его и потомковъ его ничего шкодити и заважати не маєть часы вечними»²⁹. Королівські листи були датовані 14 вересня 1585 р. Цілком імовірно, що замирення відбулося не в луцькому гроді, де розпочалася справа про згвалтування Дороти Збирської, а деінде, через тривалий конфлікт кн. Михайла Заславського з луцькими урядниками. Про це свідчить скарга князя, подана до володимирського гродського суду 26 липня 1585 р., на луцьких гродських урядників про їх несправедливий декрет у справі Заславського з волинським каштеляном Михайлом Мишкою-Варковським³⁰. Дещо пізніше, 19 серпня вже слуга старости луцького кн. Олександра Пронського визнав у володимирському гроді від імені пана, що той, довідавшись про скаргу кн. Януша і Михайла Заславських на несправедливий декрет луцьких урядників, готовий був «учинити справедливість» скаржникам, однак його урядники не були позвані позовами, а тому роз'їхалися по своїх справах. Тож староста готовий призначити час для з'ясування тієї справи на пізніший час³¹.

Повертаючись до справи князя Заславського зі Збирськими, можна напевно сказати, що якась частина збитків потерпілим була відшкодована, серед них – і плата за втрату цноти дівчини. Напевно сума виплат дещо зменшилася, скажімо, на вартість заруки, як це траплялося в інших справах. Адже полюбовне судочинства за означенням передбачало певний компроміс із обох сторін. За королівським декретом була відновлена і честь князя, про що «прокричав» возний на шести місцях (а також залишив матеріальний слід у вигляді прибитих королівських листів), з подробицями оповідаючи, за що саме попередньо був засуджений Заславський. Передбачалося, що спільнота має те «вимарати» з пам'яті та більше не згадувати. Можливо, на такий спосіб утверджувалася й найприйнятніша для шляхти модель поладження конфлікту – через погодження ворогуючих сторін. Схоже, що Михайло Заславський початково сподівався на свою безкарність, адже неосілому і не захищеному приятельськими та родинними зв'язками на Волині Збирському напевно було б нелегко довести свою кривду, адже такі особи поміж шляхтою були її найбезбороннішою частиною. Однак від початку ситуація укладалася не на користь князя. Судді були настроєні проти нього, що прислужилося справі Збирського. Водночас проти князя провадили справу й Ян Комнацький з дружиною Катериною Сенютянкою, які восени 1583 р. теж пробували ув'язатися в маєток Верхов, де їх та посполите рушення зустріли пострілами з гаківниць³². Тими ж самими днями датується і

²⁹ Там само. – Ф. 21, оп. 1, спр. 24, арк. 241-242.

³⁰ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 440-442.

³¹ Там само. – Арк. 511-512.

³² Подружжя Комнацьких мало ув'язатися в добра кн. Михайла Заславського, тож служебник князя передав їм за наказом пана маєток Д'яков до віддання ним певної суми. Той же возний визнає, що був разом із підстаростою Яном Гесинським на посполитому рушенні під містечком Верхов для введення Комнацьких у володіння, однак староста того містечка сказав, що не отримував розпоряджень від пана, а потому наказав стріляти з гаківниць, тож підстароста з

подання листів про полагодження справи князем зі Збирськими і Комнацькими³³ та оголошення про це возним. Між рядками прикінцевих епізодів цієї справи згадується ім'я Януша Заславського, рідного брата Михайла, який міг виступати ініціатором процесу полагодження.

Важливо, що скрізь разом із батьком родини Валентієм Збирським згадуються, а також стають до суду й жінки – дружина та дочка – як позивачі у справі про кривди. Постійне наголошення на цій формульній деталі зайвий раз підкреслювало їх суб'єктність у правовому полі.

Справа про зґвалтування Настасі Обуховичівни Григорієм Колмовським

Наступна справа пов'язана зі зґвалтуванням дівчини-сироти, яка не могла спертися на підтримку батька, достатньо впливової родини чи її найближчого оточення. Більш того, її рідні були звинувачені в нешляхетстві, а, відповідно, й вона сама, що суттєво впливало на становище дівчини і перебіг справи про зґвалтування. Отже, 16 червня 1594 року на троїцьких засіданнях луцького земського суду розглядалася скарга Матея Бердовського, шляхтича Лідського повіту, службника троцького каштеляна кн. Олександра Пронського, з дружиною Анною Соковорною (у першому шлюбі Федоровою Обуховою), а також слуги того ж кн. Пронського Якіма Обуха, брата небіжчика Федора Обуха, на Григорія Юнковича Колмовського. Позивачі твердили, що він, «кром жадное вины и причины, и не маючи до них жадного права, але толко умыслне звазнившись на них, хотячи их яко людие добрых стану шляхетского о легкое повожене и шкоды приправити», позвав на луцькі гродські рочки від 14 листопада 1591 р. Криштофа Радзивила, віленського воєводу та гетьмана Великого князівства Литовського, скаржачись, що той Бердовський взяв за дружину його боярку з маєтку Новий Двір Анну Соковорну, колишню Федорову Обухову, а разом із нею з маєтку Серкизов, що належав Колмовському, втекли Яким Обух із дружиною, захопивши всю рухому маєтність, та осіли в маєтку князя Полонне. Радзивил через умоцovanого заявив, що Обухи ніколи не тримали в Полонному жодної нерухомості. Тоді суд наказав Колмовському присягнути, що ті особи, з приводу яких він позивав князя, справді його «збіги», на що умоцований Радзивила не погодився, потрактувавши той декрет «с кривдою» для свого клієнта, та апелював до Трибуналу. Справді, за конституцією 1578 р. «Про збіглих слуг і хлопів Київського, Волинського і Брацлавського воєводства» присягати мав позваний у тому, що не тримає у себе збігів, натомість позивачеві присяга призначалася в разі відмови від неї відповідача³⁴. Справа розглядалася у Трибуналі 6 липня 1593 р., де було доведено, що Бердовський справжній шляхтич, а його дружина і Яким Обух – «люде волные», ніколи не були підданими Колмовського і, відповідно, не тікали, до того ж нерухомості в

повітниками мусив поїхати геть. Аналогічна ситуація повторилося і під маєтком Оженин (ЦДІАУК. – Спр. 30, арк. 549 зв.–550 зв., 550 зв.–551 зв.).

³³ ЦДІАУК. – Ф. 26, спр. 6, арк. 655-656.

³⁴ Volumina Constitutionum. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. — Т. II. — Vol. 1 (1550–1585). – S. 411, 415-416.

Полонному не мають. Радзивил був звільнений від обвинувачень, однак обіцяв через відповідний суд відшкодувати витрати, які мав через Колмовського.

Свою чергою Бердовський з дружиною і Яким Обух заявили, що Григорій Колмовський «их невинне в том, якобы мели быти подддаными и збегами», ославив, а вони, як особи шляхетського стану, мусили доводити неправдивість тих звинувачень, витрачали свій час, «ездечи дорогами немалыми и будучи в Люблине болшеи десети недел», не служили панам і зубожіли, тож вимагають від винуватця своїх лих відшкодування у 500 кіп грошів литовських. Вони вже позивали Колмовського на михайлівські роки у 1593 та на трикрольські у 1594, однак відповідач до суду не з'явився.

Умоцований Колмовського заявив, що такий позов – «зла» справа, бо йому не вдалося повернути своїх збігів, а тепер він має ще й відшкодувати їхні витрати. До того ж відповідач судився не з нинішніми позивачами, а з кн. Радзивилом, і за декретом Бердовський і Обух були оголошені вільними від обвинувачень, що й є їхнім виграшем («выиграли, коли их учинено волными»). Про жодне інше відшкодування в декреті не йшлося.

У відповідь адвокат позивачів заявив, що кожен шляхтич може добиватися відшкодування своєї кривди, «буд в маестности, буд то в доброй слави». А в цьому випадку Колмовський звинуватив їх у нешляхетстві, що вони змушені були спростовувати упродовж кількох років, «волочачись» по судах та витрачаючи кошти.

Суд, спираючись на трибунальський декрет, де не було сказано про необхідність відшкодування для Бердовських і Обука, звільнив Колмовського від обвинувачень. У відповідь позивачі знову апелювали до Трибуналу, що їм було дозволено³⁵.

Водночас на тих же червневих засіданнях 1594 р. розглядалася справа за скаргою Матея Бердовського як опікуна своєї дружини, а також самої Анни Сокоровни на Григорія Колмовського про звалтування та утримання в неволі дочки позивачки від першого шлюбу³⁶. У позові оповідалося, що Анна, залишившись у 1587 р. удовою з малими дітьми та не маючи змоги впоратися із клопотами, одну з дочок Настасю віддала в дім до Семена Круневича за служницю його дружині Настасі Хом'яківні. Потому Анна вийшла заміж за Матея Бердовського і поїхала з Волині до маєтку чоловіка. А Григорій Колмовський, випадково побачивши у домі Круневича у Гнідаві «вже подрослую» Настасю, «запалившись до нее умыслом своим хутливым, а не могучи як до того прийти», позивав Круневича і його дружину на луцькі гродські рочки 14 листопада 1591 р. з приводу того, що Настася служила його матері у маєтку Новий Двір, а потому вкрала її речі та втекла до Круневича. Тобто дві справи за позовом Колмовського – з Криштофом Радзивилом про втечу підданих Колмовського Обухів до маєтку князя та з Круневичами про повернення дівки Настасі – розглядалися у 1591 р. в один день. Невідомо, що було безпосереднім поштовхом до судової розправи: чи то бажання повернути осіб, які тримали у

³⁵ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 775-777, 783 зв.–786 зв.

³⁶ Там само. – Арк. 777-780 зв., 781-783 зв.

нього землю, зокрема, й Настасю, а чи бажання володіти дівчиною, підштовхнуло Колмовського до ширшої справи про нешляхетство Обухів. Утім, якщо перша справа була перенесена на Трибунал через відмову Радзивилового адвоката погодитися на присягу Колмовського, то справа Настасі закінчилася цілком інакше. Семен Круневич з дружиною, ставши у суді, оповідали, що Настася ніколи не служила матері Григорія Колмовського, натомість потрапила в їх дім з волі Анни Соковровни, матері Настасі. Вони також наголосили, що панна – правдива шляхтянка, стану якої служба не шкодить, «бо, деи, много ест, иж учтивые шляхтичи и шляхтянки през убозство свое во именах шляхетских перемешкивают, ведже тымъ шляхетства и учтивости своее не третять». Однак Григорій Колмовський вимагав, щоб йому призначили присягу згідно з конституцією про збігів на доведення своєї скарги, що йому судьями було дозволено. При цьому додано ухильне формулювання, що «шляхетність і учтивість» дівчини той, хто потребуватиме, може доводити. Ситуація була досить дражлива. Круневич чомусь не опротестував судового декрету про присягу для Колмовського, як це зробив Радзивил. Тим дивніше, що він був полонським урядником кн. Радзивила, тож зазвичай у таких випадках схеми дії пана і слуг у суді збігалися. Можливо, Круневич не апелював до Трибуналу через кошти, які неминучо потягла б поїздка до Любліна, а ці витрати не входили в його плани. Цілком імовірно, що Круневич не відчував достатньої відповідальності за дівчину, яка перебувала у нього на службі, а осіб, зацікавлених в її долі – матері та вітчима – на той час у суді не виявилось. Натомість Григорій Колмовський належав до приятельського кола луцького старости Олександра Семашка, очільника гродського суду, який цілком міг підігравати своїй людині³⁷. Більше того, Бердовський і Яків Обух називаються слугами кн. Олександра Пронського, який належав до недобррозичливців Олександра Семашка. Адже історія їх стосунків була обтяжена відібранням королем Зигмундом III у князя уряду луцького старости і передачею його до рук Семашка як клієнта канцлера Яна Замойського. Також варто пам'ятати про таку деталь, як змагальний характер судового процесу, де судді виступали в ролі арбітрів поміж сторонами. Це від позивача залежало, які аргументи на доведення своїх обвинувачень він висуне, а від відповідача – яку лінію захисту він обере. Суд при цьому не мусив втручатися в перебіг контороверсій сторін, а чи обмін ними аргументами.

Одразу після судової ухвали деякі поважні особи, які перебували на той час у суді, жаліючи Настасю, «хоч убогу, але учтиву», зібрали чималу суму, аби залишити дівчину при Семеновій Круневичовій «до отданья ее в стан мал-жонский». Однак Колмовський не зважив на прохання шляхти і не захотів брати грошей, а 22 листопада присягнув. Потому, як твердили родичі Настасі, посадив її на воза і, заїхавши за Гнідаву, «своїй злій волі і умислові досить з нею вчинив», згвалтував і до того часу тримає її при собі. Мати дівчини, приїхавши з Литви на Волинь, довідалася про те все від багатьох поважних осіб і позвала

---

³⁷ *Старченко Н.* «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С. 270.

Колмовського до суду, однак ні на михайлівські роки у 1593, ні на трикрольські 1594 відповідач не з'явився.

У відповідь на звинувачення адвокат Колмовського в присутності свого клієнта заявив, що суд не має розглядати справу, де позивачі – неосілі особи, тобто такі, що не мають нерухомості на Волині. Статутовий артикул, який регулював ситуацію, де відповідач – неосіла особа (II ЛС, розд. 4, арт. 19), був спрямований на забезпечення виконання декрету, можливе значною мірою через наявність у оскарженого нерухомості або ж поручителя, який нерухомість мав. Тому у випадку заподіяння кривди слугами, відповідальність брав на себе їх пан, а у ситуації, коли кривдниками виявлялися не наділені землею сини – їхній батько. Адже саме з нерухомості відбувалася сплата відповідної суми грошей позивачеві. Натомість волинська шляхта часто маніпулювала цим приписом, незрідка заявляючи, що неосіла особа не могла, якщо у неї не було поручителя з числа волинської шляхти, сама позивати до суду свого кривдника осілого шляхтича³⁸.

Адвокат також твердив, що обвинувачення надумані, а позов зачіпає честь Колмовського, відповідно, він має бути увільнений від цієї справи. Справді, уживання образливих для честі шляхтича слів у позові було заборонене і могло потягти звільнення від судового процесу відповідача (II ЛС, розд. 4, арт. 16). Однак у цьому разі йшлося про суть обвинувачень, тож суд не зважив на аргументи відповідача і наказав сторонам продовжувати «контроверсії». Тоді умоцований вдався до казуїстики: він твердив, що дівчину як піддану повернули Колмовському за декретом гродського суду, а справи про кривди залежних осіб має право провадити лише їхній пан, тобто сам Колмовський, з ласки якого вона, як і її предки, має осілість і йому служить. Тож Бердовський – неналежний позивач. Наостанок адвокат сказав, що Настасю Обухівну Колмовський вже повернув її стріям, тобто дядькам по батьку, які її віддали заміж, що очевидно, було новиною для матері дівчини.

Своєю чергою позивачі вказали, що Настася Обуховичівна – вільна особа, а вони добиваються можливості її побачити та визволити з неволі. Суд наказав Колмовському відповідати на закиди позивачів, однак той відмовився і просив дозволу апелювати до Трибуналу, що й отримав. Як бачимо, апеляція до Трибуналу була звичним ходом у судовому процесі, якщо його потрібно було затягнути.

Більше аніж через рік, 4 вересня 1595 року, до луцького гроду став Матей Бердовський з дружиною та своєю пасербицею і визнав, що вони позивали Григорія Колмовського земськими і трибунальськими позовами «о згвалченъє дочки нашео и в везеню держане». Однак Настася Обухівна заявляє, що обвинувачений їй жодних кривд не чинив і в ув'язненні не тримав, але дядьки її «такъ, яко ся годило, учтине замуж отдали». Тож вони всі разом звільняють його від тих обвинувачень і процесів на вічні часи³⁹. Того ж дня Григорій Кол-

³⁸ Див. приклад такої декларації: «не мел форумъ у суду того про то, ижь жадное маетности в том повете не маеть» (ЦДІАУК. – Ф. 28, спр. 23, арк. 470).

³⁹ ЦДІАУК. – Ф. 25, спр. 48, арк. 209 зв.–210.

мовський визнав, що свого отчизного підданого Сидора Левковича з сином і дружиною Настасею Обухівною, яку він видав заміж згідно з приятельською постановою в Любліні, віддає в луцькому гроді Матею Бердовському і його дружині Ганні Соковорні, а також зобов'язується ніколи не мати до них жодних претензій⁴⁰.

З прикінцевого епізоду стає очевидно, що під час засідань Трибуналу, куди з ініціативи Колмовського була перенесена справа, дійшло до приятельського погодження між ним і родичами Настасі. Невідповідність інформації щодо її заміжжя, яке відбулося чи то до судового процесу в земському суді за погодженням із її дядьками, як твердив Колмовський, а чи в результаті приятельської умови в Любліні, як прозвучало в заяві про полагодження конфлікту, засвідчує, що таким чином кривдник намагався приховати свої дії та їх наслідки. До того ж і кандидатура чоловіка – підданого Колмовського, очевидно, була невідповідною партією для шляхтянки, хай і безземельної, якою була Настася. Незрозуміла роль дядьків дівчини, які, схоже, таки погодилися на її заміжжя – чи то з бажання якимось приховати уразу для честі родини, чи то за якимись домовленостями з Колмовським, який відкупився від можливих обвинувачів, перетворивши потенційних опікунів Настасі на союзників. Очевидно одне – у ранньомодерному світі, де до уваги бралися переважно інтереси, бажання, розрахунки чоловіків, незахищена чоловічою опікою дівчина була легкою здобиччю, а відновлення справедливості – складною справою.

Історія ставить ще одну ширшу проблему – рівності шляхти як засадничої цінності, незалежно від майнового стану та соціальної позиції, яку так часто декларували на різних публічних форумах. Безземельні Федір та Яків Обуховичі, а також Анна Соковорна, які тримали нерухомість у Колмовського на умовному «боярському» праві, під зобов'язанням служби, були ним потрактовані як особи невольні, піддані, чий перехід на службу до іншої особи був регламентований конституцією про збігів. Більше того, таке ставлення до своїх слуг Колмовський підтвердив присягою. На жаль, ми не маємо тексту присяги, і, відповідно, не знаємо детально, у чому ж саме він присягав. Але сприйняття Настасі волинською шляхтою як панни «учтивої», в даному разі – шляхтянки, зайвий раз підкреслює релятивність присяги – адже те, що з точки зору певної частини шляхти могло трактуватися як кривоприсяжництво Колмовського (для християнина – смертний гріх⁴¹), для нього самого могло означати виправлення порушеного порядку – очищення шляхетського стану від випадкових осіб і окреслення їх місця. Тож Настася, знову ж таки, могла сприйматися Колмовським як інструмент закріплення його влади над невольними особами, аж до вибору для неї за чоловіка підданого.

⁴⁰ Там само. – Арк 209-209 зв.

⁴¹ Внаслідок кривоприсяжництва чиниться безчестя Богу, бо його притягають до утвердження брехні; карається за словами Захарії винищенням всього роду кривоприсяжника (див.: Гізель І. Вибрані твори у 3-х томах / Пер. Р. Кисельова. — К.: Свічадо, 2012. — Т. 1. — Кн. 1: Мир з Богом чоловіку. – С. 213).

Справа про зґвалтування Раїни Гаврилівни Кайсарової-Колодежинської

Третя справа виводить назовні голос дівчини (її свідчення у письмовому вигляді були подані батьком до суду), розпач і жах від того, що з нею відбулося, і тому сприймається як глибоко трагічна. Отже, 30 вересня 1597 р. Габріель Кайсаров-Колодежинський з дружиною Мариною Дмитрівною княжною Велицькою оскаржив у луцькому гроді Михайла Васильовича Гулевича у зґвалтуванні дочки Раїни та насильному одруженні її зі своїм слугою Іваном Гуляльницьким. Кайсаров розповів, що першого серпня до його дому в Колодежному приїхав Гулевич із дружиною Марушею Павловичівною по дорозі до Шепля, маєтку Гулевичевого тестя, володимирського гродського судді Дем'яна Павловича. Подружжя Гулевичів просило відпустити з ними на гостину племянницю, дочку Кайсарова Раїну, обіцяючи з великою почитивістю, яка їй належить з огляду на її панянський шляхетський стан, приблизно через два тижні повернути її в батьківський дім на зворотній дорозі до Качина. Однак дівчина не потрапила до батьківського дому не лише через два тижні, а й через шість, попри нагадування батьків. На той час Габріель тяжко захворів, і «будучи хворий и на смертелней постели лежачий», посилав по дочку, «хотечи ее видети яко отец», однак Михайло Гулевич її не прислав, Кайсарових посланців до дочки не допускав і не відповідав на листи, «над повинность шляхетскуую и хрестиянскуую слово свое не выполнил». Тож батьки нічого не чули про дочку, аж поки деякі приятелі їх не поінформували, що її, «которая есче летъ годных стану малженьскому истя замуж зуполныхъ не мела ани маєт», тобто не досягла передбачених Статутом 16 років, Михайло Гулевич «зле, непристойне, нехрестиянске, але правеи по-тиранску, [...] кгвалтъ водле мысли своеи выполнивши и учинивши, потом биючи ее, мордуючи, яко який тиран, замуж у своем дому в Гуляльниках за слугу своего някого Гуляльницкого, кром ведомости, воли и позволения нашего, выдал». Раїна не погоджувалася на те жодним чином і через «непристойне, нехрестиянське та тиранське» з нею поводження дуже хвора, однак батьки про неї не мають вістей. Кайсаров-Колодежинський також зауважував, що дочка взяла із собою в дорогу одяг, зокрема два літники, і золотий ланцюжок, всього на 150 польських золотих⁴². Очевидно, що інформація про ситуацію з Раїною на той час уже поширилася серед шляхти.

А вже 3 жовтня Габріель Колодежинський став до гроду під час рочків разом із дружиною і дочкою, якій вдалося втекти від Гулевича. Він подав її письмове свідчення, позаяк сама дівчина нездатна була говорити в суді про те, що з нею сталося. Вчинок Гулевича Кайсаров окреслив як «кгвалт, морд, везене». В листі повідомлялося, що Михайло Гулевич з дружиною тримали Раїну в Гуляльниках понад домовлений термін і відпускати не хотіли. Там Гулевич, «примусивши мене кгвалтем, биючи, мордуючи, яко який тиранъ, нехрестиянске, ниц не памєтаючи на боязнь Божию и на повинность крєвную, и мене, сестренъцу свою, и на пълачъ мои паненский, обнимане ногъ его, абы ми кгвалтъу и усилства не чинил, он, напелнивъшися воли своеє злеи, мне усильство, кгвалтъ девичеству

⁴² Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 603 зв.–605 зв.

моєму учиниль». А потому, «злого учинку свого покрываючи», покликав попа і, «стоячи над шиєю моєю з добытою шаблею», наказав видати заміж за свого слугу. Раїна відмовилася ствердно відповісти на питання священника, тоді сам Михайло промовив за неї все, що було потрібно.

Потім гвалтівник наказав принести до окремої світлиці в'язанку соломи і розіслати її, закрив там дівчину з Гуляльницьким, а сам ходив під вікнами і кричав: «Чин, нецноту, з нею, што потреба, рыхло, бо тебе не за утра такое счастье поткаеть». Дівчина, зморована тими особами, не мала «никого, которы бы плачу и воланя кгвалту моего ужалиль. И сама малжонка его от такового учинкуу злого и кгвалту, которыи попелнян был наде мною, не отвела». Виглядає на те, що дружина Гулевича знала про те, що відбувається в її домі, однак залишалася, скоріш за все, слухняною виконавицею волі чоловіка.

Вночі ж Гулевич відіслав Гуляльницького на село нібито у справі разом з іншими слугами, а сам «от жоны своеи» прийшов до Раїни у світлицю, знову «кгвалть чинил, злюю волю свою полнил». А наступного дня наказав Гуляльницькому відпровадити дівчину до його батька на село і тримати її в ув'язненні: «Стережи ее добре, штобы не утекла, бо ми и себе клопоту набавиш». Всі Раїнині речі залишилися в домі у Гулевича, який збирався її забрати з собою до Качина⁴³.

8 листопада Гаврило Кайсаров-Колодежинський з дружиною позвали Михайла Васильовича Гулевича і дружину його Марушу Дем'янівну Павловичівну про слухання шкрутинії, яку мали виводити позивачі з приводу гвалту над дочкою і насильницьке заміжжя. Умоцovanі відповідачів, Кіндрат Хорошко і Антон Визгерд-Заболоцький, ставши у суді, подали листи від своїх клієнтів про їх хворобу і заявили, що шкрутинія з цього приводу не мусить виводитися. Однак судді зауважили, що йдеться не про судовий процес, де мали б розглядатися обвинувачення, а лише про фіксацію оповідей свідків, яка «ведле права зволоки не терпить», тому наказали провадити шкрутинію. Адвокати оскаржених просили про дозвіл апелювали до Трибуналу, однак суд їм відмовив. Тоді вони «на вряд светчилися», тобто публічно перед возним і свідками оголосили про неправові дії суддів, які не допустили апеляції, а ті, своєю чергою, заявили, що суд «не упорне, але ведле права в тои справе противко стороне поводовое поступает». Врешті, за погодженням із позивачами вони перенесли виведення шкрутинії на наступні рочки без можливості відкласти її ще раз⁴⁴.

Утім, справа, що розпочиналася як серйозна заявка на покарання гвалтівника (цілком можливо, що у королівському суді), закінчилася так, як зазвичай полагоджувалися стосунки сторін у випадках поважних переступів у шляхетському середовищі – приятельським замиренням, щоправда, через рік. 20 жовтня 1598 р. на рочках став Михайло Гулевич і попросив уписати до актових книг лист, датований 12 жовтня, в якому повідомлялося, що «мели есмо заштъе» (суперечку) з паном Гаврилом Кайсаровим-Колодеженським, який позвав Гулевича до суду, звинувативши в одруженні дочки зі служебником відповідача

⁴³ Там само. – Арк. 628 зв.–630 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк. 302-303.

Іваном Гуляльницьким без дозволу на те самої дівчини і її батьків. Зауважимо, що у листі не згадується про факт звалтування дівчини Михайлом. Врешті справу полагодили через приятельську постанову. Тож Михайло Гулевич від себе, а також поручившись за Івана Гуляльницького, обіцяє особисто і через «особы направные жадного небезъпеченъства на здоровью и перенагабанья правного и через кгвалтъ пану Гаврилу самому, и мальжонъце, и помененои дочъце его млсти Раине чинити не маемъ и мочи не будемъ и овшемъ во всемъ ся спокоине заховати маемъ и повинни будемъ» під зарукою у 2 тис. зол.⁴⁵ Лист засвідчує, що упродовж року на Кайсарова-Колодежинського чинили тиск не лише морального характеру, а й, цілком можливо, фізичний, схиляючи до угоди.

Своєю чергою Колодежинський з дружиною теж подали листа, яким визнали, що «позвали есмо были передъ судъ кгродъскии луцкиии» Михайла Гулевича в тому, що він, узявши їх дочку разом із дружиною Мариною Павловичівною, обіцяв їм з «ушелякою учтивостью» її повернути, а потім, учинивши їй «усильство», «кгвалт», без волі її і дозволу їх, батьків, «усилне» за слугу свого Івана Гуляльницького в стан малженський дав, що описано в протестації, реляціях, позвах і припозвах. Через приятельське еднання той Гулевич «за все досыть учиниль и ничего болше виненъ не зосталь». Тож подружжя від свого імені, а також іменем своєї дочки визволили Гулевича від звинувачень «вечьными часы»⁴⁶.

Обидва листи засвідчили урядники луцького гродського і земського судів у повному складі: земський суддя Федір Кадянович Чаплич-Шпановський, земський підсудок Іван Хрінницький, підстароста Якуб Лисаковський, суддя гродський Матей Стемпковський та Михайло Воютинський. А це означає, що за справу переведення конфлікту із судової сфери в простір міжособистісних взаємин взялися не останні особи в регіоні. Тривалий термін між появою Кайсарова-Колодежинського в суді та приятельським погодженням засвідчує складнощі на шляху полагодження справи. Цілком імовірно, що його змусили піти на цей крок, адже перемога в суді могла дати моральну сатисфакцію, однак, як засвідчує справа Збирського, не гарантувала автоматично матеріального відшкодування. Тож усвідомлення цієї обставини теж могло прислужитися укладенню любовної угоди. До того ж Кайсаров-Колодежинський не був своїм на Волині, а належав до групи московських емігрантів на чолі з князем Курбським, які на початку 60-х років знайшли притулок у Речі Посполитій. Відповідно, ані маєтки, право на які у цей час по смерті кн. Курбського почали підважувати, ані соціальний капітал у вигляді зв'язків, якого емігрантам бракувало, не могли забезпечити їх захистом, що так чи так був гарантований «добре осілому» шляхтичеві. Як зауважує Володимир Собчук, із восьми московитів, що осіли у Кременецькому повіті, половина загинула, а закріпитися вдалося лише двом із них⁴⁷. Тож виграш у суді замість сатисфакції міг загрожувати великими

⁴⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 129 зв.–131.

⁴⁶ Там само. – Арк. 131-132.

⁴⁷ Собчук В. Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських та шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. – Кременець, 2014. – С. 375-386.

проблемами, адже в цьому разі «зайді» протистояв клан Гулевичів, який на той час наростив неабияку силу значною мірою завдяки кровним та шлюбним зв'язкам досить розгалуженої родини⁴⁸. До того ж батько ґвалтівника – володимирський війський Василь Гулевич – добре знався на праві та міг розраховувати в окремих випадках на допомогу кн. Костянтина-Василя Острозького. А сам Михайло фіксується у 1588 р. слугою сина кн. Костянтина – Костянтина Костянтиновича Острозького, на той час володимирського старости. Брат Михайла Андрій Васильович був одружений з донькою луцького старости Олександра Семашка, що могло за певних обставин зіграти на руку Михайлові при провадженні справи у гроді, а чи принаймні може служити додатковим поясненням заангажованості гродських урядників у процес полагодження справи через приятельський суд⁴⁹.

Взагалі у випадках зґвалтувань варто звертати увагу на особу ґвалтівника. Практично за всіма ними в актових книгах тягнеться шлейф скарг про кривди, вчинені із застосуванням сили. Приклад із Гулевичами – показовий. Обоє братів, Михайла і Андрія Васильовичів у 1590 р. ще один московський емігрант, луцький городничий Кирило Зубцовський, оскаржив у нічному нападі на його маєток Любин, де вони, увірвавшись у дім, панну «служебную» його дружини, «уцтвивую шляхтянку», били, мордували, ґвалтували, а потому забрали з собою. Діялося це, за словами потерпілого, з наслання їхнього батька володимирського військового Василя Гулевича⁵⁰. Утім, цей епізод типологічно подібний до зґвалтування Кайсарівни-Колодежинської, що певним чином служить підтвердженням хисткого становища московських емігрантів на Волині, де, схоже, зґвалтування було знаком домінування, приниження, володіння, а сексуальна експлуатація московських рабниць сприймалася як звична справа⁵¹. У 1596 р. Андрій Гулевич був обвинувачений в убивстві Адама Букоємського нешляхетським способом – пострілом із рушниці в груди⁵². Цілком можливо, що певні зразки у ставленні до жінки і ширше – в утвердженні себе в спільноті – могли закладатися в родині. Володимирський війський виборює своє місце як неспокійний сусід, сварливий та прискіпливий правник, учасник скандалів на публічних форумах, що ж до його приватного життя, то тут показова заява в земському суді Януша Угриновського. Він оповідав, що Василь Гулевич, узявши за дружину його сестру Олександру, забрав у неї й тримає як свою власність частину маєтку Несвіч і все майно у ньому, що жінці записав попередній чоловік небіжчик Лев Несвіцький у «доживоття», на себе «пожитки оборочает». Натомість саму дружину «бьетъ, в жадной речи еи вольностьи не даетъ», «до

⁴⁸ Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII століття / Н.П. Старченко. – К.: Laugus, 2014. – С. 271-272, 281-282.

⁴⁹ Звернімо увагу також на той факт, що гродський суддя Матей Стемпковський доводився Гулевичеві родичем через шлюбні зв'язки.

⁵⁰ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 359 зв., 1590 р.

⁵¹ Моя вдячність Костянтину Єрусалимському за можливість ознайомитися з його рукописом «Притягивающие факторы и интеграция», де йдеться, зокрема, й про сприйняття московитів у волинському шляхетському середовищі.

⁵² ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 63-69; Ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 187-187 зв.

опису» її власності «примушаєть». Тож Угриновський повідомляє, що його сестра не записувала і не збирається записувати Василю Гулевичу свого майна⁵³. Пізніше вже його син Андрій вимагатиме від своєї дружини Семашківни запису її майна на свою користь, про що скаржитимуться Семашки в суді⁵⁴. Відповідно, могло йтися про певні родинні традиції, які могли співіснувати з іншими варіантами взаємовідносин чоловіка і дружини чи ширше – чоловіка і жінки, діаметрально протилежними наведеним. Тож великою пасткою для історика була б спроба поширити казусні випадки, що потрапили до судових книг, на багатоманіття взаємин, які залишалися поза конфліктним простором. З іншого боку, існує незручне питання, чи впливали такі характеристики і наскільки на хисткий капітал доброї слави у спільноті і як він, своєю чергою, допомагав чи гальмував просування особи ієрархічними шаблями соціуму. Чи достатньо було надання певної сатисфакції скривдженому і поладження конфлікту, а також публічного визнання возного про повернення доброї слави через замирення зі скривденими, як у випадку з князем Заславським, чи обміну листами про припинення ворожечі, як у випадку з Михайлом Гулевичем, щоб спільнота «вимарала» зі своєї пам'яті прикрі випадки і надалі про них не згадувала? А чи ці моменти можуть свідчити про побутування уявлення про злочин як про приватну кривду потерпілого, яка обходила спільноту лише до того моменту, поки конфлікт не був припинений, а кривда відшкодована. Добра слава і честь, що надавалися особі спільнотою і нею не відбиралися, могли бути викуплені – через готовність кривдника задовольнити втрати і образу скривдженого. Саме на це була спрямована й судова система, де баніту надавалися можливості і час для замирення із потерпілим⁵⁵. Відповіді, звичайно, складні і вимагають від історика кропіткої праці, але приклад родини Гулевичів – показовий. Василь і його син Андрій обиралися суддями до Трибуналу (відповідно – у 1590 і 1593 роках), а також послами на сейм (Василь у 1569, 1572, 1575, 1576, 1582, 1585 роках, Андрій – у 1593 і 1595 роках)⁵⁶, що є певним індикатором поваги спільноти до цих осіб та родини в цілому. Можливо, в цих розрахунках різні сфери – публічна і приватна – існували паралельно, або ж мусимо визнати, що у процесі вибору відігравали роль зовсім інші чинники, скажімо, належність до певної групи і її протекція, а чи кваліфікація особи та її заслуги перед шляхетським загалом. Утім, існує ще й вірогідність інструментального характеру розмов про честь у шляхетському середовищі, де вони були складною грою, мало пов'язаною з реальною поведінкою особи і відгуків на неї спільноти. Наш матеріал не дає відповідей на ці питання, але принаймні їх провокує.

⁵³ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 194-195, 1585.

⁵⁴ Там само. – Спр. 9, арк. 330-331 зв.

⁵⁵ Вирок баніції, ухвалений трибуналом за відмову винуватця виконувати декрет, вступав у силу лише після року і шести тижнів, якщо до того часу кривдник не замирювався з потерпілим: *Volumina constitutionum*. – Т. II. – Vol. 2. 1587–1609. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – S. 125. Ця конституція була також підтверджена у 1590 р. (*Ibid.* – S. 153).

⁵⁶ *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa: Neriton, 2006. – S. 411-413.

Тож, підсумовуючи ці три справи, можна сказати, що зґвалтування, скоріш за все, були нечастими в шляхетському соціумі. В зону ризику, де перебували піддані й частково міщанки, інколи потрапляли й дівчата зі шляхетських родин, які не належали до добре осілого волинського зем'янства – слуг, безземельних чи немісцевих осіб. Відсутність у шляхтича нерухомості робила його залежним від особи пана, у якого він служив чи тримав землю, в окремих випадках мало не урівнюючи таку особу із підданими, що фіксує справа про насильство над Настасею Обуховою. Відповідальність за зґвалтування, попри цілком однозначний правовий припис, була украй релятивна, вона залежала від багатьох обставин, серед яких чи не найважливіша – місце кривдника та жертви в спільноті, символічна вага груп, до якої вони належали, але також – ситуативна налаштованість суддів та готовність груп підтримки виявити солідарність. Однак навіть у випадках, де вина кривдника була доведена, шляхетська спільнота воліла полагоджувати такі справи через систему домовленостей, яку можна охарактеризувати метафорою «чистилища»: гвалтівний внаслідок примирення з родиною жертви відновлював підважену честь, натомість постраждалі отримували матеріальне відшкодування, що в майбутньому, можливо, мало компенсувати втрати для шлюбного партнера жертви. Насильницький шлюб, як це трапилося з Раїною Колодежинською, мав бути анульований. Скажімо, Інокентій Гізель у своєму трактаті з моральної теології «Мир з Богом чоловіку» першою перешкодою для шлюбу вказує насильство під загрозою смерті чи великих мук, у той час як шлюб має здійснюватися за добровільною згодою. Шоправда, автор одразу зазначає, що «з малого страху взятий шлюб є дійсний»⁵⁷. Натомість одруження Настасі Обуховичівни мадо подобу легітимного, де був присутній якийсь варіант згоди родичів по чоловічій лінії, її «природжоних» опікунів.

Звернімо також увагу на трактовку Інокентія Гізеля акту зґвалтування та можливого відшкодування за нього. Автор фокусує погляд переважно на ситуації «беззаконного відібрання, або позбавлення, незайманости» (незалежно, за згодою дівчини чи без неї), що трактується ним як варіант великого гріха нечистоти, а саме – «растлѣніе блудное», який завдає кривди батькам і опікунам, під чією владою перебувають дівчата⁵⁸. В іншому місці Гізель називає тяжким гріхом саме «растлѣніе чрез насиліе»⁵⁹. Різновидом гріха нечистоти є й насильницьке викрадення, або викрадення для блуду, без бажання дівчини (чи жінки), або її батьків і опікунів «на спільне мешкання наложницьке або й примусове шлюбне». Гізель зауважує, що такий акт тяжчий від розбещення, бо до нього додається насильство й викрадення⁶⁰.

Справи про насильницьке викрадення і розбещення через гвалт як великої ваги священик мав відправляти на розгляд архієрея⁶¹. Прикметно, що в

⁵⁷ Гізель І. Вибрані твори... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 165.

⁵⁸ Там само. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 141/1; Т. 1. – Кн. 1. – С. 216.

⁵⁹ Там само. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 301/1; Т. 1. – Кн. 1. – С. 405.

⁶⁰ Там само. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 216.

⁶¹ Там само. – С. 405.

класифікації Гізеля ці види насильства не тотожні, натомість певним чином урівнюється позбавлення дівчини цноти за її згодою і через зґвалтування, які об'єднані під спільною назвою «розбещення» («растлѣніе»), адже в результаті наноситься шкода батькам чи опікунам.

За «несправедливе» позбавлення дівчини цноти (через гвалт, обман чи лукавство) Гізель вважає достатнім відшкодуванням одруження гвалтівника з жертвою або, якщо дівчина не бажає, виплату їй достатнього посагу за «кривду». Це дало б їй можливість вдало вийти заміж, адже батьки мають давати за знеславлену дочку більший посаг. Достатнє матеріальне відшкодування мало б компенсувати майбутньому чоловіку цноту обраниці, інакше він може таку дружину «в ненависті тримати і часто бити»⁶².

Твердження деяких дослідників про тотожність викрадення і зґвалтування на європейському матеріалі, про що згадувалося, схоже, не підтверджується ні на прикладі аналізованих справ, де у всіх випадках дії кривдника називають гвалтом, ні в трактаті церковного ієрарха. Як і твердження, що дівчина у випадку зґвалтування відходить на задній план, натомість головним потерпілим оголошується батько. У двох справах дівчата перебувають у судовому просторі поруч із батьками та доводять свою кривду, у третій дівчина з'являється в прикінцевому епізоді, як тільки вдалося визволитися з-під влади кривдника.

Мені зустрілася й справа, де справді ідеться про викрадення дівчини з метою одруження, яке вийшло на поверхню в зв'язку зі вбивством викрадача Федора Терлецького його слугою шляхтичем Яном Ценковський з рушниці. Тож убивця був пійманий, при тілі пана доставлений в луцький замок і ув'язнений як «здраица и забоица пана своего»⁶³. За декретом суду дружина небіжчика Дорота з Шидловських мала через присягу звинуватити Ценковського в убивстві, однак вона відмовилася присягати, натомість визнала, що чоловік її викрав і силоміць узяв за дружину:

«Помененыи зошѣлыи панъ Терлецькийи протестуючюю не такъ, яко се звыкло в домахъ шляхецкихъ заховывати, въ станъ светыи малженъскыйи възьял, але оную без жадного ее самое на то позволеня, такъ же пановъ братъи и крєвньныхъ и повинньныхъ, час на то способленыи упатривъши, рапѣтомъ възьял, и тутъ в тые краи далеко од повинньныхъ завезти, в дому уроженого его милости пана Романа Гулевича въ селе Осчове зъ примушенемъ зъ протестуючюю шлюбъ бралъ, на шѣто въсе протестуючая добровольне не позволяла, але то чинила, што мусила. Въ чомъ въсемъ зъ плачомъ невинньностьъ свою осветъчала, а неострожьностьъ пановъ братъи, покрєвньныхъ опекуновъ своихъ оповедала, и с тымъ се декляровала»⁶⁴.

Тож жінка заявила, що позвала до суду вбивцю як дружина з «повинньности хрестиянъскои», однак далі, в частині судового процесу, де мусить присягати, чинити відмовляється.

⁶² Там само. – С. 388-389

⁶³ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 163, арк. 788 зв.–790.

⁶⁴ Там само. – Арк. 820 зв.–821 зв., 1628 р.

Гвалт над одруженими жінками

Окремо варто аналізувати випадки зґвалтувань одружених жінок, адже традиційно цей злочин розглядався як менш тяжкий і карався легше. Інше ставлення до гвалту жінок пов'язане й з відсутністю у таких випадках видимих пошкоджень їх тіла, як втрата цноти у випадку дівчат, а, відповідно, і менші можливості у доведенні гвалту. Імовірно тому ці справи представлені переважно скаргами⁶⁵.

Скарга про гвалт Олександрові Лясотиної Марії Борзобогатянки

7 березня 1570 Олександр Лясота скаржився на сусіда по маєтку Прокопа Волчка-Жасковського⁶⁶ про напад у ніч із суботи на неділю на його дім у Хмелеві, де зловмисник, «затъкавъши» дружині Лясоти, Марії Олехнівні Борзобогатянці-Красенській, «губу шапкою», «повез ее, збивъши, змордовавши, до двора свого, чинил з нею, што ся ему подобало». Потому серед ночі Прокіп, «пришодчи повторе з слугами и зо всіми мужиками поддаными своїми, и мене спячого взяли силомоцю кгвалтомъ, вели мя якъ злодѣя якого, и приведши до двора, всадил мя до везенья, всадивши, знову ся вернул до двора моего». За тим разом нападник вибив двері до комор і побрав усю маєтність його і дружини, а також побив стару «невесту» Якубову, яка була при дітях, і дитину на її руках ударив «два разы корѣдомъ» так, що залишилися синці («детятко ледве живо зостало»). А коли настала неділя, Волчко наказав полонянку Лясотину відіслати, яку взявся допроводити до її двора служебник кн. Олександра Чорторійського Андрій Кукольський, що саме проїздив повз двір Волчка. Сам же Лясота, побачивши через вікно зі свого ув'язнення, що сторожа послабила увагу, кинувся тікати. Піддані Волчка були б його спіймали і вбили, але йому трапився під час утечі Кукольський, який Лясоту відбив і допоміг щасливо дістатися додому. Звичайно, сказати напевно, чи відбулося зґвалтування в цьому випадку, неможливо. Слова «чинил з нею, што ся ему подобало», могли бути евфемізмом на означення реальних дій по збезчещенню жінки, а могли відсилати до уяви слухачів, поглиблюючи вину оскарженого, і в той же час прямо не маркуючи Волчка як гвалтівника. Сама ж потерпіла оповідала про «кгвалт свои и збите» / «кгвалт и збите, змордоване окрутное», а також демонструвала «синие раны по хрѣбѣте и под пахоу», де гвалт міг означати заподіяння кривди з використанням фізичного і психологічного тиску⁶⁷.

⁶⁵ У кременецьких книгах зустрічаються згадки про виведення шкрутині з приводу зґвалтування заміжніх жінок, однак, на жаль, ці акти дуже пошкоджені і збереглися лише у фрагментах, що не дозволяє їх аналізувати детальніше (ЦДІАУК. – Ф. 21, оп. 1, спр. 61, арк. 589 зв.; 66 (1621), арк. 159-159 зв.; спр. 82, арк. 391-391, 414 зв.–416). Моя вдячність Ігореві Тесленку, який звернув мою увагу на ці справи.

⁶⁶ Вуй Прокопа і Волчка Жасковських, тобто дядько по матері – Іван Патрикій-Курозвонський, кременецький підкоморій (ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 312-312 зв.). Дружина Григорія Сенюти, дядька Івана Романовича Сенюти – Милка Патрикіївна-Курозвонська (ЦДІАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 49-50 зв.). Відповідно, Волчки-Жасковські і Сенюти були пов'язані через шлюбні зв'язки.

⁶⁷ *Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому статуту. – Киев, 1894. – С. 8-9.

8 березня Олександр Лясота скаржився на Прокопа, який, «подехавши под двор мои ночнымъ обычаем, взявъши украдьком жону мою», відіслав її до стрієчної сестри Олександрової Жоравницької, дружини луцького старости і ключника, до Блудова⁶⁸. В обох скаргах наголошується на нічному потаємному викраденні дружини, що практично пройшло непоміченим ні для чоловіка, який продовжував спокійно спати, ні для челяді. В обох випадках цей акт нетривалий, радше символічний, після чого жінку відправляють або додому, або до родичів.

Можливо, що напад безпосередньо був спровокований подіями, про які Прокіп оповідав у володимирському гроді 27 лютого. Він скаржився, що Олександр Лясота спочатку запросив його на вечерю, а коли Прокіп згадав про доручення від свого брата Федора Сенюти щодо приятельського погодження, яке Лясота мав учинити «около Хмелева», той його мало не забив, ледь гостеві вдалося утекти до свого дому у тому ж таки Хмелеві⁶⁹. У підґрунті суперечок, окрім традиційних сусідських конфліктів, могла лежати і глибша образа, адже перший чоловік Марії Борзобогатянки – Іван Сенюта – потрапив у татарський полон, а вона по певному часі, не маючи від нього вістки, вишла заміж за Лясоту. Відповідно, в руках подружжя опинилася і нерухомість, що належала Сенюті. Часто в аналогічних випадках, коли вдова виходила заміж удруге за відсутності тестаменту від першого чоловіка, то брати небіжчика відсуджували у неї як «прирожоні» опікуни нерухомість своїх племінників, а також і опіку над ними. Цілком імовірно, що саме в цій площині лежав конфлікт Федора Сенюти і його родича Прокопа Волчка з подружжям Лясот. До такого трактування підштовхує і жест відіслання Марії Борзобогатянки до родички як знак вилучення з її рук маєтності, на якій вона мешкала.

Утім, невдовзі з'ясувалося, що Іван Сенюта живий. Тож 20 серпня 1570 р. возний оповів, що був зі шляхтою у справі Сенюти у Хмелеві, де той наказав своїй колишній дружині покинути маєток. Адже Марія «в небытности его, будучи ему в неволи в рукахъ неприятельскихъ, смилася и такового своволенства важити, замуж за иншого, то ест за Лесоту пошла, двор и именье, и всю маєтность знищила, спустошила». Іван Сенюта її «за жону мити и с тобою мешкати не хочет, а иж, деи, мужа твоего тут нет, теда и ты тут у двори не мешкаи, поиди себе за мужемъ своимъ». І давав їй коня, на якому мала виїхати.

На те пані Марія Лясотина відповіла: «Я, деи, для того замуж пошла, о том видомости не мила, абы панъ Сенюта жив был, а иж жив, и тут до именья своего приехал, теда Лесота, слышечи о томъ приеханю его, з ыменья поехал, и, отежчаючи, мни росказаль, кгда, деи, пан Сенюта до двора и именья своего Хмелева приедет, абыхъ я, ни в чомъ ся ему не спротивляючися, двор и именье поступила и якъ же ся, деи, я не противемъ, двор и именье ему поступую и поступила, ключи от коморы и от скрынъ, выбравши некоторое плате билое и гроши, што тамъ мила, отдала». Коня і воза, який їй пропонувалося, вона не взяла, а пішки зі своєю дочкою від другого чоловіка («з дететемъ») і челядю відправилася з маєтку.

⁶⁸ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 40-41 зв.

⁶⁹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 24 зв.

Однак наступного дня Олександр Лясота з помічниками наїхав на Хмелево із селецькими підданими кн. Михайла Олександровича Чорторийського, волинського воєводича, побрав жито й овес і вивіз до Сільця⁷⁰. Схоже, що Лясота був слугою князя; слуга кн. Олександра Чорторийського фігурує і під час першого викрадення Марії Борзобогатянки, перед ним вона падала ниць та оповідала свої жалі. Цим і закінчується історія, де поняття «гвалт» могло трактуватися досить широко.

Скарга про зґвалтування Матушевої Ланевської Федори з Черневських

Ця історія містить опис саме зґвалтування, однак, як і попередня справа, обмежується лише самою скаргою. Третього лютого 1573 р. возний Хацко Чуват-Туличовський у володимирському гроді вчинив визнання у справі Матуша Ланевського, дружина якого Федора (дочка Луки Черневського) перед возним і шляхтою при ньому, свідками «людьми добрими», у своєму домі в Осекрові скаржилася про зґвалтування. Вона оповіла, що за відсутності чоловіка 20 січня сусід по маєтку Манойло Балабан, прийшовши до її двора з дружиною і з братом Іваном, з приятелями і слугами владики Феодосія, наказав дати їм бочку пива, і хоч вона не хотіла, проте мусила «по неволи». А ті непрохані гості в домі Федори поводитися «горшеи корчмы». Також Манойло з рушниць застрелив собаку, який стеріг дім, і до того витягнув із погребя ще одну бочку пива.

А потім той же нападник 23 січня сам особисто звернувся до неї з проханням прийти до нього в дім і допомогти в приготуванні «беседи», на яку чекали владику Феодосія, тещу Манойла⁷¹ та сестру його пані Зайцеву⁷². Вона спочатку відмовлялася, однак після того, як її попросили особисто Манойлові дружина, брат і слуги, зважила на їх прохання. Того ж дня увечері Федору, «упоивши», Настася Зайцева відправила її додому на своїх санях.

Наступного дня історія із запрошенням повторилася та, як твердила Федора, вона погодилася піти в гості лише після того, як її запросив сам владики, чие прохання було п'ятим. Всі ті гості, «пивши над вечоры», роз'їхалися по домівах, тож і вона «чолом ударила», однак Балабан із дружиною і тещею затримали її. Потім приїхав швагер Манойла Павло з владичними слугами, і хоч вона збиралася додому, однак її знову кілька разів затримували. Врешті, коли Федора таки покинула дім, той Павло, який з ними не сидів і не пив, а також слуги, що були при ньому, схопили її і вкинули до «гридні», де її почали гвалтувати. Вона кликала на поміч і її крики почув Манойло, прибіг та наказав засвітити вогонь. Однак якийсь Баглай, що був із Павлом, сказав на те: «Пане

⁷⁰ Вся ця історія описана у скарзі Івана Сенюти, див.: Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 221-223. Іван Сенюта одружився вдруге з Ганною Богданівною Костюшковичівною-Хоболтовською в січні 1572 р. (ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 369-370 зв.; Волинські грамоти, с. 150). Ще раз Іван Сенюта згадав свою першу дружину в тестаменті

⁷¹ У скарзі теща Манойла, відповідно, дочка владики Феодосія, називається панею Юрїївською і Сосновською, однак в іншому документі фіксується зять владики Феодосія Михайло Сосновський (ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 300 зв.–301, 1569).

⁷² Настася Болобанівна – дружина Богуша Зайця (ЦДІАУК. – Ф. 27, спр. 4, арк. 195 зв.–196).

Болобане, твої то шури, дай покої». Федора просила Балабана про оборону, але «не было никого, сам господар розказав им и дал имъ в руки», тобто саме Манойла як господаря дому жінка звинуватила в зґвалтуванні.

Гвалтівники також пограбували одяг, який на ній був: «брамку золотую перловую, за которую дано шестнадцат копь, два перстени ис каменъми, в которых было по два черлене золотых, шапка аксамитная, рубок фартух». Замість тих речей Балабан прислав їй лише порване вбрання. Про той гвалт жінка оповідала 25 січня (тобто вже наступного дня) Гермогену Шищі, Яну Рибенському та Якиму Івановичу Обуху, а також хотіла поскаржитися в гроді, однак вирішила дочекатися чоловіка, бо про попередню пригоду йому не розповідала: «Ему замолчала, што ми кгвалтовне побрал, пиво попил и собаку забил, абы то в соседстве упокои был». А Матуш, повернувшись додому та почувши про гвалт дружини, послав по возного, який і визнав її свідчення у гроді⁷³.

Відповідальність у даному випадку падала не лише на безпосереднього гвалтівника, а й на господаря дому, на що вказує й сама Федора. Скоєння в домі злочину кидало пляму на дім і його власника, у цьому ж випадку йшлося про обізнаність господаря з тим, що коїлося, і сприяння зґвалтуванню через невтручання й практично згоду на цей злочин.

Матуш Ланевський, слуга Миколая Дубровського, був немісцевим шляхтичем, який увійшов до волинської корпорації завдяки своїм шлюбом. Перша його дружина Олена належала до родини Балабанів – доводилася Манойлові та Івану сестрою. Їх батько, Василь Балабан Осекровський, 30 січня 1567 р. визнав, що заставив свою частину в Осекрові Миколаю Дубровському за борг у 80 кіп, з яких 20 він позичив для віддачі посагу Ланевському. Цілком імовірно, що Матуш мешкав у Осекрові не лише на правах чоловіка небіжчиці Олени Балабанівни, а й як слуга Дубровського⁷⁴. Утім, схоже, що Осекров перейшов від Балабанів до чужих рук ще раніше. Так в одній зі справ ідеться про те, що Василь Балабан заставив частину Осекрова батьку Григорія Колмовського, пасинка Дубровського, про що вже після смерті Дубровського позивали його удову Балабани⁷⁵.

Вірогідно, що Федора, друга дружина Ланевського, стала замішувальним об'єктом незгоди поміж братами Балабанами і їх швагром Ланевським з приводу земельних суперечок. Так дещо пізніше Матуш зі своїми синами від першого шлюбу у 1577 р. претендував на частину спадку по Івану Шельвовському серед інших представників Балабанів-Осекровських⁷⁶. А 1579 р. він позивав Манойла й Івана про посаг у 20 кіп покійної дружини, сестри Балабанів Олени⁷⁷.

Друга дружина Ланевського Федора, жертва розправи Манойла Балабана, була дочкою Луки Олехновича Черневського, небагатого волинського шляхтича, який, видаючи її заміж за Матуша та не маючи де взяти грошей на посаг у

⁷³ ЦДДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 10 зв.–11 зв.

⁷⁴ Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. Київ, 1995. – С. 40-42.

⁷⁵ ЦДДАУК. – Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 90-90 зв.

⁷⁶ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 4-4 зв.

⁷⁷ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 91-91 зв.

100 кіп, записав дочці та її чоловікові на вічність право на свою дідичну нерухомість, тобто третю частину в Черневі, а також частини у Русовичах, Морозовичах і Осмиловичах, які перебували в чужих руках. Цю Федорину «отчизну» подружжя мало викупити і тримати у повній власності⁷⁸.

Звернімо увагу, що Федора Ланевська за відсутності чоловіка почувалася цілком вільно у провадженні свого дозвілля, а також у власній скарзі повідомляє про стан сп'яніння, в якому перебувала під час гостини у сусідів. Очевидно, що вона не розглядала ці обставини як можливість для гвалтівників виправдатися чи як обтяжувальні обставини для себе в очах спільноти, а також мусила сподіватися на аналогічне сприйняття їх шляхетським загалом.

Прикметно, що і за Прокопом Волчком, і за Манойлом Балабаном в актових книгах фіксуються акти жорстокого поводження з власними дружинами⁷⁹, зокрема, Манойла владика Феодосій навіть позивав до духовного суду з цього приводу⁸⁰. Тож, скоріш за все, їхня поведінка в наведених історіях відображає не стільки загальні суспільні настанови щодо насильства над жінками, скільки особистісні характеристики. Однак показова відсутність подальшої реакції на скарги саме в судовому просторі, що засвідчує готовність її членів навіть у дражливих питаннях честі полагоджувати конфліктні стосунки. Шляхта, чутлива до найменших знаків неповаги, вкрай вразлива до слів і жестів, при цьому виявляла дивовижну нечутливість щодо величезної образи – зґвалтування жінки, коли йшлося про кривдника як добре знану особу в шляхетській корпорації.

Втім, у спільнотах, де зазвичай нічого приховати не вдавалося, а чутки розповсюджувалися миттєво, заява до суду й могла бути одним із варіантів захисту честі та зґаньблення кривдника. Водночас ставлення до кривди як до приватної справи, що фіксується у той час, яким датуються обидві справи, передбачали й приватне полагодження. Натомість зафіксовані фрагменти пізніших справ, які датовані приблизно 20-ми роками XVII справ, уже засвідчують виведення шкрутинії в разі обвинувачення у зґвалтуванні одружених жінок, тобто провадження слідства, зазвичай для передачі справи до Трибуналу як вищої апеляційної інстанції, або на королівський суд, в компетенції якого перебували справи про честь. Можливо, такі випадки мислилися як порушення порядку, що, скажімо, акцентується і в раніших справах – у королівському декреті з приводу зґвалтування Дороти Збирської князем Заславським.

Наостанок варто також звернути увагу, що заміжні жінки не лише були об'єктом агресії у конфліктах поміж чоловіками, а й самі могли виступати суб'єктами конфліктних взаємин. У той же час в обох цих справах скарги до

⁷⁸ Там само. – Спр. 7, арк. 272 зв.–274 зв.

⁷⁹ Про садистську поведінку Прокопа Волчка-Жасковського зі своєю дружиною одразу після весілля див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 134-137. Щоправда, ця розправа одразу по шлюбній ночі нагадує акт помсти, а це дає підставу для гіпотетичного питання про незайманість жінки.

⁸⁰ ЦДДАУК. – Ф. 28, спр. 7, арк. 212, 224, 1572.

суду подавали саме чоловіки як «властиві» опікуни своїх дружин. В публічному просторі, яким був суд, жінці місця бракувало, хіба що за спиною чоловіка⁸¹.

* * *

Тож насамкінець повернімося до тих питань, що були насправді кінцевою метою писання цього тексту, адже дражливість теми та скупа забезпеченість джерелами (і значною мірою їх казусність) завжди таять у собі пастку перетворити науковий текст на давню кримінальну хроніку. Очевидно, що згвалтування шляхтичами підданих було досить поширеним явищем. Воно було частиною конфліктного з'ясування взаємин між шляхтичами, де піддані виступали майновим трофеєм і заміщувальними об'єктами. До того ж варто мати на увазі демографічну ситуацію тогочасного суспільства, яке можна назвати «молодим», адже частка осіб до 30 років в ті часи значно перевищувала нинішню. Тим більше, що конфлікти провадилися переважно руками слуг, а це були зазвичай неодружені чоловіки, що службою здобували життєвий досвід і певний капітал. Відповідно, можна говорити і про частку сексуальної агресії як сталого компонента шляхетських конфліктів. Тож такі випадки між панамі вшкодовувалися як майнова кривда і, схоже, не мали в шляхетському середовищі оціночних конотацій. Подібна була й ситуація з міщанками, права яких, однак, захищала громада, а сам переступ загрожував шляхтичеві-гвалтівникові необхідністю провадити справу в гродському суді, що пов'язувалося з певною неславою, підваженням шляхетської честі. З іншого боку, особливості товариського життя шляхти в місті були обтяжені подібними інцидентами.

Натомість гвалт дівчини-шляхтянки сприймався як порушення усталеного порядку і міг потягти за собою для гвалтівника серйозні наслідки у вигляді удару по добрій славі і майнових утрат. Відповідно, нехтувати оскарженням було небезпечною справою. Утім, дівчина як родинний капітал, схоже, перебувала під пильною увагою батьків та опікунів, тож в зоні ризику перебували ті із них, що не належали до родин добре осілої на Волині шляхти, яка тішилася відповідним «маєстатом» та повнотою всіх шляхетських прав. Натомість неосілий шляхтич належав до осіб другого сорту, чиє становище інколи могло урівнюватися зі становищем залежних категорій населення. Однак і в цьому випадку гвалт оцінювався як учинок, що ганьбить шляхтича і мусить бути відшкодований. Проте неслава, схоже, тривала до моменту полагодження стосунків між кривдником і жертвою, що дозволяє говорити про сприйняття злочину як приватної кривди. Саме конфлікт був джерелом підваження честі, натомість його полагодження очищувало шляхтича. Тож метою спільноти і було не покарати винного, а запропонувати шляхи виправлення ситуації та замирення сторін. А матеріал зі згвалтуваннями в черговий раз гостро ставить велике дослідницьке питання про функціонування поняття честі, слави і неслави, механізмів відновлення доброго імені та джерел авторитету в шляхетському

---

⁸¹ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). «Каждая вдова ест себе пансю, и ничиих владзі не подлегла», або Правова дієздатність вдови // Київська старовина. – К., 2001. – № 1. – С. 58-59.

середовищі, а також механізмів суспільної пам'яті, іншими словами – як спільнота пам'ятала.

На жаль, ми не знаємо, яким було надалі становище жертви в спільноті та як складалося її особисте життя. Цілком імовірно, що на такий спосіб, як його описав Інокентій Гізель – в одних випадках матеріального відшкодування вистачало, в інших – минуле оберталось насильством чоловіка над дружиною в майбутньому родинному житті, помстою за чужий злочин, тим самим витворюючи із жертви винуватця. Однак очевидно, що не лише батько, а й сама дівчина виступала в правовому просторі потерпілою, утверджуючи через такий жорстокий спосіб свою суб'єктність у переважно чоловічому публічному просторі.

РЕЗЮМЕ

Наталя Старченко

СПРАВИ ПРО ЗґВАЛТУВАННЯ В ШЛЯХЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ВОЛИНІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVI ст.)

Аналізуються випадки зґвалтування в шляхетському середовищі Волині в контексті ширшого механізму провадження та полагодження конфлікту. Можна говорити, що гвалт дівчини-шляхтянки сприймався як порушення усталеного порядку і міг потягти за собою для гвалтівника серйозні наслідки у вигляді удару по добрій славі і майнових утрат. Проте передбачена правом смертна кара сприймалася як надмірне покарання і засуджувалася спільнотою. Неслава ж гвалтівника, схоже, тривала до моменту полагодження стосунків між ним і жертвою/родиною жертви, що дозволяє говорити про сприйняття злочину як приватної кривди. Саме конфлікт був джерелом підваження честі, натомість його полагодження очищувало шляхтича. Тож метою спільноти було не стільки покарати винного, скільки запропонувати шляхи виправлення ситуації та замирення сторін.

Ключові слова: шляхта, зґвалтування, честь, добра слава, замирення.

Наталья Старченко

ДЕЛА ОБ ИЗНАСИЛОВАНИИ В ШЛЯХЕТСКОЙ СРЕДЕ ВОЛЫНИ (ПОСЛЕДНЯЯ ТРЕТЬ XVI ст.)

Анализируются случаи изнасилования в шляхетской среде Волини в контексте более широкого механизма протекания и разрешения конфликта. Можно говорить, что изнасилование девушки-шляхтянки воспринималось как нарушение утвержденного порядка и могло потянуть за собой для насильника серьезные последствия в виде удара по доброй славе и имущественных потерь. Но предусмотренная правом смертная казнь за такое преступление воспринималась

как излишне суровое наказание и осуждалась сообществом. Утрата репутации злоумышленником, похоже, продолжалась до момента примирения между ним и жертвой/семьей жертвы, что позволяет говорить о восприятии преступления как частной обиды («кривды»). Именно конфликт был источником уменьшения чести, в то же время его разрешение очищало шляхтича. Следственно, целью сообщества было не столько наказать виновного, сколько предложить пути исправления ситуации и примирения сторон.

Ключевые слова: шляхта, изнасилование, честь, добрая слава, примирение.

Natalia Starchenko

RAPE CASES IN THE VOLHYNIAN GENTRY MILIEU (THE LAST DECADES OF THE XVI CENTURY THROUGH)

Rape cases in the Volhynian gentry milieu are analyzed within the broader context of conflict development and resolution. One can state that the rape of a gentry young woman was treated as breaking order, and could entail serious financial and reputation repercussions. However, death penalty, although set down as the punishment for rape in laws, was perceived as excessive, and was condemned by the community. Damage to the rapist's reputation, it would seem, lasted only as long as it took to settle the deal with the victim and/or her family, which lets one assume that rape was perceived as a personal offense. Conflicts damaged one's reputation, while settling them redeemed a gentryman. Therefore, the community strived not to punish the guilty, but rather to remedy the offense and to conciliate the sides.

Keywords: gentry, rape, honour, good reputation, conciliation.

УДК 396.6:343.54:94(477.38)”15/17”

Наталія Білоус

НАСИЛЬСТВО НАД ЖІНКАМИ: СЮЖЕТИ З МІЩАНСЬКОГО І СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ ВОЛИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVIII ст.

Тема насильства чоловіків над жінками у ранньомодерному суспільстві не є новою для української історіографії. В центрі уваги дослідників перебувала передусім жінка-шляхтянка¹. На випадках «мордерства» та «окрутенства» чоловіків щодо жінок-шляхтянок або наслідках доміантної позиції чоловіка в родині наголошувала у своїй статті Ірина Ворончук. На її думку, жорстоке і brutальне поводження чоловіків у родині було поширеним явищем, вважалось нормальним і типовим. В умовах патріархальних порядків майже необмежена влада чоловіків над жінками призводила до частих випадків агресії чоловіків у подружніх стосунках та в родинному колі². Львівський історик Мирон Капраль у книзі, присвяченій шевському цеху, наголошує на тому, що «галантне ставлення до жінки, очевидно, не було поширене у шевському середовищі. Окремі епізоди про жорстоке побиття жінок “у губу” і за допомогою київ, стусани вагітним тощо розвіюють будь-які ілюзії щодо гендерної толерантності у Львові XVII–XVIII ст.»³. Польський дослідник Томаш Вісліч на численних прикладах з джерел доводить, що насилля над жінками плебейського походження, зокрема побиття, було нормою подружніх стосунків у селах ранньомодерної доби⁴. Божена Поцьолек наголошує на тому, що домашнє насилля було суттєвим

---

¹ Як відомо, першим охарактеризував становище української жінки-шляхтянки Орест Левицький, заторкнувши також проблему насильства, див.: *Левицький О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – К., 1909. – С. 1-120 та ін.

² *Ворончук І.* Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 185-197.

³ *Капраль М.* Люди корпорації: львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. – Львів, 2012. – С. 305-309.

⁴ *Wiślicz T.* Kobieta i przemoc w środowisku plebejskim w Rzeczypospolitej czasów saskich // Między Barokiem a Oświeceniem. Radości i troski dnia codziennego. Pod red. S. Achremczyka. – Olsztyn, 2006. – S. 389-396; *Tegoż.* Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII w. – Wrocław, 2012. – S. 155-158.

елементом повсякдення майже всіх соціальних верств⁵. Фізичне і психічне насильство траплялися як серед нижчих верств, так і серед еліт тогочасного суспільства. Повсюдна присутність різних форм насилля становила основний елемент народної культури і трактувалася як одна з форм захисту власних інтересів і розв'язання конфліктів. Водночас та кількість справ, зафіксованих у міських книгах, в основі яких було насилля у різних формах (словесні погрози, агресивні жести, побиття з рукоприкладством і з застосуванням різних предметів чи зброї, звалтування, скалічення, вбивства) вказує на суспільне неприйняття таких форм поведінки⁶. Шукаючи відповіді на питання про причини домашнього насильства, дослідники зазначають відсутність глибоких емоційних зв'язків у родині у зв'язку з поширеною смертністю серед дітей і дорослих, брак емоційної стабільності (схильність до крайніх настроїв, вибуховості, невміння погамувати агресію, брутальність, з якою щодня зіштовхувались тогочасні люди), соціальне зuboжіння, епідемії, війни⁷.

Варто наголосити на тому, що жертвами насильників, як правило, ставали жінки найменш захищених верств населення – міщанки, служниці, дворова прислуга, селянки. Якщо на охороні прав жінок знатного походження були норми діючих законів, зокрема, Литовські статuti, то жінок з простолюду це стосувалося лише частково.

Як правило, за звалтування суди вважали примушення жінки до статевого акту із застосуванням фізичного насильства чи погрозою його застосування. Примус міг відбуватися і без застосування грубої фізичної сили, з використанням психологічного тиску. В останньому випадку важила залежність (економічна, соціальна, психологічна) жертви від насильника. Гвалтівників у містах зазвичай наказували карою смерті через відрубання голови мечем⁸. За підрахунками відомого дослідника криміналітету в коронних містах Мартина Камлера, такий вирок ухвалили у 73% від загальної кількості декретів у справах про звалтування. В інших випадках присудили четвертування, побиття кием, вигнання з міста. І тільки в одному випадку звільнили від покарання через заступництво «зацних осіб»⁹.

Задokumentованих зізнань про звалтування збереглося дуже мало. Справа у тому, що далеко не всі жертви насильників наважувалися звернутися до суду,

⁵ *Popiolek B.* Przemoc domowa w Polsce w pierwszej połowie XVIII w. w świetle ksiąg sądowych // *Studia ofiarowane prof. Ryszardowi Szczygłowi w 70-lecie urodzin.* Pod red. A. Sochackiej i P. Jusiaka. – Lublin, 2014. – S. 978-990.

⁶ *Lacour E.* Faces of Violence Revisited. A Typology of Violence in Early Modern Rural Germany // *Journal of Social History.* – 2001. – R. 34/3. – P. 649-667; *Hurl-Eamon J.* Domestic Violence Prosecuted: Women Bindung over Their Husbands for Assault at Westminster Quarter Sessions, 1685–1720 // *Journal of Family History.* – 2001, 26, nr 4. – P. 435-454; *Eodem.* Gender and petty violence in London, 1680–1720. – Ohio, 2005.

⁷ *Popiolek B.* Przemoc domowa w Polsce... – S. 981. Там же див. посилання на іншу літ-ру.

⁸ Див., напр.: *Karpiński A.* Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII w. – Warszawa, 1995. – S. 40; *Kracik J., Rożek M.* Gwałt i jego konsekwencje // *Hultaje, złoczyńcy, wszetecznicze w dawnym Krakowie.* – Kraków, 2010. – S. 136.

⁹ *Kamler M.* Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (w świetle ksiąg sądowych miejskich). – Warszawa, 2010. – S. 405.

побоюючись помсти, залякувань, переслідувань і т.п. Часто жінки просто соромилися приходити до суду, або не могли довести сліди злочину, погоджувалися на відкуп, у більшості випадків це відбувалося через брак свідків. Дослідники зазначають, що в польських містах четверта частина усіх зґвалтувань відбувалася в будинках працедавців або в господарях під час нічлігів¹⁰. Багато зґвалтувань відбувалося поза містом, у місцях, де потенційний гвалтівник зустрічав або підстерігав свою жертву – на дорогах, полях, луках. Звичайно, траплялися випадки, коли після скоєння злочину, гвалтівник вбивав свою жертву, щоб приховати сліди злочину. Чимало подібних злочинів траплялося під час наїздів і нападів на будинки. Часто їх ініціаторами виступали шляхтичі, які почувалися безкарно в містах, незважаючи на те, що іноді підпадали під суди і несли усю відповідальність за свої вчинки. Подібним чином поводитися жовніри та інші представники військового стану, для яких насильство було звичним і вважалося буденним явищем.

Побиття, зґвалтування і вбивства жінок

Шляхетське свавілля нерідко ставало причиною порушення «посполитого» спокою в містах. Наїзди і грабунки супроводжувалися гвалтами і насильствами над жінками. 27 вересня 1566 р. володимирські райці Григорій Кунахович, Андрій Іванович Волос і Василь Капля від імені всього поспільства подали скаргу до Луцького гродського суду на шляхтича Прокопа Волчковича Хмелевського, який, проїжджаючи через місто Володимир систематично чинив їм «гвалты, втиски и шкоды непомерные». Так, у середу 25 вересня пізно увечері він, маючи з собою кільканадцять озброєних осіб, наїхав на дім міщанина Івана Полхова під час його відсутності вдома. Але оскільки двері будинку виявилися заміщеними, нападник наказав своїм слугам «кийми и сокирами двери и окна сенные и съветличные повыбивати и повырубовати». Вдершись у будинок, нападники знайшли у світлиці дружину господаря – літню жінку – «Марушу невѣсту в лѣтехъ побылую», яку «окрутно збил змордовал и зранил», «пошарпал» одяг, що був на ній, «у светлицы водлуг мысли и воли своее кгвалтъ чинил». Після цього нападники пограбували чимало речей господарів¹¹.

Жертвами нападників ставали і неповнолітні дівчата. Насильників не зупиняв дитячий вік чи неповноліття жертв. Так, 2 березня 1603 р. луцькі райці від імені всього поспільства занесли скаргу на ярославицьких підданих – Васька Костевича, Миська Трухоновича та інших їхніх помічників. Останні 31 лютого на Троїцькій вулиці напали на місцевих міщан – Савулу Шевця та дівчинку Тетяну Савковну («дивочку лит не мающую»), яку «барзо шкодливе рострутили». Постраждалих знайшли ледве живими. Нападники також вчинили й інші злочини: побили ще двох міщан і пограбували в них гроші – всього 11 злотих. Возний, який оглядав місце злочину, засвідчив побої: у шевця Вакули «всього

¹⁰ Ibid. – S. 291.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (тут і далі по тексту використано матеріали цього архіву – ЦДІАУК). Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 399 зв.

шкодливе спухлого», а у дівчинки «также велми спухлое и ноги обеде и плечи поламаные попухлые»¹².

25 вересня 1631 р. возний Іван Городиський записав зізнання у суді, занотувавши факт смерті неповнолітньої дівчинки Гальшки, яку застрелив з пістолету шляхтич Ян Поплавський. Вбивство сталося 22 вересня, коли нападник «зваду учинивши, през двери през перс правую пострелил и замордовал» дочку «славетної» міщанки Анни, вдови маляра Матиша Ясінського. Тіло вбитої дівчинки возний тричі «обводал» і проголосив голосно ім'я вбивці: коли виносили з дому, перед замком і біля домініканського костелу при похованні¹³.

Іноді дії нападників супроводжувалися злочинами сексуального характеру. 11 лютого 1567 р. писар м. Торчин Миколай Угринович від імені вїта Мацея Яцковського та всього поспільства вніс скаргу про те, що за кілька днів до того жовніри роти князя Миколая Збараського, а саме – Данило Костюшкович з товаришами, Бернатом, Ярошем, Гедзинським та іншими, «взявши перед себе умысл злий, наполнившися своволне а непристойное мысли», приїхали до Торчина у недільний торговий день. Спершу вони зустріли кременецького вїта Матиса Гришковського, якого на ринку «збили, змордували», після цього «окрутне зранили» ще кількох осіб, похапали у торговців пиво, не заплативши за нього. А на останок, «полнячи грех содомський, своволне а явне, не паметаючи на Бога и хрестянство свое, творили и две невѣсти почтивых квалтовне з места взяли и з собою повели»¹⁴. В чому полягав «грїх содомський», писар не уточнював.

5 червня 1580 р. торчинський намісник Петро Доброницький вніс скаргу до луцького гроду про те, що двома днями раніше пан Петро Русин, товариш роти королівського ротмістра Дениска, наслав кількох своїх слуг на дім торчинського райці Василя Пінчука. За відсутності господаря «в дому челед его белую, то ест две жонки, служебницы жоны его, на имя Настю а Хиньку сромотне а усиствомъ до невстыдливого квалту и учинку нечистого примусили, и з ними ся сромотне обходили». Торчинський намісник від імені райці просив Петра Русина, аби він вчинив на своїх слуг «справедливість», але той «упорне без жадное слушное причины и вымовы учинити не хотелъ, але оныхъ слуг своих заступил и с права звель, которых есми сам очевисте передъ паномъ Валерианомъ Пудловскимъ, поручником роты его млсти пна Дениска, в тысячи золотых полских до sprawy приручил»¹⁵.

7 червня 1580 р. луцька міщанка Тетяна Вигурина, дружина фурмана Грицька Вигури, «обтяжливе и плачливе» поскаржилася до суду на зем'янина Луцького повіту Ждана Івановича Білостоцького за жорстоке звалтування. Міщанка везла на продаж у с. Вигуричі чотири бочки меду и пива, яке, продавши, поїхала далі, а саме до маєтку панів Білостоцьких Городища і зупинилася у будинку підданої пана Яцька Білостоцького – Єзкової вдови. 5 червня Ждан

¹² Ф. 25, оп. 1, спр. 67, арк. 166 зв.–167.

¹³ Ф. 25, оп. 1, спр. 179, арк. 179-179 зв.

¹⁴ Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 71 зв.

¹⁵ Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 621 зв.–622.

Білостоцький, «вземши предь себе неслухный а непристойный умысль», зібрався зі своїми слугами та підданими і вчинив напад на будинок, де знаходилася скаржниця. Нападники побили міщанку, забрали у неї 70 грошів литовських, барило меду і, що найжахливіше, вчинили групове зґвалтування. Так, зі слів потерпілої, спочатку над нею поглумився сам пан Білостоцький, а потім наказав те саме вчинити своїм слугам:

«...самую невѣсту цнотливую, в законе светомъ мальженскомъ з мужомъ моимъ помененымъ Грицкомъ от давного часу мешкающею, кгвальтовъне самъ панъ Жданъ изъ слугами своими похъвативъши и до дому своего тамъ же в Городищу приведши, усилствомъ згвальтил и непочтиве а нерядне надо мною, невѣстою почтъивою, мужнею жоною, злое предсявзятъе и неповѣстяжъную злую волю свою усильне кгвалтомъ пополнил. И мало на томъ маючи, еще мя на посмевиско свое, а на болшую соромуто мою слугамъ своим, которымъ я именъ ани прозвискъ не вѣдаю, на тот злый и непочтивый, и соромотный учинок самъ подал, и онымъ мене кгвалтовати а злый невчтивый учинок тот такъ, яко самъ надо мною польнити допустил и дозволил»¹⁶.

На жаль невідомо, чим закінчилася ця справа, але можемо припустити, що шляхтичі залишилися безкарними (як і у багатьох інших подібних випадках). 26 липня 1584 р. у мастку князя Станіслава Радзивіла с. Воля Олицька слуга князя Юрія Чорторийського пан Іван Олешеньський пограбував «гостинний дім» Бакейця і зґвалтував там заміжню жінку Анну¹⁷.

Під час судового засідання в луцькому гроді 4 липня 1613 р. піддана Жидичинського монастиря з с. Рокині на ім'я Вовдя, заміжня жінка, поскаржилася на шляхтича Ошмянського повіту Олександра Юзефовича, який вдерся до її будинку, де застав її «хорою белую голову учтивую и оной гвалт и усилство учинил», про що вона одразу розповіла своїм сусідам і «знаки кгвалту оказала». Під час судового слідства з'ясувалося, що обвинувачений у зґвалтуванні служив жовніром у конфедератському війську в Луцьку при Миколаєві Древинському і вже кілька років поспіль вважався «банітом», був навіть засуджений на смерть за побиття і ножове поранення пані Богданової Четвертенської Чернявської. Син потерпілої показав у суді текст декрету головного трибунальського суду 1601 р. про те, що той зловмисник має бути скараний на горло. Однак оскаржений не визнавав своєї провини і відкинув усі звинувачення щодо зґвалтування, але міщанка Вовдя присягнула зі свідками («браласе до присяженя на том гвалте своим»). Винуватець намагався подати апеляцію до трибунальського суду, але гродський суд її відхилив. Окрім того, потерпілі вимагали «екзекуции водле декрету трибунальського». В результаті гродський суд постановив покарати обвинуваченого «на горло» і відіслав на екзекуцію до луцького міського уряду, яку мали виконати наступного дня¹⁸.

¹⁶ Там само. – Арк. 629-630.

¹⁷ Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 558.

¹⁸ Ф. 25, оп. 1, спр. 96, арк. 357-358.

Рідкісними можна вважати такі злочини, як убивства чоловіками своїх дружин, за що зловмисникові загрожувала смертна кара. Підтвердженням тому є вироки міського суду, внесені до т. зв. «чорної» книги Дубенського магістрату. 1719 року у міському суді Дубна розглядалася справа про вбивство Яном Броварником своєї дружини. Свідки і мати потерпілої засвідчили у суді, що чоловік і раніше відзначався жорстокістю у ставленні до дружини. В день убивства за дочку пробувала заступитися мати – Олена Степанова, на яку зять накинувся з кулаками. У суді потерпіла продемонструвала сліди побиття кием над ліктем. Інші свідки нагадали, що попередню дружину Ян Броварник теж убив, але, як видається, тоді йому вдалося уникнути покарання¹⁹.

18 квітня того ж року у дубенському суді в присутності вїйта Исидора Антонія Смешковського розглядалася справа убивці дружини і дітей Опанаса Головина, який походив із білоруського міста Пружани, що на Берестейщині. Під час воєн середини XVII – початку XVIII ст. його рідне місто зазнало сильних руйнувань, кількість житлових будинків у ньому зменшилась у п'ять разів²⁰, що, очевидно, змусило його шукати кращої долі в інших місцях. Опанас подався на Волинь, а саме – до села Дядковичі, що на Рівненщині, і там одружився. Три роки він заробляв на життя наймитуванням, поневіряючись по чужих хатах («*promiędzy ludźmi tulając*»), після чого у другій половині лютого вирішив переїхати до білоруського містечка Ляховичі. Зі слів самого обвинуваченого, по дорозі туди він із вагітною дружиною і однорічним сином зупинилися у придорожній корчмі. Маленька дитина була хвора і батько купив за 1 гріш горілки, щоб її натерти і таким чином зігріти. Пробувши деякий час у корчмі, родина у зимову морозну ніч вирушила в дорогу. Пройшовши півмілі, вони сильно змерзли і, щоб зігрітися, вирішили розвести багаття подалі від дороги. Дружина погодувала дитину груддю і залишила під кущем, а сама пішла з чоловіком назбирати гілок для багаття. Повернувшись, вони виявили, що дитина мертва. У розпачі жінка почала голосно кричати і звинувачувати у всьому чоловіка, зокрема у тому, що вони дарма пішли з корчми. Тоді розгніваний чоловік ударив жінку кием у скроню, від чого вона впала на землю і одразу померла. Просидівши цілу ніч біля трупів, Опанас подався до села Коршів і найнявся на службу до солтиса.

Суд, зваживши на те, що з вини обвинуваченого загинули аж три душі (оскільки дружина була вагітною), присудив йому кару смерті – відрубання голови мечем, а потім розчленування тіла. Шматки тіла мали залишити при дорозі у чотирьох місцях. Екзекуцію призначили на 21 квітня 1719 р. Того дня до судової ізби прийшли цехові зі зброєю, які провели злочинця на місце покарання, де на нього вже чекав кат. Так сталося, що кат схибив і розсік тільки третину шиї. Згідно з законом, священики не дозволили його добивати, а передали на лікування цирульників. Утім, проживши ще два тижні, Опанас Головин помер своєю смертю.

¹⁹ Ф. 33, оп. 1, спр. 8, арк. 60 зв.

²⁰ https://be.wikipedia.org/wiki/Горад_Пружаны

П'янство і насильство над жінками

У всі часи чимало злочинів і переступів скоювали в стані алкогольного сп'яніння. Розпивання міцних напоїв у корчмах, сидіння на «бесідах» нерідко було чи не єдиною розвагою для багатьох пересічних осіб. П'янство було не тільки джерелом злочинів і порушення суспільного порядку, а й передусім позначалося на матеріальному добробуті тих, хто ним зловживав. П'яниці часто записували на дружин свої борги, або брали у кредит алкогольні напої, що, звісно, не сприяло зміцненню сімейних стосунків. Гродські та міські книги зберегли багато таких свідчень. Так, 1 листопада 1566 р. луцький міський писар Богуш Ванкович поскаржився до гродського суду на місцевих євреїв – Іллю та Шлема, які напідпитку «наїхали» на ринковій площі на торговців рибою та інших осіб, завдавши їм важких тілесних травм. Серед потерпілих виявилася і сестра писаря:

«...опившиися горелки, почали дей по месту коньми з возы порожними гонит, [...] и в тот дей час конем покрутили и забили окрутне сестру мою на имя Милуху Ванковну, и, потрутивши, возом переехали через нее, иж ли живую zostавили, при которомъ дей потрученю и забитью шкоды ей немалые стали».

Брат потерпілої подав скаргу спочатку до в'їтівського суду, яку прийняв луцький лентвіт Станіслав Романовський, а потім прийшов до замку і «оповедал» підпискові замку Григорію Трушевичу «о збите, гвалты и шкоды свое и сестры своее, которые на тот час от жидов ся стали»²¹.

5 березня 1576 р. Василь Холоневський подав скаргу на урядника волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського Флоріана Кендкравського, який 4 березня, «упившиися на беседе ув Ощове» у пана Станіслава Защинського, приїхав уночі зі своїми слугами до корчми у Холоневі, що належала скаржникові, де влаштував п'яний дебош, побив його слуг і порозганяв усіх постояльців, які не заплатили за випиті напої. Але нападники на тому не зупинилися: вони схопили піддану скаржника й повезли із собою до двору Холоневського, де всю ніч глумились над нею:

«...в той корчми моей подданную мою именем Верку, невѣсту почтывую, мощно кгвалтомъ самъ с помочниками своими взявши и до двора пана своего Холоневского отвезши, там же ее без жадное литости а баченья хрестиянского, яко доброму не пристояло, усилством згвалтиль и через усю ночь у себе мел».

Жертва нападників голосно кричала, намагаючись привернути до себе увагу людей, але дарма:

«которая будучи такъ од него злого чоловѣка посилованая, кгвалту ачь волала, нижли люди, будучи устрашоными а розогнаными, в час

²¹ Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 458-458 зв.

ночьный ни кто на квалт не прибежъ, але она дня нинешнього, дати вышъшей писаное, скоро одно од него волна была пуцона, тотъ квалт свой людем добрымъ сторонньим оповедала и осветчила»²².

Прикладом руйнування родини, морального падіння чоловіків може бути історія дубенської міщанки Настасії Синицької. З її тестаменту, складеного 15 лютого 1660 р., дізнаємося про те, що вона тричі виходила заміж. Після смерті першого чоловіка їй дістався будинок із ділянкою, другого – фільварок, півволоки поля і сад. Третій шлюб для неї став фатальним, оскільки останній чоловік Данило Синицький виявився п'яницею і пропив частину маєтності своєї дружини, заставив євреям чимало її речей і ті гроші теж пропив. Можемо припустити, що саме він був винен у смерті дружини, адже Настасія з розпачем оповіла у своєму тестаменті про деякі обставини співжиття з чоловіком:

«...Znowu drugim razem nastąpił po mnie, abym dała poszwę, któremu gdym nie chciała dać, tedy mało mnie nie zabił, musiała do tegoż Żyda ponieść, wzięłam na nie złoty. Sarafan u Iwana Kuszniirza staroświecki łuński w zł. dwudziestu, drugi sarafan także łuński za napój oddał Szłomie Markowiczowi Żydowi, leźnik za napój Illi Żydowi oddał, ... i cokolwiek w zastawie ieno iest, wszystko ten Daniło Sinicki poprzepiiał».

Усю свою маєтність тестаторка відписала єдиній дочці від першого шлюбу Тетяні і застерегла чоловіка, аби він не претендував на спадок, а після її смерті викупив у євреїв заставлені речі і віддав дочці²³.

Згвалтування неповнолітніх дівчат

14 червня 1622 р. луцький вірменин Андрій Ганусович поскаржився до суду на «нияхихся» Скринського і Маневського, які 13 червня о 3 годині ночі зі своїми помічниками у кількості 10 осіб зі зброєю напали на його будинок, що на вул. Вірменській поблизу костелу Св. Якуба, вирубали двері і вдерлися до світлиці, зв'язали господаря дому і погрожували йому «утятем шиї і спаленем дому» у випадку, якщо він буде кричати і кликати на допомогу. У той час інші товариші Скринського в будинку «жаковали и дивку уцтвивую, вихованьку мою именем Оксюту, которуюмъ я взял мисто дитяти у добрых родичов ее, яко чужоземец, не маючи приятелей и кривныхъ своих близших болшей, оную помененую дивку, препомневши боязни Божее и скрокгости правное, на таковых квалтовников учиненное, нашедши ее в коморе, заткавши хусткою губу такъ же в том дому ее зквалтовали, и непристойне паствилися якъ хотили». При цьому нападники пограбували немало речей господаря. Після цього злочину Скринський утік з міста, а його поплічник Маневський наважився «з карабином и з шаблею голою знову в ноч годин три» прийти до постраждалого і повернув йому позолочений пояс, але при цьому «знову грозил забитем и спаленем миста,

²² Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 57 зв.–58.

²³ Ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 154 зв.–155 зв.

абы тоє речи на ных не висладоваль». Цю розмову почули сусіди і покликали на допомогу міську сторожу, яка на той час була при брамах і прибігла разом із гайдуками. Їм вдалося піймати злочинця на гарячому – затримати разом із поясом. Возний генерал Криштоф Озембловський огледів місце злочину і засвідчив у суді, що бачив «знаки гвалту у помененоє дивки Оксюты», а також оповів про обставини затримання злочинця, який був «з лицем» доставлений до замку²⁴.

Резонансна справа розглядалася у Луцькому гродському суді 4 серпня 1670 р. з ініціативи дідичного луцького війта Матвія Рогозинського, який подав до суду скаргу на Олександра Домбровського у справі про згвалтування 8-літньої дівчинки. 30 червня 1670 р. війт відступив частину маєтності Костюхновка, що дісталася йому по смерті його дружини Катерини Загоровської, Олександрові Домбровському. Останній покликав до свого двору вдову Гапку і її дочку – 8-літню Вувдю, а потім наказав своєму слугі Григорію Карабановичу випхати за двері матір, а дівчинку залишив у себе на цілу ніч і знущався з неї, чинячи огидні речі:

«...a córke jej sam w izbie nieprzystojnym cielesności uczynkiem, przez noc u siebie trzymając, sprofanował, i iedyną jej szczęście na ohide panienstwa ubogiej sieroty a serdeczny nigdy nie utulony žal macierzyński».

Після цього дівчинка кілька тижнів приходила до тями. Справа не залишилася непоміченою. Наступного дня возний генерал Ян Дворецький, прибувши до Костюхновки, засвідчив, що 31 березня, тобто наступного дня після скоєння злочину, він у присутності двох свідків – шляхетних Яна Стрисєвського і Федора Жданського – бачив згвалтовану дівчинку, хвору і запухлу, а також криваву на ній кошулю, яку представив у суді. Коли возний спитав у постраждалої, хто заподіяв той «незбожний» вчинок, вона, плачучи, повідомила, що то був пан Домбровський²⁵. Обвинувачений під час розгляду справи у гродському суді 31 грудня 1670 р. пробував перенести її до трибунальського суду (і тим самим затягнути вирішення), але гродський суд апеляції не дозволив²⁶. Тоді головний обвинувачений Домбровський перекав усю провину на свого челядника Григорія Карабановича, який підтвердив провину в суді. Розпочалася нова справа, уже по звинуваченню челядника, під час якої судді, вислухавши контрверсії обох сторін, передали справу до Люблінського трибуналу²⁷.

Шокуюча справа про згвалтування неповнолітньої своїм рідним батьком розглядалася у магістратському суді Дубна і була записана до спеціальної т.зв. «чорної», тобто кримінальної книги. 28 жовтня 1696 р. Гаврило Кирильчук, прийшовши з корчми до дому вночі, здійняв галас і почав кликати свою дружину Параску. Перелякана жінка втекла з дому і сховалася. Не знайшовши дружини, Гаврило схопив свою 13-літню дочку Палажку, замкнув в ізбі і почав

²⁴ Ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 348-349.

²⁵ Ф. 25, оп. 1, спр. 328, арк. 176 зв.–177.

²⁶ Ф. 25, оп. 1, спр. 331, арк. 656 зв.–657.

²⁷ Там само. – Арк. 677 зв.–678.

їй погрожувати позбавленням життя, примушуючи до статевого акту («do wszetecznego począł groźbą namawiać i przymuszać uczynku porubstwa»). Перелякана дівчина пручалася і не хотіла підкорятися батькові, волаючи до кривдника: «Гатейку, батейку, я твоя дочка, а ти – мій батьку, змилуйся, не роби того, побійся Бога, аби тебе не забив марно, і мене не приводь до неслави і світської соромоти»^{*}.

Однак Гаврило не хотів нічого чути, повалив дочку за піччю і здійснив над нею наругу:

«...i gdy się onemu nie dawała, poczoł jej w oko palcem kręcić, a potem i w same przyrodzone skrite białogłowskie miejsce palec wcisnowszy, gwałtem niemiłosiernie rodzdarł, i swój nieprzystojny popełnił i wykonał uczynek wszetecznie porubstwa»²⁸.

Тим часом на крик дівчини прибіг сусід Мануйло, якому перестрашена дівчина про все розповіла. Кривдник, намагаючись приховати сліди злочину, здер із дочки закривавлену сукню і почав вимагати, аби вона її негайно випрала, та гнав її голою по воду. Коли ж вона відмовилася, він сам почав прати, але сліди все одно лишилися. Справа врешті дійшла до суду. 9 листопада 1696 р. на судовому засіданні стали чотири свідки. Перший – сусід Мануйло з с. Івань – під присягою визнав, що 28 жовтня, коли сталося зґвалтування, дружина обвинуваченого Параска прибігла до його дому і почала голосно кричати, що її чоловік гвалтує їхню 13-літню дочку. Однак він тому не повірив. У той же час Кирилиха, мачуха Гаврила, також почала кричати про гвалт, після чого Мануйло пішов до їхнього будинку і побачив закривавлену Палажку, яка з плачем нарікала на батька.

Другий свідок Грицько Чуприй з с. Івань, присягнувши, визнав, що тієї ночі, коли сталося зґвалтування, дочка обвинуваченого прибігла до нього і розповіла, що батько позбавив її цноти. Свідок бачив сліди злочину: «którą dziewczynę widział i oglądał koszulę i samą krwią płynioną i skrite miejsce pudenda niesłychanie rozdarł».

Третій свідок теж після виконання присяги визнав, що тієї ночі дівчина прибігла до нього і з плачем розповіла, наголошуючи на тому, що її власний батько поведився з нею як тиран: «iż ojciec jej własny zgwałcił onę i uczynek wszeteczny z nią uczynił po sodomsku nie jako ojciec, ale jako tyran».

Четвертий свідок Федір Тетеря під присягою розповів, що бачив тієї ночі Палажку, на якій була закривавлена сукня, а також її «роздерті приховані місця». Свідок додав, що Гаврило має бути скараний на горло, оскільки не тільки вчинив кримінал, зґвалтувавши дочку, але і перед тим зґвалтував заміжно жінку Іваниху, чому Федір був свідком. Суд призначив комісію для огляду статевих органів дівчини («do oglądania miejsc skritich przyrodzonych tej zgwałconej przez ojca dziewczyny») у складі чотирьох жінок, які «добре на тому зналися»: 30-літньої Тетяни Омельчихи, дубенської міщанки, 40-літньої Насті

^{*} Переклад наш.

²⁸ Ф. 33, оп. 1, спр. 8, арк. 36-38.

Вашухи, жительки з юридики дубенського пробоща, 40-літньої Марушки Ігнатики з Мирогощ, та Ганушки Мацихи, дубенської міщанки. Оглянувши потерпілу, вони під присягою підтвердили у суді факт позбавлення дівчини цноти. Після цього дочка з матір'ю під присягою визнали, що гвалтівник давно мав непристойний умисл щодо Палажки і до того ж «бавився чужолозством» з різними жінками. Від імені всієї громади у вищезазначеній справі присягнули кілька осіб: Павло Ратчина, Лесько Щерба, Антон Тригуб, Іван Дехно, Кондрат син Яроша, Лесько Войтков, Грицько Кузька, Левко Новак і Мартин Кунцовий. Міський уряд записав усі зізнання свідків і видав у цій справі випис із «чорних» книг, засвідчений підписами міських урядників і міською печаткою Дубна, аби того злочинця «привели до «подальшого правового розсудку», що означало скарати «на горло»²⁹.

* * *

Наведені приклади свідчать про низький соціальний статус жінок плебейського походження у ранньомодерному соціумі. Найчастіше в джерелах згадується про подружню зраду і розпусту, однак трапляються й випадки звалтувань і вбивств жінок, навіть неповнолітніх дівчат. Звичайно такі переступи і злочини не толерувалися і засуджувалися суспільством, суворо каралися світською та церковною владою, тим не менше це не рятувало жінок від агресії шляхтичів-гвалтівників, які у більшості випадків залишалися безкарними. Алкоголь часто був тим чинником, що штовхав на скоєння різноманітних злочинів, у тому числі – до насильства над жінками. Окремою дослідницькою проблемою є насилля в родині і, зокрема, над неповнолітніми дітьми. Історики відзначають глибоке закорінення примусу в загальній культурі повсякдення, де широко побутувало фізичне насилля, що застосовувалося з метою дисциплінування, виховання, або досягнення інших користей. На жаль, обмаль збережених документальних свідчень не дає можливості дослідити всю масштабність окреслених проблем та підтвердити тезу про те, що насилля над жінками було нормою подружніх стосунків у міщанських родинях ранньомодерної Волині.

РЕЗЮМЕ

Наталія Білоус

НАСИЛЬСТВО НАД ЖІНКАМИ: СЮЖЕТИ З МІЩАНСЬКОГО І СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ ВОЛИНІ XVI – ПОЧАТКУ XVIII ст.

На прикладі актів із судових книг ранньомодерної Волині показано, що насильство над жінками – побиття, звалтування, а часом і вбивства – були елементом повсякдення. Кидається в очі низький правовий і соціальний статус жінок плебейського походження і майже повна безкарність шляхти і жовнірів,

²⁹ Там само.

які чинили такі переступи. Іноді жертвами кривдників ставали неповнолітні дівчата. Чимало злочинів і переступів скоювали у стані алкогольного сп'яніння. Обмаль документальних джерел не дає можливості дослідити усю масштабність даних проблем.

Ключові слова: насильство, злочин, згвалтування жінки, неповнолітні, міський соціум, Волинь, XVI–XVII ст.

Наталія Белоус

НАСИЛИЕ НАД ЖЕНЩИНАМИ: СЮЖЕТЫ ИЗ МЕЩАНСКОЙ И КРЕСТЬЯНСКОЙ ПОВСЕДНЕВНОСТИ ВОЛЫНИ XVI – НАЧАЛА XVIII в.

На примере актов из судебных книг Волини раннего нового времени показано, что насилие над женщинами – избиения, изнасилования, а иногда и убийства – были элементом повседневной жизни. Бросается в глаза низкий правовой и социальный статус женщин плебейского происхождения и почти полная безнаказанность шляхты и жолнеров, которые чинили эти злодеяния. Иногда жертвами преступников ставали несовершеннолетние девушки. Много преступлений совершалось в состоянии алкогольного опьянения. Недостаточное количество документальных источников не дает возможности исследовать всю масштабность этих проблем.

Ключевые слова: насилие, преступление, изнасилование женщины, несовершеннолетние, городской социум, Волинь, XVI–XVII вв.

Natalia Bilous

VIOLENCE AGAINST WOMEN: SET PIECES FROM VOLHYNIAN URBAN AND RURAL QUOTIDIAN LIFE, XVI – EARLY XVIII CENTURIES

Early modern Volhynian court records attest that violence against women (beatings, rapes, occasionally murder) were a constant element of the daily life. The low legal and social standing of the women of the lower classes allowed gentry and soldiers to commit such crimes with almost total impunity. Occasionally even underage girls fell victim to them. Many crimes and offenses were committed in the state of alcohol inebriation. The paucity of sources precludes any estimate of the full scope of the issue.

Keywords: violence, rape, underage, urban communities, Volhynia, XVI–XVII centuries.

УДК 396:343.54:94(477.8)''16''

Марія Гарасимчук

СПРАВИ ПРО ЗГВАЛТУВАННЯ ТА ПОЗБАВЛЕННЯ ЦНОТИ В СУДАХ САМБІРСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ XVII ст.

Актові книги як результат функціонування судових інституцій відображають і тогочасний адміністративно-політичний та суспільно-економічний устрій, і окремі аспекти повсякденного життя. Невід'ємною складовою співжиття членів соціуму були різноманітні відступи від норми, не лише у сфері права, а й на рівні звичаїв. Серед них особливе місце займало насильство над особою. Виокремлення актів згвалтувань з-поміж інших актів насильства («гвалту») та їх класифікація як окремого виду злочину тодішніми правниками до сьогодні залишаються дискусійними питаннями¹. При цьому найчастіше дослідники відносять згвалтування жінок до злочинів проти добрих звичаїв та релігії².

Вписи до актових книг з приводу згвалтувань демонструють трактування цього виду злочинів не лише у праві, але й у тогочасній суспільній свідомості. Необхідно відзначити, що судоустрій на теренах Самбірської економії вирізнявся рядом непритаманних для інших регіонів ознак. Найперше, до складу економії входили села, засновані на руському, німецькому та волоському праві. Про провідну роль норм магдебурзького права можемо говорити лише для судочинства у містах – Самборі, Старому Самборі та Старій Солі. Крім цього, вагомою була взаємодія громадської правової системи (уособленням якої виступали зборові суди) із замковою. Судові справи, що провадилися за скаргою про згвалтування, вирізняються суперечливими свідченнями сторін, низкою недомовок та темних місць у розповідях зацікавлених осіб. Необхідно усвідомлювати практичну неможливість встановити фактичний перебіг подій у рамках тогочасного судочинства, а тим паче істориком. Ключовою причиною є змагальний характер судового процесу, відповідно, маємо кардинально протилежні свід-

---

¹ *Вінниченко О.* «Гвалт поневольний»: дві скарги про сексуальне насильство над селянками-підданками 1637 і 1648 рр. // *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична*, 2013. – Вип. 48. – С. 435; *Krawiec A.* *Seksualność w średniowiecznej Polsce.* – Poznań, 2000. – S. 174.

² *Laszewski R.* *Wiejskie prawo karne w Polsce XVII i XVIII w.* – Toruń, 1988. – S. 85; *Його ж.* *Przestępstwa przeciwko religii i dobrym obyczajom w prawie wiejskim Rzeczypospolitej szlacheckiej // Historia prawa. Historia kultury. Liber Memorialis Vitoldo Maisel dedicatus / Red. E. Borkowska-Bagieńska, B. Olszewski.* – Poznań, 1994. – S. 185-191; *Zdrójkowski Z.* *Dawne polskie prawo karne ziemskie od połowy XV do połowy XVIII w.* – Warszawa, 1966. – S. 336.

чення постраждалої та оскаржуваної сторін. При цьому справи про зґвалтування чи позбавлення цноти, як правило, вирізняються відсутністю свідків злочину. Тому в процесі ухвалення вироків судді змушені були зважати на правдоподібність свідчень, репутацію сторін-учасників та наявність у оскаржуваної сторони алібі.

Серед вписів у замкові та жупні актові книги загалом виявлено 8 справ про зґвалтування, які провадилися у суді. Серед них одна справа про спробу зґвалтування, а також справа про розлучення, де шлюб був укладений між жертвою гвалту і винуватцем. У статті будуть детальніше розглянуті 7 із них як найбільш інформативні. Жертвами злочину один раз фігурувала заміжня жінка, один раз – удова, у всіх інших випадках – дівчата. Серед зловмисників³ зустрічаємо жовнірів⁴, ремісника⁵, жителя старосольського передмістя⁶, селянина⁷ та двох осіб без означення їх соціальної приналежності⁸; у двох випадках гвалтівниками були господарі, а насильство чинилося, відповідно, над кухаркою⁹ та служницею¹⁰. У трьох скаргах зазначене місце вчинення гвалту: у полі¹¹, в будинку жертви¹² та на території господарства, де дівчина працювала кухаркою¹³. В інших випадках ця інформація не зазначена¹⁴.

Найменш інформативною і водночас доволі суперечливою є справа доньки Стеця з Дубрівки, яка оскаржила Войцеха Ольбрихцяка у вчиненні гвалту. При цьому не було наведено жодних деталей скоєння злочину. Хлопець відстоював свою непричетність перед замковим судом у місті Самборі 25 лютого 1625 р. і залучив як свідка Федька Пашкового. На вимогу суду обидва присягнули, що «з нею жодного результату» не мали, після чого Войцеха звільнили від обвинувачень, а дівчину оголосили такою, що зберегла свою «цноту та учтивість». Також суд встановив між сторонами мир, за порушення якого була призначена «вина» у 10 гривень; таку ж суму штрафу передбачали й для особи, що дозволила б обмовити «добру славу» дівчини¹⁵. Очевидно, її скарга видалася суду не надто переконливою, до того ж обвинувачений мав свідка та погодився разом із ним присягнути на підтвердження своєї невинуватості. Присяга як спосіб

³ Окремі аспекти суспільного трактування гвалтівників на прикладі ранньомодерної Англії висвітлено у праці: *Walker G. Everyman or a Monster? The rapist in early modern England, c. 1600-1750. // History Workshop Journal 76 (1). – P. 5-31.*

⁴ Наукова бібліотека Львівського національного університету, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф.П. Максименка (далі – НБ ЛНУ, ВР), спр. 544.ІІІ, арк. 53 зв.–54.

⁵ Там само, арк. 104-105.

⁶ Там само, спр. 552.ІІІ, арк. 254.

⁷ Там само, спр. 552.ІІІ, арк. 237-237 зв.

⁸ Там само, спр. 551.ІІІ, арк. 66-66 зв.; спр. 518.ІІІ, арк. 384.

⁹ Там само, арк. 63-63 зв., 82, 84, 97 зв.

¹⁰ Там само, спр. 570.ІІІ, арк. 156-157 зв.

¹¹ НБ ЛНУ, ВР, спр. 551.ІІІ, арк. 66-66 зв.

¹² НБ ЛНУ, ВР, спр. 544.ІІІ, арк. 104-105.

¹³ НБ ЛНУ, ВР, спр. 552.ІІІ, арк. 63-63 зв., 82, 84, 97 зв.

¹⁴ НБ ЛНУ, ВР, спр. 518.ІІІ, арк. 384;

НБ ЛНУ, ВР, спр. 544.ІІІ, арк. 53 зв.–54.;

НБ ЛНУ, ВР, спр. 552.ІІІ, арк. 237-237 зв.

¹⁵ НБ ЛНУ, ВР, спр. 518.ІІІ, арк. 384.

доказу відіграла важливу роль у судовому процесі Речі Посполитої. Уважалося, що неправдиве присягання має накликати на кривоприсяжника Божу кару¹⁶. Судовий декрет, згідно з приписами якого дівчина зберегла цноту, вказує на те, що насправді не було ані зґвалтування, ані будь-яких статевих стосунків між парою. Спосіб завершення справи дозволяє припустити, що мотивами дівчини могли бути прагнення матеріального збагачення, надії на шлюб чи помста через особисту ворожнечу. Враховуючи те, що зізнання про гвалт могло негативно вплинути на її репутацію¹⁷, дівчина дуже ризикувала.

Наступна справа – про зґвалтування Каськи Курядятчиної, мешканки передмістя Старої Солі – містить детальніший опис обставин злочину. Дівчина подала скаргу на свого сусіда Яцька Сімдуха, сина Стецька, до старосольського підстарости та суддів у письмовому вигляді, пояснюючи таку форму соромом та невмінням усно оповісти про свою біду. За її свідченнями, хлопець упродовж трьох років приходив до її дому, вдаючи щирого приятеля та обіцяючи одружитися й бути вірним чоловіком аж до смерті. Вона, вбога сирота без батька, увесь той час відмовляла йому, наголошуючи, що він як ремісник (Яцько був кравцем у Старій Солі) має шукати багатшу наречену, до того ж вона мала ще й негаразди зі здоров'ям. На це Яцько відповідав, що не потребує багатства, а те, що дівчина кульгава, для нього взагалі не має жодного значення. Хлопець усіляко підкреслював свої сильні почуття, які тяжко було стримувати в певних рамках. Каська довший час стояла на своєму, а проте Яцько щоразу дужче «клявся душею і тілом», переконуючи її у своєму бажанні стати її чоловіком. Він почав переслідувати дівчину, чого та дуже остерігалася. Однак Яцько вибрав момент, коли мати, сестра та зять Каськи поїхали до Добромиля, і вночі прийшов до її дому та вломився до світлиці. Побачивши його, дівчина висловила обурення та спробувала вигнати його з дому. Натомість Яцько заприсягся і пообіцяв триматися в рамках пристойності і нічого поганого їй не чинити, проте зрештою таки «наступив гвалтом». Дівчина кричала і кликала на допомогу¹⁸, але сусіди мешкали далеко й її не чули, а сама вона не змогла вирватися від хлопця. Вже опісля гвалту Яцько почав її втішати і просити, аби нікому, навіть матері, не розповідала про те, що трапилося. Він запевняв, що хоче одружитися з Каською, а її розповідь може призвести до скарання його на горло¹⁹, тож йому доведеться тікати. Відповідно, Каська має подбати про себе.

---

¹⁶ Makilla D., Naworski Z. Historia prawa na ziemiach polskich. Polska przedrozbiorowa. Zarys wykładu / D. Makiła. – Toruń, 2000. – S. 153.

¹⁷ Wiślicz T. Kobieta i przemoc w środowisku plebejskim w Rzeczypospolitej czasów Saskich // Między barokiem a oświeceniem. Radości i troski dnia codziennego. – Olsztyn, 2006. – S. 392.

¹⁸ Крик і заклики на допомогу – це один із моментів, на яких потрібно було акцентувати при поданні судової скарги про зґвалтування. У ранньомодерній Англії, крім цього, жертви наголошували на наявності у себе фізичних поранень, розірваному або забрудненому одязі, розкуйовдженому волоссі та спробах вирватися з рук гвалтівника (Walker G. Rape, acquittal and culpability in popular crime reports in England, c. 1670–1750 // Past and Present, 2013. V. 220 (1). P. 135).

¹⁹ Засади міського права справді передбачали смертну кару для гвалтівників (Głowacka-Penczyńska A. Kobieta w małych miastach wielkopolskich w drugiej połowie XVI i w XVII w. – Warszawa, 2010. – S. 136; Kamler M. Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w

Дівчина впродовж тижня хворіла і через сором та віру в обіцянки хлопця нічого не розповідала матері²⁰. Натомість із великим жалем оплакувала ту нещасливу годину, коли повірила обітницям Яцька. Із цих слів випливає, ніби дівчина погодилася на сексуальний зв'язок за умови подальшого одруження. У відповідь на скаргу Яцько на доказ своєї невинуватості подав до суду завіреного печаткою листа (укладений 19 серпня 1649 р.) від пана Вандовського зі свідченнями корчмаря Сенька. Останній розповів, що у свято Петрового пущення (вочевидь малося на увазі свято Св. Апостолів Петра і Павла) до нього прийшов Яцько від Петра Добоша і працював над зимовою сукнею (*kitlicę*) для його дочки. Виконавши замовлення, кравець аж до вечора пив у корчмі разом із Іваном Пшистшиком, а опісля залишився там же на ночівлю. Коли ж корчмар Сенько зранку прийшов вимагати грошей за випитий алкоголь, то застав Яцька сплячого на лаві. Отже, жупний суд Старої Солі²¹ разом із міськими та жупними присяжними своїм декретом наказав Яцькові присягнути на підтвердження своєї непричетності до зґвалтування. Закінчилася справа тим, що звинувачений учинив присягу, а потому його оголосили «вільним»²². Попри доволі детальну розповідь про передумови вчинення злочину скарга Каськи містить недомовки стосовно перебігу самого зґвалтування. Якщо ж дівчина вже наважилася звернутися до судової інстанції, то чому не оприлюднила деталей, які би збільшували її шанси переконати суд? Часті апеляції у самому тексті скарги до обіцянок Яцька одружитися наводять на думку, що початкові інтенції Каськи могли бути пов'язані з бажанням створити сім'ю з обвинуваченим, а до суду вона звернулася після того, як остаточно втратила на це надію. Тут треба наголосити, що дівчина мала фізичні вади та походила з бідної сім'ї, тому через оскарження могла претендувати якщо не на вдале заміжжя, то хоча б на матеріальний зиск. Імовірно Каська розраховувала на підтримку з боку громади та суду, які у випадках зґвалтувань могли підштовхнути гвалтівника до одруження зі своєю жертвою²³.

Очевидно, створення подружжя внаслідок зґвалтування трактувалося як специфічний спосіб легітимізації позашлюбних сексуальних зв'язків²⁴, а для жертв гвалтів це було своєрідним способом відновлення репутації в суспільстві. Але тут постає питання про можливість належного і довготривалого існування такого подружнього зв'язку. На території Самбірської економії лише в одному

---

pierwszej połowie XVII w. (w świetle ksiąg sądowych miejskich). – Warszawa, 2010. – S. 405; *Karpiński A.* Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII w. – Warszawa, 1995. – S. 40.

²⁰ Очевидно, що дівчина зволікала із поданням судової скарги. При цьому наголосила, що матір нічого не знала. Згідно з нормами магдебурзького права, таке зволікання передбачало покарання (вигнання) для батьків жертви: *Szczerbicz P.* Speculum Saxonum Albo Prawo Saskie u Maydeburskie porządkiem obiecadła z Lacińskich u Niemieckich exemplarzow zebrane a na Polski ięzyk z pilnością u wiernie przełożone. – Lwów, 1581. – S. 157.

²¹ Йдеться про ієрархічно нищий від замкового суду, розташований у жупі Старої Солі. До його юрисдикції належали найперше мешканці сіл Гвоздецької крайни, а разом з ними і старосольські передміщани. Роботою суду керував місцевий урядник – підзупок.

²² НБ ЛНУ, ВР, спр. 544.III, арк. 104-105.

²³ *Wiślicz T.* Kobieta i przemoc... – S. 394.

²⁴ *Wiślicz T.* Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku. – Wrocław, 2012. – S. 87.

випадку справа про зґвалтування завершилася примусовим укладенням шлюбу. Через тиск з боку духовного та світського урядів Лешко Ралкович одружився з Ганною Білітовною. Цьому передувало подання дівчиною судової скарги зі звинуваченням чоловіка у її зґвалтуванні в полі. Подружжя протрималося чотири роки, але попри всі старання Ганна і Лешко не змогли жити разом. Справу про розлучення розпочав єпископ Копистенський (очевидно, мався на увазі перемишльський єпископ Михайло), але спершу через стан його здоров'я, а потім і смерть вона не була завершена. Тому 9 березня 1610 р. жупний суд Старої Солі доручив священнику (старосольському наміснику) та іншим духовним особам провести розлучення упродовж двох тижнів, керуючись совістю та свідченнями. Попри те, що впис не містив деталей оскарження, факт зґвалтування не викликає сумніву. За те, що Лесько довів справу до кінця (*dostał sprawu do koncza*) поручилися Балко Гречко, Іван Ралків та Сенко Дилик²⁵. Тож у цьому випадку радше йшлося не про розлучення, а про визнання шлюбу недійсним, хоч це й було дуже непростою справою²⁶, адже сакральний подружній зв'язок відповідно до канонічного права вважався нерозривним²⁷. Ймовірно, що головною причиною позитивного вирішення у цій справі виступив примусовий спосіб утворення подружжя, до чого у свій час доклалися духовний та світський суди, які фактично змусили сторони взяти шлюб. Варто також зауважити, що тогочасні справи про розлучення, як правило, завершувалися декретами продовжувати подружнє життя під загрозою грошових стягнень та навіть фізичних покарань у разі спротиву²⁸.

Серед усіх відомих справ про зґвалтування на території економії зустрічається одна, де йдеться про групове зґвалтування одруженої жінки. До уряду в селі Стрілки надійшла скарга від імені Василя Ковалевого та його зґвалтованої дружини Марусі (доньки Лавра Стрибила, підданого з Топільниці). Постраждала сторона оскаржувала Яцька Стрілецького у «наведенні» солдатів (*żołnierze*) із хоругви пана Корнякта. Задля з'ясування обставин стрілецький уряд надіслав свого присяжного Кузьму до місцевого корчмаря (у вписі не вказано його імені). Той розповів, що у його корчмі пили троє жовнірів, а згодом до них приєднався і Яцько Стрілецький, який навіть приводив до товариства музикантів. Добряче напідпитку жовніри попросили, аби Яцько знайшов їм дівку. Той пообіцяв, і не одну. З тим вони всі увечері покинули корчму. Поставши 3 липня 1649 р. перед міським та жупними судами Старої Солі, згаданий присяжний Кузьма та допитаний корчмар повторили ту ж історію. Звинувачений Яцько натомість не подав жодних доказів для спростування своєї вини. Вивчивши обставини справи, суд ухвалив йому покарання – «kaźń» (напевно, ув'язнення), а також задоволення матеріальних шкод потерпілих²⁹. Через лаконічність впису бракує деталей

²⁵ НБ ЛНУ, ВР, спр. 551.III, арк. 66-66 зв.

²⁶ Baranowski B. O hultajach, wiedźmach i wszetecznicach: szkice z obyczajów XVII i XVIII w. – Łódź, 1988. – S. 220.

²⁷ Wiślicz T. Z zagadnień obyczajowości seksualnej chłopów w Polsce XVI–XVIII w. Przyzwolenie i penalizacja // Lud, 2004. – Т. 88. – S. 53.

²⁸ Wiślicz T. Z zagadnień obyczajowości seksualnej... – S. 54.

²⁹ НБ ЛНУ, ВР, спр. 544.III, арк. 53 зв.–54.

розслідування участі жовнірів у цій справі. Невідомо, чому постраждала сторона не скаржилася на безпосередніх винуватців, імовірно, що на момент подання скарги їх у Стрільках уже не було. Тому й оскаржили Яцька – особу, яка «навела» жовнірів, задля отримання бодай матеріального відшкодування³⁰.

Двічі до замкового та жупного судів на території Самбірської економії зі скаргами зверталися жінки, які, за їхніми словами, завагітніли в результаті зґвалтування. Справа Марухни Дихаловної, що розглядалася у кількох судових інстанціях, – яскравий приклад тривалого судового процесу, під час якого сторони подавали кардинально відмінні версії події. Скаржниця Марухна після смерті батька, «працьовитого» старосольського передміщанина Павла Дихалового, мешкала при родичах – «учтивих» Федору (Ференцу) Туці та Павлу Кіцулі. 22 лютого 1681 р. вона подала скаргу на «учтвого» Миколая Фічка, у якого перебувала на службі кухаркою упродовж п'яти років. Миколай був вівтарним халупником і чиншовиком братства Святої Анни при парафіяльному костелі Архангела Михаїла у Старій Солі. Очевидно, братству належав окремих вівтар у костелі³¹, а на його утримання була виділена певна кількість землі із осадниками, які, сплачуючи чинш на користь братства, фактично перебували в становищі підданих і підлягали його юрисдикції.

Згідно з версією жертви, Миколай, забувши про страх перед Богом і правом, зневажаючи засади подружнього життя та не переймаючись наявністю дітей у шлюбі, щоденно її переслідував. Через регулярні намовляння на «неучтивий» вчинок дівчина кілька разів пробувала покинути службу, а одного разу навіть, покинувши службу, впродовж тижня мешкала у Яцька Макаришиного. Проте Миколай звинуватив останнього у відібранні кухарки та почав його переслідувати (в записках не згадується, в чому ж переслідування полягало). Зрештою, дівчина змушена була повернутися на службу до свого кривдника. Після свята Св. Михайла за відсутності господині вона залишилася вдома наодинці з Миколаєм. Під час чищення нею капусти господар відірвав її від справи і зґвалтував (*violentiaq oney uczynił*). Марухна у своїй оповіді не подає деталей злочину та не вказує, що вона кричала і кликала на допомогу. Натомість вона оповіла, що після першого разу господар часто чинив над нею наругу всюди, де її зустрічав: у сінях, в коморі, на горищі, в хліві, стодолі та інших місцях. Викликає подив, що такі регулярні сексуальні стосунки ніхто з мешканців дому, а чи й сама господиня, не помітили. Дівчина просила господаря залишити її у спокої, остереігаючись вагітності, але той у відповідь лише казав: «Мовчи, я вже два роки сплю зі своєю дружиною, а нічого їй не зробив, і тобі нічого не буде, не переживай, я тільки жартую з тобою»³². Коли ж Марухна хотіла розповісти про

³⁰ Через лаконічність аналізованого впису невідомими залишаються обставини та деталі групового зґвалтування. На яскравому прикладі іґвалту Сарі Гріфін із Вустершира (зґвалтована шістьма чоловіками у 1750 р.) бачимо, що такі злочини могли супроводжуватися надзвичайно жорстоким побиттям жертви (*Walker G. Everyman or a Monster?... – P. 24*).

³¹ *Krętosz J. Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV w. do 1772 r. – Lublin, 1986. – S. 286.*

³² «Milcz, ia iuz dwa roki z Zoną swoią sypiam, a nic iey nie zrobiłem, y tobie nic nie będzie nie frasuy się, ia to tylko z tobą zartuję» (НБ ЛНУ, ВР, спр. 552.III, арк. 63).

це все господині чи сусідам, починав їй погрожувати, тому вона й змушена була терпіти. А коли скаржниця, зрозумівши, що вагітна, сказала про це Миколаєві, той відповів: «Дідько тобі дитину зробив, а не я, на шибеницю з моєї хати»³³. Господар її вигнав, позбавивши дівочтва та виставивши на посміх. Остерігаючись людських насмішок, Марухна наважилась зізнатися лише парафіяльному священику. Невідомо, чи дівчина свідомо обрала священика для оскарження дій кривдника, враховуючи факт підданства Миколая братству при парафіяльному костелі, а чи просто звернулася до духовної особи свого храму. Подаючи скаргу до жупного суду, вона обіцяла представити свідчення Воробцевої та інших осіб, які чули, що Миколай обіцяв дати їй корову, 30 золотих та інші речі за нерозголошення його вчинку³⁴.

Зауважуючи той факт, що служниці належали до категорії жінок, які часто ставали жертвами сексуального насильства з боку своїх господарів³⁵, все ж варто звернути увагу на кілька сумнівних моментів у розповіді Марухни. Звичайно всі неточності та недомовки частково можна обґрунтувати важким емоційним та психологічним станом жертви. Проте дивно виглядає те, що своє прохання про припинення інтимних зв'язків вона мотивує лише страхом можливої вагітності. Тож виникає логічне питання: чи звернулася би Марухна до суду, якби не була вагітною?

На вимогу скаржниці до жупного суду Старої Солі 26 лютого 1680 р. викликано трьох свідків. Першим під присягою свідчив передміщанин, «учтивий» Яцько Драпинога. За його версією, Миколай Фічко дуже обурився, дізнавшись, що кухарка поміж людьми розповідала про вагітність від нього. Тому він прийшов до Яцька попросити, аби той поговорив з його служницею і переконав не свідчити безпідставно, виставляючи свого господаря «на людські язика». Той, виконуючи прохання, пішов до дівчини і закликав її не занепащати господаря. Але вона вперто наполягала на своєму, стверджуючи, що завагітніла саме від Миколая. Яцько наголосив на тому, що під час розмови з Марухною не обіцяв їй жодних речей чи грошей. Дівчина ж просила у нього поради, як правильно вчинити у цій ситуації, однак він відповів, що хай робить, як сама знає.

Після цієї розмови пані Воробцева, вийшовши на Ринкову площу, почала розповідати людям про спробу підкупу з боку Миколая. Останній нібито через Яцька обіцяв дати Марухні 100 зол. за відмову від своїх слів. Дівчина мала розповісти, що насправді гвалт над нею по дорозі з млина вчинили жовніри, які ще й дали їй два тинфи. Довідавшись про поширення таких розмов між людьми, оскаржений Миколай попросив Яцька піти з ним до священика, де вже були «вівтарний» вїт Степан, підданий священика Степан та покликаний Воробець з кухаркою Марухною. Священик вимагав від скаржниці не зраджувати совісті і сказати, від кого ж насправді вона завагітніла. Марухна кілька разів наголосила на вагітності саме від господаря. Такою ж була відповідь і на жартівливе

³³ «Didko tobi Dytynu zrobil ne ia, na Szybenycu z chaty moiey» (Там само).

³⁴ Там само.

³⁵ Kamler M. Złoczyńcy... – S. 290-295.

питання вїта, чоґо б вона хотїла як плату за припинення звинувачень Миколая. Вислухавши слова Марухни, присутні розійшлися.

Другий свідок, підданий священика «працьовитий» Гриньо Воробець розповів, що Марухна у нього не мешкала, а лише прийшла до його дружини за його відсутності. Повернувшись із роботи додому, Гриньо побачив Марухну, яка пряла, та спитав про неї у дружини. А потому залишив її працювати, переконаний у тому, що вона пильнує свою «учтивість дівочтва». Згодом до Гриня прийшов сусід Яцько, який почав просити Марухну не брати гріха на душу і не наговорювати на свого господаря, що не відчував за собою жодної вини. За словами свідка, ані Гриньо, ані його дружина під час цієї розмови не чули, щоб Яцько щось пропонував Марухні, а Миколай Фічко сам ніколи до будинку Воробців не приходив. Наступного ранку Гриньо поїхав молотити зерно до Дмитра Лоцькового, де отримав позов від священика із вимогою з'явитися разом із Марухною для дачі свідчень. Відпросившись у свого господаря, Гриньо разом із дівчиною поїхав до священика. А той запитував, на яких умовах і чому дівчина перебуває вдома у Гриня. Тож останній, повернувшись додому, наказав дружині більше у себе Марухни не тримати³⁶.

Розгляд судової справи затягнувся майже на півроку. Кардинально іншу версію подій подав перед жупним судом оскаржений Миколай Фічко 2 липня 1681 р., протестуючи проти безпідставних звинувачень вже згаданого «учтливого» Федора Туці та його родички Марухни. Миколай представляв себе жертвою наклепу, адже насправді він вів належне подружнє життя та ніколи не порушував шлюбних обітниць. Чоловік стверджував, що під час перебування на службі кухарка самовільно полишала дім і часто не ночувала в їхньому будинку. За це господар постійно її сварив і карав, вимагаючи припинити нічні походи. У відповідь, образившись на господаря, дівчина кілька разів покидала службу та була відсутня тижнями, а по поверненні на будь-які докори казала: «Що кому до того, де я була. Там була, де мені потрібно»³⁷. Бачачи такий непослух та побоюючись сорому для свого дому, Миколай запросив до себе передміщан Старої Солі, дядька дівчини, «учтливий» Павла Кіцулю та присяжного, «учтливий» Миколая Смолу. Нарікаючи на нецнотливу поведінку Марухни й оповівши про її відсутність ночами, Миколай запропонував Кіцулі забрати племінницю зі служби, але той відмовився. А після подання Марухною скарги про вагітність Кіцуля і Туця без жодних доказів почали звинувачувати Миколая і звернулися до вівтарного суду як до першої судової інстанції для розслідування справи. Очевидно, під вівтарним судом мався на увазі суд самого братства і парафіяльного священика костелу Св. Архангела Михаїла. Більше того, до справи залучено і підстаросту Старої Солі Францішка Хойнацького, що вказує на тісну співпрацю між духовним та світськими судами при розгляді справ про зґвалтування. Вівтарний суд, вислухавши контрверсії сторін, вирішив відкласти справу для провадження подальшого розслідування.

³⁶ НБ ЛНУ, ВР, спр. 552.III, арк. 63 зв.–64.

³⁷ «Coz komu do tego gdzie była, tamem była, gdzie mi było potrzeba» (Там само, арк. 82).

Але Павло Кіцуля на цьому не зупинився і подав позов до вищої інстанції – соборного суду (можливо, йдеться про суд єпископа). При цьому він добре розумів, що Миколай як вівтарний підданий підлягав юрисдикції лише вівтарного суду та суду перемишльської консисторії. Сам Фічко твердив, що Павло зрозумів непевність справи племінниці, перестав її підтримувати та просто затягував час. Попри значні фінансові затрати на судовий процес Фічко таки з'явився перед соборним судом, але сам позивач не прибув. Миколай заявив, що Кіцуля навмисно подав скаргу до невідповідної судової інстанції та одразу ж перед соборним судом учинив протестацію. Своєю чергою суд надав йому ремісу (відтермінування) у цій справі до засідання жупного суду Старої Солі. Після повернення Миколай отримав від вівтарного суду, де попередньо вже слухалися контрверсії сторін та свідчення інших осіб, вимогу стати на третій день до суду для слухання декрету. Але Федір Туця попросив відкласти оголошення декрету, бо якраз мав їхати до Варшави. Після повернення він усіяко затягував зі слуханням вироку, а відтермінування справи вимагало від Миколая значних фінансових витрат. Тож уважаючи, що така легковажність заслуговує на покарання, відповідач вирішив подати протестацію не лише щодо свого ославлення, а й про значні грошові витрати через судовий процес³⁸.

На вимогу Ференца Туці 18 липня 1681 р. перед жупним судом свідчила старосольська передміщанка, вдова, «учтива» Катерина Блонарка. Відповідно до магдебурзького права під присягою та піднісши два пальці правої руки до неба, жінка розповіла про розмову зі своєю родичкою Марухною. Катерину покликали як таку, що «тим займається» (можливо, як повитуху). Вона звернулася до Марухни з проханням не вбивати неправдивими свідченнями ані свою, ані дитячу душу, та розповісти всю правду про вагітність. Марухна розпачливо почала клястися і душею, і тілом так, що Катерині страшно про це згадувати, та більше десяти разів повторила, що завагітніла від свого колишнього господаря, якого постійно просила: «Не роби мені пакості, бо колись доведеш до біди»³⁹. Але він наказував їй мовчати і переконував, що не буде жодних наслідків. Марухна стверджувала, що не бажала вступати з ним у статеві стосунки, однак змушена була коритися⁴⁰.

Останній внесений до актової книги впис від 13 жовтня 1681 р. розкриває подальший перебіг подій. Федір Туця вніс протестацію проти згаданого вже Миколая Фічка, Габріеля Лоренцовича (ткач і підданий старосольського священика) та Івана Бренкова із села Гвоздець. Як відомо, справа спочатку точилася перед вівтарним судом братства Св. Анни старосольського костелу Архистратига Михаїла. Пізніше вона таки потрапила на розгляд до перемишльського консисторського суду, котрий ухвалив свій декрет: Миколай мав обрати гідних людей і разом з ними у вівтарі присягнути на підтвердження своєї невинуватості. Однак оскаржений обрав у співприсяжники осіб з недоброю репутацією. Згаданий Габріель раніше перебував у міському ув'язненні за кримінальні

³⁸ Там само, арк. 82-82 зв.

³⁹ «nie czyn mi pakosci, bo mnie kiedy biedą nabawisz» (Там само, арк. 84).

⁴⁰ Там само.

злочини, а Іван перед тим же вівтарним судом колись фігурував як підозрюваний у трьох кримінальних справах. На цій підставі Ф. Туця опротестував чинність присяги Миколая⁴¹. Звичайно, у цій справі дещо дивним виглядає зволікання родича Марухни у вирішенні справи та перенесення її до невідповідної інстанції, однак, цілком імовірно, що якийсь резон він мав. Можливо, затягування справи Федір цілеспрямовано хотів використати для того, аби залагодити ситуацію поза судом. Дивує і тривала мовчанка самої Марухни щодо насильства над нею господаря, однак, можливо, її підлегле становище та страх бути знеславленою змушував її до часу, поки таємне не стало явним, тримати стосунки у секреті.

Подібна до цієї й справа «працьовитої» Таці Курилікової із села Лопушанка, яка завагітніла внаслідок позашлюбних сексуальних стосунків. Один зі свідків охарактеризував її стан таким чином: «Перед цим дівчина, а тепер завитка»⁴². Перед жупним судом Старої Солі Таця стверджувала, що вагітність стала результатом зґвалтування її односельчанином, «працьовитим» Іваном Поканіком. Винуватець, хоч і був одружений, нібито спочатку «звів» її лагідними словами, а потім і погрозами вбити. Іван заперечував свою вину і готовий був присягнути на доведення невинуватості, «як і кожен звинувачений»⁴³. Однак суд відмовив йому в цьому і ухвалив декрет: обвинувачений мав сплатити 6 гривень на користь суду та «заспокоїти» скаржницю. Можливо самим сторонам або близьким до них особам вдалося досягнути компромісу поза судом. Очевидно, що лише вагітність змусила Тацю звернутися до суду, адже факт стосунків із одруженим чоловіком неодмінно позначився б на її репутації та потягнув покаранням для обох сторін (*executia*)⁴⁴. Тож лише опинившись на маргінесі сільського соціуму через вагітність⁴⁵, Таця подала судову скаргу.

Маємо й випадок скарги не на зґвалтування, а на невдалу спробу його здійснити. Жертвою старосольського передміщанина «учтивоого» Гриця Дякуніка ледь не стала «працьовита» вдова Катерина Біловусова. Жінка 18 серпня 1684 р. подала до жупного суду скаргу з описом спроби вчинення над нею гвалту. За її словами, чоловік повалив її на землю і під час оборони поранив (*raz thuczony w kolano*), однак немає жодної згадки про місце злочину. На крик про допомогу прибігла дружина оскарженого і зупинила свого чоловіка. Катерина ж розповіла сусідам та присяжним про злочин лише наступного дня. Треба зауважити, що до справи не додано жодних свідчень дружини оскарженого. Її втручання у справу дозволяє припустити, що домагання Гриця відбувалися неподалік від їхнього дому. Кардинально іншою була версія самого обвинуваченого. Чоловік стверджував, ніби Катерина, перейнявши його увечері біля своїх снопів зі збіжжям (*brogów*), хотіла його спокусити («*gozne okazyie dawala*»). Однак Гриць, не бажаючи порушувати подружніх обітниць, силою відштовхнув від себе жінку, яка натомість сама лягла на землю, бажаючи статевого акту з ним. Врешті

⁴¹ Там само, арк. 97 зв.

⁴² «przed tym dziewczka, a teraz zawitka» (Там само, арк. 237).

⁴³ «yakoż y kazdy winowayca rad by się stego uczynku swego odprzysiądz» (Там само, арк. 237 зв.).

⁴⁴ Там само, арк. 237-237 зв.

⁴⁵ *Wiślicz T. Upodobanie...* – S. 101.

чоловік визнавав факт тілесних ушкоджень, однак твердив, що то трапилося через злість, а не через прагнення тілесного гріха. Жупний суд Старої Солі не повірив словам оскарженого Гриця тому, що той про факт домагання з боку Катерини розповів лише під час судового процесу. Тому за такий свавільний вчинок, що «*kruminałem rącznie*», суд вирішив ув'язнити оскарженого (не вказано конкретних термінів) та призначити сплату «вини» на користь самого суду (10 гривень) та церкви Св. Іллі пророка, розташованої на нижньому старосольському передмісті (3 гривні). Цікаво, що покарання за спробу вчинення гвалту виявилось суворішим, ніж у вищеописаних випадках, де сексуальний контакт відбувся і мав результатом вагітність скаржниць. Можливо, що у попередніх випадках сторонам і суддям передовсім ішлося про встановлення батьківства і забезпечення майбутньої дитини, а не про покарання винуватця. Варто зважати й на можливу упередженість суддів щодо дівчини, яка «дозволила» дошлюбні сексуальні стосунки з одруженим чоловіком, їхня готовність частково покласти відповідальність за те, що трапилося, на саму жертву зґвалтування і таким чином зменшити вину гвалтівника. Цілком імовірно, що судді мали й реальні труднощі у встановленні природи стосунків – як насильства чи результату згоди. Прикметно, що у справі Катерини Біловусової вперше фігурує вимога сплати грошей винуватцем на користь церкви, а це дозволяє трактувати зґвалтування як злочин проти моралі. Міра покарання вказує на те, що домагання Гриця таки підтвердилося. Цікаво, що постраждала не намагалася залучити до судового процесу дружину оскарженого як свідка. Можливо, йшлося про небажання дружини свідчити проти власного чоловіка⁴⁶.

Врешті, постраждала й сама Катерина, якій суд ухвалив сплатити на свою користь 3 гривні «вини» за те, що вона не одразу повідомила про спробу зґвалтування сусідам чи присяжним, а відклала це до наступного дня⁴⁷. Натомість залучення свідків було запорукою доказовості та правдивості поданих оскаржень.

Поряд зі справами, де скаржниці наголошували на зґвалтуванні як злочині, що передбачав застосування примусу до жертви, маємо й п'ять справ, де йшлося про позашлюбні стосунки за взаємною згодою. У трьох випадках про них стало відомо через вагітність жінок. Тож вони зверталися до суду, оскаржуючи партнера у позбавленні цноти («*zbawić wieńca*»⁴⁸, де «*wieniec*» – цнота, або «*prozbawić dziewictwa*»⁴⁹), за що він мав заплатити певну суму⁵⁰ (у наявних прикладах йшлося про 10 гривень), та вимагаючи одноразової виплати на виховання дитини⁵¹. Інколи батько дитини до певної суми грошей мав додати й

---

⁴⁶ Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум. Альманах соціальної історії, 2006. – Вип. 6. – С. 200.

⁴⁷ НБ ЛНУ, ВР, спр. 552.III, арк. 254-255.

⁴⁸ Там само, спр. 544.III, арк. 49, 218 зв.; спр. 553.III, арк. 50.

⁴⁹ НБ ЛНУ, ВР, спр. 518.III, арк. 243.

⁵⁰ *Laszewski R. Wiejskie prawo karne...* – S. 86.

⁵¹ *Ibidem.* – S. 127.

продукти харчування⁵². Томаш Вісльіч припускає існування мовчазної згоди у сільському суспільстві на дошлюбні стосунки при дотриманні певних норм поведінки⁵³. Негаразди розпочиналися лише тоді, коли прямий результат сексуальних зв'язків, тобто вагітність або народження дитини, ставав видимим і явним.

На території Самбірської економії суди змушували чоловіків купувати корову для забезпечення потреб дитини, причому обов'язково зазначалося, що вона має бути не надто старою і в доброму стані⁵⁴. Саме таким чином вирішилася справа мешканців села Стрільбичі Пазі та Федька перед жупним урядом Старої Солі 16 жовтня 1654 р. по звинуваченню дівчиною відповідача в «исзупієнію sobie бєкарта». До участі у розв'язанні складної ситуації були залучені батьки – «працьовиті» Ілько Гомік та Гнат Гегейчик. Уряд з'ясував, що статевий акт відбувся не через гвалт, а за обопільною згодою. Визнаючи Федька батьком дитини, суд зобов'язав його, відповідно до магдебурзького права, одразу сплатити за «вієнієс» 10 гривень⁵⁵. А через шість тижнів після народження дитини він повинен був надати «підходящу для використання» корову. Для сторони, що порушила б умови декрету, передбачалася «вина» у розмірі 10 гривень⁵⁶.

В одному з трьох випадків зустрічаємося з фактом покарання не лише чоловіка, а й жінки, яка вступала в позашлюбний статевий зв'язок, що засвідчує трактування її тогочасним судочинством як співучасниці переступу⁵⁷. Пазя Сечипівова звернулася зі скаргою на Петра, сина Васька Плігича, з яким «вчинила гріх і завагітніла». Від імені хлопця скаргу спростовував батько, стверджуючи, що син не має жодного стосунку до цієї вагітності. Чоловік акцентував увагу суду на тому, що дівчина нікому не розповідала про зв'язок із хлопцем, ані господареві (у нього служив і Петро), який відповідав за належну поведінку слуг⁵⁸, ані жодній із жінок до моменту, поки не довідалася про свою вагітність. Однак Пазя рішуче наполягала на своєму. Вона твердила, що ні з ким іншим попередньо не мала статевого зв'язку, а до близькості з Петром її підштовхнула обіцянка хлопця (ймовірно, йдеться про перспективу одруження). Жупний суд Старої Солі хотів вирішити ситуацію через полюбовне судочинство із залученням приятелів сторін⁵⁹, але згоди дійти не вдалося. Зважаючи на ці

⁵² Baranowski B. Sprawy obyczajowe w sądownictwie wiejskim w Polsce wieku XVII i XVIII. – Łódź, 1955. – S. 72.

⁵³ Wiślicz T. Z zagadnień obyczajowości seksualnej... – S. 44.

⁵⁴ Baranowski B. O hultajach, wiedźmach... – S. 229.

⁵⁵ Це не єдине посилання судів економії на норми магдебурзького права. При розслідуванні справи Марусі Сикилихи із передмістя Старої Солі жупний суд посилається на 38-й артикул магдебурзького права про необхідність наявності доказів для підтвердження скарги стосовно згвалтування (НБ ЛНУ, ВР, спр. 570.III, арк. 156 зв.). Відповідний артикул знаходимо у творі львівського синдика Павла Щербича: *Szczerbicz P. Ivs Mvnicipale. To iest Prawo Mieyskie Maydeburskie nowo z Lacińskiego y z Niemieckiego na Polski język z pilnością y wiernie przelożone.* – Lwów, 1581. – S. 114 [art. XXXVIII].

⁵⁶ НБ ЛНУ, ВР, спр. 544.III, арк. 205 зв.

⁵⁷ Wiślicz T. Z zagadnień obyczajowości seksualnej... – S. 47.

⁵⁸ Wiślicz T. Upodobanie... – S. 62.

⁵⁹ Детальніше про засади полюбовного судочинства див.: *Зазуляк Ю.* Зі спостережень над практикою полюбовного судочинства у Руському воєводстві у XV ст. // *Ruthenica*, 2004. – Т. 3. –

обставини, суд зобов'язав Васька Плітича заплатити від імені сина 20 зол. на виховання дитини. А на Пазю за добровільне вчинення гріха та його приховування чекало покарання «*chłosta*» в жупі⁶⁰. Судовий вирок не містив ані вказівки на термін виконання покарання, ані згадки про кількість ударів. Тож можна лише припустити, що жупний суд дотримувався загальноприйнятих норм⁶¹ стосовно виконання тілесного покарання для вагітної жінки вже після народження дитини. Призначення кари в жупі свідчить про її непублічний характер, що опосередковано вказує на помірну суворість судових вироків⁶².

Як і у справах про зґвалтування, якщо чоловік рішуче заперечував свою причетність до вагітності жінки, а її свідчення видавалися не надто переконливими, суд призначав присягу для обвинуваченого⁶³. Саме так вирішилася справа сина «працьовитого» Васька Волошиніка, звинуваченого у позбавленні цноти (запис справи дуже лаконічний)⁶⁴.

До розгляду звинувачення Пазі Яворської про позбавлення її дівочтва Мацьком Корольовичем 7 грудня 1619 р. замковий суд залучив присяжних. Відповідно до укладеної двосторонньої угоди Мацько виплатив Пазі 5 зол., а дівчина (з братом Стецьком) його квітувала і пообіцяла не перешкоджати одруженню з іншою особою. У випадку подальшого знеславлення Мацька, а чи завдання йому шкоди, на Пазю чекало покарання. Поручителем за сестру виступав її брат Стець Яворський, оскільки Мацько висловив побоювання, що через своє велике бажання з ним одружитися Пазя спробує причарувати його якимсь способом⁶⁵. Такі справи демонструють, з одного боку, досить терпиме ставлення в спільноті до позашлюбних сексуальних зв'язків, адже дівчата, звертаючись до суду, оприямлювали цей факт. Цнота виступала своєрідним товаром, втрату якого можна було відшкодувати матеріально. Можливо, дівчата сподівалися на примус своїх партнерів до одруження, однак процес на позір ініціювався саме як справа про отримання матеріальної винагороди за кривду.

* * *

Найважливішими складовими доказового процесу для постраждалих у справах про зґвалтування дівчат чи жінок виступали крик та заклики на допомогу під час спроби чи акту гвалту, намагання оборонитися та засвідчення факту злочину перед людьми одразу після його скоєння. У разі недотримання цих умов судді ставили під сумнів скарги жертв, а подекуди зволікання із повідомленням про гвалт призводило до покарання самої жінки. Для оскарженої сторони доказом невинуватості передовсім слугували переконливі свідчення, підкріплені визнанням свідків, а також присяга.

С. 186-205; *Domino W.* Sądownictwo polubowne na Rusi w późniejszym średniowieczu. – Lwów, 1938. – 126 s.

⁶⁰ НБ ЛНУ, ВР, спр. 553.III, арк. 3 зв.–4.

⁶¹ *Laszewski R.* Wiejskie prawo karne... – S. 127; *Karpiński A.* Kobieta w mieście polskim... – S. 42.

⁶² *Kamler M.* Złoczyńcy... – S. 424.

⁶³ НБ ЛНУ, ВР, спр. 544.III, арк. 49, 218 зв.

⁶⁴ Там само, арк. 218 зв.

⁶⁵ НБ ЛНУ, ВР, спр. 518.III, арк. 243-243 зв.

Попри суворість правових норм щодо покарання гвалтівників та обізнаність з ними суддів, про що свідчать окремі згадки в судових декретах, в судовій практиці Самбірської економії жодного разу не застосували кари «на горло». Натомість покарання для оскаржених у вчиненні гвалту чоловіків зводилися до грошових стягнень чи, як максимум, до ув'язнення. Враховуючи міру встановлених покарань, можна припустити, що доведений факт згвалтування чи його спроби мали місце лише у трьох (справа про групове згвалтування, уневажнення шлюбу та справа про невдалу спробу гвалту) із окреслених восьми випадків. Попри важливість репутації цнотливої особи для дівчини в тодішньому соціумі, принаймні в одному випадку напевно ідеться про неправдиве звинувачення в згвалтуванні, що можна пояснити прагненням вийти заміж, бажанням матеріальної вигоди та особистою неприязню чи образою. Тож бачимо, що ці спонуки могли виявитися пріоритетнішими для оскаржувачки стосовно підтримання її доброї слави.

Лише в одному випадку, схоже, зустрічаємося з яскравим фактом суспільного контролю за дотриманням сексуальної моралі, яким був примус до укладення шлюбу між гвалтівником та його жертвою. При цьому відсутні згадки про спроби спільноти спонукати батьків майбутньої дитини до шлюбу в результаті вагітності дівчини, що вступала в добровільні дошлюбні сексуальні стосунки.

Не викликає жодного сумніву існування у тогочасному суспільстві дошлюбних статевих зв'язків. При цьому яскравий осуд з боку громадськості вони отримували лише при наявності видимих результатів – вагітності чи народження дітей (три із п'яти зафіксованих випадків). Дві інші справи завершуються судовою ухвалою про присягу відповідача для підтвердження непричетності до обвинувачень та укладенням угоди із залученням присяжних-арбітрів.

Марія Гарасимчук

СПРАВИ ПРО ЗГВАЛТУВАННЯ ТА ПОЗБАВЛЕННЯ ЦНОТИ В СУДАХ САМБІРСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ XVII ст.

Дослідження злочинності дозволяє не лише реконструювати окремі засади судочинства, але й трактувати тогочасні морально-етичні норми. Об'єктом даної публікації стали акти згвалтування, виокремлені з-поміж загального поняття «гвалту» на основі критерію сексуального насильства. Серед вписів у актових книгах за окреслений період виявлено 8 справ про акти згвалтувань, що подекуди вирізняються суперечливими свідченнями та рядом незрозуміlostей у розповідях сторін. Враховуючи умови судових декретів (вирішення більшості наявних справ завершувалося складанням присяг про невинність у злочині, а покарання, які такі мали місце, обмежувалися фінансовими стягненнями, а як максимум – ув'язненням), виглядає, що згвалтування або його спроба мали місце у трьох із усіх наявних випадків.

Ключові слова: Самбірська економія, актові книги, замкові і жупні суди, декрети, злочинність, згвалтування, статеві зв'язки, XVII ст.

Мария Гарасимчук

ДЕЛА ОБ ИЗНАСИЛОВАНИИ И ЛИШЕНИИ ДЕВСТВЕННОСТИ В СУДАХ САМБОРСКОЙ ЭКОНОМИИ XVII ВЕКА

Исследование преступлений позволяет не только реконструировать отдельные части судопроизводства, но и объяснять морально-этические нормы того времени. Объектом данного исследования стали акты об изнасиловании, выделенные среди общего понятия «насилие» на основании критерия сексуального насилия. Среди актов, вписанных в судебные книги за данный период выявлено всего 8 дел о фактах изнасилования, которые отличаются противоречивыми свидетельствами и рядом неясностей в показаниях сторон. Учитывая условия судебных декретов (решения большинства имеющихся дел заканчивалось составлением присяг о невиновности в преступлении, а наказания, которые все же были, ограничивались денежными штрафами, и как максимум – тюремным заключением), похоже, что изнасилование или его попытка могли быть в трех из всех имеющихся случаев.

Ключевые слова: Самборская экономия, актовые книги, замковые и жупные суды, декреты, преступность, изнасилование, половые связи, XVII век.

Mariia Harasymchuk

THE CASES OF RAPE AND LOSS OF VIRGINITY IN THE SAMBIR ECONOMY OF THE 17TH CENTURY

The studies of crimes not only showcase some principles of the justice system, but also show us how to interpret the moral and ethical standards of those days. The present publication delves on rape, distinguished among the other assault cases as sexual abuse. There were about eight rape cases in the court records of the 17th century. The evidence is sometimes conflicting, and there is a number of inconsistencies in the parties' stories. Taking into account the specificity of court decrees (most cases were resolved through taking the oath of innocence, and the punishment, even when it did occur, was limited to fines, or, at most, imprisonment), rape or attempted rape seem to have happened in three of the existing cases.

Keywords: Sambir economy, court records, castle and zhupnyy courts, decrees, crime, rape, sexual intercourse, 17th century.

УДК 396.6:343.54:94(477.8)''1645''

Олексій Вінниченко

ЗГВАЛТУВАННЯ, ВБИВСТВО І ПОГРАБУВАННЯ, А ТАКОЖ ПЕРЕЛЮБ. ІСТОРІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗЛОЧИНУ, ЗДІЙСНЕНОГО ПІД ЛЬВОВОМ У 1645 Р.

Злочинність і кримінальні практики залишаються маловідомою сторінкою в історії українських земель пізньосередньовічного й ранньомодерного часу (як, в значній мірі, й інших періодів). Причини цього є почасти суб'єктивні: українські історики ще тільки при звичаються до тем і методик у галузі мікроісторії чи соціальної антропології. Воліючи займатися соціальними елітами або цілими верствами, дослідники присвячують мало уваги як кримінальним ексцесам, що відбувалися нібито осторонь значущих суспільних процесів, так і різноманітним групам, які перебували на маргінесі тогочасного соціуму і до яких належали й злочинці. Про них частіше говорять крізь призму історії права, законодавства і судочинства чи історії соціальних конфліктів. Відтак більш вдалими у сфері кримінальної історії залишаються популярні твори, орієнтованими на масового читача¹, тоді як в західній історіографії тільки в останні десятиліття вийшла низка монографічних праць з історії злочинності в ранньомодерний час².

Не сприяє вивченню кримінальної історії того часу й об'єктивний стан джерел, якими розпоряджається сучасний історик. На відміну від політичних, публічно-правових чи майнових актів, які продукувались у значній кількості, тривалий час зберігали свою актуальність і, відповідно, краще відклалися в архівах, «кримінальна» документація представлена й збережена однобічно та фрагментарно. Як правило, це судові або інші юридичні матеріали, що, знову ж таки нав'язуючи історикові правовий ракурс дослідження, репрезентують окремі етапи розслідування чи судового розгляду справи про кримінальний злочин: скарга постраждалої сторони, позов, протокол допиту, зізнання свідків, контроверсії сторін у суді, судовий декрет. Але такий повний комплект стосовно

---

¹ Популярний виклад «злочинної» історії Львова від давнини і до початку ХХ ст. див.: *Козицький А., Білостоцький С.* Кримінальний світ старого Львова. – Львів, 2001.

² Див., наприклад, низку праць, присвячених кримінальним сюжетам у ранньомодерній Англії: *Kermode J., Walker G.* Women, Crime and the Courts in Early Modern England. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994; *Gaskill M.* Crime and Mentalities in Early Modern England. Cambridge: Cambridge University Press, 2000; *Walker G.* Crime, Gender and Social Order in Early Modern England. Cambridge: Cambridge University Press, 2003; etc.

одного кримінального злочину рідко коли трапляється дослідникові, зазвичай доводиться мати справу з одним-двома документами, які не дозволяють у повній мірі і достовірно відтворити картину конкретного ексцесу. Якщо для типових і поширених правопорушень їх повторюваність дозволяють створити більш-менш цілісні образи злочину, злочинця і жертви, то у випадку рідкісних злодіянь або таких, що нечасто ставали предметом оскарження й судового втручання (відповідно і документальної фіксації), історик змушений вдаватися до дріб'язкового мікроаналізу, порівнянь та не завжди однозначних аналогій.

До злочинів, що скупі репрезентовані в ранньомодерних джерелах, належать випадки сексуального насильства. Напад на Катажину, який стався під Львовом у 1645 р. і про який ітиметься далі, виявився практично єдиним випадком насильства над жінкою, зафіксованим у «кримінальній» книзі лавничого суду міста Львова, що містить записи за 1598–1600 і 1628–1665 рр. (усього в книзі нараховується 180 вписів)³. Загалом, за підрахунками Анджея Карпінського, на 560 випадків кримінальних правопорушень, відомості про які відклялися у міських кримінальних книгах за кінець XVI і XVII ст., припадає лише сім зґвалтувань⁴, тобто не більше 2%. Така мінімальна присутність згадок про сексуальне насильство у судовому діловодстві не означає, що тоді гвалти над жінками траплялося аж так рідко. Деякі ексцеси набували значного розголосу і, відповідно, більш-менш докладно відображені в джерелах – наприклад, випадок з 1633 р., коли львівський єврей Кельманчик (спільно з двома слугами-християнами) вночі увірвався в будинок на передмісті і зґвалтував дівчину Агнешку⁵. Натомість про інші випадки довідуємося лише завдяки лаконічним згадкам в актах. Приміром у книзі лавничого суду коротко згадано, що за його рішенням 22 травня 1643 р. під тортурами був допитаний якийсь Ян Неофіт, обвинувачений у зґвалтуванні «dziewki sluzebney»⁶.

У тогочасному повсякденні, наскрізь просякнутому різними формами фізичного примусу та застосування сили (та із зовсім відмінним від нинішнього їх сприйняттям), насильство над жінкою не могло обмежуватися поодинокими інцидентами⁷. Йдеться лише про те, що цей вид злочину нечасто ставав предметом судового розгляду чи навіть оскарження⁸. Причини такого стану речей можна дошукуватися не тільки в закономірному небажанні й неспроможності жертв публічно розповідати про вчинене над ними насильство, що властиве для жінок-жертв будь-якої епохи і культури. Маємо справу і зі специфічними

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 52 (Магістрат м. Львова), оп. 2, спр. 302.

⁴ *Karpiński A.* Przestępczość we Lwowie w końcu XVI i w XVII w. // *Przegląd Historyczny.* – Warszawa, 1996. – T. LXXXVII. – Z. 4. – S. 761.

⁵ *Zubryk R.* Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. – Lwów, 1930 [Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod red. prof. Fr. Bujaka. Nr 7]. – S. 239-240.

⁶ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 267, стор. 418.

⁷ *Vigarello G.* Historia gwałtu od XVI do XX w. / Przełożyła A. Leyk. – Warszawa, 2010. – S. 14-16, 19, 52-57 etc.

⁸ *Вінниченко О.* «Гвалт поневольний»: дві скарги про сексуальне насильство над селянками-підданками 1637 і 1648 рр. // *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична.* – Львів, 2013. Вип. 48 / За ред. Р. Сіромського. – С. 435-451.

оцінкою й трактуванням сексуального насильства ранньомодерною людиною, яка часто-густо не виокремлювала цей злочин від різних форм фізичного насильства або розглядала його в контексті інших кримінальних переступів. Саме так сталося й у випадку нещасної Катажини.

Із кількох записів у міських книгах маємо таку інформацію про обставини нападу⁹. У «святковий» понеділок – йшлося про понеділок у тижні після свята Божого Тіла (так званій Октаві), який того року припав на 19 червня – виходець зі села Рожанка (Ружанка), що під містечком Кросно¹⁰, Якуб Зембка зустрів у Львові дівчину Катажину. Вона збиралася йти до сусіднього з містом села Лисиничі і Якуб рушив разом із нею. Опліч вони пройшли чималу частину шляху, аж доки не опинилися у безлюдному місці, на лісній луці коло Гестковської пасіки під лісом. Тут Якуб підступно напав на Катажину і спробував її згвалтувати, але дівчина всіляко опиралася. Роз'ятрений її спротивом нападник витягнув ножа і перерізав нещасній горло. Щойно здійснений кривавий вчинок не перешкодив вбивці вчинити ще один злочин: він обібрав свою жертву, знявши з її мертвого тіла сукню та забравши 15 грошей, що знайшлися в зарізаній. Тіло Якуб залишив на місці злочину, а вкрадені речі заніс «на окописько»¹¹.

Чутка про вбивство поширилась містом, і Якуба невдовзі було схоплено. Можна припустити, що саме речі¹² жертви вказали на нього як на вбивцю. Вже в п'ятницю 23 червня Софія Островська, тітка вбитої з підльвівського села Винники, оскаржила його перед гайним (кримінальним) лавничим судом¹³. Підозрюваний зізнався, що в стані сп'яніння зарізав дівчину, однак твердив, що насправді вони затрималися в дорозі, бо він не хотів йти далі (з нею?), а вона сама намагалася звабити його, що речі з її тіла зняв, аби їх не забрав хтось інший. Під

⁹ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 267, стор. 349-352, 388-390; спр. 302, стор. 219-223.

¹⁰ Очевидно, йшлося про с. Ружанка (Różanka), яке знаходилось у Пільзненському пов. Сандомирського воев. на північний захід від Стжижова, межувало із селами Завадка, Гродзісько, Неводна і Шуфнарова (Atlas historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI w. – Warszawa, 1993. Cz. 1: Mapy, plany. Mapa 1: Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI w. (mapa główna). Część południowa; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1888. T. IX. S. 854-855). Нині належить до Стжижовського повіту Підкарпатського воеводства. Така доволі умовна локалізація «з-під Кросна» (до Ружанки від нього бл. 25 км на північ, а від Львова майже 170 км на захід навпростець) напевно відображала просторові уявлення львівських урядників про терени за західною межею Руського воев.

¹¹ Окописьком називали єврейський цвинтар, що знаходився на території Краківського передмістя, на лівому березі Полтви біля вул. Клепарівської (Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – Л., 2006. С. 105, 120). Очевидно Якуб і Ядвіга мешкали поблизу нього.

¹² За рекомендаціями правника Б. Гроїцького, знайдені речі вбитої людини, спроба їх продати або передача їх для переховування вказували на причетність до злочину і, за відсутності слухних пояснень, давали підстави відразу відправити підозрювану особу на допит із застосуванням тортур ([Groicki B.] Ten Postepok wybran iest z Praw Cesarskich... – Kraków, 1582. K. VIII [Art. VI]).

¹³ Про основні етапи розгляду кримінальних справ лавничим судом міста Львова у ранньомодерний час див.: Білостоцький С. Провадження в кримінальних справах у Львівському лавничому суді XVI–XVIII ст. // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. 1998. Вип. 33. – С. 80-85. Про функціонування кримінальних судів у Польському королівстві (у т.ч. й у його «українській» частині) загалом див.: Pitaszek M. W poszukiwaniu prawdy. O działalności sądów kryminalnych w Koronie XVI–XVIII w. // Przegląd Historyczny. 1998. – T. LXXXIX. – Z. 3. – S. 361-381.

час подальшого допиту він вказав на свою співмешканку Ядвігу (зі с. Нижня Лука¹⁴), з якою, незважаючи на її заміжний стан, він мешкав упродовж останніх півроку. За словами Якуба, саме вона наказала йому вбити Катажину з ненависті й страху, що він може взяти собі дівчину за дружину. Після допиту Якуба ув'язнили¹⁵.

У понеділок 26 червня обвинувачений знову постав перед судом і його повторно допитали. Він підтвердив, що вбив дівчину й пограбував її тіло, і вказав на Ядвігу, яка ненавиділа Катажину та наказала йому її вбити. Але цього разу також додав, що дівчина сама хотіла його зарізати, поки він спав, тож він убив її, боронячи власне життя. Судді постановили взяти Якуба на тортури, а Ядвігу ув'язнити¹⁶.

Наступного дня, у вівторок 27 червня Якуба допитали із застосуванням тортур. Він підтвердив попередні зізнання, але змінив свої свідчення щодо Ядвіги. Тепер обвинувачений стверджував, що вона не казала йому вбивати Катажину, а лише обібрати, та й то він напевно не знав, чи то не був жарт. Свої попередні свідчення Якуб пояснював тим, що від страху не усвідомлював, що говорив, тепер же не хоче брати гріха на свою душу, оскільки Ядвіга не знала ані про вбивство, ані про вкрадені речі. Те саме Якуб повторив¹⁷ під час очної ставки з Ядвігою. Далі Якуб стверджував, що Ядвіга забороняла йому одружуватися й мала намір побити одну дівку, до якої він залицявся «на окопиську». Ядвіга своєю чергою заявила, що почала співмешкання з Якубом від біди, бо її бив чоловік¹⁸.

Після допиту під тортурами суд зважив на наступні факти і слова сторін¹⁹:

- обвинувачена твердо заперечувала свою причетність до вбивства Катажини;
- обвинувачений і перед, і під час тортур твердив, що обвинувачена наказала йому обібрати вбиту;
- обвинувачена довго жила з обвинуваченим в адюльтері і не розкалася;
- обвинувачена ненавиділа жінок, до яких залицявся обвинувачений, забороняла йому женитися, налаштувала його на вбивство Катажини;
- коли в місті стало відомо про вбивство, вони говорили про пограбування (через лаконічність запису не зовсім зрозуміло сенс цього моменту, можливо судді акцентували на корисливому мотиві – убивстві з метою пограбування).

---

¹⁴ Зважаючи на той факт, що Якуб «увів» свою коханку від чоловіка, мусило йтися про населений пункт, який знаходився відносно недалеко його рідного села. Можливо малося на увазі с. Нижня Лука (Niżna Łąka), розташоване на лівому березі річки Ясьолка за 8 км на південь від Кросна (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... 1886. T. VII. – S. 169; Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi: «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej / Oprac. A. Jabłonowski. – Warszawa; Wiedeń, 1899–1904. Karta 4). Нині належить до Кросненського пов. Підкарпатського воєв.

¹⁵ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 307, стор. 342-343.

¹⁶ Там само, спр. 307, стор. 348-349.

¹⁷ Відповідно до права і звичаю, львівський лавничий суд практикував повторний (вже після проведення над ним тортур) допит злочинця, запитуючи його чи він добровільно підтверджує свої зізнання, виголошені під час катування (Там само, спр. 267, стор. 419).

¹⁸ Там само, спр. 307, стор. 349-350.

¹⁹ Там само, спр. 307, стор. 350.

Черговий допит у справі про вбивство Катажини відбувся в середу 28 червня. Цього разу тортурам було піддано Ядвігу. Якуб сказав їй: «Пам'ятаєш, коли мені наказала обібрати», – однак обвинувачена не підтвердила цього ані перед, ані під час тортур над нею²⁰. На цьому слідство завершилося. Двома днями пізніше, у п'ятницю 30 червня, якраз перед оголошенням вироку Якуб Зємба уклав короткий заповіт (*testament*), яким записав своє рухоме майно (одяг, побутові речі) на міський шпиталь Св. Станіслава. Після засвідчення своєї останньої волі засуджений ще раз наголосив, що Ядвіга ні в чому не винна, не казала вбивати дівчину, а лише пограбувати її²¹.

Того ж дня гайний суд виніс вирок Якубу Зємбці (*док. 1*). Судді визнали його винним у чотирьох злочинах, зокрема у тому, що він: «увів» дружину від чоловіка, чим зневажив таїнство шлюбу, і як перелюбник тривалий час жив у тяжкому гріху; гвалтовно напав на дівочу чистоту, чим образив Божий маєстат; жорстоко й підступно «не як людину, але як бидло якесь» зарізав жертву; поглумився над тілом убитої, обібравши й роздягнувши його. За визначенням суддів, Якуб був перелюбником, гвалтівником, вбивцею і грабіжником. Оскільки за кожен із цих злочинів підсудний заслуговував на кару смерті, суд не зважив на його прохання про ласку та милосердя, відтак засудив до страти. Спершу кат мав засудженого перед ганебним стовпом (*preg*) перший раз шарпнути гарячими кліщами, вивести з міста і за брамою шарпнути другий раз, а потім відвезти на місце злочину і там четвертувати, розрізавши ножем на чотири частини, та повісити на палях²².

Невдовзі вирок було виконано²³, принаймні у декреті щодо Ядвіги, який було видано 8 липня, Якуб вже названий небіжчиком. Присуд стосовно його співмешканки суд ухвалив тижнем пізніше (*док. 2*), очевидно судді не поспішали приймати остаточне рішення або не квапилися його оприлюднювати. Зрештою на тлі страти Якуба вирок Ядвізі виявився дуже поблажливим. Суд врахував, що, незважаючи на попередні оскарження, вона твердо витримала тортури і не зізналася у своїй причетності до вбивства. З новими обвинуваченнями проти неї після 23 червня до суду сторона позивача не зверталася, тож суд дозволив їй довести свою невинуватість тілесною присягою²⁴. Відтак єдиним злочином

²⁰ Там само, спр. 307, стор. 353-354.

²¹ Там само, спр. 267, стор. 349; спр. 307, стор. 354.

²² Там само, спр. 267, стор. 349-352; спр. 302, стор. 219-221.

²³ За Б. Гроїцьким страта мала відбуватися на третій день після винесення вироку ([*Groicki B.*] *Tęp Postępek wybran iest z Praw Cesarskich...* К. XXVIII [Art. XLIX]). Укладення Якубом тестаменту, що мало б статися безпосередньо перед смертю, у даному випадку не може служити хронологічним орієнтиром. Згідно з трактуванням того ж Б. Гроїцького, засудженому до смертної кари не дозволялося укладати заповіт (*Groicki B.* *Tytuły Prawa Maydeburskiego do Porządku y do Artukółów...* – Kraków, 1573. К. 127 v.), тож він міг оформити свою останню волю лише до винесення вироку.

²⁴ Про функції особистої (інакше «тілесної»), тобто на розп'ятті як символи Тіла Христового) присяги в тогочасному судовому процесі див.: *Balzer O. Przewód sądowy polski w zarysie* (Wykład uniwersytecki). – Lwów, 1935 [Studja nad Historją Prawa Polskiego. Т. XV. Z. 1]. – S. 152-168. Стосовно практики її застосування, щоправда не в міських судах (і певне підсумування літератури з цього питання), див.: *Moniuszko A. Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad*

Ядвіги став її піврічний перелюб, за що їй також загрожувала смертна кара. Однак право оскаржувати жінку у цьому злочині суд визнав за її чоловіком, який не став обвинувачувати свою невірну дружину. Відтак суд наказав Ядвізі назавжди залишити місто й околиці та ніколи не повертатися під страхом смерті. Після оголошення судового декрету Ядвіга, стоячи на колінах і приклавши два пальці *ad Sacra*, склала присягу: «На вбивство тої дівки Якуба Зембку не намовляла, приводу не дала для вбивства і, коли він вбивав її, грабувати не казала. Так мені Пане Боже допоможи і його мука свята»²⁵. Очевидно по тому Ядвігу звільнили і вона покинула Львів, можливо справді вирушила до чоловіка, як їй і наказали судді.

* * *

Незважаючи на малоінформативність відомостей, наведених у судових записах (почасти чернеткових, тому лаконічних і неясних) про обставини самого злочину, привертають увагу деякі його аспекти, а також нюанси у розгляді кримінальної справи:

Жертва була молодою, бо в усіх випадках згадується як «дівка», хоча напевно тут маємо вказівку не лише на її вік (одного разу вона навіть названа «дитиною», хіба що то випадкова описка писаря?), але й на статус незаміжньої. Чоловіка вона однозначно не мала, але й не згадано, чиєю донькою була, хоч при ідентифікації молодих людей це було типовим для тогочасних повсякденних і ділових практик. Можливо, її батько не був мешканцем Львова й околиць (відповідно його ім'я було незнане або нічого не значило для міських урядників), можливо, батька взагалі не було (якщо дівчина була нешлюбною дитиною), або, що більш вірогідно, батьки на той час уже були покійні. Недаремно позивачем виступила тітка (сестра матері) жертви, яка, очевидно, і опікувалася Катажиною. Ймовірно, іншої рідні в неї не було, бо перевага в ініціюванні судового процесу надавалася родичам чоловічої статі, але такого не знайшлось (принаймні у Львові й поблизу міста). Недаремно позивача при розгляді справи представляв міський інстигатор, виконуючи роль публічного оскаржувача²⁶.

Злочинець мав, очевидно, невисокий статус у тогочасному соціумі, жодного разу до нього не застосовано якогось із епітетів, що ними в тогочасному діловодстві позначали приналежність до стану чи соціальної групи. З іншого боку, Якуб не належав до маргінесу тогочасного суспільства, до таких званих «людей люзних», які найчастіше і творили кримінальне середовище. Вказується про походження із с. Рожанка (очевидно за його власним зізнанням), а називання

---

przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI st. // Соціум. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 361-372.

²⁵ ЦДАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 267, стор. 388-390; спр. 302, стор. 221-223; спр. 307, стор. 370-371.

²⁶ У функції міського інстигатора входило позивання, публічне оскарження, а також слідчі дії у справах про порушення законів та моралі; у 1641–1645 рр. цю посаду у Львові обіймав Войцех Слоньчевський (*Капраль М.* Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів мардебурзького права) // УІЖ. 2006. – № 5. – С. 125; *Kapral M.* Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII w. – Toruń, 2008. – S. 32, 355, 409).

Якуба не тільки на ім'я, але й на прізвище/прізвисько, як і згадка про його вдівство, опосередковано свідчать, що йшлося не про молодого чоловіка, а про селянина-господаря, голову сім'ї і власника господарства, становище якого, очевидно, похитнули смерть дружини і лиха вдача. Не став він і випадковим злочинцем, бо обрав свою жертву цілеспрямовано. У декреті говориться, що він вистежив Катажину в місті, але тут мався на увазі не пошук випадкової жертви, як може видатися на перший погляд, а спланованість злочину. Якуб був знайомий з Катажиною, бо невідомо вони спільно вийшли з міста і пройшли частину дороги. Про це ж промовляють і малозрозумілі заяви злочинця, що Катажина чи то зваблювала його, чи то погрожувала його життю, і початкові свідчення про участь Ядвіги у підготовці нападу.

Риторика, що її використали міські судді у своїх вироках, на перший погляд виглядає типовою для подібних кримінальних справ про вбивства, насильство й злодійство, тобто формалізованою. Як переконаний А. Карпінський, власне наводячи для прикладу цитату з вироку Якубу Зембці, деталізовані й образні описи страти, що чекала на засуджених злочинців, вміщувалися в судові декрети з роз'яснювально-попереджувальною метою²⁷. Вироки вочевидь оголошувалися публічно та своєю промовистістю мали обґрунтовувати жорстокість і, водночас, запобігати аналогічним злочинам. Тому при описуванні тих чи тих аспектів тогочасних кримінальних злочинів судді зверталися до характерних фраз і виразів, почасти черпаючи їх із тогочасних юридичних трактатів²⁸, однак не можна вважати їх повністю позбавленими реального підґрунтя. Так, за словами про зрадницьке/підступне поводження Якуба із своєю жертвою проглядається існування певних взаємовідносин між ними – якщо тільки цей пасаж у вироку не зумовила наявність у злочинця при собі ножа, що судді могли розцінити як свідчення його злого умислу від самого початку. Відтак низка подібних моментів у декретах дозволяють розмірковувати про передумови й обставини злочину.

Натомість суд не вдавався в деталі злочинів (принаймні їх в судових записах бракує), зокрема, стосовно тієї обставини, чи відбулося зґвалтування, чи ні. Можливо це було обумовлено тим, що сексуальні відносини належали до «гріховних» і тому табуїзованих тем, або тим, що Якуб сам зізнався у зґвалтуванні і його слова не потребували підтвердження додатковими доказами. Так чи інакше, з судового декрету, який вочевидь базувався на розповіді самого злочинця, неясно, чи насильство відбулося, лише говориться, що дівчина пручалася, тому нападник і вбив її.

Причини й мотиви. Пояснення Якуба на одному з перших допитів, що він зарівав дівчину через стан сп'яніння, можна трактувати по-різному. Справді, чимало злочинів у ранньомодерний час (як і в будь-яку епоху) здійснювали особи в нетверезому стані, однак тогочасні суди, зокрема в містах Польського

²⁷ *Karpiński A. Przestępczość we Lwowie...* – S. 765.

²⁸ До таких елементів, що були запозичені з правових посібників, зокрема належить фраза «in confessum, nullae iudicis partes sunt, nisi in condemnando» (див., наприклад: *D. Arismini Tepati, J.C. Lanceani. Compendium Decisionum Et Variarum Sententiarum Juris Canonici, Civilis Et Criminalis, In Tres Partes distributum. Vratislaviae Silesiorum, 1682.* – S. 346 [Tit. CXCV, Cap. I]).

королівства²⁹, не брали до уваги цього факту, караючи захмелілих злочинців так само, як і тверезих. Навряд чи Якуб був настільки напідпитку, що не усвідомлював своїх дій. Невідомо, де почали свою спільну подорож Якуб і Катажина (загалом відстань від середмістя Львова до Лисинич становить близько 7 кілометрів), але мусили пройти спільно чималу частину шляху, перш ніж дістатися безлюдного місця. Малоімовірно, що після кількох пройдених кілометрів чоловік, навіть якщо і добряче випив перед тим, залишався геть нетверезим (хіба що пив дорогою?). З іншого боку, Якуб міг справді бути напідпитку під час вбивства, тож, протверезівши, згодом усвідомити скоєне та відчутти розкаяння. Відповідно, перед судом він згадав про свій стан сп'яніння, намагаючись хоч якось виправдати/пояснити свій вчинок. На користь того, що розкаяння таки відбулося, свідчить і відсутність з боку Якуба жодних спроб заперечити свою причетність до вбивства (лише намагання применшити свою провину), і його тестамент³⁰, яким він заповів усе своє рухоме майно на міський шпиталь Св. Станіслава³¹.

²⁹ Kamler M. Złoczyńcy. Przestępczość w Koronie w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII w. (w świetle ksiąg sądowych miejskich). – Warszawa, 2010. – S. 392.

³⁰ У тогочасній практиці кримінальних судів термін *testamentum* (Wstęp // Regestr złoczyńców grodu sanockiego 1554–1638 / Wydał O. Balzer. Lwów, 1891. S. 13) вживався для означення остаточних зізнань засудженого до страти злочинця, в яких той розповідав про вчинені ним злочини, спільників та місцезнаходження вкраденого тощо. Згодом такі зізнання використовували для виявлення й оскарження інших злочинців та повернення пограбованим власникам їх майна (приклади подібних свідчень, названих тестаменами, див.: Regestr złoczyńców grodu sanockiego... Nr 1-22, 24-31, 33-41, 45-53, 55-62, 64-78, 87, 95, 98, 99, 102, 103, 112, 114, 119, 154, 155; Acta maleficorum Wisniciae. Księga złoczyńców sądu kryminalnego w Wiśniczu (1629–1665) / Oprac. W. Uruszczak. – Kraków, 2003. – S. 151-152; Księga kryminalna miasta Krakowa z lat 1554–1625 / Oprac. W. Uruszczak, M. Mikula, A. Karbawicz. – Kraków, 2013. – S. 116-119 [Nr 57], 134-137 [Nr 63], 280-281 [Nr 124], 304-305 [Nr 134], 314-317 [Nr 137], 370-373 [Nr 174], 480-483 [Nr 241], 504-505 [Nr 253], etc.). Однак у випадку Якуба Зембки йшлося таки про заповіт, у якому він розпоряджався власними речами. Єдиною ознакою, що дозволяла б віднести його тестамент до кримінальних зізнань, була наведена наприкінці впису фраза: «що Ядвіга невинна нічого, не наказувала вбивати, тільки обібрати ту дівку». Але, на відміну від тестаменту, поданого у писаному вигляді (*in scripto*), заяву щодо своєї коханки Якуб виголосив усно (*dixit*), тож її не слід вважати частиною акту останньої волі (ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 267, стор. 349). Так чи інакше, заповіт Якуба не було вписано у львівську тестаментову книгу, до якої вносились акти останньої волі мешканців Львова, датовані 1645 р. (Там само, спр. 341, стор. 134-187).

³¹ Заклад при костелі Св. Станіслава був одним з трьох міських шпиталів (зокрема, у ньому розміщувався лепрозорій), знаходився на Краківському передмісті, в районі суч. вул. Тиктора, Наливайка і Фурманської (загальний огляд відомостей про шпиталь див.: Потімко О. Шпиталі Львова XIV–XVIII ст. (Історіографічні спостереження) // Записки НТШ. – Львів, 2006. Т. ССІІ. – С. 240-246). Заповідання засудженим свого майна саме на цей шпиталь ймовірно обумовлювалось певними особистими кореляціями: Якуб (чи хтось з його близьких) міг колись знайти притулок / лікуватися в шпиталі або проживати на території його юридики. З іншого боку, не слід виключати, що раніше Якуб не мав жодного стосунку до шпиталю, а його остання воля стала свого роду спротивом соціального (шпиталь опікувався неімущими) або – з огляду на вирок міського суду – антимагістратського спрямування. Кількома роками раніше трапився конфлікт між міською владою та населенням юридики шпиталю Св. Станіслава, яке не визнавало юрисдикційної зверхності магістрату над собою й опиралося спробам накинути її. У 1643 р. навіть дійшло до збройної сутички між жителями юридики і бурмістерськими ціпаками та тривалого судового процесу по тому, в ході якого двоє учасників бійки були засуджені міським кримінальним судом до смертної

Час та місце. У записах не було зазначено, о котрій годині чи, принаймні, в яку частину доби стався злочин, однак, очевидно, що йшлося про другу половину дня. Навряд чи Катажина вирушила в дорогу в ранкову годину, а її вбивця ще з ночі або вже від ранку перебував напідпитку, зрештою у свідченнях Якуба нечітко згадано якийсь сон (можливо пообідній). Іншим хронологічним моментом, що міг «спричинитися» до вчинення злочину, став «неспокійний» для міста тиждень, на який припали не тільки два святкові дні Святої Трійці (неділя, 11 червня) та Божого Тіла (четвер, 15 червня), але й прибуття нового львівського старости Анджея Мнішка (у вівторок 13 червня він урочисто склав присягу³²) та пов'язані з цим церемонії; можливо тоді ж до міста приїхав і новий католицький архієпископ Миколай Кросновський, номінований 12 червня³³. Не виключено, що святковий ажіотаж та присутність багатьох людей у Львові справили збудливу дію на Якуба чи створили сприятливі умови для його задумів, зрештою, ймовірно, що і присутність у місті чи пересування його околицями Катажини також були пов'язані із цими подіями.

Натомість місце злочину – луку в безлюдному місці під лісом – можна вважати «класичним» для зґвалтувань у ранньомодерний період. Тогочасні гвалтівники часто реалізовували свої злочинні наміри поза межами міста, на шляхах, полях чи луках, де випадково натрапляли чи чатували на свою жертву, або, як у випадку з Катажиною, йшли за нею, поки не доходили до зручного й безлюдного місця³⁴.

Співучасниця. Тогочасні кримінальні злочинці, потрапивши під судове слідство, зазвичай намагалися применшити свою відповідальність, тому стверджували, що їм наказали, їх намовили чи найняли вчинити злочин³⁵. Тому спроба Якуба показати себе лише зняряддям у руках коханки, яка нібито спонукала до вбивства, видається цілком закономірною, зрештою обвинувачений згодом сам відмовився від цієї частини своїх свідчень. Натомість вперте наполягання оскарженого на тому, що саме Ядвіга наказала йому пограбувати/роздягнути дівчину, на перший погляд здається дивним – зокрема вже після того, як вбивця відкликав оскарження її у намовлянні до вбивства. Ці його слова вже ніяк не могли покращити його власну долю, але могли суттєво зашкодити Ядвізі, тобто Якубу не йшлося, аби повністю вигородити свою коханку. Він продовжував повто-

---

кари і звільнені лише за королівським декретом (Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст. Зб. док. / Під ред. Я.П. Кіся. – Л., 1961. – С. 266-283 [№ 88-90]). Тож не виключено, що засуджений до страти Зембка, відписуючи свої речі шпиталеві, прагнув передати їх інституції, непідконтрольній чи навіть «опозиційній» магістратові. Зрештою можливо, що похованням тіл страчених (для суспільства відлучених так само, як і прокажених) у Львові займалися саме працівники цього шпиталю.

³² Новий староста склав присягу в присутності понад 40 сенаторів, урядників, духовних осіб та шляхтичів (ЦДАУЛ, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 396, стор. 1-4).

³³ *Вінниченко О.* Повсякденне й надзвичайне в міському житті Львова середини XVII ст. очима міських регентів (на підставі щоденників 1645–1648 pp.) // *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta / Red. K. Karolczak i Ł.T. Sroka.* – Kraków, 2014. Т. IX: *Życie codzienne miasta.* – S. 46, 48.

³⁴ *Kamler M.* *Złoczyńcy...* – S. 293.

³⁵ *Pilaszek M.* *W poszukiwaniu prawdy...* – S. 365-366.

рювати цю частину своїх свідчень, хоч у певний момент, як видається, вже сам став сумніватися, чи Ядвіга говорила йому це всерйоз, чи жартома. Складається враження, що в цьому Якуб не кривив душею і справді перед обличчям смерті не бажав брати на своє сумління неправди. Відтак Ядвіга таки мусила його заохочувати до пограбування дівчини, але що саме стояло за цим? Судячи з тестаменту, Якуб не був аж такою незаможною особою, щоб не могли купити для своєї коханки речі, відповідні тим, які він зняв з Катажини. Схоже, що йшлося про свідомісний символізм: роздягання вбитої дівчини можна трактувати як спробу вкрасти її вроду, оскільки для тогочасної людини тілесна привабливість часто ототожнювалася не з гарною зовнішністю, а з красивими речами. Тим більше, що таке сприйняття дозволяло приховати інтерес саме до «гріховного» тіла та давало можливість висловлювати його вголос: приміром, говорячи про гарні черевики на дівчині, чоловік міг мати на увазі привабливість її ніг³⁶.

Оскільки Якуб не намагався заперечувати свою провину судове розслідування справи фактично звелось до з'ясування ступеня співучасті чи причетності його коханки Ядвіги. Тут належить розмежовувати ті злочини, які здійснив Якуб: 1) невідомо, чи Ядвіга наказувала йому вбити Катажину, але й не можна виключати, що таки навмисно чи спересердя на «невірного» коханця висловлювала думку про «усунення» дівчини; 2) поза сумнівами, Ядвіга не стала би наказувати йому гвалтувати дівчину, тут проявились інтереси й ініціатива самого Якуба, що могли виникнути і з його «хтивості», і з уявної чи дійсної симпатії, і з намагання вивищитися над «жінкою» (виходячи з його неоднозначних стосунків з Ядвігою, про що далі); 3) зі слів Якуба виникає велика ймовірність того, що до пограбування його таки спонукала Ядвіга, зацікавлена чи то у речах Катажини, чи то у псуванні її «вроди» та погіршенні її можливих стосунків із Якубом. Але так чи інакше мусимо рахуватися з тим, що Ядвіга відкинула свою причетність до вбивства і пограбування навіть під тортурами та не побоялася присягнути у цьому Божим ім'ям.

Маємо також зважати, що в парі Якуб і Ядвіга саме остання виглядає «сильнішою» її частиною. Всупереч твердженням про її викрадення від законного чоловіка, саме Ядвіга залишила його, саме вона змогла втримати при собі коханця й перешкодити його матримоніальним планам, вона ж прямо (за версією Якуба) чи опосередковано спонукала його до злочину, водночас мужньо витримала усі етапи слідства й суду, включаючи ув'язнення, допити й катування, і не визнала своєї ймовірної провини, зрештою майже без наслідків вийшла з-під суду (навіть не була оскаржена своїм законним чоловіком, як того очікували львівські судді). Відтак Ядвіга мусила мати твердий характер, тож цілком можливо, що Якуб перебував під психологічним тиском і зверхністю своєї коханки. Він підсвідомо прагнув позбутися цього (звідси його залицяння до інших жінок), тож насильство над Катажиною могло стати своєрідною «компенсацією» його «приниження» у зв'язку з Ядвігою.

³⁶ *Wiślicz T.* Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII w. – Wrocław, 2012. – S. 204.

Злочин і покарання. Якубу було інкриміновано відразу чотири злочини, у кожному з них він зізнався (і не намагався виправдатися), і за кожний йому загрожував смертний вирок. У тогочасній правовій свідомості і, відповідно, судовій практиці вбивство, зґвалтування, перелюб та пограбування трактувались як тяжкі злочини і за відповідних обтяжувальних обставин могли й мали каратися смертною карою. Власне для Якуба такими обставинами стали поєднання злочинів, які у висновку суддів вибудовувались у певний логічний ланцюг: злі пристрасті підштовхнули його до викрадення чужої дружини і зневаження шлюбу, а піврічне перелюбництво призвело до зростання злого й нелюдського в ньому, відтак до зґвалтування, жорстокого вбивства та пограбування. Щоправда така реконструкція мотивів і подій – хоч і не позбавлена певної логіки – не виглядає особливо переконливою, оскільки тогочасні гвалтівники, боячись жорсткого покарання, прагнули приховати свій вчинок і саме тому нерідко бивали свої жертви³⁷.

У будь-якому випадку Якуб не зміг би уникнути смерті, але саме сукупність злочинів обумовила покарання суворіше порівняно з карами за аналогічні злочини у той час. Як свідчать підрахунки М. Камлера стосовно злочинів, здійснених у ряді коронних міст у XVI – першій половині XVII ст., за перелюбництво зазвичай присуджували до відрубання голови, шмагання або вигнання, за зґвалтування – до відрубання голови, за вбивство – до відрубання голови, за крадіжки – до шмагання й вигнання або повішення. Натомість четвертування належало до спеціальних кар і загалом застосовувалось рідко: подекуди за крадіжки чи надання притулку злодіям, частіше за вбивство або розбійництво, але загалом на цей вид кари припадало менше 10% смертних вироків. Власне до страти через четвертування, якому передувало шарпання засудженого розпеченими кліщами, міські суди вдавалися, коли йшлося про вбивства, здійснені з особливою жорстокістю (зокрема, жінок і дітей та з метою грабунку)³⁸. За статистикою А. Карпінського (на підставі кримінальних книг), з-поміж 120 злочинців, засуджених у Львові до смертної кари в кінці XVI і XVII ст., лавничий суд присудив до четвертування лише 13 чоловіків (у тому числі і Якуба Зембку). Загалом цей вид покарання львівські судді застосовували виключно до розбійників і вбивць та не частіше, ніж раз на кілька років чи десятиліття – зокрема, в 1603, 1626, 1631, 1634, 1645, 1654 рр. (виняток становив лише 1631 р., коли було таким чином страчено вісьмох членів банди Гесмана)³⁹. Також під Львовом, очевидно за вирокком гетьманського суду, в 1615 р. четвертували двох з ватажків військових банд: за свідченням присутнього Юзефа Бартоломея Зиморовича, їх жорстока смерть і розвішані після екзекуції частини тіл викликали співчуття у спостерігачів⁴⁰.

³⁷ Kamler M. *Złoczyńcy...* – S. 293.

³⁸ Ibid. – S. 348, 350-362 (tab. 12, 13), 380-381, 392-393.

³⁹ Karpiński A. *Przestępczość we Lwowie...* – S. 758, 766.

⁴⁰ Józefa Bartłomieja Zimorowicza Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się / Z polecenia reprezentacji miasta wydał Dr. Korneli Heck. – Lwów, 1899. – S. 175, 209; Zimorowicz B. *Historia miasta Lwowa, królestw Galicyi i Lodomeryi stolicy, z opisaniem dokładnem okolic i potrójnego oblężenia /*

Виокремлення у судовому декреті щодо Якуба чотирьох злочинів обумовило не лише жорстокість покарання, але і його кількаскладовий та знаковий характер. Екзекуція мала розпочатися перед ганебним стовпом⁴¹, інакше прангером (старопол. *prega, pregiarz*; німецька *pranger*) – кам'яною (іноді мурованою) колоною, яка в містах на німецькому праві розміщувалась на ринковій площі поблизу ратуші та використовувалась для покарань публічною ганьбою (також і тілесних кар)⁴². Далі засуджений остаточно покидав межі міста, причому вочевидь тією ж дорогою, якою в день злочину простував разом із вбитою ним Катажиною. Четвертування Якуба мусило відбутися на тому ж місці, де він вчинив злочин, і таким же знаряддям, яким позбавив життя жертву. Завершитись страта мала виставленням частин тіла четвертованого злочинця на спеціальних палях – загострених з одного кінця жердинах, що в різний спосіб використовувались під час тогочасних екзекуцій (поміж іншим на них настромлювали голови страчених чи прибивали частини тіл)⁴³. Очевидно, що судді прагнули не лише показати зловісний приклад усім потенційним кримінальникам, але й такою процедурою надавали покаранню багатовимірний символізм, покликаною – поряд із жорстокістю страти – «компенсувати» вчинене Якубом злодіяння, «очистити» місто та відвернути Божу кару від міської громади.

На тлі четвертування Якуба рішення суду щодо його коханки виявилось лагідним. Формально під покарання за вже доведений перелюб Ядвіга не потрапила через брак позивача, хоч не виключено, що судді в цьому випадку керувалися й якимись іншими мотивами. Це видається ймовірним, оскільки у подібних справах про перелюб суди зазвичай покладали більшу провину саме на жінку, що проявлялось у жорсткішому її покаранні, порівняно з її партнером⁴⁴.

* * *

Підсумовуючи аналіз згвалтування, вбивства і пограбування Катажини під Львовом у 1645 р., повторимося, що на підставі одного кримінального ексцесу не можна робити якісь узагальнюючі висновки. Однак представлені обставини злочину та їх інтерпретація в судових декретах вказують на характерне трактування згвалтування, яке, з одного боку, розглядалося як безпосередній наслідок перелюбництва (нехай і з іншою жінкою). Позбавлення дівчини життя судді вважали найтяжчим злочином зі здійснених, тому саме, без сумніву, вбивство

Wyd. M. Piwocki. – Lwów, 1835. – S. 289, 346; *Зіморович Б.* Потрійний Львів. Leopold Triplex / Пер. з лат. Н. Царьової, коментар І. Мицька. – Л., 2002. – С. 146, 170.

⁴¹ Треба гадати, що йшлося про той ганебний стовп, який нині зберігається в колекції Львівського історичного музею і виставлений в Італійському дворіку (пл. Ринок 6).

⁴² *Maisel W.* Archeologia prawna Polski. – Warszawa; Poznań, 1982. – S. 122-130.

⁴³ *Ibid.* – S. 115-116.

⁴⁴ Про місце адюльтеру в сільському та міському праві й судовій практиці XVII–XVIII ст. див.: *Wiślicz T.* Upodobanie... – S. 184-189; *Witecki S.* «Jako parszywa owca innych zarażająca aby wygnana była». Cudzołóstwo w osiemnastowiecznej wsi małopolskiej – interpretacja kulturowa // *Rocznik Antropologii Historii.* [Toruń], 2011. – Rok I. Nr 1-2 (1). – S. 157-172; *Дуса К.* «Дуже небезпечний злочин»: перелюб у міському праві й судах Волинського та Подільського воєводств кінця XVII–XVIII ст. // *Theatrum Humanae Vitae.* Студії на пошану Н. Яковенко. – К., 2012. – С. 525-534.

зайняло у судовому вирокі центральне місце, але «тілесний гріх» (і перелюб, і зґвалтування) був потрактований ними як свідок злочинної природи оскарженого. З іншого боку, сексуальне насильство над Катажиною у декреті однозначно відокремлене від нападу на неї та її вбивства. Таке його сприйняття міськими суддями йде дещо врозріз із багатьма іншими тогочасними випадками, коли зґвалтування «губилося» у фізичному насильстві чи адюльтері як таких. Відтак можна припускати, що подібну амбівалентну перцепцію обумовлювала відсутність однозначних і переконливих свідчень/доказів, а не лише несприйняття у свідомості тогочасних юристів зґвалтування в категоріях сексуального, а не звичайного фізичного насильства. У даному випадку легкість обвинувачення у сексуальному насильстві вочевидь зумовило й те, що репутації жертви це вже ніяк не могло зашкодити, й те, що йшлося про оскарження і засудження чужаків – суду було простіше винести вирок у такій «гріховній» справі особі прийшлій, з-поза міської громади.

ДОКУМЕНТИ*

№ 1

Judicium criminale bannitum Leopoli feria sexta in crastino festi Sanctorum Petri et Pauli Apostolorum Anno Domini 1645 legitime celebratum ex[s]titit
Decretum mortis super Jacobo Ziembka

Na obżałowaną skargę vcciwey Zophiey Ostrowski[ey] z Winnik przez instigatora miasta tego przeciwko Jakobowi Ziembce ze wsi Rozanka rzeczoney zpod Krosna obwinionemu, wprzod o zgwałczenie Katarzyny delator[s]kiei siestrzennice⁴⁵, a potym o srogie y tyranskie oney przy gwałcie zamordowanie y z ubioru trupa pomienionego odarcie y złupienie wydane⁴⁶, sąd criminalny prawny postemppek odprawiwszy taki decret wynaiduie. Aczkolwiek Maiestat Bozy niewinney krwie przelaney⁴⁷, wielce okrutnym zaboistwem y bezecnymi zbrodniami obrazony będąc na ziemstwie y executiā⁴⁸ sprawiedliwosci tak brzydkich, szwetecznych⁴⁹ y tyranskich wystempkow terazniejszego obwinionego, iako cudzołożnika, niewinnei dziwki zaboice, tyrana y łupierce cudownie, aby wiecey ten złoczyńca nie obrażał, na swiecie zyiac Maiestatu Bozego sadowi // (220) obiawił y reuelował, ktore złe vczynki y zbrodnie, gdy obwiniony sądownie tak przed mękami, iako y przy winie y po mękach jawnie vznał y tylko o łaskawe karanie za swe złe sprawy prosił, jednak sąd niniejszy vwazaiac, yz⁵⁰

* За підставу для публікації взято вписи до 302-ї книги, суттєві різницитання з вписами до 267-ї книги враховано у примітках. При передачі текстів документів зберігаємо їх оригінальне написання, лише дещо модернізуємо пунктуацію, уніфікуємо вживання великої/малої літери, у квадратних дужках подаємо скорочені частини слів, знищені фрагменти та пропущені літери.

⁴⁵ У 267-ї книзі siestrzennicy

⁴⁶ У 267-ї книзі wydany

⁴⁷ У 267-ї книзі krwiey przelaniem

⁴⁸ У 267-ї книзі ziemste y exequitiā

⁴⁹ Так у тексті. Має бути wszetecznych. У 267-ї книзі swszetecznych

⁵⁰ У 267-ї книзі isz

według prawa in confessum, nullae iudicis partes sunt, nisi in condemnando, na ten czas odłożywszy wszelakie miłosierdzie, za takie zbrodnie obwinionego, wielkie, okrutnie y tyrańskie bezecne, ad vigorem juris y co prawa na takich złoczyńców zaostrzone nakazują⁵¹, remota quavis misericordia postępic musi. Nieraz bowiem godna rzecz, aby obwiniony miał żywot tracic, gdy każdy jego wczynek winnym go śmierci coraz⁵² z osobna czyni, lecz poczyterokoc według⁵³ prawa vmrzec y karanie śmierci surowey⁵⁴ odnieśc by musiał, crescente et multiplicante delicto paenam quoque augeri et multiplicari est necesse. Albowiem obwiniony iak skoro mu zona jego vmarła, natychmiast złe namieietności do serca swego przypuszczał, który pessimis persuasionibus, iako vinculi matrimonij deprauator, vwiodszy Jadwige, obwinioną także⁵⁵, z Myszny Łąki⁵⁶ a prawie zone od męża wykradszy, za okazyją y przyczyną swoją sacrament małżenski violował, a tak nie tylko ex consilio pessimo vetito ac illicito seductor, ale tez et ex facto in iure enormissimo et gravissimo cudzołoznikiem stał sie. W którym tak cieszkciem grzychu czas niemały z pomienioną cudzołoznicą zyiac, per resipiscentiam nałogu swego niecnotliwego nie powściągnął, owszem złe a bestyalskie zycia⁵⁷ jego gure y śmiałość większą brac poczeła⁵⁸, gdy na czystosc panienską zamordowaney przez sie okrutnie Katarzyny⁵⁹ violenter nastąpił y, niemaiąc wzglendu na obraze Maiestatu Bozego y na surowosc jego, śmiał y⁶⁰ wazył sie pomienioną Katarzynie w miescie vpilnowawszy, która na ten czas do Łysiennic⁶¹ isc vmysliła, one z miasta ficto, quasi comitatu, zdradziecko wyprowadzic y przez niemały decret drogi przeciągl⁶², w dzien vrocys[ty] // (221) poniedziałkowy świąteczny, cielesną żądę piastuiac w sercu swoim, vpatrzywszy między⁶³ od ludzi prusne⁶⁴ pod lasem pasieki Giestkowski[ey] bezwstydnie na czystosc pomienioney Katarzyny⁶⁵ nastempuiac, gwałt vczynic chciał, która broniąc sie mu et in copulam carnalem nie zezwalaic, gdy sie mu pasowała y gwałtowi⁶⁶ sie odeymowała, on zaiuszywszy sie w zapalczywosci swoiey y wyzuwszy sie z ludzkiej lituiacey natury, po tyrańsku iako okrutnik y morderca noza dobywszy rzezczoną Katarzynie nie iako człowieka, ale iako bydle⁶⁷ iakie nozem przez szyje rznał y okrutnie a zdradziecko zamordował, a nie dosc na tym, ze tak bezecnie, niemilosiernie y nielutosciwie odeimując y wydzieraiąc żywot, one tyranizował, ktorego w surowosci jego ani krew

⁵¹ У 267-й книзі розказую

⁵² У 267-й книзі це слово пропущене.

⁵³ У 267-й книзі поцхтерокоч ведле

⁵⁴ У 267-й книзі смертцеу суворе

⁵⁵ У 267-й книзі таке обвініона

⁵⁶ Так у тексті. У 267-й книзі Мізны Ґаки

⁵⁷ У 267-й книзі зыце

⁵⁸ У 267-й книзі почела

⁵⁹ У 267-й книзі Катхрзыну

⁶⁰ У 302-й книзі замість слів śmiał у написано гуре у śmiałość większą

⁶¹ У 267-й книзі Ґысіеніс

⁶² У 267-й книзі замість слів decret drogi przeciągl написано drogi przeciąg

⁶³ У 267-й книзі міеусце

⁶⁴ У 267-й книзі прозне

⁶⁵ У 267-й книзі Катхрзынеу

⁶⁶ У 267-й книзі пасовала гвалтowi у гвалтowi

⁶⁷ У 267-й книзі але іако bestiią або bydle

niewinna po łące lesnei wytoczona zmiękczyć nie mogła, ani trup w niewinności okrutnie, niezwyczajnie zamordowany y zarznięty serce tyrańskie mordercy surowe odmienić, ale stawszy się cudzołożnikiem, zdraicą, gwałtownikiem y zaboicą ieszcze y łupiercą y zdziercą chciał być, siadszy po tej rzeźbie nad trupem iako in praeda quadam, nie przestając się pastwić onego z zubioru odzieżej y z groszy piętnastu obierał y odzierał. Dlategoż pomieniony złoczyńca za takie wielkie ciężkie zbrodnie swieże ma być przed pręgą wywiedziony y kleszczami rospalonemi raz szarpany, potym drugi raz za bramą temi kleszczami targniony a na ostatek w pole na to miejsce, gdzie to zaboistwo popełnił, przywieziony na cztery części nożem diuidowany nakazuje, decreti praesentis vigore, y tam na palach zawieszony został.

ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 267, стор. 349-352; спр. 302, стор. 219-221. Оригінальні вписи в актові книги.

Переклад

Суд карний гайний Львова в п'ятницю наступного дня після свята Святих Петра й Павла Апостолів Року Божого 1645 легально проведений відбувся
Вирок смерті над Якубом Зембою

На звинувачувальну скаргу учтивої Зофії Островської з Винник, через інстигатора цього міста проти Якуба Земби зі села Рожанка названого з-під Кросна обвинуваченому, найперше у звалтуванні Катажини, дялаторської сестриниці, а потім у безжальному й тиранському її при гвалті вбивстві та з вбрання названого трупа обдиранні й пограбуванні видану, суд карний, правний розгляд провівши, такий вирок виносить. Оскільки Божий Маєстат невинної крові пролиттям, вельми жорстоким вбивством і ганебними злодіяннями ображений будучи, на помсті й виконанні справедливості так бридких, розпусних і тиранських проступків теперішнього звинуваченого, як перелюбника, невинної дівчини вбивці, тирана і грабіжника дивовижно, аби більше той злочинець не ображав, на світі живучи, Божого Маєстату, судові // оголосив і відкрив, які злі вчинки і злодіяння, коли звинувачений судові так перед тортурами, при вині та після тортур явно визнав і лише про ласкаве покарання за свої злі справи просив, однак суд теперішній, вважаючи, що згідно з правом до зізнання, жодного стосунку судді не мають, тільки до засудження, на той час відклавши всіляке милосердя, за такі злодіяння обвинуваченого, великі, жорстокі й тиранські, ганебні для авторитету права і що права на таких злочинців загострені вказують, [з] віддаленим будь-яким милосердям поступити мусить. Неодноразово ж гідна річ, аби обвинувачений мав життя втрачати, коли кожен його вчинок його смерті щоразу зокрема робить, але чотириразово згідно закону померти і кару суворой смерті понести би мусив, зростаючи й багаторазово злочином кара також бути помножена і побільшена мусить. Бо обвинувачений після смерті дружини злі пристрасті до свого серця допускав, котрий [з] найгіршим переконанням, як зв'язку подружнього шкідник, увівши Ядвігу обвинувачену також з Нижньої

Луки і майже дружину від чоловіка викравши, за можливістю і причиною своєю тайнство подружнє зневажив, а так не лише за наміром найгіршим нищити й зваблювати спокусник, але також і з дії в праві ненормальної та найтяжчої перелюбником став. В якому так тяжкому гріху час чималий з названою перелюбницею живучи, через опам'ятання пороку свого нецнотливого не погамував, тож зле й дике в житті його верх і сміливість більшу брати почала, коли на чистоту дівочу забитої самим жорстоко Катажини гвалтовно напав і, не маючи оглядки на образу Маєстату Божого і на суворість його, посмів і наважився згадану Катажину, в місті впильнувавши, котра на той час до Лисинич йти надумала, її з міста неширо, якби супроводжуючи, підступно випроводити і через чималу [частину] дороги провів, в день урочистий // понеділковий святковий, тілесну хтивість виношуючи в серці своєму, придивившись місце від людей порожнє під лісом [коло] пасіки Гестковської, безсоромно на чистість названої Катажини наступаючи, гвалт вчинити хотів, котра боронячись від нього і на зв'язок тілесний не дозволяючи, коли йому противилась і гвалтові опиралась, він, роз'юшившись у запальності своїй та позбавившись людської жалісливої природи, по-тиранськи як нелюд і вбивця, ножа діставши, названу Катажину не як людину, але як бидло якесь ножем по шиї врізав і жорстоко та підступно вбив, а не досить того, що так ганебно, немилосердно та безжально відібрав і вирвав життя, її тиранізував, котрого в суворості його ані кров невинна, по луці лісній пролита, пом'якшити не могла, ані труп, в невинності жорстоко, незвичайно вбитий і зарізаний, серце тиранське вбивці суворе перемінити, але ставши перелюбником, зрадником, гвалтівником і вбивцею, ще й грабіжником та здирцею хотів бути, сівши по тій різанині над трупом як над здобиччю якоюсь, не припиняючи глумитися, з вбрання, одягу та гроші п'ятнадцяти оббирав і обдирав. Тому ж названий злочинець за такі великі тяжкі злодіяння свіжі має бути перед стовпом виведений і кліщами розпеченими раз шарпаний, потім другий раз за брамою тими кліщами смикнутий, а на завершення в поле на те місце, де те вбивство здійснив, привезений, на чотири частини ножем поділений [суд] наказує, на підставі декрету теперішнього, і там на палях привішений залишився.

№ 2

Judicium criminale bannitum Leopoli sabbatho post festum Visitationis Beat[issim]ae Mariae Virginis Anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo quinto legitime celebratum est // (222)

Decretum Inter Instigatorem publicum Ciuitatis ab vna et Heduigim Stanisławowa Nizna Łąka parte ab altera

Sąd niniejszy w sprawie między instigatorem publicznym miasta tego ex delatione Zophiey Ostrowskiey ze wsi Winnik⁶⁸ czyniacym actorem a Jadwigą Stanisławową ze

⁶⁸ У 302-й книзі помилково записано ze wsi Nizna Łąka

wsi Nizna Łąka⁶⁹ rzeczony obwinioną, która się o zabicie y zamordowanie Katarzyny dziewczki przez Jakuba Ziembkę z naprawy y roskazania iakoby teraznieiszej obwinionei, in crimine adultery z niem przez pułroka mieszkającej, popełnione y wykonane judicialiter toczyła, wvazaiac ze acz przeciwko obwinionei sa vehementes subordinationes ad homicidium patrandum, praesumptiones et judicia, kotremi by poniekan mogła bydz pokonana⁷⁰, zwłaszcza ze z tem, który tę dziwkę okrutnie zabił y odarł, iawnie w cudzołostwie⁷¹ przez tak długi czas mieszkała y iako sam ante, circa⁷² et post torturas przyznał⁷³ y wyznanie swoje śmiercią potwierdził, na odarcie tey dziewczki subordynowała, z inszemi onemu conuersowac ani sie zenic, zeby iei nie porzucił y cudzołostwa z nią nie poprzestał, broniła y przeszkadzała, a zatym y do zgładzenia tey dziwki zabitei z swiata dopomogła. Jednak isz męki per omnes tractus obwiniona wytrwała y confrontando z Jakubem Ziembką fortiter et constanter obiectum facinus subordinationis negowała, judicia tesz nowa do tego czasu po odprawieniu mąk a festo Sancti Joannis Baptistae non eueniunt, nec per partem instigantem adducuntur, in tali vero casu bliższy kozdy obwiniony ad euasionem medio corporali iuramento praestandam. Dłategoż aby obwiniona cielesną przysięgę odwiedła sie w te rote, ze ona na zabicie tey dziwki Jakuba Ziembkę nie naprawiała⁷⁴, okazyiej nie dała do zabicia y zabiic iey ani odzierac nie kazała. Tak iey Panie Boze pomosz y iego Męka Swieta, nakazuie. Co sie tycze jawnego przez tak długi czas z nieboszczykiem Jakubem Ziembką⁷⁵ popełnionego // (223) cudzołostwa, acz by y o tym wystempku miała by bydz⁷⁶ na gardle karana na przykład inszym wystempnym, lecz ze maz, ktorego tho największa krzywda y ktoremu wiare⁷⁷ swiętą małżeńską⁷⁸ cudzołostwem y zyciem swym złomala, y⁷⁹ nie instiguie, y do poparcia tey sprawy y tak wielkiego wystepku⁸⁰ nie stawa y non constat iudicij, iezli w pomieszkaniu⁸¹ z nią w dalszem małzenstwie mieszkac y ten wystempk darowac y odpuscic chce⁸² albo sie tez z nią rostac y karania powinnego wyciągac zechce, albo nie, quod vero Deus coniunxit, homo separare non potest, przetosz a paenis criminalibus w tey sprawie na then czas obwinioną wolną czyni y zdrową⁸³, prawo mężowi iey zostawuie, tak iednak aby obwiniona natychmiast z miasta y okolicze iego wszytkiie omnino do męża poszła, a

⁶⁹ У 302-й книзі слова ze wsi Nizna Łąka помилково пропущено.

⁷⁰ У 302-й книзі покарана

⁷¹ У 267-й книзі cudzołowskiе

⁷² У 302-й книзі замість слів ante circa помилково записано ante ante (написано двічі: в кінці одного і на початку наступного рядка).

⁷³ У 267-й книзі wyznał

⁷⁴ У 267-й книзі початок присяги має таке формулювання: Ze ona nieboszczyka Jakuba Ziembkę na zabicie Katarzyny dziewczki nie naprawiała

⁷⁵ У 267-й книзі Ziąbka

⁷⁶ У 267-й книзі o ten wystepk miała bydz

⁷⁷ У 302-й книзі слова у ktoremu wiare написані двічі.

⁷⁸ У 267-й книзі Sacramentu S[więtego] Małżenskiego

⁷⁹ У 267-й книзі слова у немає.

⁸⁰ У 302-й книзі wielkie iey wystempki

⁸¹ У 267-й книзі pomieszkanią

⁸² У 267-й книзі слова chce немає.

⁸³ У 267-й книзі zdrowe

więcei sie tu widzieć nie dawała pod garlem irremissibiliter serio nakazuie decreti praesenti virtute⁸⁴.

Tandem inculpata flexis genibus et positis duobus digitis ad Sacra iuxta rotam in decreto suprascripto expressam praestiti iuramentum⁸⁵.

ЦДАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 267, стор. 388-390; спр. 302, стор. 221-223. Оригінальні вписи в актові книги.

Переклад

Суд карний гайний Львова в суботу після свята Відвідання Благословенної Марії Діви Року Божого тисяча шістсот сорок п'ятого легально проведений є // Вирок між інстигатором публічним міста з однієї та Ядвігою Станіславовою, [з] частини Нижньої Луки, з іншої

Суд нинішній у справі між публічним інстигатором міста цього за скаргою Зофії Островської з села Винники, чинним позивачем, та Ядвігою Станіславовою з села Нижня Лука званого, обвинуваченою, котра щодо забиття й вбивства Катажини дівки Якубом Зємбкою з підмови і наказу нібито теперішньої обвинуваченої, в злочині перелюбства, що з ним упродовж півроку мешкала, здійсненого й виконаного [справа] в суді провадилась, вважаючи, що ж проти обвинуваченої були гвалтовні підпорядкування до вбивства здійснення, припущення і оскарження, котрими б подеколи могла бути поконана, особливо що з тим, котрий ту дівку жорстоко вбив і пограбував, явно в перелюбстві впродовж так довгого часу мешкала і як сам перед, під час і після тортур визнав і зізнання своє смертю підтвердив, [що] на пограбування тієї дівки спрямувала, з іншими йому спілкуватися ані женитися, щоб її не покинув і перелюбства з нею не припинив, забороняла і перешкоджала, а відтак і до усунення тієї дівки забитої зі світу допомогла. Однак що муки впродовж усіх тягнень обвинувачена витримала і порівнянням [зізнань] з Якубом Зємбкою твердо і послідовно закид у вчиненні підпорядкування заперечувала, оскарження також нове до того часу після проведення тортур від свята Св. Іоанна Хрестителя не з'являлися, ані зі сторони позиваючої вносилися, в такому властиве випадку ближній кожний обвинувачений до відбиття [обвинувачень] способом тілесної присяги доходить. Тому ж аби обвинувачена тілесною присягою відвелася у такій формулі, що вона на вбивство тої дівки Якуба Зємбку не намовляла, приводу не дала до вбивства і вбивати її, ані грабувати не казала. Так їй Пане Боже допоможи і його мука свята, наказує. Що ж стосується впродовж так довгого часу з покійним Якубом Зємбкою здійсненого // перелюбства, хоча б і за той проступок мала би бути на смерть покарана на приклад іншим порушникам, але що чоловік, якого то найбільша кривда і якому віру святу подружню перелюбством і життям своїм

⁸⁴ У 267-й книзі замість слів decreti praesenti virtute записано їх польський відповідник: decretu tego mosą

⁸⁵ У 302-й книзі цього речення немає.

зламала, і не оскаржує, і до підтримки тієї справи і так великого проступку не стає і не виступає [з] процесом, якщо у співмешканні з нею в подальшому шлюбі мешкати і той проступок пробачити й відпустити хоче або теж з нею розстатися та покарання відповідного вимагати захоче, або ні, оскільки властиво Бог з'єднав, людина розділити не може, тому від покарань карних у тій справі на той час обвинувачену вільною чинить і здоровою, право чоловікові її залишає, так однак аби обвинувачена натомість з міста й околиць його усіх цілковито до чоловіка пішла, а більше тут бачити себе не давала під [страхом] смерті непростимо поважно наказує силою теперішнього вироку.

Врешті оскаржена, ставши на коліна і поклавши два пальці до священного, згідно з формулою в написаному декреті склала присягу.

РЕЗЮМЕ

Олексій Вінниченко

ЗГВАЛТУВАННЯ, ВБИВСТВО І ПОГРАБУВАННЯ, А ТАКОЖ ПЕРЕЛЮБ. ІСТОРІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗЛОЧИНУ, ЗДІЙСНЕНОГО ПІД ЛЬВОВОМ В 1645 р.

Злочинність і кримінальні практики залишаються маловідомою сторінкою в історії українських земель пізньосередньовічного й ранньомодерного часу. До злочинів, що скупо репрезентовані в ранньомодерних джерелах, належать випадки згвалтування. Напад на Катажину (згвалтування, вбивство та її пограбування), який стався під Львовом у 1645 р. і який проаналізовано в статті, виявився поодиноким випадком сексуального насильства, зафіксованим у «кримінальній» книзі лавничого суду м. Львова. Обставини злочину та їх інтерпретація в судових декретах вказують на характерне трактування згвалтування як безпосереднього наслідку перелюбництва. Водночас сексуальне насильство над Катажиною суд однозначно відокремив від нападу на неї та її вбивства.

Ключові слова: ранньомодерний Львів, злочинність, вбивство, згвалтування, пограбування, перелюб, лавничий суд.

Алексей Винниченко

ИЗНАСИЛОВАНИЕ, УБИЙСТВО И ОГРАБЛЕНИЕ, А ТАКЖЕ ПРЕЛЮБОДЕЯНИЕ. ИСТОРИЯ КРИМИНАЛЬНОГО ПРЕСТУПЛЕНИЯ, ОСУЩЕСТВЛЕННОГО ПОД ЛЬВОВОМ В 1645 г.

Преступления и криминальные практики остаются малоизвестной страницей в истории украинских земель периода позднего средневековья и раннего нового времени. К преступлениям, скупо представленным в источниках этого периода, относятся случаи изнасилования. Нападение на Катерину (изнасилование,

убийство и ее ограбление), которое произошло под Львовом в 1645 г., проанализированное в статье, оказалось единичным случаем сексуального домогательства, зафиксированного в «криминальной» книге лавничьего суда г. Львова. Обстоятельства этого преступления и их интерпретация в судебных источниках указывают на характерное трактование изнасилования как непосредственного последствия прелюбодеяния. В то же время сексуальное насилие над Катериной суд однозначно отделил от нападения на нее и ее убийства.

Ключевые слова: Львов раннего нового времени, преступление, убийство, изнасилование, ограбление, прелюбодеяние, лавничий суд.

Oleksij Vinnychenko

RAPE, MURDER, ROBBERY, AND ADULTERY. THE HISTORY OF CRIMINAL OFFENCE WHICH WAS COMMITTED NEAR LVIV IN 1645

Criminality and criminal practices are still considered as an unknown chapter in the history of Ukrainian lands of late Middle-Ages and early modern times. The cases of rape belong to the crimes that are represented stingy in early modern sources. The attack on Katarzyna (rape, murder and robbery), which occurred near Lviv in 1645, is analyzed in the article. As it appears, this case was a solitary instance of sexual violence which was recorded in «criminal» book of municipal court of the Lviv at that time. The circumstances of the crime and their explication in the judicial decrees indicate the typical interpretation of rape as a direct consequence of adultery. However, the Court clearly separated the sexual abuse of Katarzyna from the attack on her and her murder.

Keywords: early modern Lviv, crime, murder, rape, robbery, adultery, municipal court.

ІСТОРИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

Леонід Тимошенко. Інтриги і конфлікти в історії укладення Берестейської унії у світлі документальних джерел та полемічної літератури

Віктор Горобець. «Образ гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732)

УДК 281.9(477.41)''15/16''

Леонід Тимошенко

ІНТРИГИ І КОНФЛІКТИ В ІСТОРІЇ УКЛАДЕННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Конфліктне тло історії Берестейської унії становить невід'ємну складову унієзнавства. Властиво, сама подія породила один із найбільших конфліктів ранньомодерної Східної Європи, відомий під загальником «боротьба Русі з Руссю» (апофеозом стала, вочевидь, вітебська трагедія 1623 р., яка позначилася убивством православними полоцького уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича, незабаром беатифікованого Римом). Зрозуміло, що згаданий конфлікт почався задовго до Берестейських соборів 1596 р., які розкололи церкву та суспільство, перетворивши православну й унійну «партію» на дві паралельні (спочатку дуже непропорційні щодо спільнот вірних) Київські митрополії. Тож, за логікою розгортання та протистояння, протиборство обіцяло бути (і було !) досить жорстким, із застосуванням легальних (наприклад, парламентарних, судових) і будь-яких інших методів, включаючи літературно-публіцистичну полеміку.

Стара православна історіографія, підкоряючись політичним чи конфесійним завданням, трактувала православно-уніатський конфлікт гіперкритично, абсолютизуючи так званий зовнішній чинник у генезі унії (виокремлювалась, зокрема, «підступна» роль єзуїтів) та звівши його до ідеї польсько-католицької змови. Проте станом на сьогодні історична наука успішно пододала метафізичний синдром змови в генезі унії, остаточно погодившись із тим, що ієрархія Київської митрополії прийшла до унії без вирішального (зовнішнього чи якогось іншого) тиску на прийняття вікопомного рішення¹. Однак, на мою думку, сучасна історіографія досі не в змозі аргументовано витлумачити «алгоритм»

---

¹ Історіографія унії налічує не один десяток монографічних праць, тому обмежуся найновішими дослідженнями, в яких, властиво, й подолано згадані комплекси: *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад М. Габлевич, під ред. О. Турія. – Львів, 2000; *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. – М., 2003 (Труды исторического факультета МГУ: Вып. 22; Сер. II, Исторические исследования: 7); *Кетра Т.* Wobec kontreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. – Toruń, 2007.

переконаності тогочасної православної спільноти в тому, що змова таки відбулася².

Інший значний конфлікт, який мав неабиякі наслідки, стосується передумов визрівання унійної ідеї (чи, радше прискорення унійного процесу). В унієзнавстві майже однозначно стверджується, що він знаходився в сфері стосунків між церковними братствами і єпископатом. Розглядаючи проблему згаданого протистояння (чи радше, непорозуміння) на широкому тлі розгортання мирянського руху, дослідники в той чи інший спосіб витлумачують роль та ступінь впливу конфлікту на генезу події³.

У будь-який період розвитку унієзнавства майже беззаперечно визнавалося, що генеза унійної ідеї в середовищі руської ієрархії, а також її реалізація на відтинку від Берестя до Риму, проходили в форматі конспіративних заходів, що й давало підставу православним говорити про змову. На згаданому тлі, за невеликими винятками, дослідниками майже не увиражені питання про внутрішні конфлікти в середовищі ієрархії⁴. Більше того, зовсім не згадуються інтриги та провокації, які також становлять собою тло генези та укладення

² Наведу приклад, який частково пояснює згадану переконаність православних. Так, єзуїтський проповідник і пропагатор унії Ст. Гродзіцький, який проповідував у Вільно, в гомілії 1587 р. стверджував, що князь В.-К. Острозький не тільки був прихильником унії церков, з чим послав посла до Риму, але й погоджувався на зміну календаря (тут автор явно гіперболізував унійні прагнення В.-К. Острозького). Після цього, проповідник зі злою іронією запитував православних: «Отож маєте вже патріарха вашого, чому ж в тому [його] не слухаєте? Чому його слідом не йдете?» (до слова, це не поодинокий випадок, коли патрона православних противники називали «патріархом»). – Цит. за: *Stradomski J.* O merytorycznych i konfesyjnych problemach reformy kalendarza w świetle XVI- i XVII-wiecznej polemiki religijnej w Rzeczypospolitej // «Pokazanie Cerkwie prawdziwej...». *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej / Pod. red. nauk. P. Chomika.* – Białystok, 2004. – S. 40-41.

³ Див., напр.: *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. – С. 89-132; *Лукашова С.С.* Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI в. – М., 2006. – С. 148-149, 168-176, 203-286; *Тимошенко Л.* Генеза церковних братств та початковий етап мирянського руху в Київській митрополії у XVI ст.: історіографічна традиція й спроби переосмислення проблеми // Кризь століття. Студії на пошану М. Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 174-191; *Його ж.* Єпископська альтернатива ставропігійній реформі церкви (неставропігійні братства Київської митрополії кінця XVI – початку XVII ст.) // *Theatrum Humanae Vitae.* Студії на пошану Н. Яковенко. – К., 2012. – С. 277-287; *Його ж.* Скільки церковних братств заснували патріархи в XVI – першій половині XVII ст.? (Малодосліджені аспекти генези та масштабів ставропігійської форми організації мирянського руху в Київській митрополії) // *Записки НТШ.* – 2013. – Т. 264: Праці Історично-філософської секції. – С. 234-256. Кризь призму полеміки проблему порушує також Т. Хинчевська-Геннель, яка зводить її лише до спротиву братств унії: *Chynczewska-Hennel T.* Rola bractw prawosławnych w polemice międzywyznaniowej w Rzeczypospolitej końca XVI i pierwszej połowy XVII w. // «Pokazanie Cerkwie prawdziwej...». *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej.* – S. 8-20.

⁴ Виняток зі сказаного становлять хіба що праці М. Дмитрієва, підсумовані у вище названій монографії. Див. також дещо раніше видану збірку статей, за участю кількох московських дослідників: *Дмитриев М.В., Флоря Б.Н., Яковенко С.Г.* Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Ч. I: Брестская уния 1596 г. Исторические причины / Отв. ред. Б.Н. Флоря. – М., 1996.

(проголошення) унії, без чого унійний процес часто потрактовується як майже безальтернативний та безконфліктний.

Варто також зауважити, що епоха Берестейської унії (передовсім у межах Речі Посполитої) була переповнена голосними інтригами, переважно конфесійного кшталту. Вочевидь, найбільш винахідливими були під ту пору все ж протестанти, що широко послуговувалися різного роду фальсифікатами, при допомозі яких досягалася мета дискредитації домінуючого католицизму. Так, саме протестанти поширювали повість про Йоанну Папесу, заперечували автентичність так званої «донації» Костянтина Великого, а також кидали тінь на Володимирове хрещення Русі, ввівши у вжиток явний фальсифікат «Лист Половця Івана Смери до Великого Князя Володимира»⁵.

В межах цієї статті буде розглянуто дві проблеми: маловідому (головне – недостатньо досліджену) справу про фальшування документів Берестейської унії, а також майже ніким досі не зауважену інтригу – спробу православних дискредитувати Берестейський унійний собор 1596 р. через обвинувачення в чудодійстві, яке там сталося, і, відповідно, богоневгодності проголошеної унії. Цим дослідженням маю намір подолати окреслену лакуну в унієзнавстві.

Конфлікт з «фальшування» документів Берестейської унії⁶

До малодосліджених проблем передісторії Берестейської унії належить справа про фальшування «мамрам» з підписами і печатками єпископів – учасників унійного процесу першої половини 90-х рр. XVI ст. Ще І. Франко, який звернув увагу на цю проблему, дуже влучно називав її «таємничим і досі не з'ясованим питанням»⁷. Назагал річ полягала в тому, що нібито двічі, в 1590 і 1594 рр., луцько-острозький єпископ Кирило Терлецький, один із перших і чільних ініціаторів унії, сфальшував документи унії, самочинно вписавши до наданих йому мамрамів чи бланкетів унійні вимоги. Натомість інші «актори» унійного

⁵ Див. про це докл.: *Tazbir J.* Donacja Konstantyna Wielkiego przed sądem polskich różnowierców // *Tazbir J.* Od sasa do lasa. – Warszawa, 2011. – S. 33-41; *Його ж.* Falsyfikat w służbie propagandy protestanckiej // *Ibid.* – S. 42-49. Тло інтриг та конфліктів було насправді ширшим: воно торкалося, передовсім, становища єзуїтів, яких католики не допустили в Краківську академію. Антиєзуїтська література поступово набирала загрозливих масштабів і доходила часом до інтриг і сенсацій неймовірного змісту. Так, наприклад, протестанти 1620 р. опублікували в Кракові фальсифікат, у вигляді едикту Сигізмунда III (фактично ж памфлету) про вигнання єзуїтів за межі держави. Див. докладніше: *Tazbir J.* Edykt Zygmunta III Wazy wyganiający jezuitów // *Ibid.* – S. 83-97. Про протиборство, конфлікти та інтриги між католицьким кліром і шляхтою, див. найновіше дослідження (з добіркою тогочасної публіцистики) У. Августиняк: *Augustyniak U.* Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów. – Warszawa, 2013.

⁶ Тема порушувалася автором у публікаціях: *Тимошенко Л.* Нерозгадана загадка Берестейської унії // *Історія релігій в Україні. Матеріали VIII Міжнар. круглого столу / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії.* – Львів, 1998. – С. 264-265; *Його ж.* Справа про фальшування документів Берестейської унії: нові джерельні матеріали // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С. 337-347. Представлений тут текст є значно переробленим і доповненим варіантом дослідження проблеми.

⁷ *Франко І.* З історії Брестського собору 1596 р. // *Франко І.* Збір. тв. у 50-ти тт. – Т. 46. – Кн. 2. – К., 1986. – С. 212.

процесу твердили, що бланкети передбачалися для запису вимог до польського короля щодо поправки становища церкви. Тож навколо цієї події і розгорнувся досить резонансний під ту пору конфлікт. Ініціатором же справи (фактично, викривачем підробки) офіційно став львівсько-кам'янецький єпископ Гедеон Балабан, який 1 липня 1595 р. вніс до володимирських гродських книг протестацію з відповідним звинуваченням Кирила Терлецького.

Справа сфальшованих мамрамів найбільш активно розроблялася в межах історіографії XIX ст. Грунтуючись переважно на свідченнях тогочасних хронік і полемічної літератури, дослідники православної орієнтації вирішували її на користь православних, не сумніваючись у тому, що унія була спричинена польсько-єзуїтськими інтригами⁸. М. Коялович, автор першої великої монографії з історії унії, вважав протестацію Гедеона Балабана небезпідставною. Водночас він заперечував інтригу Кирила Терлецького як особистий «проект» однієї людини, який нібито не міг бути реалізований без згоди єпископів. Отже, йшлося вже про цілу змову єпископату, який складав унійну партію⁹. Заслугою автора, який користувався порівняно обмеженим колом джерел, є те, що він (можливо, інтуїтивно) відніс конфлікт до категорії взаємних (православних і уніатських) інтриг. На його думку, Г. Балабан запозичив зброю «підступу і ошуканства» в уніатів, повернувши її проти них самих¹⁰.

Наприкінці XIX ст. конфліктну історію з бланкетами крізь призму свідчень «Перестороги» досліджували І. Франко та К. Студинський, які в підсумку вирішили її на користь уніатів, віднісши справу до категорії пліток православних¹¹. Так само не вірив у реальність версії про підробку унійних документів і митрополит Макарій (Булгаков), який вже мав у своєму розпорядженні джерела з архіву уніатських митрополитів (наприклад, він вперше повідомив про наявність чистих мамрамів)¹². П. Жукович, згадавши протестацію Діонісія Збируйського, який розпочав виправдальну кампанію уніатів, все ж не звернув серйозної уваги на суть проблеми¹³. Підсумував сумніви скептиків М. Грушевський, який вважав справу «не вартою довір'я»¹⁴.

Цікаві аргументи висунув наприкінці XIX ст. львівський історик А. Прохаска. Опублікувавши протестацію Михайла Копистенського, яка підтримувала обвинувачення у фальсифікації, автор небезпідставно доводив неправдивість думки про зловживання Кирилом Терлецьким довірою владик. Водночас історик пере-

⁸ Див. напр.: *Бантыш-Каменский Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии (С издания 1805 г.). – Вильна, 1866. – С. 38, 40; *Его же.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 95 та ін.

⁹ *Коялович М.* Литовская церковная уния. – Т. 1. – СПб., 1859. – С. 89, 95.

¹⁰ Там само. – С. 128.

¹¹ *Франко І.* Вказ. праця. – С. 212; *Студинський К.* Пересторога. Руський памятник початку XVII віка. Исторично-літературна студія. – Львів, 1895. – С. 72-73.

¹² *Макарій (Булгаков), митр.* История русской церкви. – Кн. 5. – М., 1996. – С. 322-324.

¹³ *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С. 95.

¹⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 584.

більшував, стверджуючи, що перемишльський владика М. Копистенський, заляканий В.-К. Острозьким, виявив «неотесаність і нечувану грубість»¹⁵.

Оскільки згадана протестація Гедеона Балабана знаходилась у річищі розгортання спротиву православних проти конспіративно зиніційованого унійного процесу, дослідники цілком справедливо пов'язували справу бланкетів із діяльністю князя В.-К. Острозького. Е. Ліковський висловив цікаве, але неперевірене припущення, що В.-К. Острозький не вірив у вірогідність декларації Г. Балабана, яка була, щоправда, йому на руку¹⁶. Згаданий зв'язок антиунійного конфлікту з позицією В.-К. Острозького чітко простежений у праці К. Левицького, проте автор у поясненні справи бланкет не пішов далі І. Франка¹⁷. На тому ж зв'язку наголошував і К. Ходиницький, який бачив у спільних діях Г. Балабана і В.-К. Острозького прагнення приборкати непокірне єпископові львівське братство¹⁸.

У повосенний час історики унії практично не торкалися справи бланкетів (О. Галецький, А. Великий та ін.). З українських дослідників звернув увагу на цю проблему літературознавець П. Яременко, який висловив кілька цікавих спостережень щодо гіберполізації «Пересторогою» історичних фактів, однак оцінка акції К. Терлецького як «афери» не дозволила авторові досконаліше з'ясувати її генезу та суть¹⁹.

Т. Кемпа наголосив лише на тому, що саме В.-К. Острозький схилив Г. Балабана до порозуміння з львівською ставропігією²⁰. Видавці твору Іпатія Потія «Antirresis» Я. Билінський і Ю. Длугош дещо несподівано взяли доводити безпідставність «того закиду»²¹. Найновіші праці з генези унії авторства Б. Гудзяка і М. Дмитрієва проблеми не торкаються взагалі, що виглядає досить дивним, адже, наприклад, М. Дмитрієв докладно зупиняється на конфліктному тлі підготовки унії.

Завершуючи історіографічний огляд, зауважу, що все ж у дослідженні проблеми помітний певний прогрес. По-перше, в історіографії ліквідовано сумніви щодо існування чистих («голих») бланкет (про що піде мова нижче), які такі надавалися К. Терлецькому. По-друге, незаперечною є участь у справі В.-К. Острозького. Були в минулому і спроби суто джерелознавчого підходу до з'ясування проблеми. Однак, головню через відсутність чи недоступність оригіналів низки джерел, її дослідження призупинилось. До того ж ніхто з авторів не

¹⁵ Prochazka A. Z dziejów unii Brzeskiej // Kwartalnik Historyczny. – 1896. – S. 569-573.

¹⁶ Likowski E., ks. Unia brzeska (r. 1596) / Wyd. drugie przejrzone i poprawione. – Warszawa, 1907. – S. 126 (див. також припис 1).

¹⁷ Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r. – Lwów, 1933. – S. 129.

¹⁸ Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. – Warszawa, 1934. – S. 297-298.

¹⁹ Яременко П.К. «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. – К., 1963. – С. 76-79.

²⁰ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 251.

²¹ Pocij Hipacy. ANTIRRESIS abo apologija przeciwko Krzysztoforowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim, napisanym w Roku Pańskom 1597 / Oprac. Janusz Byliński i Józef Długosz. – Wrocław, 1997. – S. 12.

зробив спроби вирішити проблему за допомогою аналізу всієї сукупності конкретних документальних та полемічних джерел, яких зі справи бланкетів збереглося не так уже й мало.

З огляду на сказане, вирішення проблеми бачиться в кількох площинах. На мою думку, варто окремо проаналізувати події 1590 і 1594 рр., коли, власне, надавались повноваження К. Терлецькому. Крім того, важливо ретельніше розглянути аргументи обох сторін, які протестували (чи відповідали) по ходу справи, а також полемізували після укладення унії в 1596 р. Не слід, звичайно, відкидати і можливість інтриг (підступів) обох сторін, які, як відомо, не вибирали методів боротьби. Не виключена й постановка питання: це була інтрига православних чи уніатів? У кожному разі, лише ретельний джерелознавчий аналіз проблеми у всіх її аспектах зможе дати певні результати.

Почну з того, що в протестації Г. Балабана²² чітко окреслено обставини справи. Так, чотири єпископи – учасники собору 1590 р., скликаного митрополитом, обрали з-поміж себе К. Терлецького, «поверивши ему чотырохъ мамрамовъ, подъ печатми и подписми рукъ нашихъ, ему дали». Делегований ними єпископ отримав санкцію звернутися до короля та духовних і сенаторів римської віри від імені всього руського духовенства у справах «закона нашого Греческого стародавнього» (тобто зі скаргою про чинення кривд, заборону обрядів, необхідність захисту прав і вольностей та ін.)²³. Далі називається Сокальський з'їзд 1594 р., в якому брали участь К. Терлецький, М. Копистенський та Д. Збируйський (митрополит згадується як такий, що від нього єпископат мав «обтяжливність»). Названа трійка єпископів через того ж таки К. Терлецького письмово просила благословення митрополита, для чого знову надала йому чотири мамрами з печатками і підписами, аби на них подати королю і сенаторам скаргу про кривди, які чинилися грецькій церкві. Аж тепер до Г. Балабана дійшла відомість, що К. Терлецький на тих мамрамах написав інше: «якоесь постановлене надъ законъ, право и волности наши», на що його ніколи не уповноважували²⁴. Прикметно, що в протестації жодним словом не згадано про унію, обвинувачення в підміні доручення уміщувало досить розпливчату фразу: «ся стало надъ порядок и звычай закону релии Греческое и надъ право волности наши, кромъ позволения и ведомости старших нашихъ духовныхъ, патриарховъ, и синоду духовенства всего, и иншихъ становъ свецкихъ посполитыхъ людей [...], преложоныхъ старожитныхъ домов», без дозволу яких чинити ніхто не має права²⁵. Роз'яснення суті підміни, як буде зрозуміло далі, знайшло обґрунтування в полемічних джерелах.

«Membrana» (лат.) – квитанція чи розписка, «мамрама» (зіпс. калька руськ.) у ранньомодерному справочинстві – це бланк, виданий писарем гродської або

²² Протестація внесена особисто Г. Балабаном до володимирських гродських актів, в присутності князя В.-К. Острозького і кількох обивателів Волинського воєводства. – Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 1. – Т. 1. – К., 1859. – С. 453-456.

²³ Там само. – С. 454.

²⁴ Там само. – С. 455.

²⁵ Там само. – С. 456.

земської канцелярії, ним продатований та скріплений власноручним підписом і печаткою суду-канцелярії. Особа, яка одержувала бланк, записувала в нього свій позов чи боргові зобов'язання²⁶. У недержавних структурах, зокрема церковних, мамрами (бланки, бланкети) давалися дещо з іншою метою. Назagal, вони використовувалися як звичайне доручення. Доручитель на чистому аркуші пергамену чи паперу ставив свій підпис та печатку і передавав суб'єктові своїх справ. Останній мав вписати до мамраму текст, який довірявся за попередньою угодою. Якщо ж вписувалося щось інше – доручитель протестував у гродському суді²⁷. В обох згаданих випадках мамрама була необхідністю, зумовленою станом пізньосередньовічних засобів комунікації.

Ще в XIX ст. з'явилися спроби, як уже згадувалося, суто джерелознавчого з'ясування справи мамрамів. Так, митрополит Макарій (Булгаков) вказував на те, що в архіві уніатських митрополитів зберігаються чотири мамрами: одна за підписами і печатками п'яťох владик, друга – чотирьох, решта мала лише печатки. На одній із них, припустив автор, і була написана грамота унії²⁸. При цьому дослідник не задавався питанням про те, які саме унійні документи були сфальсифіковані.

1897 року у першому томі опису архіву уніатських митрополитів, виданому С. Рункевичем, під номером 155 міститься документ, датований 27 червня 1594 р., з назвою «Собственноручные подписи, с приложением печатей, на белом листе, пяти православных западнорусских епископов. – 2 л.»²⁹. До речі, І. Франко, познайомившись із описом С. Рункевича, дещо змінив свою оцінку справи, заявивши, що тепер існування бланкет «не підлягає ніякому сумніву»³⁰.

У Російському державному історичному архіві (СПб.), збереглася мамрама, описана С. Рункевичем. Вона має п'ять печаток і підписів єпископів: Мелетія Хребтовича, Кирила Терлецького, Арсенія Брилинського, Гедсона Балабана і Діонісія Збируйського³¹. Бланк недатований, проте у зв'язку з наявністю підпису перемишльського єпископа А. Брилинського, який помер на початку 1591 р., можна припустити, що він підписаний до вказаного часу. Очевидно, це все-таки не одна з тих мамрам, які згадуються в протестації Г. Балабана (аргументи викладу нижче). Однак, автентичність документа не викликає жодних сумнівів³².

²⁶ Про поширення та використання мамрам в тогочасному справочинстві див.: Крикун М. Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 р. // Записки НТШ. – Т. 231. – Львів, 1996. – С. 434-435 (прим. 23).

²⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 455 (прим.).

²⁸ Макарій (Булгаков), митр. Вказ. праця. – С. 551-552 (прим. 551).

²⁹ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – СПб., 1897. – С. 71.

³⁰ Франко І. [Рец.] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – СПб., 1897 // Франко І. Збір. творів у 50-ти т. – Т. 47. – К., 1986. – С. 160.

³¹ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 823. – Оп. 1. – Д. 155. – Л. 1-2.

³² Оскільки ідеться про винятковий випадок (публікація такого документа може суттєво вплинути на історичну пам'ять та релігійне сумління мирян), зупинюся на його описі. Отже, документ складається з двох аркушів сірого паперу. Перший – урізаний при реставрації, розміром 21,5x21 см., без філіграні, з вертикальним згином посередині, з пошкодженнями на кінцівках згинів, з п'ятьма печатками, відтиснутими на папері аркуша (на звороті – паперові кустодії на

Виникає закономірне питання, чи всі згадані печатки належать тим, хто поставив підписи? Перша печатка згори чітка, чотиридільна, містить зображення чотирьох шляхетських гербів, вочевидь належить М. Хребтовичу; друга – зображення і легенда, які погано читаються, подібні до печатки К. Терлецького, для якої характерний сюжет, що трактується як багатофігурна агіографічна композиція (така ж печатка є на грамоті чотирьох єпископів); третя – печатка М. Копистенського із зображенням лика святого (гіпотетично – Ісуса Христа); четверта – зображення та легенда майже не читаються (папір на печатці розтрісканий), однак за фрагментом легенди можна твердити, що ідеться про печатку Г. Балабана, на якій традиційно зображувався лик святого у поєднанні з гербом Корчак; п'ята – Д. Збируйського з гербом «Костеша», над яким домінує митра, жезл та хрест³³.

Таким чином, підписи і печатки, за одним винятком, збігаються. Незбіг пов'язаний з наявністю печатки Михайла Копистенського, підпис якого відсутній. Навпаки, є підпис без печатки Арсенія Брилинського.

Надання єпископами К. Терлецькому, патріаршому екзархові митрополії, чистих мамрам підтверджується також описом його майна 1596 р., в якому зауважені шість бланків: три з підписами і печатками К. Терлецького, Л. Пелчицького, Г. Балабана і Д. Збируйського; інші три – з підписами і печатками К. Терлецького, М. Копистенського, Г. Балабана і Д. Збируйського (останні четверо були якраз учасниками Сокальського з'їзду 1594 р.). Перші три документи названі в описі недвозначно: «Мемраны духовные на унию и зъедночение с Костелом Римским, запечатанные и подписанные, три»³⁴.

Цікаво, що і львівському єпископові Г. Балабану, офіційному викривальникові подробиці, також надавалися мамрами (всього 5), зокрема й від митрополита Михайла Рагози³⁵. Відтак, побутування мамрам в комунікативному просторі Київської митрополії напередодні укладення Берестейської унії не викликає жодного сумніву.

Певні рефлексії викликає і аналіз звинувачень Г. Балабана про фальшування конкретних документів. Як уже згадувалося, справа розпочиналася обвинуваченням у фальшуванні грамоти єпископів, підписаної 24 червня 1590 р. Згадана

воску), розміщення печаток – знизу вгору, у правій частині аркуша, не всі печатки збереглися в задовільному стані (друга і четверта погано відчитуються). У лівій частині зліва текст: «Mamgram IchMM Errow. Na Unia, [...] potrzebny со у други 4 А 1594. D. 27 Juny», нижче – «№ 16. Religio». Можливо, текст записаний кимось з архіваріусів, до початку XIX ст.

Другий аркуш, розміром 33x21 см., зі згинами посередині та в нижній частині, на перетинах згинів – дві дірки, з п'ятьма підписами, має чітку філігрань – герб Абданк. Підписи, зроблені чорнилом, мають різну чіткість, яка поступово змінюється (затухає) в напрямі знизу і зверху до середини, середній підпис Арсенія Брилинського – найслабший. Дуже схоже на те, що підписи ставилися у різний час.

³³ Тут я використав як власні спостереження, так і спеціальні публікації. Див., напр.: *Денисова Т.* Гербові та агіографічні печатки ієрархів Української Греко-Католицької Церкви // *Сфрагістичний щорічник*. – Вип. IV. – К., 2013. – С. 218-235.

³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЮЗР). – Т. 1. – СПб, 1863. – С. 263.

³⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – К., 1883. – С. 113-114.

грамота, видана таємно чотирма учасниками Берестейського собору 1590 р., вважається першою унійною декларацією єпископату руської церкви (інший ініціатор справи – М. Копистенський – не скаржився на підробку саме цієї грамоти, оскільки не був на той час єпископом).

У літературі з історії досліджуваного питання аналіз грамоти як об'єкта підробки практично не провадився, оскільки оригіналу грамоти дослідники ніколи не бачили. Проте спроби її джерелознавчого дослідження таки робилися, але вони пов'язані з датуванням документа. Отже, текст грамоти чотирьох єпископів давно відомий дослідникам, адже він був опублікований ще 1600 р. в уніатському полемічному творі «Антиризис». Цікаво, що в першому руськомовному виданні (1599 р.) джерело взагалі відсутнє, воно з'явилося через рік у виданні польською мовою. Перед текстом зазначено, що це копія грамоти («listu»), записана «слово до слова» (той «автентичний» лист із підписами і печатками мав К. Терлецький). Закінчується документ фразою: «Pisan w Brześciu, roku 1591, miesiąca czerwca 24 dnia»³⁶. Наприкінці XVII ст. джерело передрукував К. Жоховський, також польською мовою, але з іншою датою – 1590 р.³⁷ М. Коялович уважав датування К. Жоховського помилкою, довіряючи першій публікації в «Антиризисі»³⁸. Митрополит Макарій, який переклав документ російською мовою, датував його 1591 р., використавши помилкову вказівку з «Антиризиса»³⁹.

Таким чином, у літературі чітко визначились дві точки зору щодо датування джерела. Перемогла, зрештою, версія К. Жоховського, який, можливо, бачив оригінал грамоти. П. Жукович, розглянувши обидві версії, дійшов остаточного висновку і заявив, що датою грамоти є таки 1590 р. Підставами для цього твердження були свідчення Г. Балабана і Д. Збируйського, учасників собору 1590 р.⁴⁰. У передоостанній (за часом) публікації документа поставлена саме ця дата – 24 червня 1590 р. Цікаво, що А. Великий, видавець джерела, вперше вказав на вимушені друкарські помилки тексту, опублікованого К. Жоховським і М. Гарасевичем⁴¹. Цим, власне, вичерпуються деталі дискусії з приводу датування грамоти. Повторюю, що згадані версії були лише версіями, оскільки автори, не знаючи оригіналу документа, висловлювалися гіпотетично.

Оригінал грамоти зберігається нині в Російському державному історичному архіві, у фонді рукописів Синоду⁴². Це одноаркушева кирилична грамота півуставного письма, написана чорним чорнилом на папері сірого кольору формату 32,5/32 x 21 см.; аркуш має два поперечні згини, з дірками на них зліва.

³⁶ Антиризисъ или апологія противъ Христофора Филалета // Памятники полемической литературы в Западной Руси (далі – ППЛ). – Кн. 3 (РИБ. – Т. XIX, далі – РИБ). – СПб., 1903. – Стб. 620, 622.

³⁷ *Zochowsky Cyprian*. Colloquium Lubelskie o unii gr. Cerkwi z rzymsk. Kosciolem. – Supraslii, 1680. – S. 32.

³⁸ *Коялович М.* Вказ. праця. – С. 288-289.

³⁹ *Макарій (Булгаков), митр.* Вказ. праця. – С. 322, 410-411 (прим. 501).

⁴⁰ *Жукович П.* Вказ. праця. – С. 95.

⁴¹ *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum.* – Romae, 1970. – P. 8.

⁴² РГИА. – Ф. 834, оп. 4, д. 652, л. 2. Висловлюю принагідно велику подяку проф. Василю Ульяновському за люб'язну підказку про місцезнаходження документа.

У зв'язку з тим, що під час реставрації документ наклеєно на папір, філігрань не проглядається. Внизу під текстом знаходяться чотири печатки зі слідами воску на звороті (їх розміщення цілком відмінне від описаного чистого бланку), під ними – підписи. Жодних сумнівів щодо автентичності документа не виникає. Документ закінчується датою: року 1590 місяця червня 24. Дата літерна, а не цифрова (датування від Різдва Христового), як це стверджувалося в усіх попередніх публікаціях. У цьому – найбільша формальна відмінність тексту оригіналу від опублікованих його списків-перекладів, крім, звичайно, самого кириличного тексту⁴³.

Інша особливість полягає у відмінностях поміж самим текстом і підписами: текст чіткий, підписи – вдвічі блідіші, колір чорнила підписів взагалі визначити важко. Немає сумніву, що текст уписали після того, як були проставлені підписи, можливо, через рік, 1591 р., як стверджував М. Коялович. Загалом аналіз джерела підтверджує попередні висновки В. Ульяновського, який уперше висловив припущення про різночасовість тексту і підписів⁴⁴. Отже, не викликає жодних сумнівів той факт, що єпископи надали К. Терлецькому чисті мамрами, в які пізніше був уписаний текст унійної декларації, датованої 1590 р. Водночас це ще не є прямим і остаточним доказом фальшування унійного документа.

Другий документ, який фігурує в справі про підробку, стосується Сокальського з'їзду у червні 1594 р. Цікаво, що Д. Збируйський у протестації-відповіді, внесеної до люблінських гродських актів, фактично не заперечував згадане надання мамрам. Проте він уточнює, що одні з них призначалися для підготовки скарги на митрополита з приводу кривд, які він чинив (малося на увазі, передовсім, відлучення Гедеона Балабана на червневому Берестейському соборі 1594 р.), інші ж були надані для укладення тексту згоди щодо об'єднання з Римською церквою⁴⁵. Таким чином, саме у відповіді на протестацію православних Д. Збируйський розтлумачив, що йшлося про підготовку унійних документів. Наголошую, що відповідач ужив фразу, яка підтверджує надання мамрам: «Tho prawda, żeszmi iedno na tho dali, alie drugie membrani daliszmi». Як засвідчує те ж джерело, умови єдності («artikuli niektóre») були записані на окремому аркуші, але владики їх не підписали з огляду на необхідність узгодження умов із королем («czego by nam potrzeba było domawiać szię u iego królewskiej mości przed tym ziednoczeniem»).

На жаль, джерелознавчий аналіз ухвали Сокальського з'їзду, датованої 27 червня 1594 р., неможливо провести за аналогією до грамоти чотирьох єпископів, оскільки вона не збереглася. При цьому помилкою слід вважати вказівку видавців протестації Г. Балабана, що нібито йдеться про грамоту від

⁴³ Текст уперше опубл.: *Тимошенко Л.* Берестейська унія 1596 р. – Дрогобич, 2004. – Документи: № 1. – С. 145-146.

⁴⁴ *Ульяновський В.* [Виступ у дискусії по доповіді М. Дмитрієва «Концепції унії в церковних і державних колах Речі Посполитої»] // *Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали «Перших Берестейських читань».* – Львів, 1995. – С. 95.

⁴⁵ *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией (далі – АВАК).* – Т. 19. – Вильна, 1892. – № 21. – С. 367.

12 червня 1595 р.⁴⁶ Гадаю, що мається на увазі радше документ, відомий як торчинська декларація ініціаторів унії, підписана 2 грудня 1594 р. (авторами торчинського декрету були І. Потій, К. Терлецький і римо-католицький єпископ Б. Мацейовський). До неї були, вірогідно, прилучені артикули, які М. Грушевський ототожнював із сокальськими⁴⁷. На це вказує, зокрема, приписка луцького римо-католицького єпископа Б. Мацейовського до однієї з копій торчинського декрету: «Копія зроблена власною рукою Отця Владики Володимирського з оригіналу в Торчині 2 грудня 1594 року»⁴⁸.

Аналіз аргументів обвинуваченої сторони обмежується згаданими репротестаціями К. Терлецького і Д. Збируйського. Однак задовго до обміну протестаціями в другій половині 1595 р. на обвинувачення православних (вочевидь, у вигляді чуток) відповідав І. Потій. Так, у відомому листі до князя В.-К. Острозького, відправленому 25 березня 1595 р. з Володимира, володимирсько-берестейський єпископ, заперечуючи свою участь в унійному процесі, заявив: «О мамрамехъ ни якихъ не ведаю, бо-мъ ихъ никому ни на што не давалъ». Наступна частина відповіді має майже сенсаційний характер, оскільки несподівано І. Потій говорить, що він знає про якісь «певнейшие» речі, але йому годилося б «папирови зверить», на підставі чого він довів би В.-К. Острозькому неправдивість останніх новин⁴⁹.

На жаль, згадана репротестація К. Терлецького (як і сліди його листування) досі не знайдена, хоча згадки про неї в джерелах відомі. Так, ще М. Іванішев свого часу писав, що К. Терлецький подав скаргу на Г. Балабана, якому 1 вересня 1595 р. було вручено позов на суд від імені короля, але про дальший хід справи актові джерела не подають жодної інформації⁵⁰. Протестація Д. Збируйського, датована 7 липня 1595 р., за винятком перерахованого, начебто дезавує скаргу православних, насправді ж риторично заперечує підміну змісту грамоти 1590 р., і відтак, не подає серйозних контраргументів у відповідь⁵¹. Однак згадані та інші джерела таки доводять участь в унійній акції Г. Балабана і М. Копистенського, від чого вони пізніше відмежувалися.

Митрополит М. Рагоза, приступивши до унійного процесу найпізніше, не був причетний до справи фальшування документів і не брав у ній участі на боці жодної зі сторін. Проте в 1596 р. він несподівано захвилювався, згадавши, що надавав Г. Балабанові дві мамрами «для певныхъ справъ церковныхъ». Позаяк одну із них вже було використано, то митрополит заявив, що його на той час у

⁴⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 455 (прим. 2).

⁴⁷ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 575.

⁴⁸ Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum. – Р. 35. Про так зв. сокальські артикули і торчинську декларацію унію див. докл.: Тимошенко Л.В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 19; Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. – С. 150–156, 159–163.

⁴⁹ Лист, відомий за «Апокрисом» Х. Філалета, неодноразово публікувався. Див.: Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum. – Р. 54.

⁵⁰ Іванішев Н. Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского Центрального архива // Русская Беседа. – 1858. – № 3. – С. 41.

⁵¹ АВАК. – Т. 19. – С. 365–367.

Бересті не було⁵². 16 жовтня 1596 р., по закінченні собору, М. Рагоза скаржився на Г. Балабана та його племінника Григорія з приводу утримування ними бланкових листів з невідомою метою⁵³.

Відразу після Берестейського собору відреагував на справу і король, причому вже першою грамотою, якою визнавалася правочинність берестейських ухвал уніатів. Характеризуючи православну «опозицію», Сигізмунд III закидає їй, що вона чинила якісь протестації, «до голыхъ мембрамовъ печати свои прикладали и руки подписывали [...], и на тыхъ голыхъ мембрамъхъ потомъ штось къ воли собѣ написавши, снать, то по панствахъ нашихъ розсылати важили ся»⁵⁴. Складається враження, що король хотів захистити несправедливо звинувачених уніатів, зокрема, К. Терлецького, однак вийшло так, що він, не розібравшись у суті справи, звинуватив у тому самому й православних.

Нарешті, варто з'ясувати проблему ініціатора справи мамрам. Офіційним є, безсумнівно, львівський єпископ Г. Балабан. Насправді ж, очевидно, ініціював її князь В.-К. Острозький, лідер православної партії. Чутки про фальшування мамрам поширювалися ще на початку 1595 р.; про це писав до князя 25 березня Іпатій Потій⁵⁵ (очевидно, князь запитував його перед тим про це). 9 червня 1595 р. острозький пресвітер Ігнатій написав листа до львівського братства, з якого видно, що відбулася зустріч Г. Балабана з князем В.-К. Острозьким, на якій останній переконав єпископа помиритися з львівським братством і об'єднатися на ґрунті захисту православ'я. Відбулась отже, тристороння згода (Г. Балабана, львівського братства і протектора православних князя В.-К. Острозького). Найважливіше, що Ігнатій повідомляє про намір Г. Балабана протестувати до гродського уряду: оскаржувати «тиє мамрами, которіє не на то дал але на што инше»⁵⁶.

Розгляд питання про можливість інтриги, передусім, з боку Г. Балабана, наштовхується на те, що не всі аргументи львівського владики у даній справі відомі. Так, наприклад, у життєписі єпископа акцентується неприхильність владики до уніатів. Потому загадково звучить фраза, що владики «мав свої певні документи, якими пробував [довести], що бланкет був даний на щось інше, але не на унію»⁵⁷.

У той же час варто згадати, що в літературі неодноразово висловлювались думки про схильність Г. Балабана до різноманітних інтриг. Так, наприклад, добре відомо, що владики спричинився до фальсифікації грамот, зокрема, доведеною вважається фальсифікація грамоти патріарха Єремії II (Траноса) 1589 р. на підтвердження ставропігії (сфальсифікована грамота датується 1592 р.), якою

⁵² Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 194.

⁵³ Там само. – С. 113.

⁵⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – Т. IV. – СПб., 1851. – С. 156.

⁵⁵ Там само. – С. 89.

⁵⁶ Monumenta Confraternitatis Staupogigianae Leopoliensis. – Leopoldis, 1895. – Т. 1. – Р. 620.

⁵⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф. 201. – Оп. 4 "б". – Спр. 319. – Арк. 90 зв.

скасовувалася незалежність місцевого братства від єпископа⁵⁸. Дуже серйозним аргументом на користь думки про нещирість Г. Балабана є те, що, склавши протест 1 липня 1595 р. у справі фальшування мамрам, владика 27 серпня підписав грамоту про прийняття унії. Це був, очевидно, останній його крок до унії, який, щоправда, важко пояснити з позицій логіки розвитку подій⁵⁹.

Водночас не виключена можливість того, що й уніатська партія, яка сформувалася, в основному, наприкінці 1594 – у першій половині 1595 р., вдавалася до інтриг, оскільки добре відомо, що їй довго не вдавалося зібрати підписи під унійними документами. Історики вже давно помітили, що остаточні артикули унії, підписані 1 червня 1595 р., вирізняються досить дивним порядком підписів, а деякі з них відсутні взагалі⁶⁰. Лише 12 червня декларацію унії підписали вже всі майбутні владика-уніати.

Схильним до інтриг був, передовсім, безсумнівний лідер унійної партії К. Терлецький – особа доволі скандальної репутації⁶¹. В умовах, коли в першій половині 1595 р. вже чітко визначилась православна «опозиція», яка не йшла на жодні поступки і не вибирала засобів боротьби⁶², уніатська партія цілком могла використати інтриги з метою прискорення унійного процесу. Сказане підсилює той факт, що відома в історіографії проунійна декларація Львівського собору (січень 1595 р.) виявилася звичайним фальсифікатом⁶³. Автор підробки невідомий, хоча зрозуміло, що вона була вигідною унійній партії.

Головним доказом перемоги уніатської партії над православною є те, що основні документи унії такі були підписані єпископами та митрополитом і

---

⁵⁸ Докладніше див.: *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966. – С. 35. В архіві братства збереглася копія «послання» патріарха Єремії II до духовенства і вірних Русі про позбавлення сану митрополита Михаїла, датована 1592 р.: ЦДІАУЛ. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 211. 4 грудня 1592 р. митрополит звернувся з листом до братства в згаданій справі, у якому обвинуватив у виготовленні фальсифікату тирновського архієпископа Діонісія. Митрополит був упевнений, що фальсифікація відбулася з намови єпископа Гедеона: Там само. – Спр. 213.

⁵⁹ АЗР. – Т. IV. – С. 115.

⁶⁰ *Жукович П.* Вказ. праця. – С. 135; *Грушевський М.* Вказ. праця. – С. 589.

⁶¹ Див. публікації, які фактично реабілітують К. Терлецького, однак і вони не в змозі спростувати обвинувачення в неморальності єпископа. – *Тимошенко Л.* Діяльність єпископа Кирила Терлецького на уряді Луцько-Острозької кафедри // *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX w.* / Red. A. Gil / *Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej.* – Т. 5. – Lublin, 2009. – С. 193–211; *Його ж.* Терлецький Кирило // *Острозька академія XVI–XVII ст.* Енциклопедія. – Острог, 2011 рік. – С. 433–437; *Його ж.* Кирилл (Терлецький) // *Православная энциклопедия.* – Т. 34. – Москва, 2014. – С. 525–530.

⁶² Саме влітку 1595 р. князь В.-К. Острозький послав свого представника Каспра Лушковського на Торунський з'їзд протестантів, доручивши йому інструкцію, яка у зв'язку з підтримкою унійної партії уміщувала погрози Сигізмунду III. Невідомо в який спосіб зміст інструкції був розкритий і став відомий католикам, унаслідок чого розгорівся скандал, який загострив довколоунійну боротьбу. Див. про це докл.: *Kempa T.* Wobec kontreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. – S. 84–95.

⁶³ Неавтентичність соборової декларації блискуче (головне – аргументовано) довела С. Лукашова. – *Лукашова С.* «Мы, ниже подписанные...»: Львовский синод 1595 г. в истории Брестской унии // *Славянский альманах.* 2000. – Москва, 2001. – С. 12–19.

представлені королю та папі римському. Тому, очевидно, справа мамрам не порушувалася на Берестейському православному соборі 1596 р. Зате під ту пору була зініційована інша інтрига (на цей раз католицько-уніатським табором) – про шпигунство протосингела Никифора, головуючого на православному «антисоборі».

Після Берестейських соборів 1596 р. справа мамрам стала предметом полеміки. Логічним було б, щоб її поширювали і докладніше аргументували православні, яким питання фальсифікації було неймовірно вигідним для демонстрації нелегітимності укладеної без їх згоди унії. Однак, насправді, їх дії в цьому плані не можна назвати енергійними. Так, один із найраніших антиунійних творів з умовною назвою «Проти латино-уніатів» (1597), який залишився неопублікованим, згадуючи Берестейський собор 1594 р., підкреслює вчинене на ньому «відщепенство». Звинувачення у потаємності і зраді підсилено вказівкою, що саме на соборі 1594 р. таємно підписано «мамрамъ», а саме лист до папи, вручений І. Потієві і К. Терлецькому («на которомъ томъ соборе своемъ зломъ у Берестю року 94 мамрамъ свой потай справили на листъ до папежа»). Делеговані єпископи спочатку відправилися до короля зі своїми вимогами щодо поправки становища церкви і в результаті отримали привілей 18 березня 1595 р. Тож бачимо, що автор твору явно не був знайомий з деталями протестації Г. Балабана, однак він був твердо переконаний – у зв'язку з підписанням таємничої «мамрами» відбулася зрада⁶⁴.

Виразніше про справу фальсифікації говорить Христофор Філалет, який спочатку прагнув переконати громадськість у тому, що в Римі лідери унії представили документи за підписами М. Копистенського і Г. Балабана, які насправді їх не підписували, що знайшло відображення в буллах Климентія VIII. Тут бачимо вже обвинувачення папи, який вдавав (фактично, лукавив), що йому невідомо про відсутність єдності в середовищі руської ієрархії. Відтак, Х. Філалет хронологічно завершує справу фальсифікації подіями в Римі, повертаючись після цього до попередніх кроків, які цьому передували: «А теж незнаючому ихъ руки – латве чужіи за ихъ власныи підписи было удавати. И если то правда, же власные ихъ подписы на томъ листѣ были, тогда такъ розумѣю, же то на мамрамѣхъ, на што иншого собѣ даныхъ, о коториихъ ниже ся припомянетъ, Володимерскій и Луцкій владыкове вѣру собѣ фалшиве были написали». Далі автор ставить під сумнів місце підписання документа, який мав з'явитися в результаті декількох «сполныхъ намовъ отправовань» і відправлення посольства, маючи на увазі те, що одні й ті ж люди не могли бути одночасно в різних містах Польщі і Литви⁶⁵. У такий спосіб Х. Філалет виявив фальш, яку він характеризував як зраду: «Такъ зрада – бы ей хто наибольшей таиль, яко шило въ мѣху не затаится, але ся выволывааетъ и показуетъ»⁶⁶.

⁶⁴ Полемическое сочинение против латино-униатов 1597 г. // Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 8 / Ред. С. Голубев. – К., 1914. – С. 549-550.

⁶⁵ Апокрисисъ. Сочинение Христофора Филалета в двух текстахъ, польскомъ и западнорусскомъ 1597–1599 года // ППЛ. – Кн. 2 (РИБ. – Т. VII). – ПТБ, 1882. – Стб. 1156-1158.

⁶⁶ Там само. – Стб. 1158.

Повернувшись до справи в кінці твору, Х. Філалет називає «широю фальшю» підписи Г. Балабана і М. Копистенського під унійним документом, вбачаючи підступ і зраду в діях К. Терлецького («до чого суптельне и штучне овъ жовтобрухъ Луцкій владыка дорогу слаль») ⁶⁷. Владики, виявляється, жодного послуху папі не чинили, лише поставили підписи і приклали печатки «на голый мамрамъ», не сподіваючися зради. «Буркуючи» тими підписами, король прийняв згоду, яка представлялась як «хутливая». Х. Філалет твердить, що далі мамрам підписала ще низка осіб, однак К. Терлецький на ній сфальшував лист від себе і володимирського єпископа до папи, долучивши М. Копистенського і Г. Балабана, про що ті й гадки не мали. Автор припускає, що підписи на мамрамі все ж оригінальні (їх могли поставити «неуважно»), однак твердить, що краще було б у цій ситуації зректися підпису, ніж зрадити присягу, надану при хіротонії патріархові, а також «синівство» Східної Церкви ⁶⁸.

Зазначимо, що Х. Філалет фактично свідомо препарував факти, адже в протестаціях йшлося про фальшування мамрам у 1594 р., до яких могли бути вписані умови унії. Як відомо, вони мали проміжний характер, до Риму ж відвезли остаточні артикули унії, підписані 1 червня 1595 р. Тому наведена аргументація не могла внести чогось принципово нового в «розкрутку» справи. Однак «викривальний» опис подій вкупі з нищівною характеристикою Кирила Терлецького, на якого поїздка до Риму начебто не справила благотворного впливу ⁶⁹, могли зміцнити антиунійні переконання православних.

Подальше нагромадження міфів довкола фальшування мамрам простежується в «Пересторозі», створеній вже на початку XVII ст. Невідомий автор (вірогідно, з середовища львівських братчиків) кілька разів згадує цю справу. Спочатку в сюжеті про майже насильницьке збирання уніатами сил, коли К. Терлецький, маючи «мамрани», почав намовляти солодкими словами володимирського владика ⁷⁰. Пізніше про це ідеться в описі подання умов унії католицькій стороні в Кракові після якогось чергового з'їзду перед поїздкою до Риму: «на оних мамранех в той справі пописали собі листи так до його королівської милості, як і до отця папежа, подаючися йому всі» ⁷¹. Там «відступники» начебто представляли всіх без винятку владик. У порівнянні з попередніми конкретними звинуваченнями автор твору аж ніяк не був оригінальним.

Уніатсько-католицька сторона прагнула, зрозуміло, виправдатися. Однак П. Скарга, автор найранішого твору про Берестейський собор, звинувачує владик у відступництві, твердячи, що вони поставили підписи, тобто, пішли на унію, а потому відступилися. Таким чином, через спростування закидів про відступництво владик-уніатів формувалося уявлення про відступництво владик-православних.

⁶⁷ Там само. – Стб. 1316.

⁶⁸ Там само. – Стб. 1318.

⁶⁹ Там само. – Стб. 1756-1758.

⁷⁰ Анонім. ПЕРЕСТОРОГА // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вст. стаття, упор. і прим. В.І. Кречотня, ред. тому О.В. Мишанич. – К., 1987. – С. 34.

⁷¹ Там само. – С. 36.

Найбільше уваги справі «мембран» («membranów») присвятив Іпатій Потій, автор «Антиризиса», який, розбираючи за главами і підрозділами твір Х. Філалета, не залишився осторонь цієї дражливої проблеми. Назагал відповідь І. Потія може вважатися сенсаційною, оскільки він посилається на репліку самого К. Терлецького, який говорив (щоправда, джерело тут не вказано, що в цілому не характерно для І. Потія), що ошукані владики мали б, за логікою справи, звертатися з позовами до самого короля, але чомусь уникли «суду і справи». Крім того, згадані православні владики на соборі 1596 р. навіть не захотіли про це говорити безпосередньо з тим же К. Терлецьким, і навіть не прагнули його там побачити. Надалі аргументи відповідача закінчилися і він у черговий раз звинуватив Х. Філалета в «замилуванні» ока, а його оповідь назвав «голою» (тобто, голослівною) повістю, оскільки він у черговий раз збрехав, стверджуючи, що мав на руках якісь «листи» (тобто М. Копистенського і Г. Балабана), а також знав писаря, який їх написав⁷².

В іншому місці І. Потій доводить, посилаючись на відому інформацію львівського архієпископа Д. Соліковського, що Г. Балабан ще п'ять років тому «був за унію», а двоє владик, які вчинили «апостазію», таки ставили підписи «під єдністю», однак чомусь не апелювали «печатками і присяглими свідками» до тих, хто поставив підписи і не відвернувся від унії. Водночас К. Терлецький начебто позивав Г. Балабана перед від'їздом до Риму, але львівський владики невинності своєї не довів, і як кожний, хто прагне приховати вину, уникав «права і суду»⁷³.

І. Потій захищає владик-уніатів, які продовжили справу унії в Римі, вважаючи, що вони мали підписи «апостатів» на руках, але власну «апостазію» перед папою не вчинили. Він навіть визнав, що папа чотири рази згадав М. Копистенського та Г. Балабана, знаючи добре про їх «апостазію», але зробив це лише задля того, щоб вони одумалися⁷⁴. Далі І. Потій (вже вкотре) вдається до риторики: «апостати» обидва мають йти до суду, де К. Терлецький покаже їм «явні листи і свідцтва», особливо Г. Балабана про унію п'ятирічної давності.

На закид щодо неточної дати і відсутньої вказівки місця підписаного унійного документа І. Потій відповідає за допомогою іншого риторичного прийому: «...така дата [встановлюється] не поглядом листів, але поглядом осіб митрополита і владик, які мешкають по різних місцях, одні в Короні, а інші на Литві. Узгодження листа відбувалося не на одному місці, однак єдність засвідчується іншими листами, датованими в Бересті 12 липня 1595 р.»; «А мова не про дату, де що ставалося, позаяк не один з'їзд з того приводу відбувся, але про справу». Ще один «аргумент»: жодний інший владики, який підписав унійний документ, не «пре» проти того, що стверджено Берестейським собором. «Апостати», які не

---

⁷² Pocięj Hipacy. ANTIRRESIS abo apologija przeciwko Krzysztoforowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim, napisanym w Roku Pańskim 1597. – S. 188-189.

⁷³ Ibid. – S. 71.

⁷⁴ Ibid. – S. 124.

відповіли на цьому світі перед судом за те, що «крутять» світом і людьми, складатимуть звіт на тому світі⁷⁵.

Тож, підсумовуючи аргументи Іпатія Потія, можна сказати, що він фактично не зміг заперечити використання заготовленої мамрами для підготовки унійного документа 1594 р. Водночас не вдалося заперечити й того, що до числа уніатів і в Римі свідомо було внесено двох єпископів, які не прийняли унію. Тому, вірогідно, аргументів для виправдання бракувало, а тому І. Потій у полемічному запалі все частіше вдавався до сумнівного риторичного інструментарію, підсилюючи критику емоціями.

Однак у підсумку навіть визнання того, що чисті мамрами таки були використані, не доводить подробиць унійних документів, адже участь Г. Балабана і М. Копистенського в унійному процесі задокументована, вона тривала практично до 1595 р.⁷⁶

Виглядає так, що після «Перестороги» ця проблема більше спеціально не обговорювалася. На тлі інтриги з обвинуваченням, арештом і судом над протосингелом Никифором Парасхесом, головою на Берестейському православному соборі, який зрештою, помер у Мальборку⁷⁷, а також у зв'язку з резонансом від публікації І. Потієм рукописного пам'ятника «Послання Мисаїла до папи римського Сикста IV»⁷⁸, справа мамрам поступово затихла. Вочевидь, для реабілітації православних, які не змогли перешкодити проголошенню унії, вона

⁷⁵ Ibid. – S. 125.

⁷⁶ Розвиткові унійного процесу та з'ясуванню ролі в ньому того чи іншого єпископа, присвячена велика кількість старих та нових праць. Тут лише нагадаю, що підписи Г. Балабана та М. Копистенського стоять і під іншими унійними документами. Але, якщо вони вийшли з унійної партії, то саме наприкінці 1594 – в 1595 р. її поповнили єпископ І. Потій і митрополит М. Рагоза. Таким чином, відбулося не тільки значне підсилення уніатів, а й набуття їх партією рис канонічності (присутність митрополита), що зумовило легітимність і канонічність проголошення унії на соборі у жовтні 1596 р.

⁷⁷ Див.: *Kempa T. Proces Nicefora na sejmie w Warszawie w 1597 r. // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Prof. St. Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin. – Toruń, 1996. – S. 145-168; Kuczara K. Grecy w kościołach wschodnich w Rzeczypospolitej (1585–1621). – Poznań, 2012. – S. 169-177; Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 551-560, 1033-1035.*

⁷⁸ Православні вважали його фальсифікатом, що й стало предметом полеміки. Сучасна історіографія, вважаючи пам'ятник автентичним, вивчає різні його списки і переклади. Див.: *Галенчанка Г. Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г. Паходжанне помніка // Наш радавод. Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. Х–XX ст. – Кн. 8. – Гродна-Беласток, 1999 (2000). – С. 79-107; Русина О.В. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – 2002. – С. 281-296; Її ж. Послання Папі Римському Сиксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст. // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 16-34; Її ж. От «Послания» Мисаила к литературе «жидовствующих»: к постановке проблемы // Евреи и христиане в православных обществах Восточной Европы / Под ред. М.В. Дмитриева. – М., 2011. – С. 74-100; Її ж. Послание папе Сиксту IV (1476): новые аспекты исследования // Православие Украины и Московской Руси в XV–XVII в.: общее и различное / Под ред. М.В. Дмитриева. – М., 2012. – С. 70-81; Пелешенко Ю. «Посольство київського митрополита Мисаїла до Папи Римського Сикста IV» отця Іоана як пам'ятка історії церкви, теології та літератури / АНТИПРОЛОГ. Зб. наук. праць, присвячених 60-річчю члена-кор. НАНУ М. Сулими. – К., 2007. – С. 123-147.*

вже зіграла свою роль, поступившись місцем іншим складнішим проблемам, передовсім – флорентійській (тобто, доказові православними несправжності флорентійської унії, ідея якої активно експлуатувалася уніатами і католиками), яка ще довго «збуджувала» голови⁷⁹.

Обвинувачення в чудодійстві на соборі 1596 р. як спроба дискредитації унії⁸⁰

Чутки про якісь не зовсім «чисті» справи, що відбувалися на Берестейському унійному соборі 1596 р., досить активно і в різний спосіб поширювали православні. Про поголос глухо згадували католицькі й уніатські публіцисти, однак ширша інформація про загадкові події на сторінки полемічної літератури потрапила не одразу. Першою фіксацією чуток виявився найвідоміший на той час твір Петра Скарги про Берестейський собор, датований 1597 р. Наприкінці тексту автор згадує «картелюші», в яких православні оповідають про якісь чуда в Бересті (начебто під час служби «одного єзуїта» в церкві Св. Миколая вино перетворилося на воду)⁸¹.

П. Скарга спочатку на це відповідав, як і належало, риторично, заперечивши причетність будь-якого єзуїта чи навіть римського каплана до організації і проведення літургії. Однак потім він несподівано заявив, що таке могло статися з невідомим греком, який провадив службу, через неухважність – він міг помилково налити до келиха води замість вина. «...Трапляється таке і з пильними, і з побожними», – резюмував і заспокоював пропагандист і історик унії, додавши наприкінці, що чудом насправді є наклепи «розумних християн», а також віра в них інших⁸².

⁷⁹ Див. про це докл. *Тимошенко Л.* Полемічний твір Клірика Острозького «Історія о листрикійскомъ синоде»: історіографічні традиції і «флорентійсько-берестейські» контексти відповіді православних на виклики часу // *Острозька давнина*. – Вип. 2. – Остріг, 2013. – С. 73-91.

⁸⁰ Проблема частково порушувалась у гуманітаристиці, де її розглядали крізь призму вивчення ранньомодерної культури (полемічної літератури). Так, напр., Н. Поплавська зараховує сюжет до жанру «фольклорної белетристики», а також відзначає сатиричне забарвлення текстів православних авторів. – Див.: *Поплавська Н.М.* Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.). Монографія. – Тернопіль, 2007. – С. 307, 308. Р. Голик «перетворення євхаристійного вина у звичайну воду» розглядає в контексті поширення надприродних знаків (явищ) як аргументу у релігійних та соціальних конфліктах (наприклад, у полеміці між католиками і православними). Дослідник сформулював поняття «античудес», які використовувалися під час теологічних суперечок з метою дискредитації опонентів. Див.: *Голик Р.Й.* Уявлення про надприродне в українській культурі X–XVIII ст. / Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2005. – С. 10. Згадаю також, що в минулому дослідники полемічної літератури сюжет про чудо на Берестейському соборі вважали «баєчкою», яку поширювали православні (І. Вишенський). Див., напр.: *Возняк М.С.* Історія української літератури. – Львів, 1992 (режим доступу: <http://buklib.net/books/36536/>). Незважаючи на наведені та інші приклади, сюжет про чудодійство спеціально не досліджувався.

⁸¹ *Скарга П.* Берестейський соборъ и оборона его. В двух текстах: польском и западно-русском // ППД. – Кн. 3 (РИБ. – Т. XIX). – Стб. 1000.

⁸² Там само. – Стб. 1001. Спробу виправдання П. Скарги як невдалу висміяв у своїх «Записках» Петро Могила. Див.: *Записки святителя Петра Могилы / Упор. І.В. Жиленко*. – К., 2011. – С. 502.

Певні порушення «ладу» під час проголошення унії описуються і в недовіданому творі православного походження «Справа берестейського синоду, людей грецької релігії 1596 року», опублікованому Й. Лукашевичем. Згідно з авторською версією, І. Потій з іншими «відступниками» ще напередодні собору перевів усі церкви і вівтарі на «папежський лад», повикидавши антиминоси і поклавши на їх місце камінь. Водночас тим же «звичаєм папежським» було потаємно допущено до служби єзуїтів, а також допроваджено їх до влади (вочевидь, йшлося передовсім про церкву Св. Миколая, в якій і була проголошена унія). Однак православні християни, духовні та світські, довідавшись про зраду, не допустили своїх до тієї церкви⁸³.

Найдокладніша оповідь про чудо на соборі (зрозуміло, у трактуванні православних) викладена на початку XVII ст. у «Пересторозі», яка недвозначно вказує на спільне богослужіння католиків і уніатів у церкві Св. Миколая після укладення згоди церков. «При том служенію в келиху вино у воду ся перемінилося без приливання води», що змусило учасників події принести з дому вина. Однак літургія (фактично, обряд євхаристії) вже не мала потрібної святості, бо принесений келих не був «офірований» на жертівниці, відтак, служба мала «скверний» характер. Найважливіше те, що твір оголошував здійснене «чудо» знаком боговідступництва: «кгде зараз Бог показав, же отринув їх офіру»⁸⁴.

Надалі, заперечуючи вигадки уніатів про православних, автор «Перестороги» перейшов до зворотніх обвинувачень і ще раз нагадав про «чудо», а також «засвідчив» мученицьку смерть митрополита і уніатів-відступників. Цього разу до «чудодійства» на соборі в Бересті було додано сюжет про ще «страшніші» події в церкві в Грубешові, під час яких келих на престолі тріснув, вино вилилось на «обличеніє», люди повибігали, священник заволав і т.д. В інтерпретації православного публіциста, уніати вже почали служити в «папежських» костелах, що розглядалося як не менший гріх⁸⁵.

У вигляді коротких повідомлень інформація про берестейське чудо розійшлася по тогочасних хроніках, прикладом чого є відповідна згадка в Баркулабівському літописі. Невідомий автор, який очевидно був учасником берестейських подій у жовтні 1596 р. (ця частина хроніки датується початком XVII ст.), оглядово описав процедуру прийняття унії в церкві Св. Миколая, повторивши свідчення про те, що службу правив єзуїт, а Петро Скарга виголосив казання. Автор додав до оповіді принципово нову інформацію про участь у богослужінні І. Потія, але не в головному вівтарі, а в бічному – Св. Ружанця («Рожейского олтаря»)⁸⁶. «Головне» чудо відбулося таки при центральному

---

⁸³ *Lukasiewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. – Т. 1. – Poznań, 1842. – S. 76-77 (припис 2).*

⁸⁴ Анонім. ПЕРЕСТОРОГА // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – С. 38.

⁸⁵ Там само. – С. 51.

⁸⁶ Соборна церква Св. Миколая в Бересті вже в XVI ст. мала бічний вівтар, що було, на загал, нехарактерно для східної християнської традиції. Так, в грамоті Мелетія Хребтовича, яка наведена в діаріуші берестейського ігумена Афанасія Филипповича, датованій 26.10.1591 р., для ново-

«руському» вівтарі, де служив римлянин: «в келиху вино у кров барзо шпетную смродливую обернулося». У Потія ж на «римському» вівтарі воно перетворилося на просту гірку воду⁸⁷. Таким чином, первинна інформація про чудо поступово обростала додатковими деталями.

Невідомий автор «Науки о противной унії», створеної близько 1626 р., поширив чутку про берестейське чудо, коли «келихъ засмердѣвся зъ сакраментомъ ихъ», на Володимир, додавши до опису страхітливій «подробиці»: там сакрамент з ложечкою вилетів з чаші через голову священника. Ці й інші наведені деталі свідчили, що «явне Господь Богъ чудо показаль»⁸⁸.

М. Смотрицький також згадав берестейське чудо, коротко описавши його наприкінці «Верифікації невинності». Розширення контексту відбулося у творі за рахунок порівняння цього чуда з іншим під час прийняття Флорентійської унії⁸⁹. Так само розширив територію чудодійства Петро Могила: він згадує про аналогічну подію у Грубешові, а також підсилює його вірогідність чудом 1625 р., що сталося у віленському уніатському монастирі Св. Трійці під час панахиди по померлому протопопу Михайлові Котлубею. До опису самого «Берестейського чуда» автор не зміг додати нічого нового, зате він розширив тлумачення його Божої «знаковості»: це сам Бог «вино на воду в Безкровній Жертві перетворив», засудивши відступників⁹⁰.

На згадані обвинувачення та інвективи не могли не відповідати уніати, особливо ті, хто був безпосереднім учасником подій. Як з'ясувалося, найбільше уваги присвятив чудові Іпатій Потій у своєму маловідомому полемічному творі про Берестейський собор, який вийшов друком вже в 1597 р.⁹¹. Спочатку автор

утвореного берестейського братства, потрібен був окремий братський «преділ» (вівтар) під титулом Великомучеників Бориса і Гліба, а також дозвіл на святкування в ньому чотирьох свят: Богоявлення, Бориса і Гліба, Козьми і Дем'яна, Св. Юрія. Отже, братство створювалося не під титулом всієї парафії, а під титулом бічного вівтаря. – ППЛ. – Кн. 1 (РИБ. – Т. IV). – СПб., 1878. – Стб. 64-68. У підтверджувальній грамоті Сигізмунда III від 11.10.1592 р., братський вівтар названо Богоявленським і Борисоглібським. У ньому мав служити братський «ппі», який отримував «вольності» від владки. – АЮЗР. – Т. 1. – № 206. – С. 243-244. Надалі братство згадувалося як Богоявленське. Приписування автором літопису титулу бічного вівтаря Ружанцю, є звичайною (можливо, й свідомою) помилкою, адже культ Ружанця (у східній традиції – вервиця), набув особливого пошанування лише в римо-католицькій церкві.

⁸⁷ Баркалабаўскі Летапіс / Апрац. тексту: І.У. Будзько, М.М. Улашчык, Г.У. Федарэнка, Э.В. Яромаленка, уст. арт. А.А. Суша. – Мінск, 2013. – С. 497, 498.

⁸⁸ Святаго Кирилла, ексарха александрийскага, игумена, НАУКА О ПРОТИВНОЙ УНИИ, противъ благочестивыхъ священниковъ православныхъ ясное указаніе // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1892. – Кн. 6. – Отд. III: Материалы. – С. 15.

⁸⁹ Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Text. Vol. I. – Cambridge, Mass., 1987. – P. 397.

⁹⁰ Записки святителя Петра Могили / Упор. І.В. Жиленко. – С. 500, 501-502.

⁹¹ [Потій Іпатій]. Справедливое описание поступку, и sprawy синодоевое, и оборона згоды и единости съвершенное. Которая се стала на сыноде берестейскомъ. В року, 1596, напротив явного фальшу и потвары синоду якогось змышленного а радшей съборища покутного геретыческого в дому прыкагъномъ геретыческом отпраованого Через одного зъ преложонныхъ духовныхъ церкви руское. – Вільно, 1597. Див. про твір, який зберігся в одному примірнику, публікацію: *Тимошенко Л.* Полемічний твір Іпатія Потія про Берестейський собор (Вільно, 1597) // Вісник НТШ. – Ч. 48. – 2012, осінь–зима. – С. 27-30.

узявся спростовувати різноманітні «баламутні» чутки, які поширювали православні («клямства»), стверджуючи, що на початку собору в Бересті митрополит М. Рагоза з розпачу хотів утекти до православних, але володимирський владика (тобто І. Потій) його зупинив. Відкинувши цю та інші плітки як сфальшовані автор вирішив зупинитися докладно на чутці про чудо. Саме з твору І. Потія довідуємося про цікаві деталі того, що насправді відбулося в Бересті (парадоксальним чином, православні їх не повторювали і не використали з викривальною метою).

Жанр полемічного твору вимагав від автора переказу думки противника, то ж І. Потій докладно на цьому зупинився. Йшлося про те, що начебто на унійному соборі у церкві Св. Миколая володимирський владика (тобто І. Потій) підминив облачіння і вівтарне начиння («уберы и охеньдозъства ольтаровые») на «папеский строи», скинув з престолу антиминос і замінив його на якийсь камінь, потім впустив до церкви єзуїтів і одному з них доручив відправляти літургію. У відповідь сталося «чудо Боже»: в келиху вино перетворилося на воду, єзуїт, злякавшись, відскочив від престолу, а всі присутні перелякалися на смерть⁹².

Щодо звинувачення в підміні антиминосу і одягу, І. Потій одразу пригадав, що в Римі папа подарував «покров» для володимирської церкви, а для владики (знову ж таки, І. Потія) – саккос з архієпископським головним убором, що підтверджується папським листом, на пам'ять про перебування в Римі⁹³.

Як присутній під час події, яка викликала неадекватну реакцію православних, автор вирішив сказати правду про інші важливі деталі описаного «чуда». Що ж відбулося, за Потієм, насправді? Автор вдався до чергового «пригадування» про те, що папа римський, який приймав руську делегацію в Римі, вчинив кілька благодійних вчинків, а на прохання владик, для реалізації задумів, відправив на Русь грека-пресвітера Петра Аркудія («неякого Петра Арькудына»), викладача римського колегіуму Св. Атанасія. Тож на згаданій літургії під час Берестейського собору саме Петро Аркудій служив літургію («мель литургию светую»), готуючи для причастя агнець і просфору, а його невідомий товариш, також грек, який йому прислужував, при цьому припустився помилки. Потрібно було до двох однакових срібних посудин окремо влити вино і воду, які потім змішувалися, однак він замість вина до обох із них влив воду. На причасті з'ясувалося, що то вода, а не вино («коли пришло до причащенья принесеть до усть скошътуеть ажъти щирая вода такъ ижъ ани паху ани смаку»). Владика, який відправляв службу на соборі (це був, власне, Іпатій Потій), швидко виправив

---

⁹² [Потій Іпатій]. Справедливое описание поступку, и sprawy синодовое, и оборона згоды и единости съвершенное. Которая се стала на синоде берестейскомъ. В року, 1596... – Арк. КГ/3-Л.

⁹³ Бреве папи Климента VIII для І. Потія щодо надання і права носіння саккоса датується 26.02.1596 р. Такий же привілей отримав інший член делегації – К. Терлецький. Див.: Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum. – Р. 294-297. Під саккосом розуміється тогочасний спідній одяг кліру, у вигляді вузької туніки з короткими рукавами, який був ознакою патріаршої (архієпископської) гідності (у західній церкві – далматика). Інформація І. Потія про подарунок «покрова» для володимирської кафедральної церкви, зустрічається вперше.

помилку, взяв другу «коновочку» з вином, додав вина з неї до води і здійснив причастя вином⁹⁴.

На доказ того, що сталася звичайна помилка, а не «чудо», Іпатій Потій навів приклади таких псевдочудес, які «часто трапляються» в практиці руської церкви. Так, часом під час літургії перевертався келих, замість вина священник міг налити оцет або елей. Навіть одному «зацному» кардиналові якийсь клірик налив замість вина каганцевої олії. Траплялося, що до келиха падав якийсь хробак чи павук, або миша крала агнець з дискоса. У жодному випадку такі пригоди не вважалися чудами. На практиці, продовжував І. Потій, траплялися й більші «чудеса». Так, у руських «посольських» церквах або малих містечках, звідки було далеко посилати за вином, руський піп задля економії зберігав цілий рік кварту вина, аж поки воно не пліснявіло та не перетворювалося на оцет, тому зазвичай доводилося користуватися підфарбованою водою з використанням квасного яблучного соку. Оце і є справжнє чудо, резюмував полеміст⁹⁵.

Невідомо, як вплинуло пояснення І. Потія на православних, бо це залежало від багатьох чинників і, передусім, від поширення його твору в руському соціумі (нагадаю, що твір зберігся лише в одному примірнику). Можу лише припустити, що публікація мала б отримати протилежний ефект, адже, по суті, факт «чуда» був підтверджений, і не мало значення, що йшлося про звичайну помилку. Тим більше, що православні публіцисти та богослови продовжували вірити в «знак Божий». Так, наприклад, І. Вишенський, який використав факт чуда для викриття єпископів-відступників, не додав до відомої інформації нічого нового, зате безапеляційно зреагував на виправдальні пасажі уніатів і католиків на кшталт того, що сталася помилка: «На тоє вам, панове бискупи, так отповѣм: махлюйте як хочете, махлюйте и лжѣте и тує ж лож другими подворами неправд боронѣте, пред ся истинну премахлевати и превратити не зможете, и што ся стало, истиною те чудо ся стало»; «Истиною чудо и велие чудо!». Отже, розмови про

⁹⁴ Там само. – Арк. Лв. Тут варто пояснити, що змішування вина і води на причасті, має канонічно-символічне значення. Так, згідно з канонами Східної церкви, затвердженими на так званих Трулланських соборах, під час підготовки євхаристії, священник мав долити до вина кілька крапель гарячої води, що мало ритуальне значення – вино мало наблизитися до температури крові (так зв. теплота), (XXXII трулланський канон). При цьому мався на увазі символізм крові, яка витікала з боку розп'ятого на хресті Ісуса Христа. Священники, що порушували згаданий канонічний припис, мали бути позбавлені гідності. Див.: *Kanony Kościoła prawosławnego / Red. A. Znosko. – Warszawa, 1978. – S. 87.* Згаданий спосіб трактування євхаристії, є відмінним від римо-католицької традиції, яка послуговується лише причастям під виглядом хліба.

⁹⁵ Там само. – Арк. Лв/1. – Лг/2. Цікаво, що більше ніж через 40 років перелік «псевдочудес» щодо відправи руськими священниками євхаристії навів у «Перспективі» К. Сакович, який кваліфікував їх, на відміну від І. Потія, як «особливо великі й нестерпні абсурди». Він також згадав, що священники на літургії вживали замість вина яблучний чи грушевий квас. – Див.: *Sakowicz K. Epanorthosis albo Perspektywa u objaśnienie błędów, herezey i zabobonów w Greko-ruskiej cerkwi Dyzunickiej, tak w artykułach wiary, jako w administrowaniu Sakramentów w inszych obrzędach... – Kraków, 1642. – K. 15.*

помилку лише підсилювали підозру в нещирості уніатів, викриваючи їх «нечестие»⁹⁶.

Далі уніатські публіцисти, схоже, до виправдань не вдавалися. Здається, гострота полеміки довкола берестейського чуда поступила місцем іншим, важливішим проблемам, пов'язаним із доказом чи запереченням легітимності (правочинності) соборів православних і уніатів у жовтні 1596 р.⁹⁷ Завжди актуальними залишалися й дискусії про *filioque*. Утім, проблематика дискурсу православно-уніатської полеміки протягом XVII ст. вирізняється великим розмаїттям⁹⁸.

Зазначу також, що обидві сторони конфлікту в перші поберестейські десятиліття переживали кризові часи: перші через відсутність проводу і тиск королівської влади, другі – через не дуже ефективні і привабливі в середовищі православних заходи задля згуртування (фактично ж – перетягування на свій бік) вірних.

* * *

Конфлікти навколо Берестейської унії є важливою дослідницькою територією. Однак не вони вирішують «стратегічні» проблеми дослідження її історії. Натомість в осерді, скажімо, лежить питання про роль та значення кризи церкви як передумови Берестейської реформи; час від часу виринають нові контексти, пов'язані з порівнянням релігійних культур Східної Європи, формами діяльності церковних братств, зіставленням альтернативних програм релігійних реформ, варіантів «православної» конфесіоналізації тощо. Однак без контексту проаналізованих та інших інтриг і конфліктів, які формують «декоративне» тло події, її історія виглядала б збіднено і надто спрощено. Відтак, дослідницька палітра проблем довкола Берестейської унії досі не вичерпана.

---

⁹⁶ Вишенський І. Книжка [Глава 5: Велможным их милостям, панам архиепископу Михайлу и бискупам Потью, Кириллу, Леонтию, Деонисию и Григорку...] // Українська література XIV–XVI ст. / Автор вступ. статті і ред. тому В.Л. Микитась. – К., 1988. – С. 362, 363.

⁹⁷ Про факт чуда досить лаконічно згадано також в Густинському літописі, який загалом датується 20-ми рр. XVII ст. Див.: Полное собрание русских летописей. – Т. 40: Густынская летопись / Текст подгот.: Ю.В. Анхимюк, С.В. Завадская, О.В. Новохатько, А.И. Плигузов. – СПб., 2003. – С. 151. Г. Сушко, автор польськомовного видання літопису, помилково вважає, що розширене трактування сюжету про берестейське чудо в Баркулабівському літописі є фактично вторинним до свідчень Густинського літопису (останній є, як відомо, приблизно на 20 років написаний пізніше). – Див.: *Suszko H. Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze.* – Wrocław, 2003. – S. 311 (припис 1367).

⁹⁸ Див. найновіші дослідження проблеми: *Stradomski J. Spory o «wiarę grecką» w dawnej Rzeczypospolitej.* – Kraków, 2003; *Nowakowski P. Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596–1720).* – Kraków, 2004; *Савченко С. Давня Русь у полемічній літературі кінця XVI–XVII ст.* – Дніпропетровськ, 2007.

РЕЗЮМЕ

Леонід Тимошенко

ІНТРИГИ І КОНФЛІКТИ В ІСТОРІЇ УКЛАДЕННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ
УНІЇ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ
ТА ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Автор аналізує у своїй статті два аспекти релігійної полеміки навколо Берестейської унії: недостатньо досліджену справу про фальшування унійних документів та практично не зауважену в історіографії інтригу православних по дискредитації Берестейського унійного собору 1596 р. через поширення чуток про чудо, що трапилося під час богослужіння на соборі, як знак богонеугодності проголошеної унії. Якщо перша справа була задокументована у протестаціях, а затим активно обговорювалась у полемічних джерелах, то другий сюжет дискутувався лише в творах полемістів. У перспективі гострота полеміки довкола обох сюжетів поступилася місцем іншим, важливішим проблемам, пов'язаним із доказом чи запереченням легітимності (правочинності) соборів православних і уніатів у жовтні 1596 р.

Ключові слова: Берестейська унія, інтриги та конфлікти, спроби дискредитації, унійно-православна полеміка.

Леонид Тимошенко

ИНТРИГИ И КОНФЛИКТЫ В ИСТОРИИ УЛОЖЕНИЯ БРЕСТСКОЙ
УНИИ В СВЕТЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ
И ПОЛЕМИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Автор анализирует в своей статье два аспекта религиозной полеміки вокруг Брестской унии: недостаточно исследованное дело о подделке документов унии и практически не замеченную в историографии интригу православных по дискредитации Брестского собора 1596 г. с помощью слухов о чуде, которое произошло во время богослужения на соборе, как знак богонеугодности провозглашенной унии. Если первое дело было задокументировано в виде протестаций, а потом активно обсуждалось в полемических источниках, то второй сюжет дискутировался лишь в сочинениях полемистов. В перспективе острота полеміки вокруг обоих сюжетов была смягчена другими, более важными проблемами, связанными с доказательством или отрицанием легитимности (правомочности) соборов православных и униатов в октябре 1596 г.

Ключевые слова: Брестская уния, интриги и конфликты, попытки дискредитации, унійно-православная полеміка.

Leonid Tymosbenko

INTRIGUES AND CONFLICTS IN THE HISTORY OF THE UNION
OF BREST AS SEEN THROUGH DOCUMENTARY SOURCES
AND POLEMIC LITERATURE

The author makes an attempt to overcome a lacune in the historiography, caused by two problems: the forged documents of Berestey Union and the Orthodox intrigue of trying to discredit Berestey Union Council blaming them for apostasy. The first problem was documented in the form of protests (objections) and then actively discussed in polemic sources, while the second one was only debated in the works by polemicists. In prospect the acuteness of this controversy was replaced by more important problems connected with the proof or denial of Orthodox and Union Councils in October 1596.

Keywords: Berestey Union, intrigues and conflicts, attempts of discrediting, Union-Orthodox polemic.

УДК 323.2:316.48:94(477)''17''

Віктор Горобець

«ОБРАЗА ГОНОРУ ЦАРЯ І ГЕТЬМАНА» ЧИ БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ НА СОТЕННОМУ РІВНІ: СПРАВА НОВОМЛИНСЬКОГО СОТНИКА ГРИГОРІЯ ШИШКЕВИЧА (1708–1722–1732)

Десь наприкінці 1716 – першій половині 1717 р. настоятель Свято-Миколаївської парафії міста Нових Млинів (сотенного центру Ніжинського полку) отець Михайло подав на ім'я тодішнього гетьмана Івана Скоропадського позов, в якому звинуватив новомлинського сотника Григорія Шишкевича в тому, що він, не мало і не багато, а «противніє на монаршу Его Царском Величества гонор слова виговаривал»¹. Реагуючи на це аж надто серйозне, аби його можна було проігнорувати, звинувачення, Скоропадський сформував зі старшин спеціальну слідчу комісію, яка за участі царського резидента в Україні стольника Федора Протасєва 21 серпня 1717 р. провела допит свідків і підозрюваного. У процесі ж провадження досудового розслідування на світ впливли й інші, не менш крамольні справи і помисли новомлинського урядника, зокрема й обзивання ясновельможного регіментаря «скурвиним сином» та лайка «по матери пана полковника (лубенського) и пана судью генерального»².

Довести провину новомлинського сотника в тій частині, що стосувалася проговорювання слів, які були «противніє на монаршу Его Царском Величества гонор», не вдалось. Але вже сам факт слідства щодо дій місцевого урядника та пошуки гетьманським урядом скривджених ним осіб спровокували жителів сотні до подачі проти Шишкевича нових скарг і судових позовів.

Аналіз останніх дозволяє з'ясувати, в якій мірі сотник Шишкевич насправді порушував закон і що з інкримінованого йому товариством відповідало дійсності, а що було вигадкою недоброзичливців. Інформація з різних джерел також надає шанс відшукати як явні, так і приховані механізми конфліктів, і то не лише в Новомлинській сотні Ніжинського полку в часи гетьманування Івана Скоропадського. Вона підштовхує до спроб встановити масштаби і рівні конфліктності в структурі місцевого врядування Гетьманату, де конфлікти між

---

¹ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр.164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... 1708–1717 рр., арк. 2.

² Там само. – Арк. 5 зв.

владцями і підвладними були звичним явищем. Утім, їхні мотиви – передовсім через брак різнобічної інформації – зазвичай «вислизують» із рук дослідника³.

Хто такий Григорій Шишкевич і яким був його статус у Війську Запорозькому?

На початок XVIII ст. старшинська корпорація Гетьманату як соціальна група з досить невисокою мобільністю стрімко еволюціонувала до свого замикання. На рівні сотень і полків на цей час уже сформувалися родинні клани, вихідці з яких переважно і рекрутувалися на вакантні місцеві уряди⁴.

Герой нашої розповіді – Григорій Шишкевич – до складу таких корпорацій не входив. Як стверджував з цього приводу відомий знавець «малоросійської старовини» Олександр Лазаревський, на початку XVIII ст. Григорій був лише «цилюрником» гетьманового небожа Андрія Войнаровського⁵. Відтак посідав незначне місце в козацькій службовій ієрархії Гетьманату, а, точніше, не посідав жодного. У деяких документах Григорій Шишкевич згадується під прізвиськом «Цилюрченко», що дало підставу О. Лазаревському висловити припущення про успадковану ним від батька належність до цієї соціо професійної групи⁶.

Утім, можливості для входу в старшинську верству Шишкевичу, як і цілій низці козаків, ба навіть міщан і духовних осіб, надали події, що супроводжували невдалу спробу гетьмана Івана Мазепи вийти з-під влади російського царя та прийняти зверхність шведського короля. Перехід значної кількості козацьких старшин разом зі своїм гетьманом до шведського табору відразу ж породив дефіцит кадрів у тих частинах козацьких полків і сотень, що в силу різних обставин залишилися вірними Петру I. До того ж члени значної кількості місцевих старшинських кланів, скомпрометовані участю своїх представників в акціях гетьмана Мазепи, на певний час втрачають можливості заповнити існуючі вакансії. Отож, як зазначав з цього приводу високопоставлений російський урядовець, київський генерал-губернатор князь Дмитро Голіцин у листі до російського канцлера Гаврила Головкина, доступ до урядів отримують ті козаки, котрі «хотя бы малую службу государю показали...»⁷.

Достеменно відомо, що Григорій Шишкевич на сотницький уряд в Новомилинській сотні Ніжинського полку зійшов якраз у часи цієї, влаштованої російським царем Петром I, наймасштабнішої чистки старшинського корпусу Гетьманату, замінивши на посаді Григорія Самійловича Самуйленка (Самойловича). Останній перебував на сотництві ще від початків гетьманування Івана Мазепи.

³ Одну з авторських спроб такої реконструкції див: *Горобець В.* Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник миргородський *versus* сотник цибулевський // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. – К., 2012. – С. 253-286.

⁴ Ширше про це див: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

⁵ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 286.

⁶ Там же. – С. 288.

⁷ Див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини. Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998.

Як стверджував Олександр Лазаревський (беручи до уваги першу відому йому документально зафіксовану згадку про Самуйленка як про новомлинського сотника), на цій посаді він перебував з 1688 р.⁸ Натомість Сергій Павленко датує початок урядування Самуйленка в Нових Млинах 1687 р. – тобто, часом сходження Івана Мазепи на гетьманський уряд⁹. При цьому початок урядування старшини дослідник виводить не з логіки розвитку подій (зокрема добре відомого історикам факту кардинального оновлення старшинського корпусу Гетьманату на самому початку регіментарства нового володаря гетьманської булави), а ґрунтуючись на інформації документа, вміщеного в збірці «Універсали Івана Мазепи»¹⁰.

Існують певні розбіжності й у визначенні часу втрати Самуйленком уряду та, відповідно, часу сходження на сотенний уряд Григорія Шишкевича. Так, Олександр Лазаревський початком урядування Шишкевича вважає грудень 1708 р.¹¹. Натомість згаданий вище Сергій Павленко, в одному випадку, солідаризуючись з тезою Володимира Кривошеї, говорить про переобрання новомлинського сотника у 1708 р., щоправда абзацом нижче, цього разу покликаючись на Лазаревського, стверджує, що... «1709 р. сотник був зміщений з уряду»¹².

Насправді ж, як видно з тексту копії грамоти Петра I за 1708 р., представленої Григорієм Шишкевичем трохи згодом у Генеральну військову канцелярію, а також збереженої в родині Шишкевичів копії (що була навіть нотаріально завірена наприкінці 1793 р.), на сотницький уряд він був зведений 12 грудня 1708 р., під час перебування царя в Лебедині¹³ (де, як відомо, функціонувала сумнозвісна комісія, що якраз і розслідувала участь козаків у виступі Івана Мазепи). В цій грамоті вказана й офіційна причина відсторонення від влади попереднього новомлинського сотника: Григорій Самійлович Самуйленко (Самойлович) був позбавлений влади саме через його участь в акції переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII: «А прежде бывшему сотнику Самуйленку, быть тамо сотником мы, великий государь, не повелели для того, что он явился причинен к измене Мазепиной...»¹⁴.

---

⁸ Сучасні дослідники В. Кривошея та С. Павленко слідом за О. Лазаревським, стверджують, що Григорій Самуйленко залишався на уряді до 1709 р., але зрозуміло, що мова йшла лише про номінальне сотництво, оскільки фактично у сотні на підставі царської грамоти врядував саме Григорій Шишкевич. – Див.: *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.). – Ч. 2. – К., 1998. – С. 208; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 242; *Лазаревський А.* Описание старой Малороссии. – С. 286.

⁹ *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини. – С. 208; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи. – С. 242.

¹⁰ *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи. – С. 429; *Універсали Івана Мазепи (1687–1709).* – Ч. I. – Київ–Львів, 2002. – С. 102.

¹¹ *Лазаревський А.* Описание старой Малороссии. – С. 286.

¹² *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи. – С. 242.

¹³ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 353: Грамота Петра I Григорію Шишкевичу на новомлинське сотництво, зобов'язання не чинити утиски тощо. Грудень 1708 р., 27 травня 1719 р., 20 жовтня 1721 р., арк. 3.

¹⁴ Там само.

Формуючи віртуальне коло «соратників та прибічників» гетьмана Мазепи, Сергій Павленко поміщає Самуйленка (Самойловича) в когорті «маловідомих мазепинців»¹⁵. Утім, переконливішою виглядає теза О. Лазаревського про те, що формулювання царського указу слід радше сприймати як певне кліше для виправдання факту звільнення старшини, резонно зауважуючи, що в разі реальної причетності Самойловича до Мазепинської справи він неодмінно постав би перед судом. А цього факту джерела не фіксують¹⁶.

Ще одне дискусійне питання, що виникає при обговоренні справи сходження Шишкевича на сотництво, пов'язане з його заслугами, які, власне, й уможливили такий поважний соціальний аванс, як допуск до старшинства. З наведеного документу випливає, що Шишкевич прийшов на місце Самуйленка не просто як «значний» чи «заслужений» військовий товариш сотні (про такі статусні характеристики претендента в тексті документу мова не ведеться), а як особа, що зуміла показати особливу службу російському монарху. Зокрема, у тексті грамоти мовиться про такі заслуги козака:

«...Мы, пресветлейший, державейший, великий государ царь и великий князь Петр Алексеевич... пожаловали войска нашего Запорожского Нежинского полку прежде бывшего козака Григория Шишкевича за его к нам, великому государю, верную службу, а особливо за пересторогу, которую он учинил генералу нашему главному от кавалери риско и российскаго государств ижерскому князю Александру Даниловичу Меншикову в случае измены нам, великому государю, бывшего гетмана Мазепы...»¹⁷.

В чому полягала ця особлива «пересторога» – текст грамоти не розкриває деталей. Родинні ж перекази Шишкевичів (як можна зрозуміти з повідомлення нащадка новомлинського сотника – Олександра Шишкевича, котрий восени 1876 р. на сторінках «Русской старины» опублікував текст нотаріально завіреної 31 жовтня 1793 р. копії царської грамоти 1708 р.), свідчили, що нібито саме Григорій Шишкевич першим повідомив генерала Олександра Меншикова про перехід гетьмана Мазепи на бік Карла XII¹⁸. Формально така можливість у нашого героя була. З іншого боку, якби Григорій Шишкевич справді саме так восени 1708 р. прислужився російським інтересам в Україні, то він, ймовірно, неодмінно бравував би цією сторінкою власної біографії. Принаймні, як видно з тексту доносу протопопа Михайла на новомлинського сотника, у 1717 р. Шишкевич, ганячи гетьмана Скоропадського й демонструючи зневагу до його влади, широко афішував покровительство й «ласку» світлішого князя Меншикова до

¹⁵ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи. – С. 242

¹⁶ Лазаревський А. Описание старой Малороссии. – С. 286.

¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 353: Грамота Петра I Григорію Шишкевичу на новомлинське сотництво, зобов'язання не чинити утиски тощо. Грудень 1708 р., 27 травня 1719 р., 20 жовтня 1721 р., арк. 3.

¹⁸ Листки из записной книжки «Русской старины»: Казак Григорий Шишкевич // Русская старина, 1876, ноябрь. – С. 624.

своєї особи, акцентувавши саме на них увагу співрозмовників як на запоруку отримання ним сотницького уряду в Гетьманаті¹⁹.

Олександр Лазаревський, слідом за Дмитром Бантишем-Каменським, таку «прислугу» Шишкевича російській владі вбачав в іншому. Як циркульник гетьманового небожа й неофіційного спадкоємця Івана Мазепи на регіментарстві, Шишкевич супроводжував Войнаровського й під час тих доленосних подій, що розгорталися на півночі козацької України восени 1708 р. Уже після переходу Мазепи на бік Карла XII Григорій за наказом гетьмана був висланий зі шведського табору з якимись паперами до миргородського полковника Данила Апостола, котрий, як пам'ятаємо, наприкінці осені тасмничо виїхав з табору шведсько-українських військ – чи то за наказом Мазепи, чи то з власної волі – до Петра I й назад до шведів не повернувся. Суть місії Шишкевича (як, власне, і всіх тих заплутаних подій Апостолового повернення до Петра I) дослідникам достеменно встановити не вдалося. Відомо лише, що саме в цей час разом із офіційними дорученнями гетьмана Мазепи Шишкевич надав генералу Меншикову якусь важливу інформацію. І, саме завдячуючи цьому, не лише отримав від російської влади амністію за своє перебування в шведському таборі, а й був зведений на сотництво в Нових Млинах.

Ведучи ж мову про владний статус новомлинського сотника Шишкевича в Гетьманаті, варто мати на увазі декілька обставин. Насамперед відомо, що Шишкевич володів селом Нехаївкою як ранговою маєтністю. Власне, саме прохаючи в гетьмана у 1721 р. підтвердження прав на володіння Нехаївкою, сотник звернувся до Скоропадського з відповідним поданням, демонструючи законність своїх претензій копією грамоти Петра I з грудня 1708 р.²⁰ З документів випливає, що, крім Нехаївки, яка традиційно належала на ранг новомлинського сотника, він володів й одним з «присілків» Нових Млинів – Липки (Липовець)²¹. На той час для козацької старшини традиційним було прагнення розширити свої маєтності. Отож дещо дивує скромність майнових апетитів Шишкевича, адже козацькі урядники, особливо наближені до царської влади, зазвичай вміло конвертували отримані від такої близькості політичні дивіденди в матеріальні вигоди.

А наближеність Григорія Шишкевича до російської влади впливала не лише з його послуги трону, вчиненої восени чи на початку зими 1708 р. Не варто ігнорувати й той факт, що Новомлинська сотня входила до числа так званих «Засеймських сотень» Ніжинського полку. Ці сотні володіли особливим статусом лейб-гвардійських частин, і «засеймські козаки» в походи разом з іншими козацькими полками не виступали, а несли службу переважно в супроводі

¹⁹ ЦДДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... – 1708–1717 рр., арк. 5.

²⁰ ЦДДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 353: Грамота Петра I Григорію Шишкевичу на новомлинське сотництво, зобов'язання не чинити утиски тощо. Грудень 1708 р., 27 травня 1719 р., 20 жовтня 1721 р., арк. 1-5.

²¹ Там само. – Арк. 2 зв.–3.

гетьмана чи були задіяні в сторожовій службі в Україні²². Крім того, як зауважував сам сотник Шишкевич, специфіка служби в сотні, розташованій на берегах р. Сейм, полягала і в обслуговуванні офіційних делегацій, що прямували з України до Москви і Петербургу, та, відповідно, повертались у зворотному напрямку. З одного боку, це тягнуло за собою певні матеріальні втрати, неминучі при організації зустрічей та забезпечення необхідного супроводу²³. Але з іншого – обіцяло неабиякі службові дивіденди з огляду на постійний контакт із впливовими людьми Гетьманату та царськими сановниками високого рангу.

На високий особистий владний статус новомлинського сотника Шишкевича в Гетьманаті вказує й перебування в нього на службі трьох осавульчиків – Святка, Дедюка та Пиндика²⁴, а також кількох гайдуків²⁵. З документів тієї доби стає зрозумілим, що як осавульчики, так і гайдуки не лише стежили за порядком у Новомлинській сотні, а й виконували доволі специфічні доручення свого сотника, що нерідко цей самий порядок і порушували²⁶.

Сага про сотницькі зловживання: можлива передісторія та стрімкий початок

Зійшовши на сотництво наприкінці 1708 р., Шишкевич рівно половину своєї фактичної каденції, тобто до 1616 р., зумів прожити якщо не безконфліктно, то принаймні, так, аби не потрапляти в аннали судового літопису Гетьманату в ролі об’єкту судового дослідження. Трансформація ж у популярний персонаж судового діловодства для сотника розчинається з першої половини 1616 р., коли до Генеральної військової канцелярії один за одним скарги на Шишкевича подали Миколаївський священик з Нових Млинів отець Михайло²⁷ та старий і заслужений у козацькому війську товариш із села Кнути Новомлинської сотні Пилип Гах²⁸.

Початок довготривалої судової саги про зловживання владою в Нових Млинах, як видається, поклала суперечка новомлинського сотника Григорія Шиш-

---

²² Про статус засеймських сотень див.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959.

²³ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 353: Доношение Григорія Шишкевича сотника новомлинського с прошением о выдаче на ранг сотничества подтвердительного универсала, 20 жовтня 1721 р., арк. 2 зв.

²⁴ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – С. 288, 286.

²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... 1717–1732 рр., арк. 2

²⁶ Наприклад, супроводжували сотника під час його вторгнень у господи сотничан, завдавали фізичного побиття опонентів Шишкевича тощо. Див.: ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 2, 2 зв., 3 та інші.

²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 201: Розиск про сварку сотника Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорія Шишкевича зі священиком Михайлом. – 1716 р., арк. 1-6; спр. 237: Повідомлення Петра Уманця про розслідування суперечки між сотником Григорієм Шишкевичем і намісником Михайлом. 1 квітня 1717 р., арк. 1-2.

²⁸ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... – 1708–1717 рр., арк. 5-7.

кевича з новомлинським священником отцем Михайлом, що стала предметом публічного обговорення саме в 1716 р. Причому, конфлікт одразу ж вийшов за межі Нових Млинів: до його розв'язання як третейську сторону було залучено і гетьманський уряд, і навіть, Київського митрополита.

Але, виявляється, у цієї справи була своя цікава передісторія. Як впливає з опублікованого І. А. Лінниченком 1889 р. на сторінках «Київської старовини» матеріалу Генерального військового суду, конфлікт між новомлинським сотником і новомлинським намісником розгорівся, принаймні, ще з середини 1711 р. і, до слова, першим до суду покликався Григорій Шишкевич (згаданий документ – названий Лінниченком «Жалоба новомлинського сотника на новомлинського наместника»²⁹ – не містить згадок про прізвище дійових осіб цієї справи, але з контексту джерела і відштовхуючись від наявної інформації про розклад владних повноважень у Новомлинській сотні, вважаю логічним припустити, що тут фігурантами виступають саме Григорій Шишкевич й отець Михайло).

У поданому до Генерального військового суду позові Шишкевич закидав своєму недругу переважно злочини на ґрунті аморальної поведінки духовної особи. По-перше, сотник обвинувачував новомлинського намісника в тому, що він разом з «молодиком школьником» убив чорного kota і «обдерши до шапки на шкурку собі обернул». По-друге, начебто отець Михайло нажив зі своєю сусідкою, «вдовой Володковной» дитину, а опісля відправив її до свого швагра, котрий тримав парафію в селі Плиски. По-третє, новомлинський намісник, «отнявши у свого парафіянина Уласа Галушки жону, болш тьждня в дому своем держал». По-четверте, духовна особа у світлий день Воскресіння Христового, «вбегши у вечерне з олтаря в стихари на крилос, Алексея Демьяненка побил». І по-п'яте, нібито якась черниця впродовж усього літа, «скинувши габыт и взявши на себе одежду светлую, ходит берегом в дом о. наместника и ночует там»³⁰.

11 січня 1712 р. Генеральний військовий суд закликав до відповіді по висунутим проти нього звинуваченням отця Михайла і той усі закиди – де більш, а де менш переконливо – відкинув. Переважно як на доказ своєї невинуватості намісник апелював до власного сумління. Зокрема, з приводу висунутого сотником звинувачення в насиллі духовної особи над твариною, яке він підкріплював тим, що «свідки ставил», отець Михайло заперечив: «же то мовить неправда, і я готов сумленнем своим отвестисія». Так само і заперечуючи проти обвинувачень в аморальному зв'язку з черницею, котра нібито ціле літо ночувала в домі намісника і зняла з себе чернече плаття, отець Михайло відказав, що то неправда і він «если она черница хоч раз ночувала, за тое готов сумненем іерейским поправить». Наявність же у своєму домі чернечої рясі священник пояснив тим, що він її «еднаго часу на торгу купилем», а кому вона перед тим належала, того він не відає. Власну непричетність до прижиття новомлинською

---

²⁹ Жалоба новомлинського сотника на новомлинського наместника // Киевская старина. – 1889. – Т. 26. – № 7. – С. 274-275.

³⁰ Там же.

вдовою дитини намісник був готовий доводити не лише звично – «сумненем», а й виставити двох свідків, у тому числі й батька «той молодиці», що фігурувала в справі. А доводити відсутність складу злочину в перебуванні в нього на прислужуванні «той білоклови, яка в дому моему была честно», намісник був готовий закликавши в свідки борзенького протопопа, «от которого мні и духовенстві нашом зліцене таковое было». Єдине, в чому отець Михайло опосередковано визнав себе причетним до справи, так це у конфлікті з Олексієм Дем’яненком, що мав місце в церкві на свято Великодня, щоправда, з його слів, він лише зробив зауваження останнього з приводу того, що він вибив вікно у церкві, а вже коли той почав його зневажати і ляяти, то він «ему казал с церкви вийти»³¹.

На жаль, немає змоги встановити, чи мав позов новомлинського сотника якісь серйозні наслідки для новомлинського намісника. Звичайно ж, справа могла обернутись і звільненням оскарженого зі священництва, а відтак і згаданий у справах 1716–1717 рр. отець Михайло міг його заступити на уряді новомлинського намісника. Але, знаючи, якими довготривалими могли бути судові процеси в Гетьманаті й якими не рішучими зазвичай були судді при розгляді подібних позовів, видається логічним припустити, що скарга Григорія Шишкевича до Генерального військового суду на новомлинського намісника серйозних наслідків для останнього не мала. Він і надалі залишився в Нових Млинах в якості намісника, а справи, які були ініційовані проти Шишкевича в 1716–1717 рр., стали логічним продовженням того конфлікту, що вже отримав свій публічний вияв на початку 1712 р.

Отож отримавши в 1716 р. скаргу настоятеля Миколаївської церкви Нових Млинів отця Михайла на сотника Григорія Шишкевича, Генеральна військова канцелярія вчинила свій «розиск» у цій справі та, як видається, відшукати правого та винного в конфлікті їй також, як і чотири роки перед тим Генеральному військовому суду, не поталанило³². Принаймні, обвинувачення духовною особою сотника в його нібито причетності до розбійного нападу на господарство отця Михайла закликані до слідства свідки не підтвердили³³. Інша справа, що свідки – як побачимо далі – могли свідчити фальшиво або ж замовчувати факти, що насправді їм були достеменно відомі. Отож гетьманський уряд, реагуючи на перші «реєстри» скарг на сотницькі утиски, у серпні 1716 р. вирядив до Нових Млинів якогось Михайла Івановича. Утім, як видно з поданого до Генеральної військової канцелярії офіційного донесення гетьманського уповноваженого, результати цього розслідування були не надто успішними. Так, у своєму звіті слідчий скаржився на те, що козаки і посполиті сотні, «боячись помсти от сотника», відмовлялися проти нього свідчити³⁴.

³¹ Там же.

³² ЦДДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 201: Розиск про сварку сотника Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорія Шишкевича зі священником Михайлом. – 1716 р., арк. 1-6.

³³ ЦДДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 8.

³⁴ ЦДДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 216: Донесення Михайла Івановича, посланого в Новомлинську сотню Ніжинського полку для розслідування зловживань сотника Григорія Шишкевича, про

Проте ініціатива гетьманського уряду намарно не минулась. Виявлений вищою козацькою владою інтерес до діяльності сотенного адміністратора спонукав його недругів і просто ображених ним козаків до масового засвідчення своїх претензій. Першим, здається, ініціативу виявив намісник новомлинський отець Григорій. У відповідь на «жалобу листовне на пана Григорія Шишкевича, сотника новомлинського, занесенню... отцем Григорием, намесником новомлинским, написаною рукою и печатью его же отца намесника стверджений», навесні 1717 р. Генеральна військова канцелярія відправила до Новомлинської сотні для проведення розслідування зловживань сотника на місці Петра Уманця та Михайла Левковича³⁵ (Уманці тривалий час утримували за собою сотенний уряд у «столичній» Глухівській сотні, а Левковичі (Левченки) урядували в Будищанській сотні Полтавського полку³⁶).

Виконуючи покладене на них доручення, названі старшини опитали обидві сторони, зібрали «певні» свідчення сторонніх осіб і 23 квітня 1717 р. всі ті матеріали «руки своїй подписавши при доземном поклоне до поважного разсмотрения... и високого разсудка» гетьмана відіслали, очікуючи на те, які будуть «резолуція и висоцеповажний рейментарский указ»³⁷.

Розпочате гетьманським урядом розслідування «розв'язало» язика багатьом недоброзичливцям сотника. Останні й засвідчили чимало провин і «гріхів», нібито вчинених Шишкевичем. Так, наприклад, один із новомлинських мешканців стверджував, що натерпівся чимало кривд, знущань і переслідувань від Шишкевича ще від 1715 р., коли той разом зі своїми підручними без запрошення ввалився до нього в господу та почав вимагати їх усіх частувати³⁸.

Водночас варто зауважити, що розслідування діяльності місцевого урядовця зустріло й чимало перепон. Досить прикметним у цьому сенсі є те, що одночасно з розслідуванням гетьманським урядом справи та залученням до нього місцевого новомлинського люду до Глухова потяглися чолобитники із супліками про надання їм оборонних універсалів, які б захистили їх від утисків розгніваного їхньою участю у слідстві Шишкевича. Скажімо, в травні 1717 р. на ім'я гетьмана Скоропадського була подана супліка новомлинських козаків (як видно з тексту, рідних братів) Івана та Кирила, котрі брали участь у розслідуванні зловживань сотника Григорія Шишкевича (вочевидь ще попереднього року), а тепер просили взяти їх «під значок полковника», аби в такий спосіб вийти з-під влади свого місцевого сотника. Зокрема, чолобитники писали:

відмову сотничан давати свідчення у зв'язку з залякуванням їх прибічниками сотника (оригінал) 1 серпня 1716 р., арк. 1-3.

³⁵ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 237: Повідомлення Петра Уманця про розслідування суперечки між сотником Григорієм Шишкевичем і намісником Михайлом. 1 квітня 1717 р., арк. 1-2.

³⁶ *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 1-2. – Cambridge, Mass., 1978. – P. 164-166, 537.

ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 237: Повідомлення Петра Уманця про розслідування суперечки між сотником Григорієм Шишкевичем і намісником Михайлом. 1 квітня 1717 р., арк. 2.

³⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – С. 289; ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 1-8.

«Когда его милость пан асаул восковой енералний по поважному росказаню велможности вашей бил висланим в сотню Новомлинскую на скарги людские многие, в той час люде жалоби прекладали на пана сотника нашего, а я по указу покойного пана асаула (Степана Бутовича. – В.Г.) и пана Максимовича, канцеляриста, посланим бил в Глухов, на пана сотника з розиском до вашей велможности, и за тое нам сотник, мстячися незносие нам долегливости чинити не тилко мне, так братови моему салдатов постановил и приказал чи ли припрохал, аби нам салдати пакости, якіе могут, чинили. Салдати не чинячи сего его приказу нас познайомили. Он же, пан сотник, по давней своей завзятости на нас, ганячи звалився нам киями руки и ноги поотбивати»³⁹.

Чолобитники стверджували, що утиски їхньої родини з боку Шишкевича відбувалися й раніше – «ще прийшлих літ небіжчику отцові нашому великие долегливости чинявал», тепер же, після описаної співпраці одного з братів з представниками гетьманського уряду новомлинський сотник як їм, так і їхній матері, «велике утежеления розними способами творит»⁴⁰.

Зважаючи на все це і не маючи вже більше сил «кривд и похвалок от него знести», скаржники, «падши с кривавими слезами до стоп ног ваших рейментарских, пана нашего премилостиваго», просили «всепокорственно» видати їм оборонний універсал, аби мати змогу вийти з-під влади ненависного сотника. Зокрема, вони просили «милості панської» взяти їх під значок ніжинського полковника «за един двор з маткою нашою отпраовати войсковие служби», тобто зарахувати їх усіх до категорії значкових товаришів, які, як відомо, проживаючи на теренах тих чи інших сотень, безпосередньо підпорядковувалися полковому присуду й адмініструванню. У разі відмови гетьманського уряду задовольнити їхнє прохання («а ще не получим премилостивой ласки от велможности вашей»), скаржники погрожували «покинувши своя убогия жилища, оуж и нехотілось, по інших сотнях разоидемося»⁴¹.

Скільки в цих проханнях було щирого занепокоєння власної долею з огляду на реальну небезпеку, а настільки тверезого розрахунку кмітливих людей, котрі намагалися скористатись зі слушної нагоди й отримати перепустку на вищій щабель соціальної драбини Гетьманату, – сказати важко. Як впливатиме з матеріалів слідства, варіанти могли бути різними.

Але, як би там не було, незважаючи на певні перешкоди в реалізації гетьманського наказу, загалом у ході слідства викривалися все нові й нові злочини та службові зловживання сотника. Проти нього масово почали свідчити козаки та посполиті Новомлинської сотні. А розгляд справи з часом перенесли з Нових Млинів до Глухова, залучивши до її розслідування не лише членів гетьманського уряду, скажімо, Степана Бутовича, котрий перебував у ранзі генераль-

³⁹ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 224: Супліка новомлинських козаків Івана та Кирила, які брали участь у розслідуванні зловживань сотника Григорія Шишкевича про надання їм оборонних універсалів від його утисків. 17 травня 1717 р., арк. 1-2.

⁴⁰ Там само. – Арк. 2.

⁴¹ Там само.

ного осавула, а й представника російської влади – резидента царя Петра I в Україні стольника Федора Івановича Протасьєва⁴². І для цього, варто зауважити, були доволі серйозні причини.

«Противніє на монаршу Его Царском Величества гонор слова...»

Причину прискіпливої уваги з боку центральної влади до справи новомлинського сотника слід шукати у тому, що ряд позивачів не просто звернули увагу на службові зловживання та кримінальні злочини Григорія Шишкевича, а й вказали на такі протиправні дії і слова урядника сотні, які несли загрозу вищій владі Російської держави та Гетьманату, підважували її «гонор».

«Технологічність» обвинувачення новомлинського сотника в образі гонору царя особливо виразно проступає з доносу, поданого на нього отцем Михайлом. Непогано розуміючись на технології влади та судочинства у Гетьманаті та Російській державі, клірик у конфлікті з місцевим урядовцем заручився допомогою вищої влади Війська Запорозького та апелював до влади центральної, зігравши на найбільш дієвій струні тогочасного судочинства – захисті гонору царя та гетьмана. Саме тому справа і набула такого значного розголосу. Скільки в ній було раціонального зерна, а скільки технологічних «приправ» – видно з матеріалів розслідування.

Отож десь наприкінці 1716 – першій половині 1717 р. отець Михайло, як уже згадувалося, подав на ім'я гетьмана Івана Скоропадського донесення, в якому звинуватив свого опонента, новомлинського сотника Григорія Шишкевича в тому, що він «противніє на монаршу Его Царском Величества гонор слова виговаривал»⁴³. Реагуючи на це надзвичайно серйозне звинувачення, гетьман Скоропадський призначив спеціальну слідчу комісію, яка за участі царського резидента в Україні стольника Федора Протасьєва 21 серпня 1717 р. і провела допит підозрюваного і свідків у цій справі.

Суть висунутого отцем Михайлом звинувачення полягала в наступному. За його словами, минулого року, а саме на заговини Пилипового посту (тобто 14 листопада за ст. стилем), коли новомлинські священники за відсутності місцевого сотника (!) провели урочистий молебень «о получении Его Царским Величеством под часу за Прутом найдуючомуся над врагами победы» (іншими словами, в ознаменування насправді ганьби Петра I під час його легковажного Пруського походу 1711 р.), вони відвідали господу Шишкевича і той нібито «противніє на монаршу Его Царском Величества гонор слова виговаривал».

Аби розслідувати цю надзвичайно важливу справу як свідків до Глухова викликали місцевих священників – отця Павла, настоятеля Миколаївської церкви, та отця Луку, настоятеля Троїцької церкви. Спершу влаштували допит отцю

⁴² ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 166: Лист сотника Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорія Шишкевича до Генеральної військової канцелярії. 11 березня 1717 р., арк. 1-2; спр. 237: Повідомлення Петра Уманця про розслідування суперечки між сотником Григорієм Шишкевичем і намісником Михайлом. 1 квітня 1717 р., арк. 1-3.

⁴³ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... – 1708–1717 рр., арк. 2.

Павлу. Під час очної ставки з отцем Михайлом його запитали: «...чул ли якіє на монарше імя хулніє?»⁴⁴. Відповідь клірика була категорична: він не лише не чув від сотника таких слів, а й не відвідував його дім на Пилипівських заговинах, та й... самого «молебного пенія» на честь царської перемоги в цей день у Нових Млинах не було⁴⁵. Відповідь отця Луки на ці ж питання була менш впевненою. Він відмовлявся тим, що вже взагалі не пам'ятає, чи був у той день молебен, чи відвідували вони сотника, а чи говорив той якісь образливі для гонору государя слова. Присутній на допиті отець Михайло («вимовлял ему наочне») нагадав колезі деталі того дня, називав прізвища людей, котрих вони зустрічали дорогою, а коли й це не спрацювало, звинуватив новомлинського сотника в підкупі отця Луки. Зокрема, отець Михайло вказував на факт придбання отцем Лукою у Шишкевича будинку в селі Головинці. Спочатку Лука стверджував, що віддав сотнику за нього гроші, а потім з'ясувалося, що розрахунки він планував провести згодом. Отож це і давало отцю Михайлові підстави для підозр у підкупі отця Луки⁴⁶.

Насамкінець до відповіді було закликано самого сотника Шишкевича. Той у своєму слові головним чином акцентував увагу на тому, що урочистості з тієї нагоди, на яку вказував отець Михайло, не відбувалися навіть у Петербурзі. Отож і причин проводити подібні акції в Нових Млинах в отця Михайла не було. Останній спробував було апелювати до відповідного «указу» митрополита Київського. Але, як видно з матеріалів слідства, цей доказ не спрацював і справа продовження не отримала⁴⁷.

Тобто, ведучи мову про «хулние слова» новомлинського сотника, новомлинський священик насамперед мав на увазі його відсутність на самій відправі з приводу «перемоги над Прутом». Довести ж факт словесної образи новомлинським сотником гонору царської особи не вдалося. Однак маховик судових «розисків» було вдало запущено й за наданою йому інерцією він продовжував розкручуватися далі. Тим паче, що якраз тоді він отримав ще один потужний імпульс – «старий» козак з новомлинських «присілок», із села Кнути, Пилип Гах звинуватив Григорія Шишкевича не лише в тому, що він безвинно образив його власну гідність, а й безчестив ім'я гетьмана та його родичів.

«Гетьман, скурвий син»

У поданому на ім'я гетьмана донесенні та під час свідчень у стінах Генеральної військової канцелярії кнутівський козак-старожил Пилип Гах стверджував, що під час відвідин їхнього села з нагоди проїзду через нього митрополита Рязанського (тобто владика Стефана (Яворського), «простуючого з Москви в Ніжин») новомлинський сотник спочатку безчестив його, Пилипове, ім'я, а потім говорив непристойності й на адресу гетьмана Івана Скоропад-

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. – Арк. 2 зв.

⁴⁷ Там само. – Арк. 2 зв.–3.

ського, його зятя – генерального судді Івана Чарниша та брата гетьманової дружини – полковника лубенського Андрія Марковича. Зокрема, Гах стверджував, що він, як тільки довідався про приїзд у Кнута новомлинського сотника, відвідав оселю кнутівського отамана, аби віддати шану Шишкевичу та «як своєму старшому поклонитися». В оселі отамана він застав сотника, «лежачого на полу на подушках», і той відразу почав його лаяти: «Чому ти, скурвий сину, псяя борода, не буваш у мене и хто бунтує не перестерегаеш?». Зі слів Гаха, він навіть не зрозумів відразу, до кого звернуто лихослів'я козацького урядника, а коли присутні при цій розмові козаки підказали йому, що мова йде саме про нього, то неабияк здивувався з цього і відповів: «В мене, пане сотнику, такі сини, які уже тобі служат, а я стар, більш служити и бігати не здолію, і в місті ніколи не буваю»⁴⁸.

Після цього козак спробував завершити неприємну розмову й вийшов з помешкання. Але за наказом сотника його повернули назад в оселю, після чого Шишкевич «зараз начал горше еще безчестити»⁴⁹.

Своїє кульмінації конфлікт досягнув після того, як козак-старожил на лайку свого урядника зауважив наступне: «Я, пане сотнику, девяти сотников перебув и гетманов сімох знаю». У відповідь на що Шишкевич, «з немалим криком» перебивши слова Гаха, пригрозив вибити його киями й натякнув, що ніхто його не оборонить. Зауваження ж старого козака стосовно того, що «в нас звернійшая власть – гетман, то ми на его будемо укладатися», викликала злощасну тираду новомлинського сотника: «Не оборонит тебя от мене гетман, скурвий син, ось ему дуля; я не от его ласки сотництво маю, але з ласки світлішого князя, нехай гетман знает тое». Крім того, сотенний урядник пом'янув лихим словом кривних гетьмана, котрих той понаставляв одного генеральним суддею, а другого лубенським полковником, «а у моего хлопца болше розуму есть»⁵⁰.

Зрозуміло, що такі образливі слова на адресу гетьмана та його впливових родичів не могли залишитись без належної уваги Генеральної військової канцелярії і Генерального військового суду, особливо, якщо взяти до уваги, що один із фігурантів образливої промови новомлинського сотника – гетьманський зять Іван Чарниш – як генеральний суддя очолював судочинство Гетьманату. Отож з Нових Млинів до Глухова було викликано всіх тих козаків, котрі, згідно з донесенням Пилипа Гаха, стали невірними свідками сотницького лихослів'я – Якова Устименка, неповнолітнього Аврама Гриценкова, сердюка Івана Димиденка, кнутівського отамана Грицька Хведченка, новомлинського сотенного писаря Івана Степановича, шабалинівського отамана Ілюша Покотило.

Узагальнення їхніх свідчень дозволяє дещо уточнити картину, первісно представлену зі слів Пилипа Гаха. Зокрема, зі свідчень Якова Устименка стає зрозуміло, що перед тим, як улягтися в хаті кнутівського отамана «на полу на подушках», Григорій Шишкевич уже після переправи через р. Сейм митрополита Стефана (Яворського) мав зустріч із російським полковником Єроп-

⁴⁸ Там само. – Арк. 5.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

кіним. І вже «по долгой беседе, подпьявши и як провадивши его господина полковника дали положися на полу в тому ж дому атаманском на подушках». А ще, перш ніж на очі сотника потрапив Пилип Гах, Шишкевич мав розмову з сердюком Іваном Демиденком, що прибув з с. Шабалинова разом з тамтешнім отаманом. Ось у розмові з Демиденком і прозвучали вперше образливі слова на вищу козацьку старшину Гетьманату – лубенського полковника та генерального суддю, котрих Шишкевич «скурвиними синами матерно бранил»⁵¹.

Причина ж роздратування новомлинського сотника, як видно зі свідчень Устименка, полягала в неефективності дій козацької адміністрації і товариства с. Шабалинова в протистоянні зі старостою лубенського полковника Андрія Марковича. Доступ до маєтностей у Новомлинській сотні Андрій Маркович (на той час ще глухівський сотник) одержав під час подій, пов'язаних із переходом гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля. У січні 1709 р. Маркович отримав частину земель у с. Шабалинові, до яких у наступні роки активно дорошував нові ґрунти, а також накладав на тамтешній люд різні міри залежності, демонструючи при цьому повну зневагу навіть по відношенню до представників місцевого козацького самоврядування⁵². Лють Григорія Шишкевича якраз і викликала неспроможність шабалинської громади протистояти наступу Марковича. У серцях він кричав на посланців з Шабалинова: «Чого всі один другого не держитесь і як дали скурвиному сину, Березанському, старості полковника лубенського, взяти з дому в отамана, не давши ему киями»⁵³.

За словами Якова Устименко, новомлинський сотник, не зосереджуючись на особі лише одного старости Березанського, у пориві красномовства вказував і на необхідність побити «при якійсь раді всіх панов, а особливе пана судью и пана полковника лубенського». Самого ж гетьмана лаяв за те, що «понастанавливал» таких недолугих старшин, що в хлопця Шишкевича «болше розуму, нежели у них»⁵⁴.

Син новомлинського козака Аврам Гриценков на допиті вніс суттєве уточнення щодо початку цього конфлікту. Так, він свідчив, що Шишкевич наказав побити згаданого вище сердюка Демиденка киями за те, що той, «будучи у Нових Млинах, когда коні козаков шабалинских хотіли брать в поход, сказал, що у вас есть заможнійшіе люди, якіе маюг болшие достатки, а на волностях сидят, то с тих беріте коні, а не у нас»⁵⁵. Стосовно ж тих образливих слів, які сотник адресував гетьману і його родичам, хлопець нічого не міг сказати, оскільки не був при тому всьому присутнім.

Тим часом викликаний на допит Демиденко уточнив, що в село Кнути шабалинське товариство прибуло за наказом новомлинського сотника, а напався Шишкевич на нього за те, що він, «не постоявши за свого отамана и не вибивши киями Березанського, старосту полковника лубенського, допустились воли

⁵¹ Там само. – Арк. 5 зв.

⁵² Лазаревський А. Описание старой Малороссии. – С. 306-307.

⁵³ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 164: Справа про розслідування образ царя і гетьмана сотником Новомлинської сотні Ніжинського полку Григорієм Шишкевичем... – 1708–1717 рр., арк. 5 зв.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. – Арк. 6.

взяти». Коли ж сердюк почав скаржитися на свій низький чин, а відтак і невеликі можливості, новомлинський сотник і заспокоїв його тими словами, що так збентежили Пилипа Гаха: «Ти не бойся не тилко полковника лубенського, але й самого гетьмана, и назад рукою повернувши ляснув пальцями»⁵⁶.

Насамкінець у Генеральній військовій канцелярії допитали й кнутівського отамана Грицька Хведченка, в оселі котрого і розгорілася ця конфліктна справа. Той підтвердив, що справді після від'їзду полковника Єропкина до Шишкевича прийшов місцевий житель Пилип Гах, на котрого відразу ж напався їхній сотник – «зараз начал его ганебно многими ущипливими лаяти словами». Назвати причину лайки отаман не міг, оскільки не застав початок конфлікту. Стосовно ж нападок Шишкевича на шабалинського козака Хведченко був більш обізнаним і в його свідченнях містилися деякі нові деталі інциденту. Зокрема, отаман, підтверджуючи нападки новомлинського сотника на сердюка з Шабалівки, вказав на одну вельми цікаву деталь – виявляється, шабалинський отаман таки хотів побити киями старосту Березанського, але не отримав підтримки з боку своїх козаків («лаяв сотник сердюка козака шабалинського же не согласившись з отаманом ташним не вибили Березанського киями»⁵⁷). З показів кнутівського отамана виразно проступала й причина люті Шишкевича – «мні полковник лубенський, скурвин син, не пан, нехай свого полку пилнує, а мні он дармо»⁵⁸.

Що ж до уживання новомлинським сотником якихось інших непристойних слів, то кнутівський отаман запевняв у власній необізнаності: «Болше зась над сие нічого не чул и не знает, бо як господар, в двор то сюда, то туда... усе ходил»⁵⁹. Утім, наступного дня отаман добровільно прийшов до Генеральної військової канцелярії і зробив заяву, яка перекреслювала його попередні свідчення:

«В тот час, когда мене роспрашивали, боячись своего сотника, всего по правді не сказал, а тепер доношу, же он, сотник, ганячи першей КГаха, козака кнутовского, а потом бючи козака сердюка шабалинского, при словах на старосту тамошнего о волах в атамана взятие, вигворених перш на пана полковника лубенского, лаял, називаючи скурвиним сином; у его, мовит, грамоти неправдивие, купление, а у мене правдивие; а потом ясневелможного називал сяким таким сином, він мені що? Дармо, я его не боюсь, що мені учинит, нехай тое знает, що своих крвних понаставлял урядниками, а у мене хлопец розуму больше, нежелъ у них»⁶⁰.

Крім названих осіб допитали також Ілюша Покотила, шабалинського отамана, та Івана Степановича, новомлинського сотенного писаря. Вони загалом підтвердили правдивість свідчень попередньо допитаних у Генеральній вій-

---

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

ськовій канцелярії осіб. Крім того, новомлинський писар оповів ряд цікавих деталей. Так, з його слів, Шишкевич, лаючись і шабалинського старосту ганячи, називав спершу Березанського «зłodієм», а потому «не от якого свого импету говорил: а що міні за то учинит гетман? Ось міні онде де, понастановлял изменников своих полковниками и судьями, мой хлопец разумнійший»⁶¹.

Отож, як видно з цієї частини розлогої судової справи Григорія Шишкевича, його неприязнь до гетьмана Скоропадського та його високопоставлених кривних мала цілком об’єктивне матеріальне підґрунтя. Розширення маєностей гетьманського свояка – колишнього глухівського сотника, а наразі лубенського полковника Андрія Марковича на теренах Новомлинської сотні тягло за собою втручання його адміністраторів у місцеве врядування в підвладній новомлинському сотнику адміністративній окрузі. Додаткового драматизму в очах Шишкевича ситуація набувала з огляду на родинну близькість його опонентів з гетьманом, а також, мабуть, спомини про свій особливий сотницький статус, стверджений грамотою Петра I за його, Шишкевича, неоціненні заслуги в подіях 1708 р. Накопичений роками гнів Шишкевича потужно вилився у його вкрай недипломатичні висловлювання на адресу гетьмана, генерального судді, впливового козацького полковника. А це, своєю чергою, стимулювало гетьманський уряд до уважного розслідування діянь новомлинського сотника. Тим паче, що його близькість до царя та царських сановників, здається, більшою мірою мала легендарне підґрунтя, а не реальний зміст.

Новомлинська скринька Пандори: «Злодейство, чародейство, богомерзкий грех...»

Гетьманська влада, вочевидь, не на жарт розгнівана непристойними висловлюваннями Григорія Шишкевича на адресу ясновельможного та його кривних, розпочавши прискіпливе розслідування справи, спровокувала масову подачу на новомлинського сотника скарг і в результаті таки отримала розлогий перелік його різноманітних провин і злочинів – від такого звичного для тогочасного повсякденного життя козацького Гетьманату примусового залучення до відробітків на свою користь поспільства та козаків до вчинків, які, за умови доведення вини, могли коштувати винному й життя: чарівництво, перелюб, зґвалтування, вбивство.

Чи не найпершим за часом подачі скарги на Шишкевича в паперах Генеральної військової канцелярії значиться «доношение жительки новомлинской Яцихи вдови» від 18 травня 1717 р. з приводу неправового заволодіння сотником належного їй майна.

Але чи не найбільш розлогим і містким щодо ілюстрування можливого характеру взаємин козацького урядовця сотенного рівня з населенням підпорядкованого йому адміністративного округу є справа, започаткована за скаргою новомлинського мешканця Якова Васильовича (у документах, що виходили не з-під його власного пера, він переважно називається Перехрестом або Яковом

⁶¹ Там само. – Арк. 7.

старшим Перехрестом, аби відрізнити його від зятя – також Якова Перехреста) подана також навесні 1717 р.⁶² Яків Васильович скаржився гетьману Скоропадському на свої «прикріє незносние безчестия от пана сотника нашего... розорения и обиди», а приводом до подачі послужили ті прояви наруги, які Шишкевич учинив над його сім'єю під час святкування минулого року Різдва Христова⁶³. Тоді до переповненої гостями оселі новомлинського мешканця без запрошення, нічної пори прийшов місцевий сотник. Як вищому урядовцю сотенного рівня, йому, як зазначає позивач, «мусіли же як старшому воздавши місце покутне попустити». Утім, Шишкевич, «немало посидівши», належним чином не оцінив виказаної йому гостинності й почав чіплятися до гостей Якова Васильовича. Спершу вилаяв якогось жителя містечка Коропа за те, що той, як здалося сотнику, неналежним чином його віншував. Згодом почав насідати на прибулого з Сосниці зятя господаря, лаючи того «скурвиним сином» та грозячи покарати, оскільки той також, як здалося Шишкевичу, не ставиться до нього з належною повагою. «Це вам не Сосниця», – лаявся новомлинський сотник, і грозив замкнути його в «зłodійську».

Зіткнувшись із таким свавіллям козацького урядника, більшість гостей Якова Васильовича поспішили покинути його господу. А тим часом Шишкевич, залишившись частуватися зі священником із Коропа, котрого також непроханого привів із собою «без шапки и реверенди», послав за своїми гайдуками й осавульчиками, аби ті сосницького зятя Якова Васильовича «у турму узiali»⁶⁴. Свідком ж цього став і якийсь Стеценко – «слуга пана Дорошенька» (тобто сосницького сотника в 1719–1723 рр. Василя Андрійовича Дорошенка, небожа колишнього правобережного гетьмана Петра Дорошенка).

Утім, тієї нічної пори розшукати помічників сотника не поталанило. А дізнавшись про це, той самий сосницький зять Якова Васильовича, Яків, нібито, «обизвався до пана сотника лагодніми словами, просячи, пане сотнику, поневаж ваша милость пришол в дом наш, посидіти без фантазий, а то компанію нашу разогналисьми и до остатку хочеш разогнати...»⁶⁵.

Але розжалобити Шишкевича «лагідними словами» Якову не поталанило. У відповідь той обізвав гостя із Сосниці зрадником і бридко вилаяв⁶⁶. Причина обзивання Якова «изменником» стане зрозумілою вже під час розслідування справи й допиту Шишкевича. У своєму ж донесенні новомлинський міщанин звертав увагу лише на той факт, що він уже не вперше зазнає образ і знущань від козацького урядника. Виявляється, і минулого року, після того, як він пере-

⁶² ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 1–40.

⁶³ Справа містить чимало живописних картин з повсякдення сотенної влади, отож саме фрагменти з цього чолобиття використав свого часу О. Лазаревський з метою ілюстрування правління новомлинського сотника. – Див.: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – С. 289.

⁶⁴ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 2.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

селиться до Нових Млинів, Шишкевич чинив йому і його сім’ї «кривди многие», «многократне ночной пори приходив в дом», вимагаючи, аби його частували, а донька господаря по тому ще й на гусях грала. Наївшись і напившись, він лягав посеред хати спати, вимагаючи, аби господарі тим часом над ним сиділи й стерегли його сон⁶⁷.

А ще, як виявилось, сотник почав намовляти доньку господаря «до гріху тілесного», вимовляючи при цьому таке: «Мовить, будь ти мні покорна, як мужеві своєму жона, то будете у великой ласці моей со всім своїм домом, а если не учиниш так, як я тобі кажу, то будете всі плакати...»⁶⁸.

Донька Якова Васильовича, «видячи его сотническое злое и Богу мерзкое намерение, сказала тую бридкую речь мужу своему и матери своей», а новомлинський сотник нібито в помсту за це і почав переслідувати родину Перехрестів, пригрозивши перед тим, що будете ви «радо плакати»⁶⁹. І вже реалізуючи свою погрозу, почав чинити всілякі «бридкі і гнусні виконання». Так, одного разу посеред ночі, разом з двома своїми гайдуками переліз через паркан і вломився до господи Перехреста, примушуючи його частувати себе і своїх підручних, а заодно вимагаючи покликати доньку, аби та йому на гуслі грала. Рятуючись від сотницьких домагань, донька новомлинського жителя разом зі своїм чоловіком була змушена переховуватися в чужих людей, а ось Яків Перехрест-старший з дружиною всю ніч просиділи над сотником, котрий завалився спати прямо посеред хати та наказав цілу ніч світити світло⁷⁰.

Іншого разу Григорій Шишкевич запросив Якова Перехреста із зятем до себе в гості («пришлет ніби любовно писаря свого просити на обід»). Вони, «не знаючи небожого способу, так по приятельську на прошение» пішли, а в результаті отримали в його господі «многие поруганья и безчестья». На завершення «дружнього обіду» сотник наказав своїм осавульчикам прямо з його дому допровадити Якова Перехреста-молодшого («за волоси узявши») до тюрми. А потому нібито й старшого з Перехрестів мав намір закрити в ув’язненні.

Реагуючи на подану Перехрестом до Генеральної військової канцелярії скаргу, гетьманський уряд (вочевидь, немалою мірою стимульований тими образливими для гонору гетьмана Скоропадського, його зятя і генерального судді Івана Чаршиша, брата гетьманші Анастасії Скоропадської лубенського полковника Андрія Марковича та інших їхніх родичів і свояків) відразу ж ініціював розслідування справи, викликавши Григорія Шишкевича для свідчень до Глухова. Останній, добре розуміючись на технології судочинства, підготував і подав зустрічний позов, звинувативши Перехреста в цілому переліку злочинів, переступів і образ місцевої влади.

Передовсім новомлинський сотник закидав своєму опоненту зневаження його старшинського достоїнства. Зокрема, стверджував, що той ніби обзивав його «Цилюрченком», та «питал, от кого сотничество мает»⁷¹, натякаючи тим самим на

⁶⁷ Там само. – Арк. 2 зв.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. – Арк. 3.

⁷¹ Там само. – Арк. 5.

нікчемність сотницького джерела влади та акцентуючи увагу на наявності в нього самого високих покровителів у верховній владі Російської держави. У підтвердження своєї правоти Шишкевич пропонував опитати свідка – якусь місцеву жительку Ребриху, котра все це чула⁷². Зять Перехреста був звинувачений сотником у зраді. Власне, саме за цим звинуваченням Якова Перехреста-молодшого і закрив новомлинський сотник у в'язниці⁷³.

Ще Шишкевич вказував на Перехрестів як на осіб, що вночі «школу Ніколенську розграбували и дяков побили»⁷⁴. Причому, як видно з інших матеріалів справи, факт злочинних дій по відношенню до церковного майна таки мав місце⁷⁵, щоправда, винуватців цього злочину так і не було встановлено. Інше звинувачення стосувалося злодійства Перехреста, вчиненого ще в той час, як він мешкав у Бахмацькій сотні. Шишкевич був певен того, що за крадіжку коня його візаві сплатив тамтешньому суду «злодійщини коп осім»⁷⁶.

Звинуватив Григорій Шишкевич і доньку Якова Перехреста, котра у позові батька фігурувала як об'єкт сексуальних домагань новомлинського сотника, в аморальному способі життя. Зокрема, він називав доньку Перехреста «непочовую» та переконував членів Генерального військового суду в тому, «же будто... поймана на богомерзком гріхі»⁷⁷.

Проте найбільш серйозно усе ж виглядали обвинувачення сотником родини Якова Перехреста в тому, що всі вони, хоч на позір і на вернулися до християнської віри, але насправді є «блюзнірами от віри православної». Шишкевич наполягав, що вони й досі дотримуються старозавітної догматики і традиції, свідченням чого може слугувати проведений ними обряд обрізання новонародженої в родині дитини («якоби по жидовжску дитя обрізивали») ⁷⁸.

Викликаний до Глухова Перехрест під час допитів у Генеральному військовому суді, засідання якого очолював особисто генеральний суддя Чарниш, відкинув усі висунуті проти нього звинувачення. Передовсім він поспішив обілити свого зятя, несправедливо названого «изменником». Довести це Якову Перехресту було не надто складно, оскільки, виявляється, перед тим «на царствующим граді Москві, за посилкою ясневелможного гетмана» вже було проведено «розиск» і за його результатами Перехрестам дали дозвіл «на спокойное прожитие в Украйне». Причому, дозвіл підписав сам канцлер Петра I граф Гаврило Іванович Головкін.

Зважаючи на цю обставину, цілком імовірним видається й описаний Шишкевичем казус, пов'язаний із виявленою новомлинським міщанином зневагою джерела сотницької влади новомлинського урядника. Як чоловік новоприбулий, Перехрест, цілком можливо, не був обізнаний з обставинами сходження Гри-

---

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. – Арк. 8.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. – Арк. 5.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. – Арк. 5 зв.

горя Шишкевича на сотництво, не чув він і про роль у цьому процесі генерала О. Меншикова та самого царя Петра.

Утім, перед лицем членів Генерального військового суду Яків Васильович категорично заперечив факт виголошення образливих слів на адресу новомлинського старшини. Мав Перехрест своє пояснення і щодо можливих свідчень проти нього новомлинської жительки Ребрихи, яка нібито могла підтвердити правдивість звинувачень Шишкевича. За його словами, за наказом сотника його люди перестріли якось Якова за коморою та «кунтуш лисячий подбитий зняли з мене старого и оной Ребрисі... отослал»⁷⁹. Лисячий кунтуш, припускав Яків Васильович, якраз і міг стати платою сотника за неправдиві свідчення новомлинської мешканки супроти нього.

Відповідаючи на обвинувачення щодо фактів злочинства в Бахмацькій сотні, Перехрест був небагатослівний – «нехай он сотник доведе»⁸⁰. Так само реагував він і на звинувачення доньки в нецноті та в пійманні її на «богомерзком гріху», пропонуючи Шишкевичу пред’явити докази. Щодо своєї репутації та своїх близьких Перехрест апелював до авторитету місцевого священика отця Михайла⁸¹ (останній, як пам’ятаємо, також позивався проти Шишкевича, а тому вважати його незааганжованим учасником процесу не можна).

Значно розлогішою і більш аргументованою була відповідь Перехреста на обвинувачення в блюзнірстві по відношенню до православної віри. З його пояснень стає очевидним, що факт хірургічного втручання в анатомію новонародженого в родині хлопчика таки відбувся. Проте, як стверджував Перехрест, зроблено це було нібито задля того порятунку хлопчика, який народився з якоюсь патологією. Але, що цікаво, цей крок було узгоджено з місцевим священиком, котрий дав відповідний дозвіл («за що священник за рукою своей карту дал на себе же его позволение»). Ще одним доказом невинності Перехрестів у цій делікатній справі мало бути те, що батько дитини, тобто зять Якова Перехреста-старшого, в цей час «за посилкою ясневелможного пана гетмана» перебував у Ризі, а він сам «ездил по маестностях ясневелможного пана и так тое без нас стало». До того ж, виявляється, коли про цей інцидент стало відомо місцевій громаді й місцевій владі, гетьманський уряд провів слідство – «за тое чинено прилюдний роспрос, як тое сталося, чи була тая причина по старозаконнию». Тоді ж прибулий до Глухова якийсь пан Чирушинський довів, що «старозаконной ні жадних річей там не обрїталося»⁸².

Не обмежуючись одними лише виправданнями, Перехрест принагідно закинув і самому новомлинському сотнику факт блюзнірського ставлення до християнської віри, стверджуючи, що він нібито «ругает Христа», «в достоинстве жидовскую ровняючи нечистую плоть», «вимовляє непристойні слова «з нечистой брідкой и плюгавой своей губи»⁸³. І все це нібито Перехрест довів за

⁷⁹ Там само. – Арк. 5.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. – Арк. 5 зв.–6.

⁸² Там само. – Арк. 5.

⁸³ Там само. – Арк. 5 зв.

присутності царського резидента стольника Федора Протасєєва, а ось Шишкевич довести його блюзнірства не зможе.

Детальна аргументація Перехреста в цій частині обвинувального позову проти Шишкевича доводить важливість саме цього фрагменту при розгляді справи. Крім того, з нього довідуємось про тісні господарські зв'язки родини Перехрестів з гетьманським двором. Виявляється, що зять Якова за дорученням Скоропадського виконує якісь, вочевидь, торговельні операції на Балтиці, в Ризі, а він сам тим часом задіяний в управлінні господарством гетьманських маєтностей. Можливо, саме в цих обставинах криється ще одна зі справжніх причин прискіпливості Генерального військового суду та гетьманської адміністрації загалом до розгляду цієї справи.

Для розслідування справи на місці до Нових Млинів Генеральна військова канцелярія в другій половині вересня 1717 р. відрядила генерального осавула Василя Жураковського. Вочевидь, тут не можна обійти увагою високий чин слідчого, що засвідчував важливість справи і її, мабуть, делікатність – чи то з огляду на особливий статус новомлинського сотника, зведеного на уряд царем, чи через згадки про гетьмана та його кривних у матеріалах справи. Адже зазвичай розслідуванням подібних конфліктів займалися безурядові старшини – бунчукові товариші або ж сотники.

Поза тим, діяльність генерального осавула в Нових Млинах не можна назвати надто продуктивною. Викликаний на допит «пред пана Василя Жураковоского асаула войскового енерального по указу ясневелможного добродія его милости пана гетмана нарочно туда, в Новіє Млини для составления розписку ординованого» Григорій Шишкевич «жадного не призволился и не хотів дати отвіту отмовляючися тим же в него из суплікуючим распочата уже о сих пунктах справа в суду Енералном войсковом пред Его млстю паном судією енералнім и такіе он подавал там против сих пунктов отвіти, тих якоби за давностю времени теперь не припомнит опяť повторити»⁸⁴.

Що цікаво, аргументи новомлинського сотника справили належне враження на представника гетьманського уряду – справу таки було «отложено так по упрошенію его сотником як из призволення суплікуючого до зверхнійшой уваги власти в Глухові разидуючої»⁸⁵.

Утім, відвідини восени 1718 р. членом гетьманського уряду Нових Млинів певні результати таки дали. Принаймні додалися нові звинувачення на адресу новомлинського сотника. Так, скажімо, до загального суголосся обвинувачень Григорія Шишкевича у всіляких протиправних діях 24 вересня 1718 р. долучив свій голос і якийсь Іван Негрей, новомлинський гончар. Він, зокрема, стверджував, що зазнав від «сотника тамошного горе, яке ні від одного прежде бивших сотников таких не терпел и не узнавал»⁸⁶. І якщо про попередні кривди цей член

⁸⁴ ЦДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 6 зв.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ ЦДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 266: Справи за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття, згвалтування жінок та ін. ...

гончарного цеху говорив не конкретно, а загалом, пригадуючи якість безчестя, вчинене сотником над ним перед цехмістром, або ж «отягощение в ремесле его барзей других», то з приводу останньої в часі кривди він говорив уже конкретні речі. Так, гончар оповідав, як небавом зайшовши в гості до Олексія Бражника, невільно став учасником розмови, в якій називали новомлинського сотника «паном». На що скаржник філософськи зауважив: «Же один у нас есть пан в Україні, котрий мешкает в Глухові, то есть ясновельможный пан гетман»⁸⁷. Після цих слів у господі Бражника нібито вчинився неабиякий переполох і, зі слів Негрея, присутні там люди «без всякой жадной причины, услышавши его за гонор панський ставшего, начали бити и голову ему оборвали»⁸⁸.

На цьому злочастя гончара не припинилися, оскільки ті анонімні «злі» люди донесли на нього новомлинському сотнику. Останній же не став слухати виправдань Негрея, не опитав тих осіб, на яких покликався новомлинський ремісник, а довірився винятково його опонентам («не посылаючи по его свидетков, на яких он здавался, але тилко тих людей принимал свидетельство за слушне, jakie его и били») ⁸⁹. В результаті такого розгляду конфліктної справи провина Негрея в очах Григорія Шишкевича була очевидною, а карою для винуватця призначене ув'язнення. І лише заступництво «людей зацних» дозволило гончару unikнути покарання. Щоправда, за те, що сотник звільнив Негрея від «турми», він взяв з нього таляр грошей. Отож тепер, користуючись нагодою, член гончарного цеху і звертався до гетьманського уряду з проханням про справедливість за свою «безвинную конфузю», просив повернути відібрані в нього сотником гроші та покарати своїх «побуйцев». Демонструючи неабияку серйозність ситуації, Іван Негрей твердив, що у випадку відмови йому в належному перегляді справи «мусит за уставичним его сотницьким незасудним гоненієм и утиском, оставивши свою отчистую осідлость, из города при старости літ... поволотися»⁹⁰.

Проте, зрозуміло, що не ці скарги могли суттєво вплинути на подальшу долю новомлинського сотника. Значно більше важили свідчення згаданих вище Пилипа Гаха чи Якова Перехреста. А ще важливою ланкою в обвинуваченнях Шишкевича став реєстр нібито вчинених ним переступів і злочинів, поданий новомлинським священиком Михайлом.

Настоятель Свято-Миколаївського храму серед іншого пропонував Генеральній військовій канцелярії викликати на допит новомлинського отамана Василя Желізка, котрий «всі його, сотникові, діла і секрети добре знает». Новомлинський війт, на переконання отця Михайла, міг би розкрити завісу таємничості в питанні використання міських фінансів, а також інших секретів сотницького життя, зокрема, розповісти про «молебень царський» (тобто ігнорування Шишкевичем подячної церковної служби за «вікторію» Петра I в Прутському поході).

Про відшкодування збитків дружиною сотника Ульяною та сином Іваном. – 1717–1724 рр., арк. 8-8 зв.

⁸⁷ Там само. – Арк. 8 зв.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

Іван, новомлинський писар, також міг би оповісти чимало цікавого про «великі і малі діла» свого начальника, скажімо, стосовно змісту «секретних» листів, які сотник надсилав до Петербургу. Новомлинський шафар, котрий завідує «горілками», володіє інформацією про сотницькі шинки, достеменно знає, скільки бочок горілки виробляється в нього в господарстві та по якій ціні продається. А ось новомлинських осавульчиків Святка і Дедюка варто було б допитати особливо прискіпливо, оскільки саме вони чинять «маліє и великие его безчинія брідкіє». Отож і добре знають про всі ті «непотребства», що відбуваються в домі Григорія Шишкевича. Якщо ж їх допитати з «пристрастієм», то вони детально розкажуть про всі «чужоложства» свого старшини. Новомлинський осавульчик й «упокоевий» місцевого сотника Павло Пиндик, також посвячений у його таємні справи, володіє інформацією про уживання чарів Шишкевичем, може розповісти, як він приводив у дім сотника баб, котрі «чари призводять». Крім того, йому добре відомо і про «подложниц» новомлинського старшини, котрих він особисто приводив до Шишкевича. «Марья девка», служниця в сотницькому домі, також знає, які баби приходили до сотника в дім і які вони чинили чари та «характери отпраляли». Сотенний хорунжий Антон Даценко може пролити світло на факти чарівництва свого старшого, оскільки часто виряджався ним для супроводу відьом з різних місць. А ще Іван Троченко, швагер «Грицька Цилурченка», на тому стоїть, що доведе чарівництво і характерництво новомлинського сотника, розповість, як той, набравши собачих кігтів і церковного попелу, уживав чарів, «касуючи права генеральние», і які трави, принесені бабами-чарівницями, туди примішував, і як, забувши про страх Божий, зі своєю дружиною тільки тими чарами і займається. Скаржник напоягав, щоб укладений ним реєстр передали особисто гетьману Скоропадському, а не іншій особі⁹¹.

Варто зауважити, що висунуті отцем Михайлом обвинувачення були надзвичайно серйозними і при доведенні їхньої правдивості могли б уповні служити підставою для надзвичайно суворого судового покарання злочинця. Утім, як видно зі сформульованого переліку, обвинувачення базувалися, вочевидь, на чутках, що кружляли Новими Млинами, і, по суті, не містили конкретної інформації, на підставі якої можна було довести провину Шишкевича. Власне, лише один Іван Троченко виступав зацікавленою стороною в обвинуваченні свого родича, і був, вочевидь, готовий проти нього свідчити. Решта ж названих осіб, імовірно, мали іншу мету – спростувати обвинувачення на адресу сотника, щоб не виникло підстав для притягнення їх самих до судової відповідальності за співучасть у вчинених злочинах.

Як оскаржений стає позивачем або ж – чи випадковими були оскарження сотника?

Вище вже доводилося згадувати про те, як оскаржений отцем Михайлом чи новомлинським міщанином Яковом Перехрестом сотник Григорій Шишкевич

---

⁹¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – С. 288.

подавав проти них зустрічні позови, звинувачуючи своїх недоброзичливців чи то в участі в розбійному нападі на школу, чи то в блюзнірстві і таємній належності до іудейської віри. Утім, ці епізоди судової справи, здається, були не винятками, а цілком вкладалися в традиційну модель побудови власного захисту.

Отож, відмовившись від повторень своїх свідчень, представлених попередньо у Генеральному військовому суді, того ж самого дня 24 вересня перед генеральним осавулом Василем Жураківським та в присутності новомлинського старшини і «при інших многих зацних и віри годних гражданей и обывателей тамошних» Шишкевич «отозвался явне и добровольне з тим, же хоцет конечно довести в Глухові» провини свого опонента Якова Перехреста, передовсім, його таємну належність до іудейської віри:

«что он яко прежде воспріятия иншой християнској віри блюзнірскую жидовскую держал свою віру, так и тепер по крещении воспріятия уже оной, так же власне не откидаючися ей держится, показуючи себе християнином толко для подзору и помовки людској бити, а в самуй річи, блюзнірца и богопротивник и неисправний в своей жидовской злобі и до сих времен пребывает»⁹².

Волюючи продемонструвати власну правоту, Шишкевич вдався до застосування практики так званої «викидщини», внівши до «шкатули войскової червоних п'ятдесят»⁹³. У тому випадку, якби новомлинському сотнику пощастило довести свої обвинувачення, оскаржений ним у «блюзнірстві» Яків Перехрест, крім належного за скоєний злочин покарання, мав би додатково сплатити й внесену позивачем суму «викидщини»⁹⁴.

Судове переслідування гетьманським урядом новомлинського сотника, вочевидь, стало сигналом не лише для його підданих і сотничан, в котрих з'явилася можливість оскаржити дії Григорія Шишкевича в гетьманському суді й прихилити до себе гетьманську Феміду. Засвідчена судовим переслідуванням якщо не опала козацького урядника, то принаймні його очевидна слабкість була правильно розцінена й опонентами Шишкевича зі старшинського середовища Гетьманату. Свідченням цьому може слугувати донесення, скероване Шишкевичем до гетьмана Скоропадського в 1721 р., в якому він просив у названого перед тим «скурвиним сином» регіментаря захисту й оборони від спроб «братанича Милорадовичового» (тобто гадяцького полковника Михайла Милорадовича – ще одного улюбленця Петра I, котрий вийшов за царем із Сербії в часи авантюрного Прутського походу та за свою вірну службу російському монарху отримав старшинський уряд в Україні). Вочевидь, мова йшла про молодшого брата Михайла, Гаврила Милорадовича, у майбутньому також

⁹² Цит. за: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – С. 288.

⁹³ ЦДДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 6 зв.

⁹⁴ Ширше про практику так званої «викидщини» див.: *Горобець В.* Влада та соціум. – С. 256–257.

гадяцького полковника⁹⁵, котрий ще в 1715 р. отримав від гетьмана Скоропадського в Новомлинській сотні у володіння с. Нехаїці⁹⁶ та, як це водилось у ті часи, почав розширювати межі своїх володінь за рахунок «слабших» гравців.

Як видно з тексту сотницького донесення, близький родич гадяцького полковника домагався відібрання на свою користь мастностей Шишкевича, що знаходилися в селі Липки. Як стверджував позивач, у Милорадовича був таємний союзник – «син Кирила Трочченка», котрий служив при дворі ніжинського полковника та «мав злість» на Шишкевича⁹⁷. Зважаючи на час подачі донесення, мова, вочевидь, йшла вже не про Лук'яна Жураківського, котрий помер у травні 1718 р.⁹⁸, а про його наступника – сина царського вельможі графа Петра Толстого та зятя українського гетьмана Івана Скоропадського графа Петра Петровича Толстого.

Цікаво, що наступником Григорія Шишкевича на сотництві в Нових Млинах став якийсь Кирило Троцький. Зважаючи на відому дослідникам практику варіативності написання прізвищ, цілком вірогідно, що «Кирило Трочченко» та «Кирило Троцький» насправді був однією і тією ж особою. Особою – безпосередньо зацікавленою в поваленні Григорія Шишкевича. А ще, як пам'ятаємо, прізвище Трочченка згадується в реєстрі, поданому отцем Михайлом. Щоправда, там фігурує Іван Трочченко, котрий, хоч і швагер «Грицька Цилурченка», але готовий довести чарівництво і характерництво новомлинського сотника.

Саме син Кирила Трочченка, як стверджував Григорій Шишкевич, «без жадного до мене указу и об'явлення мене, хотя и словесного, в село Липки прибувши, войта и селян тамошніх липковских до себе пригласивши, не ведати чи сам од себе, чи ли з насталости якої поступаючи, а до мене по ненависти своей и отца», почав агітувати тамтешніх мешканців, аби вони добивалися такого універсалу, який би передав їх у підданство якомусь Василю Івановичу. Крім того, зі слів Шишкевича, мова йшла і про відбирання в нього наданих на ранг сотництва орних ґрунтів, сіножатей, озер⁹⁹.

Аби не втрачати своє рангове майно, новомлинський сотник і звернувся у 1721 р. до гетьмана Скоропадського з проханням про підтвердження своїх власницьких прав. Обґрунтовуючи доцільність збереження статус-кво, Шишкевич апелював до своїх непомірно великих витрат, що впливали зі специфіки врядування в Новомлинській сотні Ніжинського полку. Зокрема, він вказував на той факт, що урядники цієї засеймської сотні вимушені часто зустрічати й розмішувати в себе на постій «з великороссийских чинов людей», а це тягне за

⁹⁵ *Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate...* – P. 360.

⁹⁶ *Лазаревский А. Описание старой Малороссии.* – С. 307.

⁹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 353: Грамота Петра I Григорію Шишкевичу на новомлинське сотництво, зобов'язання не чинити утиски тощо. Грудень 1708 р., 27 травня 1719 р., 20 жовтня 1721 р., арк. 2.

⁹⁸ *Лазаревский А. Описание старой Малороссии.* – С. 14.

⁹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 353: Грамота Петра I Григорію Шишкевичу на новомлинське сотництво, зобов'язання не чинити утиски тощо. Грудень 1708 р., 27 травня 1719 р., 20 жовтня 1721 р., арк. 2.

собою значні матеріальні видатки. Через це він нібито «долгов нажился», які не може самотужки оплатити. Зважаючи на такі обставини, Григорій Шишкевич і просив «всепокорнейше» у гетьмана підтвердження права на володіння всіма тими ранговими маєтностями, які перебували в руках його попередників, та володіння якими йому було гарантовано монаршою грамотою й гетьманським універсалом при його сходженні на сотницький уряд¹⁰⁰. На підтвердження законності своїх майнових претензій Шишкевич надіслав Скоропадському копію грамоти Петра I від 12 грудня 1708 р., де якраз і йшлося не лише про призначення його на урядування в Новомлинській сотні, а й право володіти «по именному указу... к тому ураду доходы и маєтности, и мелницы принадлежат... как прежде тамо бывшие сотники владели»¹⁰¹.

Звернення Григорія Шишкевича до гетьмана Скоропадського з проханням про допомогу 1721 р. цікаве ще й тим, що у ньому міститься інформація про «опозиційні сили» Нових Млинів, які, власне, й провадили акції, спрямовані на повалення теперішнього сотника. Своїх головних «сопротивников» Шишкевич називає поіменно, а саме: Григорія Самойленка, його сина Тимофія, настоятеля Свято-Миколаївського храму отця Михайла, Кирила Трочченка, Якова Перехреста і його зятя Якова, а також їхніх «единомислников» – Івана Писаренка, Івана Гриценка, Ляська Зубченка.

Про інтерес Кирила Трочченка та його сина (його імені не вказано) та ще якогось Івана Трочченка (можливо, він якраз і був сином Кирила) я вже згадував раніше, міркуючи про мотиви їхніх дій. Але, виявляється, серед супротивників Шишкевича були й інші, не менш зацікавлені в його поваленні особи. Передовсім звертає на себе увагу присутність серед недоброзичливців новомлинського сотника Григорія Самойловича та його сина Тимофія. Останній активно судився з Шишкевичем, вимагаючи покарати його за «немалое безчестие, нанесенное его дому, будто дочка его була поймана на богомерзком и блудном гріхе»¹⁰². Крім того, ім'я Тимофія Самойловича фігурувало й у справі про пограбування нічною порою школи в Нових Млинах, що діяла при Миколаївській церкві¹⁰³. А ось Григорій Самойленко (Самуйленко), батько Тимофія, був не хто інший, як попередник Григорія Шишкевича на сотницькому уряді в Нових Млинах, звинувачений у грудні 1708 р. у тому, що «явился причинен к измене Мазепиной» і на цій підставі позбавлений урядування¹⁰⁴. Таким чином, конфлікт поміж Шишкевичем і Самойловичами скоріш за все був продовженням боротьби за владу на місцевому рівні поміж двома тамтешніми кланами.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 3 зв.

¹⁰¹ Там само. – Арк. 4-4 зв.

¹⁰² ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 13-14.

¹⁰³ Там само. – Арк. 8.

¹⁰⁴ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 353: Грамота Петра I Григорію Шишкевичу на новомлинське сотництво, зобов'язання не чинити утиски тощо. Грудень 1708 р., 27 травня 1719 р., 20 жовтня 1721 р., арк. 4-4 зв.

Але лише цими, представленими вище, родинними контрверсіями палітра конфлікту, що тривалий час палахкотів у Нових Млинах, не вичерпується. Виявляється, ще один помітний фігурант справи – отець Михайло – також був пов'язаний родинними узами з кланом Самойловичів, оскільки доводився «сестринцем» Григорієві Самойловичу¹⁰⁵.

Саме зважаючи на розгалуженість опозиційного до нього клану, Шишкевич і просив у гетьмана захисту й оборони, адже його «сопротивники... гонят не только на здоровье мое, але и на душу мою чигают»¹⁰⁶.

Злочини та покарання: резолюції Генерального військового суду

Врешті-решт розпочаті супроти Григорія Шишкевича судові справи за позовами Якова Перехреста, Тимофія Самойловича, отця Михайла, Пилипа Гаха та інших козаків і посполитих Новомлинської сотні таки були розглянуті в Генеральному військовому суді. Щоправда, відшукати у фондах вищої судової інстанції прямих резолюцій щодо них не вдалося. Але у фондах Генеральної військової канцелярії міститься низка позовних матеріалів з пізніших часів, аналіз яких дозволяє бодай опосередковано реконструювати суть винесених присудів.

Зокрема, зі скарги вдови Григорія Шишкевича, поданої вже в 1732 р. на ім'я гетьмана Данила Апостола, довідуємось, що очолюваний в гетьманство Скоропадського Іваном Чарнишем Генеральний військовий суд, зібравши свідчення і розглянувши справу, виніс присуд на користь скаржника, тобто Якова Перехреста. Вдова з цього приводу стверджувала, що Перехрести «стали ложно и неправедно вдавать бившему гетманові покійному Скоропадскому и суді енералному Чарнишеві, по яких их ложному вданню и по их Перекрестов хотенію судья Чарниш неправим своїм декретом присудил мужу моему платить оних Перехрестов виклади»¹⁰⁷.

Отож, відкинувши емоційні побивання Уляни Шишкевичевої, в «сухому залишку» маємо переконливе свідчення того, що колишній новомлинський сотник судову справу новоприбулому міщанину Нових Млинів у Генеральному військовому суді таки програв і мав сплатити скаржнику немалу суму судових «викладів», що пішли на забезпечення розгляду справи. Вдова новомлинського сотника стверджувала, що її покійний чоловік виконав постанову суду та розплатився з позивачем.

Утім, приводом до подачі нею скарги на ім'я гетьмана Данила Апостола став позов якогось жителя Сосниці Опанаса Петрунченка, котрий якраз і заперечував слова вдови Шишкевича¹⁰⁸. А, як пам'ятаємо, у позовних заявах Якова Перехреста на Григорія Шишкевича міститься інформація стосовно того, що в

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 4.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ ЦДДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 39–40.

¹⁰⁸ Там само.

Перехрестів таки були якісь приятелі та родичі в Сосниці, більше того, вони навіть виступали свідками зловживань новомлинського сотника в господі новомлинських Перехрестів. Та й, власне, один із фігурантів справи його зять Яків також мешкав саме в цьому сотенному центрі Чернігівського полку. Отож певності щодо задоволення Шишкевичем позовних вимог свого опонента, якщо навіть Генеральний військовий суд і визнав їх справедливими, нема. Тим паче, що архів Генеральної військової канцелярії містить переконливе свідчення того, як новомлинський сотник міг нехтувати судовими постановами.

Програш Шишкевич і справу за позовом Тимофія Самойловича¹⁰⁹. Причому, програш у цій справі приніс новомлинському сотнику неабиякі матеріальні збитки, оскільки Самойлович представив у Генеральну військову канцелярію розлогий деталізований перелік понесених ним судових витрат і «подношений» задіяним у розгляді його позову старшинам – генеральному осавулу, полковому писарю, полковнику ніжинському і чомусь полковнику лубенському¹¹⁰.

До питання про ефективність судочинства Гетьманату: «сотник тепер за тое мстячись...»

Незважаючи на той пишний букет звинувачень щодо вчинених Григорієм Шишкевичем злочинів і переступів, що постав у результаті досудового розслідування, судова справа завершилася у якийсь доволі дивний спосіб. Як зауважувалося, частину провини сотника було доведено і за це він мав сплатити солідні штрафи Якову Перехресту і Тимофію Самойловичу. Але сотенний уряд Григорій Шишкевич за собою зберіг. І це доволі промовисто характеризує владну ситуацію в Гетьманаті за правління Івана Ілліча Скоропадського. Так, скажімо, 1754 р. у гетьманування Кирила Розумовського варто було лише полковому осавулу Переяславського полку Михайлу Лукашевичу в приватній розмові обмовитись, що нинішній їхній гетьман «хаживал когда-то в убогом платье», як за вироком Генеральної військової канцелярії був позбавлений свого високого старшинського уряду та засуджений до сплати штрафу в 100 рублів. І лише добра воля Розумовського допомогла Лукашевичу уникнути покарання: з нагоди народження спадкоємця російського престолу Павла Петровича гетьман вибачив полковому старшині його образливі слова¹¹¹.

Лайка ж Григорія Шишкевича на адресу гетьмана і його родичів, обзивання їх усілякими непристойними словами, владні позиції новомлинського старшини, як бачимо, не похитнули. До того ж, здається, методів адміністрування після цих тривалих судових тяжб зі своїми підлеглими Шишкевич також не поміняв.

¹⁰⁹ Там само. – Арк. 8.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 14. Про «ціну справедливості» в судах Гетьманату вже доводилося писати, аналізуючи матеріали судочинства Полтавського полку. – Див.: *Горобець В.* Прибуткове судівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. – С. 175-194; *Його ж.* Влада та соціум Гетьманату... Досить детально розміри й адресування «поклонів» і «накладів» описав Олексій Сокирко. – Див.: *Сокирко О.* Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. – С. 195-210.

¹¹¹ *Ал. Андр.* Из дел об оскорблении гетманской чести // КС. – 1884. – № 12. – С. 731.

Принаймні, на це вказує низка нових обвинувачень, висунутих проти нього трохи згодом.

Як випливає з тексту відкритого листа генерального осавула Степана Бутовича до курінного отамана та «всього товариства» Новомлинської сотні, гетьманська влада утвердилася і в думці щодо винуватості Григорія Шишкевича у скоєнні службових зловживань і насильств по відношенню до підвладної йому людності. Так, генеральний старшина у своєму листі вказував на факти самовільного зміщення сотником представників сотенної адміністрації з їхніх урядів, насильств, що вилились у примушення козаків до відробітків на свою користь так, ніби вони були його підданими (косили сіно, жали збіжжя, рубали дрова та ін.). Не задовольняючись цим, сотник піддавав також козаків жорстоким побоям¹¹².

Свого часу Вадим Дядиченко використав цей лист, аби проілюструвати неефективність судочинства Гетьманату при розслідуванні судових справ за участю козацької старшини, зробивши наголос на тому, що Шишкевич, незважаючи на всі його кривди й службові зловживання, не був покараний, а лист, власне, являв собою більше умовляння, аніж наказ¹¹³.

Насправді, як можна зробити висновок з матеріалів судових матеріалів тієї доби, завершення розслідування справи за участю представників гетьманського уряду не принесло до Нових Млинів спокою. Й уже у вересні 1718 р. козаки і поспільство цього сотенного містечка подали на ім'я гетьмана Скоропадського нову скаргу на нові утиски свого урядника, спровоковані участю мешканців сотні в розслідуванні, що його проводив роком раніше генеральний осавул Степан Бутович. Так, «всі жителі сотні Новомлинської, преклонивши голови свої под стопи ног» гетьманських «заносили» скаргу на свого сотника, котрий за те, що вони подавали на нього супліки генеральному осавулу Бутовичу, «тепер за тоє мстячись направляет підручних своїх бити нас»¹¹⁴. Конкретно вказувалось на побиття місцевого люду «вновь поставленним» отаманом, солдатами, осавульчиками і гайдуками сотника: «Ивана и Андрея били, Петра Романенка били, Ивана салдати били, Галку, яка визнавала чародійства на сотничку, били». Скаржники запевняли, що нещадні побої навіть довели декого

---

¹¹² В. Дядиченко говорить про цей лист як такий, що став реальністю суспільного життя Гетьманату – див.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 266. Поклик на: ДПБ СРСР, відділ рукописів, зібрання Маркевича, № 19/23 (копія XVIII ст.). У фондах ЦДІАУК вдалося виявити чернетку цього документу, яка, щоправда, не містить інформації з приводу того, як і коли її було оприлюднено і чи було її оприлюднено взагалі. – Див.: ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 336: Відкритий лист новомлинському сотнику Григорію Шишкевичу про повернення ним захоплених ґрунтів жителям сотні, про заборону використання праці козаків і міщан у приватному господарстві, про заборону міняти міську і сільську старшину без відома вищих органів влади (чернетка). 15 травня 1719 р., арк. 1-3.

¹¹³ *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... – С. 266.

¹¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 266: Справи за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття, звалтування жінок та ін. ... Про відшкодування збитків дружиною сотника Уляною та сином Іваном. – 1717–1724 рр., арк. 4-5.

з місцевих жителів до смерті, «меновите Марка Куреченка, Ивана Горкавенка мелника, тещу Коновалову»¹¹⁵.

Отож громада у своєму клопотанні переважно повторювала ті звинувачення на адресу свого сотника, які, власне, вже були озвучені раніше перед генеральним осавулом, коли той проводив слідство на місці: «любо то знаем, что пан асаул войсковой енералний Стефан Бутович, велможности вашей явил, чинячи розиск на сотника, где якие пункта: о чародійстві, забойстві», продаж (як можна зробити висновок з контексту повідомлення) привласнених старшиною п'ятдесяти коней. Крім того, скаржники нагадували і засвідчене перед генеральним осавулом вчинення Шишкевичем зі шинкаркою «ночної пори богомерзком гріхі». Крім того, ще «едну невісту в городі, в Нових Млинах, идучую вночи з двора Троцкого ку дому своему... сотник поймавши на цвинтару Пречискому... уволікши в бабинец, учинил богомірзкий гріх кгвалтом усиливши».

Водночас картину зловживань свого сотника підписанти доповнювали і новими історіями. Так, нібито вже після від'їзду з Нових Млинів Степана Бутовича Шишкевич забрав на свій хутір Липковецький міських різників, аби ті «овец недужих сто двадцять чотири забівали и пригрозил бедним людем на місці потом свинного сала не продавати, поким біднякам тую его сотникую скотину не спродуют»¹¹⁶.

Скарга супроводжувалася обережними висловлюваннями сумнівів щодо ефективності судової влади Гетьманату – «не ведаем чи донеслося велможности вашей или нет» про всі ті злочини і зловживання Григорія Шишкевича. А закінчувалася поданням недвозначним проханням: «Дайте нам кого іншого на сотництво»¹¹⁷.

Не обмежуючись апеляцією лише до одного гетьмана Скоропадського, недобррозичливці Григорія Шишкевича звернулися й до царського резидента в Україні стольника Федора Протасьєва, аби той «Его Царскому Величеству нашому премилостивише об обидах наших донесл, в чом просим со слезами»¹¹⁸. Скаржники звертали увагу царської влади на той факт, що в ході проведеного генеральним осавулом Бутовичем розслідування вину Шишкевича було доведено «по всі чотири пункта: чародійства, прелюбодіянія, забойство и конное злодійство».

Принагідно скаржники формулювали власне бачення суті старшинської влади, стверджуючи, що царська величність Петро I, призначаючи Григорія Шишкевича на сотницький уряд до Нових Млинів, уповноважував його «чесно обходитися з людьми, ласкавим бути, а не ругатися и не глумитися над царськими і вашими рейментарськими людьми, и не повелівали ему Шишкевичу нас безвинне бити и разоряти»¹¹⁹.

Скарги на зловживання новомлинського сотника, адресовані гетьману Скоропадському і царському резиденту стольнику Протасьєву, підписали новомлин-

¹¹⁵ Там само. – Арк. 5.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само. – Арк. 5 зв.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 5-6 зв.

ський отаман Іван Васильович «с товариством» та новомлинський вїйт Іван Тиховський «з посполством новомлимнским». І хоч, як можна здогадатися з тексту цього документу, Іван Васильович був уже колишнім новомлинським отаманом – на його місце Шишкевич призначив нового старшину і саме цей «вновь поставленній» отаман, разом із солдатами, осавульчиками і гайдуками, чинив за наказом сотника насильства над місцевою людністю – наявність серед скаржників перших осіб козацького і міського самоврядування Нових Млинів засвідчувала неабияку серйозність і глибину конфлікту. Втім, як уже наголошувалося вище, серйозних адміністративних наслідків для Григорія Шишкевича ця обставина також не мала.

Новомлинський сотник помер, але слідство триває. Як, власне, тривають і зловживання старшиною владою

Природна смерть Григорія Шишкевича в 1722 р. поклала край чи то дійсним, чи то вигаданим його опонентами і недоброзичливцями службовим зловживанням і кримінальним злочинам. Але, що цікаво, розслідування неправових дій колишнього новомлинського сотника на цьому не припинилось.

Насамперед неабияку активність продовжувала виявляти родина Перехрестів. Перехрести ще за життя Григорія Шишкевича добилися від Генерального військового суду визнання його винним у скоєнні злочинів проти них, а суд присудив оплатити винуватцем їхні судові видатки і наклади. Але сотник, як впливає з матеріалів пізніших судових справ, пообіцявши перед генеральним суддею виконати постанову суду, насправді слова свого не дотримав¹²⁰. Отож новомлинським міщанам довелося і надалі шукати справедливості у Глухові, де, щоправда, на той час уже докорінно змінилася владна ситуація: на початку липня 1722 р. помер роботодавець Перехрестів – гетьман Іван Скоропадський, наказним гетьманом було проголошено Павла Полуботка, а, крім того, функції вищої судової влади Гетьманату почала активно перебирати до своїх рук Мало-російська колегія, президенту котрої конче необхідно було продемонструвати місцевій людності ефективність російської влади та невідворотність виконання її постанов – навіть представниками козацької адміністрації¹²¹. Відповідно, навіть незважаючи на смерть свого роботодавця гетьмана Скоропадського, Перехресті могли сподіватися на задоволення своїх позовних вимог до родини колишнього сотника.

Останній, до слова, так само, як і у випадку з Перехрестами, проігнорував судові резолюції у справі, яку він програв Тимофію Самойловичу. Як стверджував останній у поданій в 1722 р. на ім'я наказного гетьмана Павла Полуботка своїй позовній заяві, почувши присуд Генерального військового суду, новомлинський сотник попрохав Самойловича відстрочити сплату належних коштів, оскільки при ньому в Глухові не було таких сум. Погашення боргу мало

¹²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 40.

¹²¹ Ширше див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини...

відбутися вже в Нових Млинах, у чому Шишкевич клявся, взявши собі в поручителі «людей чесних»¹²². Утім, прибувши в Нові Млини, сотник «по фортелями своїми... не отдал, а потом судом Божиим в смерти почил»¹²³.

Як видно з матеріалів справи, Самойловичу добитися за допомогою Павла Полуботка у вдови новомлинського сотника компенсації в 1722 р. не пощастило. Так само безуспішними були і його наступні спроби – в 1723 і 1724 роках¹²⁴. У 1728 р. Самойлович спробував знову позиватися проти Шишкевичів¹²⁵, але, зважаючи на той факт, що гетьманський уряд Данила Апостола якраз у цей час (1 січня 1728 р.) затвердив обрання на сотницьку посаду в Нових Млинах сина покійного Григорія Шишкевича, Івана Григоровича, шансів на успішне завершення позовної епопеї, здається, у скаржника не залишилось зовсім. Адже не вдалося добитися свого за урядування в Нових Млинах упродовж 1722–1727 років недоброзичливця покійного, сотника Кирила Троцького¹²⁶.

Як зауважувалося, крім судових позовів, що розпочалися ще за життя Григорія Шишкевича, по його смерті з'явилася низка нових справ. Так, наприклад, уже у 1723 р. якийсь Семен Гриценко, «житель и козак сотник Новомлинской», подав на ім'я генерального осавула (після смерті С. Бутовича в 1717 р. призначення другого осавула не проводилось, отож мова може йти лише про Василя Жураківського¹²⁷) скаргу, якою стверджував наступне:

«Позатих роков зими купив у мене коня рижого за сорок золотих пан Григорій Шишкевич, за котрого коня дал мні таляров десять и то не разом, але подробицею, первие чтири золотих, а в другое золотих десять, в третий раз золотих шестнадцать, а десять золотих не отдал, уводячи своїми фортелями»¹²⁸.

До того ж скаржник стверджував, що за рік до того новомлинський сотник узяв у нього в борг п'ять золотих. Отож Гриценко й вимагав у родичів покійного повернути йому гроші – «коп шесть долгу»¹²⁹. З тексту супліки видно, що новомлинський козак не вперше звертався до гетьманського уряду з проханням повернути втрачені ним через зловживання місцевого сотника кошти.

Подібна до справи Семена Гриценка була судова тяжба й іншого новомлинського жителя – цього разу вже тамтешнього міщанина, купця Карпа

¹²² ЦДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 267: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття... – 1717–1732 рр., арк. 13.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само. – Арк. 14–30.

¹²⁵ Там само. – Арк. 32–36.

¹²⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – С. 286; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate... – Р. 181.

¹²⁷ Горобець В. Присмерк Гетьманщини. – С. 180; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate... – Р. 672.

¹²⁸ ЦДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 266: Справа за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття, звалтування жінок та ін. ... Про відшкодування збитків дружиною сотника Ульяною та сином Іваном. 1717–1724 рр., арк. 18–19.

¹²⁹ Там само. – Арк. 19.

Івановича, котрий позивав покійного Григорія Шишкевича та нехаївського отамана Захара Гордієнка «о заграбленіи в него многих... пожитков, задолжение сто семдесяти золотих денги и о неправедной оценке оних пожитков»¹³⁰.

Подане на гетьманське ім'я чолобиття не містило датування. Але за своїм розташуванням у низці судових тяжб проти Шишкевича можна зробити висновок, що позов було подано також уже після смерті скандального новомлинського урядника. Щоправда, предмет позовної заяви був досить за давнини – мова йшла про події, що сталися за сім років до кончини Шишкевича, в 1715 р. За твердженням Карпа Івановича, саме тоді він мав необачність придбати в новомлинського сотника Шишкевича та нехаївського отамана Гордієнка 167 каменів тютюну «на кредит на цілий рок, за котрий всей суми приходило триста восьмдесят золотих и таляр битий»¹³¹. Погасити в строк усю суму заборгованості купець не зумів, залишившись винним «сто семдесят шесть золотих и один шаг», і саме ця заборгованість породила для нього неабиякі проблеми. Аби покрити власні збитки, новомлинські старшини реквізували чималий шмат майна боржника:

«За тот долг взяли в мене жони моей кунтуш тонкого сукна темно зеленого, на котрий взялись бил пять локоть и с четверкою, локоть по десять золотих и подшили футром сібирковим, за которое дадем десять талярев, на шнурок купилем срібла цівку за п'ять золотих, в котром кунтуши жона моя была всего два рази. Другой тож жонцин накраплионий тонкого сукна, подшитий крашениною, плахт дві, в котрих било шовку по пят четверток; дві по фунту, една три четвертки; срібла кубков питних три, а чарочок чотири кубочки; футро чорное сушковое, за которое дадем восім куп; шкатулку, за которую дадем в Шльонску два таляра битих; тавальню тканую за полоччу квітками и красновками»¹³².

Карпо Іванович скаржився, що сотник усе те майно задешево оцінив, скориставшись із його відсутності в місті й насильно змусивши дружину купця брати участь в «моим заграбленим речам учинении шацунку». Причому, коли дружина скаржника відмовилася від оцінки реквізованих речей, пославшись на відсутність чоловіка, новомлинський сотник наказав своїм осавульцям насильно привести її до сотницького дому. Ті ж, як зауважував Карпо, «злосне взявши, вели босую в шанці через місто, як якую неуцтивую, а як привели жону мою до его пана сотника, он збезчестивши при людях, веліл бил посадити в турму»¹³³.

---

¹³⁰ «Дело по доношении Карпа Ивановича, жителя новомлинського, на сотника новомлинского Григория Шишкевича и атамана Нехаевки Захара Гордієнка о заграбленіи в него, Ивановича, многих пожитков, задолжение сто семдесяти золотих денги и о неправедной оценке оних пожитков». – Див.: ЦДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 266: Справи за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття, звалтування жінок та ін. ... Про відшкодування збитків дружиною сотника Уляною та сином Іваном. – 1717–1724 рр., арк. 20-21 зв.

¹³¹ Там само. – Арк. 21.

¹³² Там само. – Арк. 21-21 зв.

¹³³ Там само. – Арк. 21 зв.

І лише заступництво якихось не названих конотопських людей допомогло нещасній «уцтивій» жінці уникнути ще більшої ганьби. У підсумку Карпо Іванович просив гетьманську адміністрацію повернути йому «заграблені сотником новомлинським речі»¹³⁴.

Серед ображених на покійного новомлинського сотника, котрі після його смерті стали активно добиватися в гетьманській владі справедливості, бачимо й якогось Олександра Шишкевича і його «сусіда» (підсусідка) Петра Литвина, в якого нібито за наказом Григорія Шишкевича відібрали всю його худобу. За свідченням скаржників, з двору Петра Литвина посеред ночі пропали коза і дві вівці. Почувши за деякий час від людей про появу на хуторі Липках у господарстві новомлинського сотника саме тоді кіз і двох овець, Литвин почав просити «свого пана Олександра Шишкевича, жеби оніє овци оттоль вернуть»¹³⁵. Але варто було лишень Олександрю Шишкевичу донести сотнику суть майнових претензій свого підсусідка, як це так розгнівило старшину, що він, як стверджував Петро Литвин, «за тое злоствуючи на мене надаремне на дочку мою злодійство накинул и наказал канчуками тиранско бити, а потом усю мою бідную худобу позабирал»¹³⁶. «Шкодуючи в том», новомлинський підсусідок просив гетьманський уряд про справедливе вирішення конфлікту та відшкодування понесених збитків «мною сиротою»¹³⁷.

Ще однією, доволі резонансною справою, в якій фігурувало ім'я покійного новомлинського сотника, стала справа щодо насильницького відбирання на початку 1724 р. у місті Річиця (терени Великого князівства Литовського) тамтешнім шляхтичем Яном Мусне Мечним коня в ніжинського козака Ониська Хілченка, який перебував там «з товарами в промислі своем»¹³⁸. Причому худобину шляхтич забрав нібито як відшкодування збитків, завданих Григорієм Шишкевичем його підданому. При цьому литовський пан надав ніжинському козаку лист, в якому й обґрунтував справедливість свого вчинку. Відтак відшкодувати потерпілому втрати мала рідня покійного сотника¹³⁹. Повернувшись на батьківщину, Хілченко поскаржився про свою кривду до Генеральної військової канцелярії, а звідти справу переадресували до Ніжинської полкової канцелярії. Остання ж переклала цю ношу на плечі тодішнього новомлинського сотника Троцького. Найперше сотник послав запит до вдови покійного фігуранта справи Уляни Шишкевич. Але, як і варто було очікувати, колишня сотничиха навідріз відмовилась компенсувати збитки Хілченка, лаконічно зая-

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ «Дело по доношению Александра Шишкевича, сусіда его Петра Литвина на сотника новомлинського Григорія Шишкевича о отобрании худоби сотником новомлинським...». – Див.: ЦДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 266: Справи за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття, звалтування жінок та ін. ... Про відшкодування збитків дружиною сотника Уляною та сином Іваном. – 1717–1724 рр., арк. 22-23.

¹³⁶ Там само. – Арк. 23.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само. – Арк. 12.

¹³⁹ Там само. – Арк. 13-14.

вивши при цьому, що їй нічого не відомо про «грабительство людям шляхтича»¹⁴⁰.

Значно багатослівнішим виявився її син Іван, котрий у листі до наказного ніжинського полковника доволі скептично поставився до тверджень «шляхтича якогось», зауваживши з цього приводу таке: «оний по обикновенію своєму здавна напрасно хотячи заграбил коня в козака полку Ніжинского... якобы за покойного отца моего»¹⁴¹.

З відповіді Івана Шишкевича стає зрозумілим, що ті дії його покійного батька, які сприймалися литовським шляхтичем як грабунок, у сприйнятті українського старшини виглядали дещо інакше – як взяття «вини панської»¹⁴² за вчинений підданам шляхтича злочин у Новомлинській сотні, а саме – незаконне «прижиття» дитини. Але, як твердив молодший Шишкевич, «господар Карп Лажченко, в якого тое байстра родилося совісно сознал, же взято було в тих людей коней двое и воспят им возвращено, а мало щось денгами в их взято, бо кромі тих двох коней нічого било и взяти, о чом відають атаман и вїт з бурмистром ліпше, поневаж отец мой третий год як представился»¹⁴³.

Твердження Івана Шишкевича стосовно повернення батьком двох коней «воспят», звичайно ж, виглядає вкрай непереконливо. Той же Ян Мусне-Мечний у своєму листі до ніжинської полкової старшини писав, що колишній новомлинський сотник взяв у його підданого 40 золотих «української монети»¹⁴⁴. Причину відібрання грошей шляхтич називав ту ж – незаконне «прижиття» дитини, щоправда, він був переконаний у невинності свого підданого. Останній «під час руїни» (тобто, тих потрясінь, що їх переживала Річ Посполита в останні роки Великої північної війни 1700–1721 років) деякий час проживав у Нових Млинах, де мешкав у господі Карпа Лажченка. Коли сестра господаря, що перед тим на Святого Петра (29 червня за ст.ст.) овдовіла, перед Дмитрівкою (26 жовтня за ст.ст.) народила дитину, Григорій Шишкевич звинуватив їх обох у «богомерзком» гріху, кинув до в'язниці, піддавав тортурам і врешті випустив на волю лише після сплати 40 золотих «українською монетою»¹⁴⁵.

Через брак відповідної інформації неможливо встановити, чи було доведено провину покійного сотника в цій частині висунутих проти нього вже після смерті звинувачень. А ось переконатись у тому, що активність жителів Нових Млинів і навколишніх сіл у розкритті злочинів колишнього сотника підживлювалася, серед іншого, й ініціативами нового новомлинського урядника Кирила Троцького, не так уже й складно. Про те, що останній не забув кривд, заподіяних його родині попередником, свідчить ціла низка нових справ, що

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 12.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 13 зв.

¹⁴² Про практику стягування «вини панської» в судочинстві Гетьманату див.: *Горобець В. Прибуткове судівське ремесло ...* – С. 175-194.

¹⁴³ ЦДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 266: Справи за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття, звалтування жінок та ін. ... – 1717–1724 рр., арк. 13 зв.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 14.

¹⁴⁵ Там само.

з’являються за його урядування, і які мали на меті захистити сім’ю Шишкевичів і їхніх клієнтів. Причому, як випливає з виявлених джерел, переміна влади в Нових Млинах у 1722 р. відбувалася доволі конфліктно. Спостерігалось гостре протистояння поміж Шишкевичами, їхніми родичами та клієнтами, які намагалися привести до влади сина покійного сотника Івана Григоровича Шишкевича, та конкуруючим кланом, члени якого прагнули звести на сотницький уряд свого ставленика – Кирила Троцького (перед тим, принаймні у 1712 р., він уже був сотником Бахмацької сотні¹⁴⁶).

Прибічники останнього (прикриваючись «одностаїне всей сотнею товариство і посполитие новомлинськіе») апелювали до наказного гетьмана Павла Полуботка, від котрого значною мірою і залежала доля сотницького уряду, ось у такий спосіб:

«Чуем ми же покойного Шишкевича син Иван, прует себе до нашего городка на сотництво; то досить того, что его отец затеял нам незносние и нестерпиміе кривди, обіди и разоренія и ж многіе товариства з нашего города до інших сотен порозходились от его несказаних напастей і забойств. Якіе его покойного недобріе учинки явни били чрез скарги людские і розисков енералних панов ассаулов і самому покойному ясневелможному пану. То сей Шишкевиченко любо молод літами, однак по отцеви пошол и фуріе не маліе строить, якіе обявлени недавнім числом скаргою перед паном Піроцким»¹⁴⁷.

Отож підписанти декларували своє тверде небажання мати Шишкевиченка собі за «власелина» та «сторичне» прохали наказного гетьмана

«знаючи пана Кирила Троцького, знатного товарища войскового, от многих лет в войскових походах к его Императорскому Величеству верную і неусталую службу заховуючого, к тому до виполнения дел, як войскових, так и гражданських справ меючого... вашого високоповажного вашого панского наипокорнейше просим респекту, рачте з милостивой ласки его пана Троцького, дати нам за цілого сотника»¹⁴⁸.

---

¹⁴⁶ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 73: Запис про розслідування Іваном Василевичем супліки сотника Бахмацької сотні Ніжинського полку Кирила Троцького про крадіжки гетьманськими стадниками коней, волів та шапки російського піддячого. – 1712 р., арк. 1-3; спр. 82: Супліка сотника Бахмацької сотні Ніжинського полку Кирила Троцького про крадіжки гетьманськими стадниками худоби у жителів сотні і шапок у переїжджих людей. 26 жовтня 1712 р., арк. 1-3.

¹⁴⁷ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 55: Універсали гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола про надання старшині Ніжинського полку чинів, маєтностей... матеріали про обрання старшини. – 1711–1732, арк. 27. Колективну супліку «Всього товариства і посполства» Новомлинської сотні до гетьмана Павла Полуботка опублікував в адаптованому вигляді О. Лазаревський. Див.: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – С. 289.

¹⁴⁸ ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 55: Універсали гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола про надання старшині Ніжинського полку чинів, маєтностей... матеріали про обрання старшини. – 1711–1732, арк. 27.

Як впливає з матеріалів підготовленого вже на початку гетьманування Данила Апостола «Відение полку Нежинского от старшины полковой нежинской, кто в котором году по якому уряду или выбору определени в чини и в яких невестаж чинов нежинских», новомлинським сотником Кирило Троцький став у тому таки 1722 р. (як було записано в документі, «по определению и по універсалу покойного Полуботка между гетьманством») ¹⁴⁹.

А те, що прихід до влади в Нових Млинах Троцького став серйозним випробуванням для родини та близьких помічників покійного новомлинського сотника Шишкевича, видно з низки нових чолобитних і судових позовів, що стали реальністю в цій засеймській сотні Гетьманату вже найближчої після зміни влади пори. Так, уже в 1723 р. новомлинський козак Василь Севастьянович позивався до Генеральної військової канцелярії з приводу утисків з боку новообраного новомлинського сотника Кирила Троцького ¹⁵⁰. Як видно з тексту листа, відправленого з Генеральної військової канцелярії до Нових Млинів тамтешньому сотнику, Василь Севастьянович скаржився, що Троцький, «переслідуючи дом пани Григориевой Шишкевичавой, бывшой сотниковой новомлинской, и ему, Севастьяновичу, будто, за тое, что он придержачися сторони сина, Ивана, на супліці з прошением его на сотничество нами подаваной подписался, великие утиски и озлобления чинит, на дом его многажди насилает асаулцов, якие одного разу и жену его Севастияновичову без битности его самого насильно водили до кузни, хотячи ее ковати, да и самого его якоби по той свой завязтости в прележащий поход назначилесь, еще же и стацию жолнірскую на двор его насилаете» ¹⁵¹.

З тексту розпорядження гетьманського уряду Павла Полуботка впливає, що звернення зі скаргою Василя Севастьяновича з приводу зловживань сотника Троцького було не першим сигналом, отриманим у Глухові з Нових Млинів. Отож Генеральна військова канцелярія вкотре («яко и прежде уже перед сим писались до вашей милости») наказувала сотнику:

«Дому помянутой Шишкевичевой жадного преследования не чинити ... аби не только на дом Шишкевичевой напрасно гонити перестали, але и другим людям, котория за ураду покойного Шишкевича под обороною его найдувалися, а особливо сему Василию Севастьяновичу, указом защищенному, ниякого обижения не чинити... трудности ему насилем на двор его асаулцов своих не затеват» ¹⁵².

---

¹⁴⁹ «Відение полку Нежинского от старшины полковой нежинской, кто в котором году по якому уряду или выбору определени в чини и в яких невестаж чинов нежинских». – Див.: ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 55. Універсали гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола про надання старшині Ніжинського полку чинів, маєностей... матеріали про обрання старшини. – 1711–1732, арк. 52.

¹⁵⁰ «Дело по доношению козака сотни Новомлинской Василия Севастьянова об учинених ему от сотника новомлинського многих обидах, 1723 году». – Див.: ЦДІАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 266: Справи за скаргами жителів м. Нових Млинів Ніжинського полку на сотника Григорія Шишкевича за захоплення майна, побиття, звалтування жінок та ін. ... – 1717–1724 рр., арк. 9–10 зв.

¹⁵¹ Там само. – Арк. 10.

¹⁵² Там само. – Арк. 10 зв.

Як уже згадувалося вище, на сотництві в Нових Млинах Кирило Троцький перебував лише до кінця 1727 р. В часи чергового оновлення складу старшинського корпусу, цього разу новообраним гетьманом Данилом Апостолом, Троцький втрачає сотницький уряд. Причому, підставою для звільнення стають... скарги мешканців сотні на його «многие обиди заборами, взятками, побоями и другими непорядками и налогами». Реагуючи на них, гетьман врядив до Нових Млинів бунчукового товариша Якова Карпеку й остерського сотника Івана Солонина, котрі на місці віднайшли підтвердження висловленим на письмі обвинуваченням. Так, підтвердилися факти примушення козаків нарівні з підданими посполитими виконувати на користь сотника певні види робіт, а також застосування ним важелів судової влади для власного збагачення. В останньому випадку мова йшла про стягнення з двох жителів с. Пекарева 80 золотих за те, що з їхніх хуторів перекинувся вогонь на його, Троцького, ліс¹⁵³.

Крім того, до справи за звинуваченням Троцького в службових зловживаннях було долучено й свідчення бунчукового товариша Олександра Шишкевича (вочевидь, того самого, котрий кількома роками перед тим скаржився на незаконне відбирання Григорієм Шишкевичем худоби в його підсусідка). Цього разу Олександр Шишкевич апелював з приводу безчинств сина теперішнього сотника, Миколи Троцького, котрий, користуючись захистом батька, під час поминок родички Олександра, привівши з собою на траурні урочистості музик, примушував до танцю дружину бунчукового товариша, а коли та йому відмовила, обзивав її «бестею и декретованою курвою», а по тому ще й «ударил по щеке так, что у нея и кибалка слетела с головы»¹⁵⁴.

Звичайно ж, порівнюючи реєстри службових зловживань і злочинних дій Григорія Шишкевича та Кирила Троцького, не важко помітити, що останній ще не надто далеко зайшов у своїх безчинствах і службовому свавіллі. Тим не менше, вже й цього виявилось достатньо, аби владу втратити. Що тут відіграло свою фатальну роль – слабкість клану на місцевому рівні, порівняно з Шишкевичами, чи недовіра з боку гетьманського уряду Апостола – можемо лише здогадуватися. Але, що цікаво, оточення Троцького добре розумілося на тому, що доведеність вини сотника ще не є приводом для його відсторонення від влади. Вочевидь, для мешканців Новомлинської сотні надто вже переконливим прикладом у цьому сенсі було врядуванні одіозного Григорія Шишкевича. Отож прибічники Кирила Троцького, намагаючись втримати його на уряді, зуміли організувати подачу колективного клопотання старшин Новомлинської сотні, де стверджували, що нібито все товариство і поспільство бажає «по прежнему» мати саме Троцького за сотника¹⁵⁵.

Не повіривши запевненням діючої новомлинської старшини, уповноважені гетьманського уряду звернулися до товариства, яке, своєю чергою, нібито також суголосно підтримало «волю ясновельможного пана гетьмана», заявивши: «Мы

¹⁵³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – С. 291.

¹⁵⁴ Цит за: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – С. 291.

¹⁵⁵ Там же.

Кирилла Троцького сотником ім'ять не хочем. Он нам чинит, вмiстi с сьном своим, великіє здирства, поборы, невинне побои и туремное заключеніе, и рабoтaми отягощаєт»¹⁵⁶.

Тодi ж новомлинці подали гетьманським уповноваженим «супліку за руками своїми», прохаючи призначити до них на сотництво сина свого попереднього старшого – Івана Григоровича Шишкевича. I вже під жовтневою датою 1728 р. у фондах Генеральної військової канцелярії знаходимо свідчення активності нового новомлинського сотника з клану Шишкевичів. Так, 10 жовтня 1728 р. він подає до Генеральної військової канцелярії супліку з приводу надмірного стягнення «розмірового» за греблю обмачевським старостою Іваном Занаревським¹⁵⁷. У матеріалах Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку 1729–1730 рр. також саме Іван Шишкевич вказаний як старшина, що тримає уряд новомлинського сотника та володіє «на ранг» «полями и сеножатями [...] при селі Рижках» та двома озерами під сільцем Рижки («которіє належат з давних літ во владініи сотников») ¹⁵⁸. Вочевидь, саме про них і йшла мова у поданій його батьком до гетьмана Скоропадського у 1721 р. скарзі на своїх супротивників, де згадувалось про відбирання в нього наданих на ранг сотництва орних ґрунтів, сіножатей, озер¹⁵⁹.

Вельми цікаво, що Кирило Троцький, втративши сотенний уряд через звинувачення у службових зловживаннях, тим не менше був узятий гетьманом Данилом Апостолом разом із сином під гетьманську протекцію «ради давних служб войскових»¹⁶⁰.

Як відомо, на сотництві в Нових Млинах Іван Григорович Шишкевич перебував близько восьми років – до 1736 р. Зважаючи на його молодий вік (саме на цій обставині наголошували опоненти в 1722 р.), можна припустити, що відхід від влади сина нашого героя був зумовлений не черговою перемогою конкуруючого клану, а якимось трагічним випадком (врешті-решт, 1736 р. – це початок чергової російсько-турецької війни, а за інформацією О. Репана, на початковій фазі війни, в кампанії 1736 р. з 16-ти тисяч виборних козаків, які брали участь у походах, 2 509 товаришів представляли якраз Ніжинський полк¹⁶¹). Хоча, як стверджував з цього приводу О. Лазаревський, проти Івана Шишкевича в архіві Генеральної військової канцелярії також накопичилось чимало позовних заяв з приводу його службових зловживань і насильств над

¹⁵⁶ Цит за: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – С. 291.

¹⁵⁷ ЦДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 2725: Супліка новомлинського сотника Ніжинського полку Івана Шишкевича про надмірне стягнення «розмірового» за греблю обмачевським старостою Іваном Занаревським. 10 жовтня 1728 р., арк. 1-3.

¹⁵⁸ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. 1729–1730 рр. – Чернигов, 1901. – С. 73.

¹⁵⁹ ЦДАУК. – Ф. 51, оп. 3, спр. 353: Грамота Петра I Григорію Шишкевичу на новомлинське сотництво, зобов'язання не чинити утиски тощо. Грудень 1708 р., 27 травня 1719 р., 20 жовтня 1721 р., арк. 2.

¹⁶⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – С. 292.

¹⁶¹ *Репан О.А.* Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. історичних наук. // Режим доступу: http://www.ukrterra.com.ua/developments/dissertation/disser_3.htm

жителами сотні¹⁶², тим не менше, після відходу від влади Івана Григоровича в 1736 р., у 1739 р. новомлинським сотником значиться якийсь Юліан Шишкевич, а з 1751 по 1773 р. цей уряд посідав Іван Іванович Шишкевич, тобто, онук Григорія Шишкевича¹⁶³. Отож клан Шишкевичів, попри очевидні проблеми з законом, владу в Нових Млинах зі своїх рук не випустив.

Прикінцеві спостереження

Гортаючи судові справи, порушені гетьманськими урядами Івана Скоропадського і Данила Апостола проти новомлинського сотника Григорія Шишкевича в 1716–1732 роках, зайвий раз переконаєшся в глибокій правдивості слів відомого польського дослідника Єжи Топольського, що історичне джерело не є джерелом істини¹⁶⁴. Адже якщо сприймати судові справи, порушені проти новомлинського сотника Григорія Шишкевича або ж ініційовані ним проти своїх недоброзичливців як правдиві свідчення (тобто, здійснювати так звану семантичну інтерпретацію), то складеться абсолютно ірреальна картина внутрішнього життя Гетьманату, де порушення закону, переступи моральних засад і унормованих способів поведінки всіма без винятку учасниками і фігурантами цих конфліктних історій є нормою суспільного життя. Насправді ж тут, вочевидь, варто враховувати специфіку цих історій, їхнє явне і приховане умовування, а відтак і такі ж – явні і приховані – привідні механізми конфлікту, що не дозволяли йому погаснути впродовж тривалого часу.

І як тут не погодитись із тезою, обґрунтованою в класичному творі з теорії методології історичного пізнання «Вступ до історичних досліджень» Шарля Ланглуа та Шарля Сеньобоса (1898), стосовно того, що «велика кількість і точність деталей не доводить правдивість фактів», а відтак і «наукова істина не може бути встановлена за допомогою свідчення»¹⁶⁵?

Утім, попри специфіку джерельної бази, гіпертрофований характер значної частини обвинувачень, а відтак й амбівалентність нашого історичного знання про конфлікти, що упродовж десятка років вирували на теренах Новомлинської сотні Ніжинського полку і були пов’язані з іменем тамтешнього сотника Григорія Шишкевича, справа історика не виглядає безнадійною. Суперечливі свідчення історичних гравців дають змогу реконструювати певну модель владних відносин в гетьманській державі першої чверті XVIII ст., характер стосунків місцевої влади зі своїми підвладними та старшиною, що стояла щаблем вище.

Найперше, що кидається в очі – це повна зневага частини козацької старшини Гетьманату до гетьманської влади Івана Скоропадського. Лайливі й образливі слова Шишкевича на адресу Івана Ілліча та його родичів і близьких – цьому переконливе підтвердження. Як і в інших представлених в історіографії випадках мова тут іде про старшину, котрій завдячував своїм службовим зростанням

¹⁶² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – С. 289-290.

¹⁶³ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate... – Р. 181 (тут поклик на: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – С. 286).

¹⁶⁴ Topolski J. Metodologia historii. – Warszawa, 1973. – S. 55.

¹⁶⁵ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – М., 2004.

не підтримці гетьмана чи заслугам перед козацьким товариством, а довірі з боку царської влади. По-друге, вражають масштаби зловживань місцевих урядовців владою та їхня переконаність у безкарності вчиненого. По-третє, судові переслідування Шишкевича засвідчують наявність на місцевому рівні конкуруючих старшинських кланів, які прагнули використати помилки своїх недругів чи їхню опалу в очах вищої влади на свою користь. По-четверте, доведення службових зловживань і навіть злочинів козацького урядовця далеко не завжди призводило до його відсторонення від влади. Особливо, якщо ця влада колись було надана високим царським пожалуванням. І, насамкінець, очевидно, що відсторонення від влади одного одіозного урядника, в даному випадку козацького старшини сотенного рівня, далеко не завжди гарантувало покращення якості самої влади. Подеколи складається враження, що владою в Гетьманаті зловживали чи не всі старшини. І питання застосування до них механізмів судового примусу залежало не від масштабів скоєного, а від цілої низки чинників, лише вельми опосередковано дотичних до справи – характеру взаємин того чи іншого урядовця з гетьманською та царською владою, наявності конфліктних вузлів у стосунках з іншими старшинами, активністю й консолідованістю дій опонентів на місцях, які мали власні владні амбіції.

РЕЗЮМЕ

Віктор Горобець

«ОБРАЗА ГОНОРУ ЦАРЯ І ГЕТЬМАНА» ЧИ БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ НА СОТЕННОМУ РІВНІ: СПРАВА НОВОМЛИНСЬКОГО СОТНИКА ГРИГОРІЯ ШИШКЕВИЧА (1708–1722–1732)

Стаття присвячена реконструкції конфлікту, що упродовж 1710–1720-х рр. розгортався в Новомлинській сотні Ніжинського полку між місцевим сотником Григорієм Шишкевичем з козаками, міщанами, священнослужителями ввіреної йому адміністративної одиниці. Мікроісторичний аналіз віднайдених у різних за своїм походженням джерел інформації про події, які впродовж майже десяти років перебували на розгляді судової влади Гетьманату і представників російської адміністрації в Україні, дозволяє розглянути окремий судовий процес, що мав місце в одній із сотень Ніжинського полку, в значно ширшому аспекті – як явище, притаманне судочинству Гетьманату. Зокрема це стосується пошуку відповіді на питання щодо масштабів конфліктності в структурі місцевого самоврядування Гетьманату, а також наявності можливостей у козацького і некозацького населення сотні протидіяти зловживанням владою козацькими старшинами місцевого рівня і спроможності судових органів гетьманської влади їх викоренити.

Ключові слова: Козацький Гетьманат, Генеральний військовий суд, гетьманська влада, сотенне правління, Новомлинська сотня, Ніжинський полк, Іван

Скоропадський, Григорій Шишкевич, конфліктність, суд і судочинство Гетьманату.

Виктор Горобець

**«ОБРАЗА ГОНОРУ ЦАРЯ И ГЕТМАНА» ИЛИ БОРЬБА ЗА ВЛАСТЬ
НА СОТЕННОМ УРОВНЕ: ДЕЛО НОВОМЛЫНСКОГО СОТНИКА
ГРИГОРИЯ ШИШКЕВИЧА (1708–1722–1732)**

Статья посвящена реконструкции конфликтной истории, имевшей место в 1710–1720-х гг. в Новомлынской сотне Нежинского полка в отношениях местного сотника Григория Шишкевича с казаками, мещанами, священнослужителями вверенной ему административной единицы. Микроисторический анализ извлеченной из разных по своему происхождению источников информации о событиях, которые на протяжении почти десяти лет пребывали на рассмотрении судебной власти Гетманата и представителей российской администрации в Украине, позволяет взглянуть на частное судебное разбирательство в одной из сотен Нежинского полка в более широком аспекте. В частности, это касается поиска ответа на вопрос относительно масштабов конфликтности на уровне местного самоуправления Гетманата, а также наличия возможностей у казацкого и неказацкого населения сотни противостоять злоупотреблениям властью казацкими старшинами местного уровня и способности судебных органов гетманской власти их искоренить.

Ключевые слова: Казацкий Гетманат, Генеральный войсковой суд, гетманская власть, сотенное управление, Новомлынская сотня, Нежинский полк, Иван Скоропадский, Григорий Шишкевич, конфликтность, суд и судопроизводство Гетманата.

Viktor Horobets'

**«OFFENCE AGAINST THE HONOR OF TSAR AND HETMAN», OR THE
FIGHT FOR POWER ON THE SOTNYK LEVEL: THE CASE OF THE
NOVOMLYN SOTNYK HRYHORII SHYSHKEVYCH (1708–1722–1732)**

This article reconstructs the conflict in the Novomlyn hundred of the Nizhyn Regiment between the local Sotnyk Hryhorii Shyshkevych and the cossacks, town residents and the clergy of the administrative unit entrusted to him spanning the 1710–1720s. The microhistorical reading of the various sources on the events that occupied both the judicial wing of the Hetmanate and the representatives of the Russian administration in Ukraine for over a decade allows us to analyze a discrete court process within one of the hundreds of the Nizhyn regiment in the broader context, as an event typical of the judicial processes of the Hetmanate. It is particularly relevant to establishing the level of conflicts in local self-government in the Hetmanate, and in

exploring the means through which both local Cossacks and non-Cossacks alike could oppose abuses of power by the local Cossack officership, as well as whether the judicial organs of the Hetmanate could be instrumental in rooting them out.

Keywords: the Cossack Hetmanate, the General Martial Court, Hetman's power, Sotnyk government, Novomlyn Hundred, Nizhyn regiment, Ivan Skoropadskii, Hryhorii Shyshkevych, conflicts, courts and judiciary power in the Hetmanate.

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

Андрій Заяць. «Єврейське» щастя: як волинський єврей Маєр Давидович збирав свій капітал (перша половина XVII ст.)

Євген Чернецький. Річпосполитський патріот на імперській службі:
Ян-Непомуцен Хоєцький (1748–1816 рр.)

УДК 929:332.2:339.3:94(477.38)''16''

Андрій Заяць

«ЄВРЕЙСЬКЕ» ЩАСТЯ: ЯК ВОЛИНСЬКИЙ ЄВРЕЙ МАЄР ДАВИДОВИЧ ЗБИРАВ СВІЙ КАПІТАЛ (ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

У житті українських міст ранньомодерної доби важливу роль відігравали євреї, які завдяки згуртованості та певним навичкам зуміли розгорнути бурхливу фінансово-господарську діяльність і накопичити значні капітали, конкуруючи у цьому не лише з міщанами, а й зі шляхтою. На значенні євреїв у життєдіяльності міст наголошувало багато дослідників¹. На жаль, діяльність їх на теренах Волині майже не представлена в сучасній українській історіографії, за винятком статті Наталі Старченко². За цих умов, коли бракує наукових студій про різні сторони життєдіяльності єврейських громад у містах, зайве казати про діяльність окремих осіб. Значною перепорою для таких досліджень є майже повна відсутність міських книг. Однак що лакуну, принаймні частково, заповнюють гродські та земські книги. Багаторічна кропітка робота з цим джерелом дала неочікуваний результат – вдалося знайти майже 130 документів, які стосуються колоритної постаті – волинського єврея Маєра Давидовича з містечка Колки (інша назва Романів)*, що лежало у Луцькому повіті. Основний масив документів зосе-

---

¹ *Tollet D.* Historia Żydów w Polsce od XVI w. do rozbiorów. – Warszawa, 1999. – S. 43-56; *Horn M.* Rola gospodarcza Żydów w Polsce do końca XVIII w. // *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej.* – Kielce, 1996. – S. 17-29. *Frykowski J.* Gmina Żydowska w Tyszowcach w XVI–XVIII w. // *Кwartalnik Historii Żydów.* – 2011. – № 1. – S. 96; *Kazusek Sz.* Chreścijanie i Żydzi w handlu siedemnastowiecznego Krakowa. Wybrane aspekty współpracy gospodarczej // *Кwartalnik Historii Żydów.* – 2007. – № 1. – S. 5-17; *Zajecki M.* Żydzi w gospodarce komunalnej miast Polski przedrozbiorowej // *Кwartalnik Historii Żydów.* – 2007. – № 4. – S. 395-421; *Kazmierczuk A.* Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII. – Kraków, 2002. – S. 176-188. Не втратили досі значення слушні спостереження про місце євреїв у тогочасному соціумі Сергія Бершадського (див.: Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. – СПб., 1883).

² *Старченко Н.* Евреи на Волини в конце XVI – первой трети XVII в.: некоторые наблюдения над непрым соседством // *Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга.* Сб. статей. – Москва, 2003. – С. 92-104. Дещо краща ситуація щодо персоналії євреїв Львова завдяки старій праці Маєра Балабана: *Balaban M.* Żydzi lwowscy na przełomie XVI–XVII w. – Lwów, 1906. – S. 41-88.

* Зараз смт Маневицького району Волинської області.

реджений в луцьких гродських книгах, окремі акти містяться у володимирських гродських та земських і одна справа з 12 документами – у кременецьких земських книгах (всього понад 70 книг). Виявлені свідчення уривчасті та фрагментарні, однак навіть крізь ці джерела проступає широко закроена фінансово-підприємницька діяльність успішного волинського єврея Маєра Давидовича.

Уперше наш герой з'являється на сторінках актових книг у 1600 р.³, і з того часу більш-менш регулярно згадується до 1645 р.⁴. Логічно припустити, що він народився орієнтовно у 70-і роки XVI ст. У документі за 1625 р. є свідчення, що місцем народження Маєра Давидовича було м. Колки, де він постійно мешкав⁵. Єврейська громада міста була доволі значною. У 1632 р., згідно зі свідченнями «школьника» Гірші Шмойловича, євреям у Колках належали 56 будинків, власних і винайнятих у християн⁶. Є згадка про брата Маєра Давидовича – Лейзора, який проживав до 1634 р. у м. Берестечку⁷, а з 1635 р. переселився до м. Броди⁸, куди, мабуть під впливом брата, 1638 р. перебрався і Маєр⁹. У січні наступного 1639 р. в одному з документів зазначено: «...з Маєром Давидовичом жидом, в Колках перед тымъ, а тепер в Бродех мешкаючим»¹⁰. Переїзд Лейзора до Бродів, можливо, був зумовлений судовим декретом, за яким його оголосили банітом. У травні 1635 р. луцький граничний коморник Теодор Сосновський скаржився на Маєра Давидовича, який допомагає братові-баніту, через що скаржник не може отримати від Лейзора позичені йому гроші¹¹. Самому Маєру у грудні 1622 р. теж присудили баніцію за скаргою волинського поборці Юрія Чаплича-Шпановського: він не сплатив чопове і тричі не з'явився до суду. Возний Адам Лотоцький визнав, що він «тую баницію [...] тут в замку вишнемъ околном при згромаженю велю люди зацных обволат и публиковать, приводячи то всимъ до

³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі: ЦДІАУК). – Ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 51, арк. 256.

⁴ Там само. – Спр. 244, арк. 786 зв.

⁵ Там само. – Спр. 144, арк. 145, 221-221 зв. Рівень особистої свободи євреїв у містах був досить високий і опосередковано про це свідчить фраза, заявлена у Луцькому гроді, до якого прийшов Маєр Давидович: «с притомностю пана его (Рафала Лещинського) под которым перемешкивает». (Там само. – Спр. 117, арк. 395). Тобто він не названий навіть підданним, а просто «перемешкивает» у місті.

⁶ Там само. – Спр. 184, арк. 212. У 1629 р. у місті було загалом 466 будинків. (Там само. – Спр. 170, арк. 664 зв.)

⁷ Там само. – Спр. 194, арк. 455. У 1630 р. він з Давидом Мошковичем орендували на чотири роки у Галшки Бокієвої-Печихвостської за 5000 злотих села Стрілче, Матіїв і Печихвости. (Там само. – Спр. 192, арк. 851-853).

⁸ Там само. – Спр. 196, арк. 858 зв.

⁹ Там само. – Спр. 217, арк. 309. Броди у першій половині XVII ст. було значним торгово-економічним осередком. (Созанський І. З минувшини м. Бродів. Причинки до історії міста в XVII в. – Львів, 1911).

¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 218, арк. 68 зв. (У документі за 1644 р. його названо євреєм колківським. (Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 39, арк. 15 зв.–16).

¹¹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 503 зв.–504: Маєр Давидович «...ничого не дбаючи з братом своим ... банитом правом переконанымъ сполкует, рады и помочы ему додаючи, под охороною своєю мает».

ведомости, абы с преречоньм позваньм банитом правом переконаньм жадного сполку ани обцованя не мели, рады и помочи єму ни в чом не додавали, в домах и маєтностях своих не переховывали, але се з ним яко банитом и выволанцом во всем водле срокгости правное заховали под винами в праве посполитом описанными»¹². Де жив і чим займався наш герой у Бродах – невідомо. У бродівських вїтївсько-лавничих та раєцьких книгах не вдалося виявити слідів перебування ні Маєра, ані Лейзора¹³.

Окрім будинку в Колках, Маєр Давидович мав будинок у Луцьку (1634 р.) «противъ школы жидовскоє»¹⁴. Можливо зі спорудженням цього будинку пов'язана судова справа, що провадилася у травні 1631 р., за скаргою Юзефа Кутила, єврея з Любомля, слуги і «фактора» Маєра Давидовича, на луцького старосту Геронїма Харленського «о побране на передместю луцкомъ цеглы и вапна» на суму 960 злотих¹⁵.

Статки, зібрані Маєром Давидовичем, суттєво позначилися на його соціальному статусі, адже в документах його неодноразово називають «паном»¹⁶. Користувався він і власною печаткою. У записі дружині луцького старости Катерині Харленській читаємо: «подад лист добровольныи запис свои вливковыи знаком печати и с подписом руки своеє по жыдовску»¹⁷. Маєр Давидович тримав чималу кількість дворової челяді, факторів та слуг, окремі з яких названі на шляхетський лад «рукодайними». Так у жовтні 1622 р. він скаржився на «Валка, слугу рукодаиного и шинькара своѣго жаравицкогo»¹⁸, а у 1630 р. було пограбовано його фактора Іцка Шломовича¹⁹. Справа по скарзі Маєра Давидовича та його компаньонів на шляхтича Миколая Мілковського про наїзд на с. Лозки виявляє амбіції не лише нашого героя, що «бавиться» у шляхтича, а й його слуг. Згаданий шляхтич скаржився, що «неякис Станислав Боруцкии написал се слугою тыхъ жидовъ, возница жидовскии, которого Сниткою посполите зовут, которыи то Боруцкии Снитка, возница жидовскии Маєров колковскогo, важил се чинити протєстацию криминальную именємъ тыхъ жидовъ поменєныхъ, панами своими их менуючы, якобым я мел наехати на их

¹² Там само. – Спр. 132, арк. 1055 зв.

¹³ Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 24 (Магістрат м. Бродів), оп. 1, спр. 2-10, 31.

¹⁴ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 193, арк. 959.

¹⁵ Там само. – Ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 66, арк. 180.

¹⁶ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 495 зв.; спр. 90, арк. 11 (1611 р.); спр. 112, арк. 753 зв.–754 (1618 р.); спр. 119, арк. 456 (1620 р.); спр. 123, арк. 596; спр. 125, арк. 440 (1621 р.); спр. 130, арк. 952; спр. 131, арк. 1047 (1622 р.); спр. 179, арк. 417 зв.–418 (1631 р.); спр. 192, арк. 6 (1634 р.); спр. 221, арк. 290 зв. (1640 р.).

¹⁷ Там само. – Спр. 221, арк. 291.

¹⁸ Там само. – Спр. 130, арк. 214 зв.

¹⁹ Там само. – Спр. 175, арк. 509. У фактора забрали низку дорогих речей: шкатулку, в якій було 400 злотих, два тузини срібних ложок вартістю 150 злотих, 152 чарки за 50 злотих, чотири золотих перстєні вартістю 100 злотих, постав чорного фалєндишового сукна за 200 злотих, два постави шифтуфу вартістю 200 злотих, ярмак за 60 злотих, постіль за 60 злотих, «сидоры жыдовскии з книжками за золотыхъ пятдесят куплѣньи», і пояс з мішком, в якому було 50 злотих. (Там само. – Арк. 510).

маѣтност и побившы там тоѣ хлопство, якогос Шлому Зѣлмановича, жида, и якогос Ивана Стицкевича, которых за шляхичов в тои противко мнѣ протѣстации мѣновано. А то сѣм хлопы, тот Иван Стицкѣвич зѣ Заболотя, винникъ жидовскии, которыи у Володимерцу горѣлку жидом палит и тому Маєрови»²⁰.

Проживаючи у Колках, Маєр Давидович заробляв на життя традиційним єврейським способом – переважно фінансовими операціями і підприємництвом, досягши у цьому неабияких успіхів. Як відомо, незважаючи на володіння маєтками, шляхта та магнати завжди потребували грошей. Саме вони і стали тим контингентом, якому позичав гроші наш герой. Такі операції були вигідні хоча б тому, що у разі невиплати позики у передбачений записом термін на боржника накладалися штрафні санкції, зазвичай позичена сума подвоювалася (мала виплачуватися «совито»), а також передбачене було відшкодування втрат. Так у 1614 р. Якуб Бенецький вчасно не віддав позику у 500 злотих, через що мав платити «совитість»²¹. У 1626 р. Самуель Марціховський взяв 150 злотих під гарантію своїх маєтків, зобов'язавшись у разі затримки з поверненням боргу заплатити штраф – «заклад» і «шкоди»²². Двічі, у 1622 і 1624 рр., по 300 злотих позичав у Маєра волинський підвоєвода Войцех Мілачевський, правда, вчасно їх віддав²³.

Потребували грошей і магнати «середньої руки», видатки яких досить часто перевищували їхні реальні доходи. У 1620 р. мінський воєводич Олександр Пац позичив у два етапи 1600 злотих, але вчасно їх не зміг віддати і потрапив під обумовлені записами санкції²⁴. Позики грошей часом закінчувалися судовими процесами. Таке трапилося у 1628 р. з Яном Казимиром Пацом, який скаржився, що дав Маєрові розписку на 6000 злотих, але той зник із Луцька, не надавши скаржникові означеної суми. Відповідач, доводячи свою невинуватість, виставив двох свідків: луцького єврея Левка Израєлевича і колківського міщанина Федора Барановича. У присутності возного Томаша Лобковича Маєр разом зі свідком-євреєм присягав у луцькій рабинській школі, а міщанин виконав тілесну присягу у гроді, після чого суд «на вічні часи» звільнив Маєра від обвинувачень²⁵. У 1641 р. дерптський воєвода Андрій Лещинський оскаржував борг свого батька Маєрові у 10 тисяч злотих²⁶.

Потребували Маєрових грошей і князі. У 1611 р. київський каштелян князь Юрій Корибут Вишневецький з дружиною Теодорою Чаплянкою позичили 1157 злотих, докладно описавши в угоді гарантії їх повернення²⁷. На гачок санкцій попався князь Григорій Четвертинський, який у 1619 р. позичив 255 злотих, однак вчасно їх не віддав, тож мусив платити втричі більше – 765 злотих²⁸.

²⁰ Там само. – Спр. 106, арк. 159 зв. (1617 р.)

²¹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп.1, спр. 98, арк. 706 зв.–707 зв.

²² Там само. – Спр. 149, арк. 757-758.

²³ Там само. – Спр. 127, арк. 270 зв.–272 зв.; спр. 139, арк. 1040 зв.–1041.

²⁴ Там само. – Спр. 116, арк. 1059 зв.–1060; спр. 129, арк. 144-147.

²⁵ Там само. – Спр. 164, арк. 32.

²⁶ Там само. – Спр. 227, арк.104 зв.–105 зв.

²⁷ Там само. – Спр. 125, арк. 440-442.

²⁸ Там само. – Спр. 117, арк. 395-396.

Ситуація повторилася у 1621 р., коли той же князь через затримку із поверненням позичених 1300 злотих у підсумку заплатив 3900 злотих²⁹. У 1629 р. він же заборгував єврею 17500 злотих, а також, з не до кінця зрозумілої причини, долучив до своєї позиченої суми ще й борг князя Олександра Октавіана Пронського Маєрові у 7000 золотих і разом мав сплатити цілком солідну суму у 24500 злотих³⁰.

Дещо дивним виглядає той факт, що у 1638 р. сам Маєр позичив у Андрія Гуляницького досить незначну суму (41 злотий) і теж вчасно її не віддав, тож суд зобов'язав його у двотижневий термін повернути втричі більше – 123 злотих³¹. Значно більшу суму (9500 злотих) Маєр Давидович заборгував шляхтичу Глуховському, а після «безпотомної» смерті останнього все майно, а також його боргові документи за королівським привілеєм дісталися крушицькому каштеляну Андрію Рисінському³². Зафіксований випадок, коли Маєр Давидович мав клопоти з поверненням 250 злотих, які він дав шляхтичеві Яну Куликовському на зберігання³³. Позичав гроші Маєр і під заставу. Так у 1621 р. він взяв під заставу у шляхтича Самуеля Марцишевського срібних і золотих речей на суму 712 злотих³⁴, а у 1622 р. у шляхтича Олександра Красінського срібні речі, оцінені у 100 злотих³⁵.

Однією зі статей прибутків Маєра Давидовича були торгові операції. Шляхтич Якуб Гарабурда, потребуючи грошей, продав йому в 1619 р. «попелу шмалцужнього добре виправленого» 20 лаштів, по 100 злотих за лашт, і мав його доправити в с. Березці під закладом у 2000 злотих³⁶. Очевидно, що перепродаж цього попелу мав принести певний зиск. У січні 1625 р. шляхтич Томаш Мізевський скаржився від імені Маєра Давидовича на Яна Казимира Паца, який у жовтні 1624 р. перехопив відправлені Маєром 180 підвід, що прямували до м. Берестя. На підводах було: 8000 кварт «горелки аквавиты... которую юж был поторговал в Брестю» по 8 грошів за кварту; 10700 кварт «простое горелки» по 5 грошів за кварту; жита 20, а вівса 30 мац³⁷. У 1634 р. Маєр уклав угоду зі шляхтичем Павлом Вишковським на доставку йому 50 кварт «чистого меду» по ціні один злотий за кварту, але не дотримав домовленостей, і за рішенням суду мав сплатити впродовж двох тижнів 100 злотих (половина – вартість меду, а друга половина – штраф)³⁸. У січні 1621 р. Маєр Давидович був на ярмарку у Львові, але, на жаль, джерела мовчать про мету цієї

²⁹ Там само. – Спр. 121, арк. 620-621.

³⁰ Там само. – Спр. 166, арк. 81 зв.–82.

³¹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 218, арк. 68-69 зв.

³² Там само. – Спр. 217, арк. 308 зв.–309 зв.

³³ Там само. – Спр. 184, арк. 11-11 зв.: «о нѣвѣрнѣиѣ и нѣ одданѣ сумы на рѣкогницию до схованья взятоѣ».

³⁴ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 29, арк. 414-414 зв.

³⁵ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 538 зв.

³⁶ Там само. – Спр. 127, арк. 273.

³⁷ Там само. – Спр. 141, арк. 64 зв.–65; спр. 144, арк. 452 зв.–455.

³⁸ Там само. – Спр. 199, арк. 147 зв.–148 зв.

поїздки³⁹. У жовтні 1644 р. у володимирському земському суді розглядалася скарга львівських ченців кармелітів на Маєра Давидовича, який не виконав розпорядження княгині Олександри Сокольської і не передав монахам 176 кіп немолоченого і 12 мац «чистого» жита, за що потрапив під санкції – упродовж шести тижнів мав віддати вже 352 копи і 24 маці жита, а у разі спротиву справу мали передати для оголошення баніції до Люблінського трибуналу⁴⁰. У визначений термін він жита не повернув, хоча ченці чекали його «з самого поранку аж до вечора и запаленя свєчи»⁴¹.

Займався Маєр Давидович і підприємницькою діяльністю, не гребуючи більшими чи меншими зловживаннями. У 1614 р., орендуючи у Софії з Вишневецьких Янові Пацові с. Медвежжя, він без її згоди вирубав у пуші сусіднього села Пуцеревичі близько 6 тисяч дерев, на що скаржилася власниця⁴². Добрий зиск у той час давав так званий спуск («спуст») ставів – тобто вилов риби з метою її продажу. У 1630 р. Маєр закупив спуск трьох скорчівських ставів у луцького старости Героніма Харленського, обіцяючи «так се в тьм спустє и в ставахъ заховат, яко се доброму купъцови годит», але слова не дотримав; возний Томаш Лобкович засвідчив, що стави були розкопані надто низько, в них залишилося мало води, яка з настанням морозів вимерзла до дна, «зачьм дробязку рыбъ без воды под лєдом поздыхали»⁴³.

У грудні 1628 р. Маєр Давидович разом з євреями Ароном Мошковичем з Кременця та Бєняшем Нахимовичем з Берестечка орендував за 5000 злотих спуск ставу в с. Корсові у белзького каштеляна Маєя Лешневського, при цьому останній взяв завдатку 2500 злотих. Згідно з угодою, Лешневський не мав перешкоджати оренді під закладом такої ж суми. Домовленості виявилися нетривалими, бо вже у грудні 1628 р. каштелян послав до Корсова своїх слуг, які забрали 18 бочок риби, приготовленої для відправки до Любліна, а на наступний день вигнали слуг євреїв, відібравши у них «сети, нєводи, чолны и увєс спрат або начинє»⁴⁴. Орендарі у своїй скарзі, що датується лютим 1630 р., оцінили збитки у 4000 злотих. 2 серпня 1631 р. уповноважений М. Лешневського Саму-

³⁹ Там само. – Спр. 120, арк. 290 зв.

⁴⁰ Там само. – Ф. 27, оп. 1, спр. 39, арк. 15 зв.–17 зв., 83-84.

⁴¹ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 79, арк. 749.

⁴² ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 97, арк. 299 зв.

⁴³ Там само. – Спр. 176, арк. 104 зв.

⁴⁴ Там само. – Ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, спр. 37, арк. 474. Компаньйон Маєра Давидовича Арон Мошкович, названий у джерелах суконником, теж веде активну фінансово-підприємницьку діяльність. У 1644 р. він дав під запис шляхтичу Костянтину Ушаку Куликовському сукна на 55 злотих, але несвоєчасне повернення грошей призвело до того, що віддавати вже потрібно було утричі більше – 165 злотих. (Там само. – Спр. 46, арк. 232-233). Того ж року Арон Мошкович позичав гроші трьом шляхтичам, жоден з яких вчасно їх не віддав, що дало єврею додатковий заробіток. (Там само. – Арк. 278-279, 346 зв.–348 зв., 348 зв.–349; спр. 47, арк. 344-345 зв.) У 1647 р. під штрафні санкції потрапила Ізабела, дружина померлого шляхтича Леонарда Пюрковського, оскільки її чоловік не вчасно розрахувався за взяте у єврея сукно на суму 395 злотих. (Там само. – Спр. 49, арк. 170 зв.–171 зв.) У 1647 р. Арон Мошкович орендував на три роки село Лєдухів за 2540 злотих, але відзначився надужиттями: понад норму вимагав підводне, чинші, спалив корчму, розорив млин і бровар (Там само. – Спр. 49, арк. 28, 253 зв.).

ель Романкевич опротестував скаргу, позаяк євреї не засвідчили свої збитки зізнанням возного⁴⁵. Того ж дня євреї заявили, що Лешневський не склав обіцяної присяги⁴⁶. 4 серпня С. Романкевич поставив під сумнів зізнання свідків орендарів про те, що їх «вибили» з оренди, оскільки каштелян не визнавав порушення ним умов оренди⁴⁷. 5 серпня возний Адам Засковський, який проживав у Корсові (маєтності, нагадуємо, каштеляна), свідчив, що в червні 1631 р. відніс позов кременецького земського суду Маєру Давидовичу до Колок, Беняшеві Нахимовичу і Лейзору, брату Маєра⁴⁸, до Берестечка і Аронові Мошковичу до Кременця, в якому збитки оцінені у 8000 злотих⁴⁹. Той же возний 6 серпня свідчив, що 21 вересня 1628 р. був у Корсові і бачив надміру осушений став і загиблу рибу, яку «свини и псы ели», у чому корсівський урядник звинуватив євреїв. Великий часовий розрив між побаченням і засвідченням побаченого у суді возний пояснив тривалою хворобою, «которою мя пан Бог през немалыи час наведити рачил»⁵⁰. 7 серпня М. Лешневський пішов у наступ, звинувативши євреїв у варварському спуску ставу, який слуги євреїв перекопали «необичайне, кгвалтовне воду спустивши... зачим рыбъ немало щукъ, карпов, лесчов, линовъ, окунеи, плотиц так великих, яко и малих з водою стекли». М. Лешневський твердив що був змушений «на кгвалтъ звонит» і за допомогою кількох сотень підданих «залѣдво воду уняли и тую прорву поряднѣ заправили»⁵¹. Після цього, скаржився він далі, найняті євреями робітники вночі знову воду «кгвалтовнеѣ [...] спустили», через що багато риби залишилося у мулі, «такъ ижъ псы, свини и птаства немало се живило»⁵². Збитки М. Лешневський оцінив у 5000 злотих. Натомість уповноважений євреїв, прагнучи затягнути справу, заявив, що позов розглядається у неналежному суді, позаяк євреї мали б відповідати перед старостою чи воєводою. На це позивач відповів, що євреї як неосілі повинні відповідати у будь-якому суді. І все ж уповноважений євреїв зумів домогтися перенесення справи до Люблінського трибуналу⁵³. Дебати по цій справі продовжились аж 17 листопада 1633 р., але вже за декретом Трибуналу, який зобов'язав М. Лешневського присягнути, що він не позбавляв євреїв оренди. Отже, на засіданні трибунальського суду каштелян твердив, що це не він силоміць відібрав став, а самі євреї, злякавшись завданих збитків, утекли. Уповноважений М. Лешневського Самуель Романкевич просив відкласти при-

⁴⁵ Там само. – Спр. 38, арк. 33 зв.–34.

⁴⁶ Там само. – Арк. 34 зв.

⁴⁷ Там само. – Арк. 38 зв.–39.

⁴⁸ Відомо, що у 1634 р. Лейзор Давидович разом з луцьким євреєм Давидом Мошковичем орендували спуск ставу у селі Стрілчі у шляхтянки Галшки Бокієвої (ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 193, арк. 1037 зв.–1038). У 1636 р. Лейзор взяв у заставу у шляхтича Яна Лужницького одяжу, будзиган і посуд на суму 800 злотих. (Там само. – Ф. 22, оп. 1, спр. 42 арк. 351-352 зв.).

⁴⁹ Там само. – Ф. 22, спр. 38, арк. 40.

⁵⁰ Там само. – Арк. 42 зв.–43.

⁵¹ Там само. – Арк. 580.

⁵² Там само. – Арк. 580.

⁵³ Там само. – Арк. 580 зв.

сягу свого клієнта через його хворобу⁵⁴. 23 лютого 1634 р. євреї знову нагадували про невиконану присягу, а вже інший уповноважений М. Лешневського Іван Волосович просив знову відкласти розгляд справи до наступних земських років через хворобу свого підзахисного, що суд і дозволив⁵⁵. Через два роки – 28 лютого 1636 р. євреї знову вимагали виконання присяги, однак черговий уповноважений, на цей раз Ян Фрик, утретє просив відкласти присягу з огляду на хворобу каштеляна⁵⁶. 19 січня 1638 р. євреї на судових роках заявили, що М. Лешневський тричі ухилився від присяги, прикриваючись хворобою, а тепер ані сам не з'явився, ані прислав уповноваженого, тож суд визнав каштеляна винним⁵⁷. Нарешті 12 серпня 1639 р. євреї позивали вже Катерину (дочку М. Лешневського) та її чоловіка луцького старосту Гієроніма Харленського, бо у 1638 р. М. Лешневський помер⁵⁸ і маєтки перейшли до дочки. Оскільки ні Катерина, ні її чоловік на судові роки не з'явилися, то суд присудив їм виплатити 5000 злотих закладу, обумовленого інтерцizioю (угодою) М. Лешневського, а також 4000 злотих т. зв. шкод⁵⁹. Як бачимо, пошуки правди Маєром Давидовичем та його компаньйонами розтяглося на 11 років, але у підсумку вони таки виграли судовий процес.

У пошуках вигоди Маєр Давидович займався орендуванням корчем, шинків, млинів, митних зборів, часом віддаючи їх у суборенду. Відомо, що в січні 1611 р. возний Валентій Тучаницький звітував про введення Маєра Давидовича в «аренду соколскую в мѣсте Соколю с корчмами, мытами, млынами, шинком горелчаным и вьсяким [...] с корчмами в селах, тоєсть в Духчу и в Смердинѣ, и вь Старом Соколи шинькъ». Угода була укладена з княгинею Магдаленою з Яковицьких Марковою Сокольською та її сином Стефаном на три роки. Сума оренди не вказувалася, однак зазначалося, що гроші за перших два роки даються відразу, а за третій – наприкінці терміну⁶⁰.

У травні 1613 р., отримавши в оренду від князя Стефана Сокольського корчму, мостове і п'ять млинів, Маєр передає їх у суборенду сокольським міщанам Семену Абрамовичу та єврею Пейсаху⁶¹. У лютому 1622 р. він же передав у тримання корчму і збір мита на греблі в с. Жоравичах своєму рукодайнному слугі Валку, який, однак, не відзвітувавшись, втік до м. Четвертні⁶². У грудні 1622 р. горохівський війт Омелян Никифорович Островський скаржився на Маєра Давидовича, який дав йому за 2000 злотих на рік (від Великодня 1622 р. до такого ж свята 1623 р.) в оренду горілчану корчму, міські млини, а також корчми в селах, що належали до м. Горохова: Старому Горохові, Марковичах, Ранчині

⁵⁴ Там само. – Спр. 40, арк. 174 зв.–175 зв.

⁵⁵ Там само. – Спр. 41, арк. 315 зв.–316 зв.

⁵⁶ Там само. – Спр. 42, арк. 305-307.

⁵⁷ ЦДІАУК. – Ф. 22, оп. 1, спр. 44 а, арк. 132 зв.–134 зв.

⁵⁸ *Majewski W. Leśniewski Maciej // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1972. – Т. XVII. – С. 175-176.*

⁵⁹ ЦДІАУК. – Ф. 22, оп. 1, спр. 45, арк. 315 зв.–317 зв.

⁶⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 90, арк. 11-11 зв. Сокільським орендарем Маєр згадується також у 1619 р. – Ф. 26, оп. 1, спр. 25, арк. 33-34.

⁶¹ Там само. – Спр. 94, арк. 436-437 зв.

⁶² Там само. – Спр. 130, арк. 214 зв.

та Озерцях «при томъ мыта, капъщизну од пива и мѣду водлѣ звычайо давного зо всіми тоє аренды пожиткѣми и приходами и приналежностями», але у грудні позбавив його оренди⁶³. У лютому 1629 р. Маєр орендував у князя Григорія Четвертинського за 3000 злотих на чотири роки у Четвертні та у с. Залюбечу корчми, шинки, млини, мито від прасолів (по 50 толп солі), а від вару пива і від відра меду йому мали платити по грошу. В угоді обумовлювалося право безкоштовно молоти зерно на замкові потреби, а у п'ятницю – на користь міського шпиталѣ, вказано також, що греблі на р. Стир і ставках зобов'язані ремонтувати міщани і піддані князя. Міщани і селяни Залюбеча мали купувати горілку тільки у Маєра під страхом сплати штрафу у 10 кіп гр. лит. на його користь і такої ж суми на користь князя⁶⁴.

Ще більший зиск отримував Маєр Давидович, орендуючи окремі села, де він почувався повним господарем. Починав з малого. У 1600 р. він вперше потрапив на сторінки актових книг у зв'язку з орендою на три роки у Миколи Гулевича Дрозденського 1/8 частини с. Дроздева⁶⁵. 1607 р. князь Юрій Вишневецький з дружиною Теодорою Чапличівною віддали йому в оренду села: Собисчичі, Свараш, Колодії, Молчичі, Бабку, Сопачів і Полиці. Термін і сума, на жаль, у документі не вказані⁶⁶. За угодою від 22 серпня 1611 р. львівський підкоморій Станіслав Каменецький з дружиною Богданою Семашківною віддали Маєру в оренду на три роки за 3000 злотих с. Полиці з правом судити і карати селян, окрім тих випадків, де обвинуваченому загрожувала смертна кара⁶⁷. Того ж року він орендував на три роки с. Медведівку у Софії Пацової⁶⁸. Двічі, у 1614 і 1617 рр., Маєр Давидович разом із колківським євреєм Нахімом Абрамовичем орендували на три роки у луцького ключника і підстарости Войтеха Станішевського села Чорниж Великий і Малий, Городнів, Красну Волю, Матерки, Острів «зъ рудою, зъ ставом, зо всіми того фолварку, двора и сел пожиткѣми»⁶⁹. Два села орендував Маєр у 1617 р. – с. Любахи у княжни Софії Вишневецької і с. Навоз у Андрія Корешкоцького⁷⁰. У січні 1617 р. розгорілася суперечка між Маєром Давидовичем і шляхтичем Миколаєм Мілковським за оренду с. Лозки, яке обоє нібито орендували у Олександра Паца. Обопільні звинувачення у побитті слуг і вибитті з оренди закінчилися у квітні 1618 р. укладенням мирової угоди⁷¹. У 1618 р. Маєр згадується як орендар с. Мстишина⁷². Того ж року до рук Маєра потрапляють на два роки в оренду від Самуєля Марцишевського села Холпнів, Острів і Володковщина «з двором, людми, чыншами, подводами и зо

⁶³ Там само. – Арк. 986 зв.–987 зв.

⁶⁴ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп.1, спр. 166, арк. 79-80 зв.

⁶⁵ Там само. – Спр. 51, арк. 256.

⁶⁶ Там само. – Спр. 80, арк. 1050 зв.–1051 зв.

⁶⁷ Там само. – Спр. 89, арк. 495-497; спр. 90, арк. 962-963.

⁶⁸ Там само. – Спр. 90, арк. 247-247 зв.

⁶⁹ Там само. – Спр. 99, арк. 617; спр. 108, арк. 629.

⁷⁰ Там само. – Спр. 106, арк. 562, 576 зв.

⁷¹ Там само. – Спр. 97, арк. 286 зв.; спр. 106, арк. 150-150 зв., 159 зв., 201 зв.–202 зв.; спр. 107, арк. 274 зв.–277, 279 зв.–280; спр. 110, арк. 133-133 зв.; спр. 112, арк. 753 зв.–755.

⁷² Там само. – Спр. 109, арк. 637-638.

всими их повинностями, с кгрунтами засеянными и не засеянными, з даню медовою и подклетными бортями, с пасеками, с корчмою и млыном, зо всим на все, яко се тая маѣтност в себе маѣт»⁷³. Водночас у документі зазначено, що Маєр «яко человекъ купецкии, не будучи удоспешоными сам на тои аренде своєї холпневъскои мешкати, урядника своего для порядку вшелякого и дозиранья робот там zostавил»⁷⁴. Цим урядником був Шая Абрамович. 1619 р. Маєр віддав у суборенду Холпнів князю Григорію Четвертинському⁷⁵. Натомість останній у 1621 р. за 1 тисячу злотих віддав йому на чотири роки с. Чолницю, де Маєр «врядника своего [...] zostавил а подданных на роботу до Горухова выгнал»⁷⁶. Щоправда, вже у листопаді князь наслав слуг до села і «вибив» єврея з оренди⁷⁷. Під 1631 р. є згадка про те, що Маєр Давидович спільно з колківським євреєм Іршею орендували села Шепель і Войсеч⁷⁸.

Брати Маєр та Лейзор Давидовичі, тримаючи разом в оренді від Вацлавової Бокієвої (у документі її ім'я не назване, але з інших джерел відомо, що нею була Галшка Козечанка⁷⁹) села Стрільче і Печихвости, у 1632 р. передали їх у суборенду Юрію Турянському і його дружині Уршулі. За угодою між ними брати «записалися певною интьерьцизою, же мели при своемъ уряднику а вижу его мл пана Тураньского» зібрати озимини на двох «дворьных» островах «на две части» і передати Ю. Турянському 666 кіп і 20 снопів вівса та гречки «вязи звычайноє», за що шляхтич заплатив їм 2750 злотих. Однак урожай 1633 р. виявився меншим, ніж передбачалося, і тоді євреї, «уходячи закладу, в интьерьцизе заложенного, умисльне на ошукане и ку шкоде его мл пана Туранского платячи одному женьцови од копы по гроши семь, снопки барзо малые везать казали, же белые головы на ден по чтыры копы нажинали»⁸⁰. Але і тих малих снопиків не вистачило – вийшло всього 466 копиць і 40 снопів, що підтвердив возний Каспер Заремба, який зазначив, що ті чотири снопки не відповідають одному нормальному⁸¹. У 1634 р. згадане подружжя скаржилося на Маєра за те, що він нібито за дорученням пані Вацлавової Бокієвої мав передати їм 266 злотих і 20 грошів, але цього не зробив. Уповноважений Маєра Костянтин Хорошко категорично це заперечував і суд з ним погодився⁸².

У 1635 р. слуга гданського купця Гевеля шляхтич Якуб Егратович скаржився, що Маєр Давидович уклав контракт із фактором гданського купця Вілемом

⁷³ Там само. – Спр. 110, арк. 831 зв. У 1629 р. у згаданих селах було відповідно: 52, 16, і 2 будинки. – Там само. – Спр. 170, арк. 257 зв.

⁷⁴ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 179 зв.

⁷⁵ Там само. – Спр. 114, арк. 377 зв.–378.

⁷⁶ Там само. – Спр. 123, арк. 596-596 зв. У 1629 р. у селі було 43 будинки. – Там само. – Спр. 170, арк. 559.

⁷⁷ Там само. – Арк. 761-761 зв.

⁷⁸ Там само. – Спр. 176, арк. 41. У 1629 р. у згаданих селах було відповідно 24 і 76 будинків. – Там само. – Спр. 170, арк. 476.

⁷⁹ Там само. – Спр. 192, арк. 852 зв.; спр. 194, арк. 444. У 1629 р.у згаданих селах відповідно було 25 і 15 будинків. – Там само. – Спр. 170, арк. 504, 225 зв.

⁸⁰ Там само. – Спр. 185, арк. 458. З тексту стає очевидним, що селян наймали за плату.

⁸¹ Там само. – Арк. 458 зв.

⁸² Там само. – Спр. 194, арк. 455-457.

Доком на оренду сіл Полиці, Лесова, Грудок, Маневич і Карасина, за що отримав 1935 злотих, але реально передав фактору лише Полиці та Лесів. Свої збитки гданський купець оцінив у 8000 злотих⁸³. У 1638 та 1640 рр. Маєр названий орендарем «волости староства ковельського»⁸⁴. Досить вигідний орендний контракт він уклав у травні 1638 р. з Геронімом Харленським на оренду с. Бужан терміном на шість років за 24000 злотих. За два роки на прохання Катерини Харленської угода була достроково припинена, а Маєру повернули 16000 злотих⁸⁵. Тоді ж у травні 1638 р. Г. Харленський передав Маєру в оренду села Скорч, Десятин і Біскупичі терміном на п'ять років за 19000 злотих, але, як і в попередньому випадку, угода в 1640 р. була перервана на прохання К. Харленської⁸⁶. Під 1623 р. є згадка, що Маєр Давидович був державцею свого рідного м. Колки, тобто тримав його у заставі⁸⁷.

Безперечним свідченням великих фінансових можливостей Маєра Давидовича була оренда ним цілих міст, а часом і волостей⁸⁸. У грудні 1613 р. Маєр Давидович разом з Юдою Міхалевичем з м. Степая і Яковом Рубіновичем із м. Пінська уклали контракт із Софією з Вишневецьких Яновою Пацовою на чотирирічну оренду ними м. Володимирця і сіл Полоного, Заболоття, Сухой Волі, Лозок, Любахова, Липного, Воронків, Андругова, Рудичева, Хиноча, Дубаїв, Хрінова і Озера за 8000 злотих, з яких 6000 злотих євреї давали відразу, а 2000 – в останній рік оренди. Після закінчення терміну оренди євреї мали повернути маєтки у відповідності з укладеним інвентарем. Обумовлено, що у випадку якихось проблем щодо цієї оренди, Софія Янова Пацова зобов'язана боронити євреїв у судах своїм коштом. Вона ж погодилася не висувати претензій до євреїв, якби під час оренди маєтків були завдані збитки через татарські напади, пошесті чи відхід підданих. Якщо б град побив урожай, то княгиня повинна була це компенсувати. Євреї мали право судити і карати підданих, окрім тих справ, де їм загрожувало скарання «на горло»: у цьому випадку покарання погоджувалося з урядником чи намісником з м. Чорторії. Побор мали вибирати орендарі згідно зі старими квітами. Земська військова служба лежала на власниці⁸⁹. Уже в квітні 1614 р. євреї скаржилися на княгиню за те, що вона

⁸³ Там само. – Спр. 195, арк. 651. У 1629 р. у Полицях було 135, а у Лисові – 51 будинок, натомість у наступних трьох селах сумарно було 217 будинків. – Там само. – Спр. 170, арк. 724, 725, 664 зв.

⁸⁴ Там само. – Спр. 217, арк. 309; ф. 27, оп.1, спр. 39, арк. 83-84.

⁸⁵ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 221, арк. 656 зв.–658. Ув'язання возним у с. Бужани див.: Там само. – Ф. 22, оп. 1, спр. 44, арк. 13-13 зв.). У 1629 р. у Бужанах було 118 будинків. – Там само. – Спр. 170, арк. 300.

⁸⁶ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 221, арк. 290 зв.–292; Ф. 22, оп. 1, спр. 44, арк. 12-12 зв.

⁸⁷ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 161, арк. 608 зв. У 1629 р. у місті було 468 будинків. – Там само. – Спр. 170, арк. 664 зв.

⁸⁸ Про міські оренди див.: Михайлина П. В. До питання про оренди і застави міст України в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1974. – Вип. 8. – С. 69-74; Гроссман Ю.М. Оренда маєтків та її вплив на становище західноукраїнських селян в першій половині XVII ст. // Питання історії СРСР. – Львів, 1958. – С. 107-119.

⁸⁹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 103, арк. 61-63 зв. У 1629 р. у Володимирці було 220 будинків. – Там само. – Спр. 170, арк. 590.

видала лист селянам, за яким ті мали працювати з волоки не більше двох днів на тиждень і давати «податковъ дорочных» не більше трьох злотих⁹⁰. Однак далі справи пішли ще гірше, бо 21 листопада 1617 р. євреї оскаржували Софію Янову Пацову та її сина Олександра, який ще у липні того ж року «вибив» їх з оренди. Свої збитки орендарі оцінили у 4000 злотих. На суді уповноважений від євреїв Ярош Станішевський поставив під сумнів повноваження «умоценованого» оскарженої сторони Стефана Голинського, однак суд не взяв це до уваги⁹¹. 30 листопада євреї подали ще один позов за позбавлення їх оренди⁹². На жаль, невідомо, чим закінчилася ця суперечка, але факт укладення нової угоди між Маєром Давидовичем і Олександром Пацом у червні 1618 р. свідчить про якусь форму замирення між сторонами. Цю угоду укладено на два роки і, згідно з нею, в руки єврею передавався Володимирець та вісім сіл за 5000 злотих, при цьому застережено, що при потребі Маєр може переуступити маєтки комусь іншому, а у випадку військових дій власник сам відбудуватиме земську службу⁹³. У 1620 р. оренда була продовжена ще на рік⁹⁴. У листопаді 1622 р. укладена угода терміном на п'ять з половиною років, за якою до Володимирця додавалося лише чотири села: Андруги, Воронки, Хиноч і Дуба, а сума оренди склала 8000 злотих. Умови оренди були дуже подібні до попередніх, однак містили заборону «палити попелу» у лісах і гаях⁹⁵. Скористатися уповні цією орендою Маєру не вдалося, оскільки свої претензії на Володимирець і волость заявив брат Олександра – Ян Казимир Пац. Він зумів захопити місто і частину волості, але вже 27 листопада 1624 р. Гелена Стеткевичівна, дружина Яна Казимира Паца, скаржилася, що 20 жовтня того ж року белзький каштелян Рафал Лещинський, винайнявши на гроші Маєра Давидовича «купу немалу юдеи свовольных» (яких очолив чорторійський урядник Юрій Волкер), захопив Володимирець⁹⁶. 7 грудня до Луцького городу з'явився слуга Яна Казимира Паца Миколай Жданович із скаргою, що 22 листопада слуги Р. Лещинського і Маєра напали на с. Маюничі і там «буды и печи на палєнє попелов и поташовъ в пуци поробивши, дерева розного великую личбу поспущаль и з бартями в пен вырубати росказавши, попелы з них, поташє, смалцугу палит». Збитки оцінили у 20000 злотих⁹⁷. Того ж дня Миколай Жданович і Хаверта Ганчевський подали скаргу на Рафала Лещинського і Маєра Давидовича за те, що їхні слуги їх побили, пограбували і кинули до в'язниці⁹⁸. Возний Ян Беглевський 21 березня 1625 р. звітував, що 2 лютого того ж року відніс до Колок п'ять позовів⁹⁹. Суд розглядав

⁹⁰ Там само. – Спр. 97, арк. 287.

⁹¹ Там само. – Спр. 107, арк. 765 зв.–771.

⁹² Там само. – Спр. 108, арк. 442-443 зв.

⁹³ Там само. – Спр. 109, арк. 73-75; спр. 110, арк. 133-133 зв. У серпні 1619 р. орендарем Володимирця, окрім Маєра, згадується ще Шмойло Зелманович. – Спр. 114, арк. 217 зв.

⁹⁴ Там само. – Спр. 119, арк. 80 зв.–81 зв.

⁹⁵ Там само. – Спр. 130, арк. 952-952 зв., спр. 131, арк. 1047-1050 зв., спр. 139, арк. 934 зв.

⁹⁶ Там само. – Спр. 140, арк. 786 зв.–787.

⁹⁷ Там само. – Арк. 832-833.

⁹⁸ Там само. – Арк. 833-834 зв.

⁹⁹ Там само. – Спр. 141, арк. 302-303.

цю справу 25 березня 1625 р. Уповноважені від Лещинського (Теодор Сосновський) і Маєра (Ян Прегалинський) доводили, що ця справа мала б розглядатися у земському суді, натомість Микола Жданович, покликаючись на сеймову конституцію 1578 р., доводив, що грабіж є компетенцією гродського суду¹⁰⁰. У підсумку, уповноваженим оскарженої сторони вдалося перенести розгляд справи до Люблінського трибуналу¹⁰¹. Того ж дня Ян Казимир Пац, оскаржуючи позбавлення його Володимирецької волості, оцінив збитки від наїзду на свою маєтність у 70 тис. злотих. Натомість уповноважений Маєра Давидовича заявив, що після поділу батьківських маєтків Ян Казимир Пац отримав Чорторийськ, а його брат Олександр – Володимирець із селами, тобто Маєр відбирав своє, орендоване у Олександра ще у 1623 р. Тут же з’ясувалося, що Маєр переуступив оренду своєму пану – Рафалу Лещинському, з яким тягатися Пацу було набагато важче. А далі уповноважений Маєра згадав про міщанський статус свого клієнта і заявив, що його покликано до неналежного суду, оскільки міщанин перебуває під захистом магдебурзького права¹⁰². У підсумку, справу передали до Люблінського трибуналу, хоча ще раз до неї повернулися у травні 1627 р. і теж безрезультатно¹⁰³.

1 березня 1616 р., відповідно до угоди Маєра з князем Стефаном Сокольським, возний Якуб Іздебський увів нашого героя у чотирирічне орендне володіння за 4000 злотих м. Соколом і селами Старий Сокіл, Смердин, Духче, Навоз¹⁰⁴. Уже 9 березня князь скаржився на Маєра про невіддачу двох чистих мембран, які той отримав «взглядом арєнды мєста Соколя»¹⁰⁵. Про поведінку єврея у місті свідчать дві скарги. Першу у листопаді 1616 р. подав шляхтич Андрій Чарнацький і стосувалася вона збройного нападу Маєра зі слугами на його двір у Духчі та пограбуванні¹⁰⁶. Друга була подана у квітні 1617 р. міським священиком церкви Вознесіння Господнього Семеном Вижевським, який від імені «приятеля свого» отця Нестора, настоятеля сокільської церкви Іоана Златоуста, скаржився на Маєра і його урядників Шаю та Шмойла Абрамовича, «жидов з мєста Колковъ», про спробу захопити ґрунт, що належав церкві, і побиття священика. Отець Нестор, наголошуючи, що оренда не стосується церкви, свідчив:

«Тот то жид Маєр з Шмоилом, арєндар соколских, не маючи жадного права въ арєндѣ ани в посєсыи своєи церкви светое хрєстиянское, перед двором в Соколю стоячое, року теперешнего тисєча шєстсот семнадцєтого мєца марєца чєтвертогонадєат дня, кгда тот свєщєникъ Ивановский Златоустский диру роботником своим коло церкви заправить албо огородит указывал и

¹⁰⁰ Це дійсно було так. Див.: Volumina Constitutionum. T. II. – Vol. 1. – Warszawa, 2005. – S. 411.

¹⁰¹ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 144, арк. 123-125, 154-155.

¹⁰² Там само. – Арк. 146 зв.–147.

¹⁰³ Там само. – Спр. 153, арк. 834 зв.

¹⁰⁴ Там само. – Спр. 103, арк. 262-263; спр. 106, арк. 701 зв. У Соколі було 242 будинки. – Там само. – Спр. 170, арк. 458 зв.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 103, арк. 165 зв.

¹⁰⁶ Там само. – Спр. 60, арк. 96 зв.–97 зв.

росказовал, теды поменены Маєр Давидовичъ [...] пришедши на цвинтар церкви светого Иона в Соколю, заставши оногo свєсченика отца Нестория и мовил до свєсченика: «Для чого бы городил около того цвиньтара, кгда ж я маю волю на томъ цвинтару около тоє церкви орати и просо посеяти и пожиток мети себе». Свѣсчѣник то поведил на слова Маєровы: «Иж того не дождешъ, кгда ж на то жадное моци не маешъ и мети не будешъ. Теды заразом жид Маєр при себе казал урядникови своєму Шаи жиду за лобъ порвати и иншим помочьником своим, которых при себе на том час мел бит, мордоват [...] и окрутне на цвинтару при церкви светои попа змордовал, ранъ въ голове, на руце, на плечах, на хрибтє немало позадавал, от которого збитя и зранєня и окрутного мордованя не ведаю, если буде живъ»¹⁰⁷.

Зі свого боку у червні 1617 р. Маєр скаржився на князя С. Сокольского, який мешкав у дворі в місті, хоча не мав би цього робити, та ще й «сєножати косить, пива на жидовъ и мєсчанъ тамошнихъ соколских для шинкованя накидаєт и оных судить и рядит ими. Рыбаков двох, резниковъ двох с посєсыи [...] однявъши, пну Кголынскому, воитови тамошнему, отдал, пива оному дават мєсчаномъ на вышинкъ и во млынах без черьгы, солоды молот позволил»¹⁰⁸. У липні 1618 р. відбувся цікавий обмін – Маєр Давидович поступився орендою міста волинському підстолю Криштофу Єловицькому, а наступного дня у нього ж узяв в оренду найрибутковіші частини: горілчану оренду, гребельне мито, корчми, чинші¹⁰⁹. Ще раз, у 1634 р., Маєр Давидович орендуватиме на чотири роки м. Сокіл із сєлами Корсин, Літогоща і Підлісся – тепер у Олександрі Марківні Сокольської, дружини луцького земського судді Криштофа Шимковича Шклинського, але у липні 1636 р. за обопільною згодою оренда була припинена¹¹⁰.

21 квітня 1620 р. возний Томаш Мицевський увів на чотири роки Маєра Давидовича в орендовані ним у князя Адама Сангушка м. Горохів і села Старий Горохів, Озерці, Марковичі та Рачин. В угоді застерігалось, що до оренди не входив замок. Все це з «дворами, фолварками, зє збожєями вшєлякими, з бояры, людми тяєлыми, огородниками и подсусєдками, з их платы, чиньшами, подводами и всякими повиньностями, з кгрунъты пашными и сєножатными, з ставами, млынами и их вымєрками и их спустами и зъ ловенъєм рыбъ вшєляких, з гаями, дубровами, лєсами, запустами и зо всими пожитками малыми и великими»¹¹¹. В одному з документів за листопад того ж року згадується горохівський урядник Маєра Маїк¹¹².

Опосередкована звістка з 1621 р. підтверджує інформацію про оренду Маєром Давидовичем м. Четвертні з сєлами Любєч і Лище – з неї його «вибив» Іван

¹⁰⁷ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 542 зв.–543.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 701-702.

¹⁰⁹ Там само. – Спр. 109, арк. 90 зв.–93, спр. 110, арк. 388.

¹¹⁰ Там само. – Спр. 198, арк. 871 зв.–872.

¹¹¹ Там само. – Спр. 119, арк. 82. У 1629 р. у Горохові було 152 будинки. – Там само. – Спр. 170, арк. 50 зв.

¹¹² Там сам. – Спр. 123, арк. 738.

Кукольський¹¹³. Через десять років наш герой знову орендуватиме згадане містечко з тими ж селами у князя Григорія Четвертинського. У трирічне володіння цими маєтками його увів у вересні 1631 р. возний Іван Городинський¹¹⁴, хоча князь засвідчив, що Маєр того року не вступив у оренду. Вона розпочалася лише з 1632 р. та мала тривати чотири роки¹¹⁵. Натомість у червні 1634 р. на прохання князя Г. Четвертинського і за згодою Маєра оренда була припинена, а князь компенсував не використані два роки¹¹⁶.

У 1620 р. за 12000 злотих Маєр Давидович орендував у смоленського каштеляна князя Миколая Лева Соломирецького та його дружини Раїни Гаврилівни Гойської маєтки у Пінському повіті: м. Висоцьк і с. Ворони на чотири роки, а село Теребежово – на три роки. Однак після трьох років він за домовленістю з власниками повернув їм усі маєтки, натомість отримав компенсацію. Зі свого боку Маєр «облягував» (вписав до книг) у Луцькому гроді квит, в якому повідомляв про повернення подружжю маєтків, а також орендовного листа та інвентаря маєтку¹¹⁷. У листопаді 1624 р. Маєр Давидович, який на той час тримав в оренді четверту частину Берестечка, віддав її на чотири роки за 16000 злотих у суборенду белзькому підвоєводі Яну Яскманському і його дружині Ельжбеті¹¹⁸.

1 квітня 1634 р. Маєр Давидович разом з братом Лейзором уклали угоду з луцьким старостою Геронімом Харленським та його дружиною Катериною на оренду містечка Новий Острів (інша назва – Вишеньки) з присілками Суск, Смердин, Носачевичі, Скорч, Біскупичі і Липа терміном на шість років за 15000 злотих. В угоді обумовлювалася можливість компенсації братам утрат від татарських нападів, пошесті, природних пожеж, граду. Також зазначалося, що у разі порушення умов оренди штрафні санкції мали складати 15000 злотих, до яких долучалася і випалата за шкоди, що зазвичай дорівнювали сумі штрафу¹¹⁹. Того ж дня возний Ян Пухальський звітував, що був при укладенні контракту і того ж дня увів братів у посесію тих маєтностей¹²⁰. Втім, незважаючи на санкції, луцький староста невдовзі позбавив братів оренди, на що вони скаржилися у червні того ж року¹²¹. Джерела мовчать про те, чим закінчилася ця справа, але відомо, що у наступні роки обидві сторони активно співпрацювали, тож є всі підстави говорити про певне мирне вирішення проблеми.

Активна фінансово-підприємницька діяльність Маєра Давидовича вимагала правничої допомоги, бо постійні укладення угод, їх порушення, а отже, судові

¹¹³ Там само. – Спр. 120, арк. 290 зв. Четвертню у 1620 р. орендував у князя Г. Четвертинського Жигимонт Каленикович, який уступив оренду Маєру Давидовичу. (Там само. – Спр. 119, арк. 483). У 1629 р. у Четвертні було 354 будинки. – Там само. – Спр. 170, арк. 731.

¹¹⁴ Там само. – Спр. 179, арк. 417 зв.–418.

¹¹⁵ Там само. – Спр. 183, арк. 557-557 зв.

¹¹⁶ Там само. – Спр. 192, арк. 373-373 зв.

¹¹⁷ Там само. – Спр. 137, арк. 737 зв.–738; спр. 139, арк. 891 зв.

¹¹⁸ Там само. – Спр. 139, арк. 1048-1050.

¹¹⁹ Там само. – Спр. 191, арк. 356-359 зв. У 1629 р. у Новому Острові було 154 будинки. – Там само. – Спр. 170, арк. 299 зв.

¹²⁰ Там само. – Спр. 192, арк. 6-6 зв.

¹²¹ Там само. – Спр. 193, арк. 346-347.

процеси забирали багато часу і потребували фахових знань. Траплялися і погрози на адресу нашого героя. Так, у вересні 1620 р. шляхтич Станіслав Вілімунт неодноразово прилюдно чинив «похвалки на здорове протестуючого»¹²². Відповідно, судові процеси вимагали професійного адвоката («умоцovanого») ¹²³. За найскромнішими і, звичайно, неповними підрахунками на Маєра працювала ціла когорта шляхтичів-адвокатів. Частина з них відома з конкретних справ: Ярош Станішевський (1617)¹²⁴, Станіслав Боруцький (1617)¹²⁵, Северин Білостоцький (1620)¹²⁶, Томаш Мізевський (1625)¹²⁷, Ян Прегалинський (1625, 1627)¹²⁸, Олександр Пашковський (1631)¹²⁹, Костянтин Хорошко (1634)¹³⁰, Антоній Манибоцій (1644)¹³¹. Вдалося також виявити 11 уповноважувальних листів («пеніптенцій», «моці») від Маєра, його брата і Маєрових компаньонів різним адвокатам-шляхтичам. Хронологічно першою була пеніптенція Маєра від липня 1613 р., якою він доручав Станіславу Кошицькому і Войтеху Мілачевському представляти його у судових справах¹³². У травневому 1617 р. дорученні луцькому гродському писареві Андрію Дахновичу читаємо: «ижь онъ во всехъ справахъ своихъ, такъ с поводовства своего, яко тежь и чиего-колвекъ о што жъ колвекъ передъ судомъ вшелякимъ кгородскимъ, земьскимъ и трибунальскимъ, в которомъ-колвекъ воєводстве и повете, такъ Волынскомъ, яко и коньсерватахъ, которого жъ колвекъ воєводства Браславьского и Киевьского во всехъ справахъ моць енеральную даєть [...] до поартя и бороненя тыхъ справъ, яко з права приидет и до угоженя се приимуючи в тыхъ справахъ зыскъ и страту»¹³³. У листопаді того ж року в Луцькому гроді Маєр Давидович, Юда Міхалевич зі Степаня і Абрама з Пінська заявили, що уповноважують Яроша Станішевського вести свої судові справи проти Олександра Паца¹³⁴. У березні 1620 р. Маєр доручив Северинові Білостоцькому вести всі свої справи «на теперешних рочкахъ кгородскихъ луцкихъ», зокрема справу про борг князя Г. Четвертинського¹³⁵. У квітні того ж року Маєр Давидович уповноважує Северина Білостоцького вести всі свої справи у Люблінському трибуналі¹³⁶. 6 червня

¹²² Там само. – Спр. 119, арк. 456.

¹²³ Ширше про інститут умоцованих див.: *Старченко Н.* Умоцовані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – С. 111-144; *Вона же:* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII ст.). – К., 2014. – С. 340-342 і наст.

¹²⁴ ЦДДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 107, арк. 274 зв.–275, 765 зв.–766.

¹²⁵ Там само. – Спр. 106, арк. 202-202 зв.

¹²⁶ Там само. – Спр. 117, арк. 395-395 зв.

¹²⁷ Там само. – Спр. 141, арк. 64-65.

¹²⁸ Там само. – Спр. 144, арк. 123-124, 145.

¹²⁹ Там само. – Ф. 22, оп. 1, спр. 38, арк. 34-34 зв.

¹³⁰ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 194, арк. 456 зв.–457.

¹³¹ Там само. – Ф. 22, оп. 1, спр. 46, арк. 232-233.

¹³² Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 96, арк. 232.

¹³³ Там само. – Спр. 106, арк. 640-640 зв.

¹³⁴ Там само. – Спр. 107, арк. 565 зв.

¹³⁵ Там само. – Спр. 117, арк. 419 зв.

¹³⁶ Там само. – Спр. 112, арк. 755.

1622 р. Маєр заявив у луцькому гроді, що «онь одєжджаючи с тых краювъ, а обавляючи, абы хто на нем яких зысковъ не отрымывал», доручає шляхтичам Янові Прегалинському, Теодорові Кузмичові і Мартину Кулзі «сполъм и кож-дому зособна, примуючи од них сполом албо поєдиньком у оных судовъ были отправованы»¹³⁷. У березні 1625 р. Маєр Давидович довірив провадити свої справи у Луцькому гроді та Люблінському трибуналі шляхтичам Яну Брезинському, Теодору Сосновському і Яну Прегалинському¹³⁸.

Непересічний випадок стався у квітні 1626 р., коли Маєр у гроді уповноважив вести свої справи князя Григорія Четвертинського (!) і луцького коморника Теодора Сосновського: «не могучи самъ на нихъ для инъших пилнеиших и важнеиших справ быти, злецает и дает моць зуполную урожонымъ их мл князю Грегору Четвертенському и пану Теодорови Сосновскому, коморникови граничному повѣту Луцького, тых справъ попирати, боронити, росправовати и єднати, инъшихъ пленипотентовъ албо умоцованых на свое мѣстце постановляти, ординовати, субституовати и во всемъ водле воли и уподобаня своего поступовати, примуючи от них самых албо от них постановленых во всемъ зыскъ и страту»¹³⁹. У листопаді 1634 р. брати Маєр і Лейзор Давидовичі та Давид Мошкович доручили вести свої справи відразу шістьом шляхтичам: Павлові Вишковському, Юрію Божковичові, Костянтину Хорошкові, Данієлю Грудницькому, Олександру Кмиті та Томашеві Мицевському, які повинні «справъ попирати, боронити, розправовати, єднати [...] декрета приимовати, от противных апелєвати, инъшого пленипотента албо пленипотентовъ на мѣстце свое субъституовати, постановляти и в том вьсемъ водле права и potrzeby поступовати, прымуючи од нихъ во вьсемъ такъ вьсихъ сполне, яко и каждого зособна зыскъ и страту и хотечи то такое мети, якобы се то при очевистои бытности оных деяло»¹⁴⁰. У серпні 1635 р. брати Маєр і Лейзор, які на той час обидва мешкали у Бродах, уповноважують вести справи у волинських судах і в Люблінському трибуналі володимирського гродського писара Андрія Казимира Бедонського, Павла Вишковського і Данієля Грудницького¹⁴¹. У серпні 1642 р. Маєр Давидович видав уповноважувальні листи шляхтичам Юрію Божкевичу, Янові Ружинському, Ігнацію Проневичу і «невєрному Борухови, школьникови любельському», доручаючи їм «справъ своихъ правьне попирати, коньтровоєтовати, диляции, хоробы заживати, росъписовати, декрета, юсьтелята приимовати, от противныхъ апелєвати, присягъ слухати, сумы отбирати, з одобраныхъ квитовати и инъшихъ всихъ и вьшелякихъ оборон и добродєиствъ правных, иле бы которая справа и термини правьные потребовали, заживати»¹⁴². Нарешті останнє з відомих доручень Маєр Давидович видав у вересні 1645 р. братам

¹³⁷ Там само. – Спр. 131, арк. 340 зв.–341.

¹³⁸ Там само. – Спр. 142, арк. 353-354.

¹³⁹ Там само. – Спр. 149, арк. 301 зв.–302.

¹⁴⁰ Там само. – Спр. 192, арк. 831 зв.

¹⁴¹ Там само. – Спр. 196, арк. 858 зв.–859.

¹⁴² Там само. – Спр. 230, арк. 1193-1193 зв.

Юрію і Олександрю Божкевичам, Ігнацію Проневичу і люблінському єврею Борухові¹⁴³.

Опрацьований матеріал дав змогу в загальних рисах окреслити фінансово-підприємницьку діяльність звичайного волинського єврея з маленького містечка Колок, хоч, на жаль, про особисте життя Маєра Давидовича інформації бракує. Тож спробуємо зробити, хай і певним чином попередні, висновки. Перш за все, історія Маєра спростовує твердження традиційної української історіографії про пригноблене становище євреїв у тогочасному суспільстві. Маєр Давидович провадить досить вільне життя. Ніхто його не обмежував у виборі і зміні місця проживання (чим могли похвалитися не усі міщани), Він провадив доволі успішну підприємницьку діяльність, про яку міг лише мріяти не тільки міщанин з набагато більшого міста, але й не один шляхтич. У певні періоди в його руках перебували мало не десятки поселень, в яких він почувався повним господарем, від волі якого залежали сотні і сотні підданих. На час оренди чи застави саме він був їх паном, і піддані таки мали його за пана. У руках Маєра Давидовича були зосереджені серйозні, навіть за мірками шляхти, капітали, при цьому, зауважу, реальні, бо готівкою, такою важливою і не для всіх доступною у ті часи. Цілком очевидно, що реальне місце єврея Маєра Давидовича у соціальній ієрархії тогочасного суспільства було досить високим, а в багатьох випадках фактично урівнювалося зі становищем шляхтича – власника сусідніх маєтків, що перебували з орендованими Маєром; шляхтича-клієнта, що звертався до нього за позичками; адвоката-шляхтича, а інколи й князя, на службі у єврея-клієнта. А це ставить питання про владні стосунки в соціумі та умовність міжстанових, міжрелігійних та міжетнічних кордонів. Тож видається вкрай важливою потреба подальшого вивчення історії євреїв на українських землях ранньомодерного часу, оскільки багаторічна робота над матеріалами XVI – першої половини XVII століть засвідчує їх важливу роль у тогочасному економічному житті, а наявні джерела при всій їхній неповноті, за умови уважного і всебічного їх використання, таки дають змогу досліджувати це питання.

РЕЗЮМЕ

Андрій Заяць

«ЄВРЕЙСЬКЕ» ЩАСТЯ: ЯК ВОЛИНСЬКИЙ ЄВРЕЙ МАЄР ДАВИДОВИЧ ЗБИРАВ СВІЙ КАПІТАЛ (ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

Волинські євреї, зосереджені здебільшого у містах, відігравали поважну роль у економічному житті регіону, що підтверджує фінансово-підприємницька діяльність колківського єврея Маєра Давидовича. Не буде великим перебільшенням, якщо назвати Маєра Давидовича певним уособленням тогочасної єврейської успішності. Джерела засвідчують, що Маєр Давидович здійснював

¹⁴³ Там само. – Спр. 244, арк. 786 зв.

одночасно різні фінансово-підприємницької операції, зокрема – позичав гроші, брав речі у заставу та на зберігання, займався виловом і продажем риби, поставками меду та зерна, виготовляв і продавав попіл. Значного розмаху набрала його орендно-заставна діяльність: оренди млинів, корчем, мит, а також як окремих сіл, так і цілих волостей, що включали міста та прилеглі до них села (від 2-3 до 6-8 сіл). Робив це Маєр Давидович як одноосібно так і в кооперації з євреями з інших міст. Це дало змогу скласти значний капітал, що своєю чергою сприяло піднесенню його значимості у тогочасному соціумі.

Ключові слова: Маєр Давидович, єврей, позика, оренда, застава, перезастава, підприємництво.

Андрей Заяц

«ЕВРЕЙСКОЕ» СЧАСТЬЕ: КАК ВОЛЫНСКИЙ ЕВРЕЙ МАЕР ДАВЫДОВИЧ СОБИРАЛ СВОЙ КАПИТАЛ (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVII в.)

Волинские евреи, проживавшие преимущественно в городах, играли важную роль в экономической жизни региона, что подтверждается финансово-предпринимательской деятельностью еврея Маера Давыдовича. Не будет большим преувеличением, если назвать Маера Давыдовича неким воплощением тогдашней еврейской успешности. Источники свидетельствуют, что Маєр Давыдович проводил одновременно разные финансово-предпринимательские операции, в частности – одалживал деньги, брал вещи под залог и на хранение, занимался ловлей и продажей рыбы, поставками меда и зерна, изготовлял и продавал поташ. Существенного размаха получила его арендно-залоговая деятельность: аренды мельниц, корчм, мит, а также как отдельных сел так и целых волостей, которые включали города и прилегающие к ним села (от 2-3 до 6-8 сел). Делал это Маєр Давыдович как единолично, так и в кооперации с евреями других городов. Это дало ему возможность накопить значительный капитал, что в свою очередь содействовало росту его значимости в тогдашнем социуме.

Ключевые слова: Маєр Давыдович, єврей, ссуда, оренда, залог, перезалог, предпринимательство.

Andriy Zayats

«JEVISH HAPPINES»: HOW THE VOLYNIAN JEW MAIER DAVYDOVYCH RAISED HIS CAPITEL (THE FIRST HALF OF XVII CENTURY)

Volhynian Jews, concentrated mainly in towns, played an important role in the economic life of the region. The entrepreneurship of Majer Dawidowicz, a Jew of Kolky, is a good evidence of it. It is no exaggeration to call him a symbol of Jewish success of that time. The sources indicate that Majer Dawidowicz performed different financial and entrepreneurial transactions simultaneously – for example he lent money,

took things in pledge and accepted for storage, organized catching and selling fish, supplied honey and grain, produced and sold ash. He developed large-scale tenant activities – he rented out mills, inns, customs, separate villages and even whole districts (volosti), which included towns with adjacent villages (from 2-3 to 6-8 villages). Majer Dawidowicz did it both individually and collectively with Jews from other towns. This allowed him to raise a substantial amount of capital and consequently enhanced his social status.

Keywords: Majer Dawidowicz, Jew, loan, rent, pledge, repledging (repawning), entrepreneurship.

УДК 929.733:94(477)''17/18''

Євген Чернецький

РІЧПОСПОЛИТСЬКИЙ ПАТРІОТ НА ІМПЕРСЬКІЙ СЛУЖБІ: ЯН-НЕПОМУЦЕН ХОЄЦЬКИЙ (1748–1816)

Впродовж XVIII ст. Річ Посполита як політичне явище поступово девальгувалася через внутрішнє ослаблення та пов'язаний з цим щораз масштабніший вплив сусідів. Вибори короля, ставленика Санкт-Петербурга, перетворювалися на прибуткову формальність. Останньою спробою провести реформи, необхідні для подальшого існування держави, став Великий сейм (1788–1792). Саме він дав надію річпосполитським патріотам, якими були, попри розбіжність у поглядах та належність до різних політичних таборів, якщо не всі, то більша частина сеймових послів. Рубіконом між державною перспективою та небуттям стало ухвалення 3 травня 1791 р. конституції, яка, згідно із задумом її авторів, стала основним законом¹.

Вважається, що потенціал цього документу був знищений політичною боротьбою між «хорошими» та «поганими» політичними угрупованнями. Останніми ще наприкінці XVIII ст. були визначені т. зв. торговичани – творці та прибічники Торговицької конфедерації, що спиралися на міжнародні зобов'язання Російської імперії боронити устрій та цілісність Речі Посполитої. Офіційний Санкт-Петербург не дотримав узятих на себе зобов'язань та став одним із трьох агресорів, що покладали в 1793–1795 рр. край існуванню Речі Посполитої.

Політична боротьба, різниця в політичних поглядах, несприятлива геополітична ситуація були, вважаємо, лише другорядними причинами та обставинами загибелі Речі Посполитої. Натомість двигуном цієї катастрофи, що мала свій вплив на значні геополітичні події наступних століть у Європі, став брак політичної культури. Угруповання, що проштовхували 3 травня 1791 р. своє творіння, були не готові до політичного компромісу. Вони остаточно знищили головне, на чому трималася Річ Посполита, – ідею спільної політичної справи. Безкомпромісність – це бумеранг, що повертається у властивий час.

---

¹ Аналіз порушень регламенту, до яких дійшло 3 травня 1791 р. при розгляді сеймом проекту конституції, а також обґрунтування її фактичного неухвалення див.: *Szyndler B. Czy Sejm Czteroletni uchwalił Konstytucję 3 maja? (Na tropie mitów narodowych)*. – Warszawa: DiG, 2010. – 52 s.

Саме на цьому тлі слід розглядати долі останніх річпосполитських політиків. На прикладі біографії одного з них, сеймового посла від Київського воєводства Яна-Непомуцена Хоєцького, видно піднесення патріотичних почуттів шляхти за часів Великого сейму, подрібнення загального патріотизму на персональні фрагменти після травневих подій 1791 р., перехід на імперську службу та міфологізація діянь на початку ХХ ст.

Походження

Герой нашого дослідження походив з мазовецького роду Хоєцьких герба Любич, а саме з його української лінії². Ян-Непомуцен був сином київського хорунжого Францишка-Казимира Хоєцького (пом. 1779 р.) і Катажини з Пшилуських та онуком київського скарбника і регіментаря Української партії Яна-Самуеля (пом. 1750 р.) і Керекешівни³. Батько майбутнього сеймового посла і реформатора був консервативним діячем часів Августа III і належав до прибічників Потоцьких⁴.

Статки Францишка-Казимира склалися з успадкованих маєтків, а також декількох сіл в Острозькій ординації (був поручиком Золотої корогви⁵, згодом полковником ординаційного полку⁶). Поза тим одночасна служба в українській партії і у воєводських корогвах та, особливо, посади генерального комісара Бердичівського графства і коменданта тамтешньої фортеці давали Хоєцькому досить значний щорічний дохід у вигляді платні⁷.

Францишек-Казимир був двічі одружений. Після Спендовської він одружився зі згаданою Пшилуською, яка і народила п'ятеро дітей⁸. Ян-Непомуцен був наймолодшим їхнім сином, народився в 1748 році.

Про освіту Яна-Непомуцена відомо, що він навчався у Житомирі в колегіумі оо. єзуїтів⁹. Можемо припустити, що перед Житомиром він отримав початкову підготовку вдома, що було поширеною практикою в ті часи.

---

² Про цей рід див.: Herbarz polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1900. – Т. III. – С. 43-45; Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Oprac. przez S. hr. Uruskiego przy współudziale A.A. Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez A. Włodarskiego. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1905. – Том II. – С. 224-225.

³ Чернецький Є. Хоєцькі герба Любич з Поличинців та Дідовщини // Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок ХХ ст.). Джерела, структура стану, роди. – Біла Церква: вид. О.В. Пшонківський, 2007. – С. 125-129.

⁴ Nieć J. Chojecki Franciszek Kazimierz // Polski słownik biograficzny (dalej – PSB). – Kraków: Akademia Umiejętności, 1937. – Т. III. – С. 392-393; Ciesielski T. Armia koronna w czasach Augusta III. – Warszawa: DiG, 2009. – С. 50, 139, 176; Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: Розвиток, 2007. – С. 803-804.

⁵ Nieć J. Chojecki Franciszek Kazimierz... – С. 393.

⁶ Ciesielski T. Armia koronna w czasach Augusta III... – С. 50.

⁷ Nieć J. Chojecki Franciszek Kazimierz... – С. 393.

⁸ Там само. – С. 393.

⁹ Chojecki Z. Chojecki Jan Nepomucen // PSB. – Т. III. – С. 394.

Кар'єра в Речі Посполитій

Якщо дід Ян зробив свою кар'єру у війську, а батько Францишек-Казимир поєднав її із сеймиковою і адміністративною діяльністю, то їхній онук і син Ян-Непомуцен зосередився переважно на останній і повторив частину кар'єри свого батька. Перебіг «річпосполитської» частини цієї кар'єри наводимо у версії Зигмунта Хоєцького¹⁰, який присвятив своєму прадідові дві публікації¹¹.

Першою кар'єрною сходинкою Яна-Непомуцена стала посада брацлавського прикордонного судді (1782 р.)¹², яку він обійняв, продовжуючи батьківські традиції (Францишек-Казимир плідно працював суддею і першим комісаром Брацлавського воєводства в польсько-російській прикордонній комісії¹³).

У 1785 р. результатом активної участі Яна-Непомуцена в сеймиковому житті Київського воєводства став отриманий ним уряд більшого київського войскового, а згодом Хоєцький був обраний послом (другого скликання) на Чотирьохрічний чи Великий сейм¹⁴. Додамо, що брацлавським війським та сеймовим послом (від Лівської землі Мазовецького воєводства) був і Францишек-Казимир Хоєцький¹⁵.

Зигмунт Хоєцький зазначив, що Ян-Непомуцен був кавалером орденів св. Станіслава і Білого Орла¹⁶. Якщо перший з цих орденів підтверджується, наприклад, портретами Я.-Н. Хоєцького¹⁷, то орден Білого Орла останній, судячи з усього, він не мав. У докладному списку кавалерів цього ордену Хоєцький не згадується¹⁸.

Погляди Хоєцького часів Великого сейму добре відомі завдяки його активній тогочасній діяльності. Він належав до запеклих прибічників Конституції 3-го травня, а відповідно був противником т. зв. гетьманської партії (пізніших торговичан).

Політичну програму Хоєцького можна окреслити як парламентарну та анти-магнатську. Він відстоював права селян та дрібної шляхти, прагнув зменшити вплив магнатів на останню. Ця діяльність була націлена на повалення практики використання шляхти як слухняного інструмента для ухвалення потрібних магнатам рішень на сеймиках.

---

¹⁰ Зигмунт-Фелікс-Юзеф Хоєцький народився в Дідовщині 17 квітня 1871 р. Був сином Евариста-Ігнація-Леонарда і Марії зі Страшинських, онуком Пьотра і Регіни з Пеньковських та правнуком Яна-Непомуцена і Катажини з Борейків (*Чернецький С. Хоєцькі герба Любич з Поличинців та Дідовщини...* – С. 132-133).

¹¹ *Chojecki Z. Jan Chojecki, poseł woj. kijowskiego na sejm czteroletni.* – Kijów, 1912. – 66 s.; *Tegoż. Chojecki Jan Nepomucen* // *PSB.* – Т. III. – С. 395.

¹² *Chojecki Z. Chojecki Jan Nepomucen...* – С. 394; *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII w. Spisy / Opr. E. Janas i W. Kłaczewski.* – Kórnik, 2002. – С. 71, 258.

¹³ *Nieć J. Chojecki Franciszek Kazimierz...* – С. 393; *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...* – С. 258.

¹⁴ *Chojecki Z. Chojecki Jan Nepomucen...* – С. 394; *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego...* – С. 71, 258.

¹⁵ *Nieć J. Chojecki Franciszek Kazimierz...* – С. 393.

¹⁶ *Chojecki Z. Chojecki Jan Nepomucen...* – С. 394.

¹⁷ *Чернецький С. Невідомий портрет Яна-Непомуцена Хоєцького // Юр'ївський літопис.* – Біла Церква, 2003. – Вип. 2. – С. 109-118.

¹⁸ *Łoza S. Order Orła Białego.* – Warszawa, 1939. – 92 s.

Також проти магнатів була спрямована підтримка Хоецьким пропозиції розпродажу староств. Як відомо, найкращі староства перебували переважно у руках магнатів. Тому розпродаж королівських маєтків в інтересах багатшої частини середньої шляхти міг би досить болісно торкнутися магнатських статків, а також збалансувати їхній політичний вплив. Разом із тим таке рішення ще більше мало б узалежнити короля від сеймових рішень, які б визначали суму його щорічного утримання, та піднести вплив законодавчої гілки влади.

Щодо реформи Речі Посполитої Хоецький пропонував укласти єдиний кодекс для всієї держави, на підставі якого міг би діяти сталий уряд. Ця частина програми Хоецького збігалася із прагненнями короля Станіслава-Августа і його найближчого кола, яке таємно працювало над проектом такого кодексу, відомого згодом як Конституція 3-го травня.

Хоецький також декларував високі моральні принципи, виступаючи проти підкупу та безправних дій. Для захисту незалежності Речі Посполитої він запропонував після 3 травня 1791 р. цілу програму стимулювання військової служби. Знаменною є відома фраза Хоецького, виразно спрямована проти проросійськи налаштованої частини сеймових послів. Він заявляв, що «*tuble wugryzają talary dla upodlenia serc Polaków*»¹⁹. З такими антиросійськими програмами і деклараціями Ян-Непомуцен Хоецький присягнув Конституції 3-го травня та підійшов до кінця Речі Посполитої.

Міфологізація біографії Хоецького

Офіційна біографія Яна-Непомуцена, видана Зигмунтом Хоецьким 1912 р. окремим виданням та законсервована його ж статтею 1937 р. у третьому томі «*Polskiego Słownika Biograficznego*» змальовує логічну з погляду тогочасних польських патріотів віддану позицію і жертвовність цього колишнього сеймового посла як на початку російської окупації Правобережної України в 1793 р., так і в наступний період²⁰.

Цей цікавий приклад біографічної міфологізації розпочинається з опису втрат і страждань, понесених Яном-Непомуценом через свою патріотичну позицію. Начебто «*pro zwycięstwie Targowicy*» Хоецький був вилучений із загальної амністії і мусив бідувати з дружиною Катажиною з Борейків і п'ятьма дітьми за кордоном. Його діничний маєток був знищений під час російської війни²¹. В цих твердженнях досить плутано згадується про події 1793–1794 рр., коли та частина землевласників, яка не хотіла присягати Катерині II наприкінці весни – на початку літа 1793 р., мусила продати свої маєтки та виїхати за кордон. Російською війною автор, ймовірно, називає повстання Костюшка.

¹⁹ *Chojecki Z. Chojecki Jan Nepomucen... – S. 394.*

²⁰ *Chojecki Z. Jan Chojecki, poseł woj. kijowskiego na sejm czteroletni. – Kijów, 1912. – 66 s.; Tegoż. Chojecki Jan Nepomucen // PSB. – Т. III. – S. 395.* Сформований цими публікаціями образ Я.-Н. Хоецького досі транслюється дослідниками біографії цього сеймового посла. Див., наприклад: *Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини... – С. 804-805.*

²¹ *Chojecki Z. Chojecki Jan Nepomucen... – S. 395.*

Далі Зигмунт Хоєцький описує долю свого прадіда «*pro rowgocie z banicji*». Завдяки товариським стосункам з київським римо-католицьким єпископом Цецішовським Ян-Непомуцен орендував єпископські маєтки – Фастівщину у Васильківському повіті Київської губернії.

Після цього Хоєцького начебто було обрано в 1804 р. маршалком Махнівського повіту і він упродовж 12 років обіймав цю посаду. Перебування Яна-Непомуцена на імперській службі автор його біографії виправдав підтримкою тогочасної освітньої програми, яку втілював, як відомо, один із близьких співпрацівників царя Олександра I – князь Адам Чарторийський. Хоєцького змальовано як одного з помічників відомого освітнього діяча тих часів Тадеуша Чацького. Саме Хоєцькому мала належати ідея фундації в Київській губернії школи та запис на неї певної суми. Вочевидь ідеться про майбутню 1-шу Київську гімназію, яку Зигмунт Хоєцький назвав «*szkołą w woj. Kijowskim*»²². Свого ж сина Ян-Непомуцен віддав до Кременецького ліцею – знаменитого творіння Тадеуша Чацького.

Закінчується біографія Хоєцького описом його господарської діяльності в Дідовщинському маєтку (Сквирський повіт), купленому за порадою єпископа Цецішевського начебто в 1812 р. у князя Долгорукого, «*uchodzącego w głąb Rosji*»²³. Там Ян-Непомуцен виступив класичним «*opiekunem włościan, utrzymywał starców, kaleki i sieroty, płacił podatki za uboższych włościan*»²⁴. Поза тим Хоєцький описаний як опікун костьолів і римо-католицьких монастирів у краї, зокрема як фундатор костьолу в Дідовщині²⁵.

У такій біографії Яна-Непомуцена Хоєцького його імперська служба змальована лише двома дуже скупими та суперечливими мазками. Ми вже згадували, що Зигмунт Хоєцький в «*rogozbiogowej*» частині біографії свого прадіда зазначив, що останнього 1804 р. було обрано маршалком Махнівського повіту і він перебував на цій посаді аж 12 років²⁶. Тим часом на початку статті З. Хоєцький написав, що після поділу Речі Посполитої Ян-Непомуцен був махнівським, а потім васильківським маршалком та додає у дужках дату – 1804 рік²⁷.

²² Там само. – С. 395.

²³ Там само. – С. 395. Дата купівлі Дідовщинського маєтку, до якого належали Дідовщина, Голяки і Томашівка, може бути ще одним міфічним елементом біографії Яна-Непомуцена Хоєцького, що підкреслював порятунок землі предків з російських рук та пов'язував це патріотичне збагачення з дуже популярною наполеонівською тематикою. Тим часом Л. І. Похилевич датує продаж Дідовщинського маєтку флоту капітаном 1-го рангу князем Григорієм Олексійовичем Долгоруковим Хоєцькому 1810 р., що зводить цю подію до рівня банального перепродажу маєтку (Сказання о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. И. Похилевич. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. – С. 163). Чари 1812 р. не подіяли на Вікторію Колесник, яка в цьому епізоді біографії Хоєцького спиралася на дані Лаврентія Похилевича та відкинула дату, вказану Зигмунтом Хоєцьким (Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини... – С. 804-805).

²⁴ *Chojecki Z. Chojecki Jan Nepomucen...* – S. 395.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – С. 394.

Вочевидь ці виразні неузгодження, надмірні узагальнення, а також прагнення розкрити імперську службу Яна-Непомуцена лише через патріотичну програму розвитку освіти князя Адама Чарторийського, мали єдину мету – приховати справжню кар'єру Я.-Н. Хоецького на службі Російської імперії, яка в очах його нащадків першої третини ХХ ст. виглядала дуже незручно.

Кар'єра в Російській імперії

Дані про перебіг імперської кар'єри Яна-Непомуцена отримані з підписаного ним особисто і надісланого до Київського губернського правління документу під назвою «Список о службе Васильковского повета дворянства маршала Хоецкого», який надійшов до згаданої установи 17 вересня 1804 року²⁸.

З документу видно, що «статский советник Ян Казимиров сын Хоецкий лет 49²⁹ из польского шляхетства за существования еще польского края вступил в народную кавалерию товарищем 1768, в коей чинами происходил 1772 года хоронжим, 1777 года порутчиком а потом не намерясь более продолжать таковой службы отставлен от оной полковником в 1779-м году, после чего выбран от короля польского Станислава Августа от границы российской граничным судьей воеводства брацлавского 1781, а по окончании сей должности выбран от короля Станислава Августа вышним войским киевским 1784, а потом выбран был дважды от воеводства Киевского послом или посланником в город Варшаву на общее собрание так называемое сейм, и до окончания одного тамо находился в 1791 году»³⁰. Як видно з цієї великої цитати, по-перше, дійсно йдеться про героя нашої статті Яна-Непомуцена Хоецького та, по-друге, цей і подібні йому документи не були відомі біографу останнього Зигмунту Хоецькому, адже, в іншому випадку, він не міг би не скористатися даними, що стосувалися служби Яна-Непомуцена в національній кавалерії.

Далі ж Хоецький, який стверджував, що «guble wygryzają talary dla upodlenia serc Polaków», пішов на імперську службу. Виявляється, що «по присоединению же Края Польского к России в самом начале назначен от главного начальства Брацлавского наместничества между дворянство Махновской округи предводителем» (виділення наше)³¹. Ця подія датована 1793 роком – початком російської окупації Правобережної України.

Згодом Хоецького двічі обирали на посаду маршалка чи предводителя дворянства Махнівського повіту. Перший раз це відбулося в 1796 р. «по открытию Брацлавского наместничества», а потім у 1797 р. – «по уничтожению Брацлавского наместничества и присоединению того ж повета к Киевской губернии»³².

Ян-Непомуцен Хоецький належав до дуже діяльних, «кризових» чиновників. Упродовж 1797–1798 рр. він інспектував карантини Подільської губернії під час

²⁸ Держархів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1, оп. 295, спр. 1849, арк. 51-54.

²⁹ Згідно з цими даними Ян-Непомуцен народився в 1755 р.

³⁰ ДАКО. – Ф. 1, оп. 295, спр. 1849, арк. 51 зв.–52.

³¹ Там само.

³² Там само.

«моровой язвы». В 1798 р. займався розслідуванням убивства присяжного і пограбуванням казначейства в Гайсинському повіті Подільського губернії. Тоді ж він виконував обов'язки київського губернського маршалка та займався організацією рекрутського набору в Київській губернії. В 1799 р. очолював у Васильківському повіті боротьбу із сараною, «распространившейся на 40 верст»³³.

У 1799 р. Ян-Непомуцен уже мешкав у Васильківському повіті, де взяв у посесію Фастівський ключ. У зв'язку з цим в січні 1800 р. його було обрано на посаду васильківського повітового маршалка. Того ж року «за безпорочную и беспрерывную в вышеписанных годах службу» Хоецький отримав чин колезького радника, а в 1802 р. став статським радником³⁴. Нарешті у вересні 1802 р. його переобрали на посаді васильківського повітового маршалка, на якій він перебував і під час укладання згаданого документа у вересні 1804 року³⁵.

Поза наведеними даними «Список о службе Васильковского повета дворянства маршала Хоецкого» містить також пояснення щодо фактичної відсутності документів, які б підтверджували наведені у ньому твердження. Що стосується річпосполитського періоду, то всі королівські привілеї і патенти в 1795 р. «по присоединению Края Польского к России и по назначению в Махновскую округу смотрителем пример майора и кавалера Лангута оным по воле начальства как и от всех прочих той округи дворян отобранны, кои должны быть при делах бывшего Брацлавского наместничества препровожденных за уничтожением одного из Винницы в Киевское губернское правление»³⁶. Що ж стосується документів на чиновницькі здобутки імперського періоду, то Хоецький і на них не мав патентів, бо їх йому так і не видали. Натомість він мав на отримані чини «свидетельства из Киевской казенной палаты на уплаченные за оные патенты деньги»³⁷.

Як бачимо, змальована Зигмунтом Хоецьким імперська частина біографії його прадіда виявилася прикрашеною вигаданими втратами і стражданнями та дуже істотно скорочена. Натомість підписаний самим Яном-Непомуценом «Список о службе Васильковского повета дворянства маршала Хоецкого» змальовує портрет діяльного імперського чиновника, який ревно виконував покладені на нього обов'язки, користувався високою довірою місцевого начальства та робив добру кар'єру.

У зв'язку з реальним та вигаданим життям Яна-Непомуцена Хоецького постає питання: яким чином запальний річпосполитський патріот антиросійського спрямування перетворився на ефективного чиновника на службі Російської імперії?

³³ Там само. – Арк. 52 зв.–53.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – Арк. 52 зв.–54.

³⁶ Там само. – Арк. 53 зв.–54.

³⁷ Там само.

Портрет як відповідь

Зигмунт Хоєцький згадує в своїй статті про двічі репродукований портрет свого прадіда Яна-Непомуцена³⁸. Відомо, що таких портретів існувало кілька. Один із них походить з Дідовщини (палацу чи костьолу) та належить нині до художньої колекції Білоцерківського краєзнавчого музею.

Аналіз цього портрету показує, що Ян-Непомуцен зображений на ньому в мундирі сеймового посла від Київського воєводства, прикрашеного орденом св. Станіслава і його стрічкою, а також двома російськими орденами – св. Анни 2-го ступеня і св. Володимира 4-го ступеня³⁹. Російські ордени, зображені на портреті, були отримані після 1804 р., бо «Список о службе Васильковского повета дворянства маршала Хоецкого» їх не згадує. Тому ці нагороди слід віднести до пізніших здобутків Яна-Непомуцена, а сам портрет оцінити як його підсумковий образ на вершині імперської кар'єри.

Для нашої теми істотним є символізм цього портрету. Ян-Непомуцен Хоєцький на схилі свого життя вже був російським чиновником досить високого рангу, проте зображений він не в імперському мундирі, а в строї сеймового посла від Київського воєводства. Хоча «Список о службе Васильковского повета дворянства маршала Хоецкого» не згадує про річпосполитські нагороди Яна-Непомуцена, його портрет однак фіксує орден св. Станіслава та, на відміну від писань Зигмунта Хоєцького, не містить навіть натяку на орден Білого Орла. Разом із тим шию і груди Хоєцького на портреті обтяжують два імперські ордени.

Вочевидь маніфестом цього портрету є мундир сеймового посла, що був взорований на традиційний шляхетський стрій (жупан, кунтуш, слуцький пас). Разом з орденом св. Станіслава цей мундир окреслює найбільш важливий для зображеного період його діяльності – Великий сейм. Два імперські ордени красномовно вказують на подальшу долю Хоєцького.

Символіка портрета Хоєцького розповідає, що справою свого життя він уважав реформування Речі Посполитої задля її процвітання. Проте зі зникненням цієї держави з мапи Європи Ян-Непомуцен серед перших пішов на службу до одного з агресорів та служив, зберігаючи в своєму серці ідеали Речі Посполитої часів короля Станіслава-Августа.

Останнє виразно підтверджує один із важливих епізодів діяльності Хоєцького. Під час царювання Павла I була проведена перша легітимація правобережної шляхти, яку згодом затушував масштабний процес доведення російського дворянства за часів Олександра I. Процедура павлівської легітимації полягала в подачі шляхтою документів на доказ свого благородного походження до канцелярій повітових маршалків. В останніх велися т. зв. повітові шляхетські книги, до яких записувалися легітимовані родини. Ці записи були дуже короткими та містили дані про легітимованих осіб, членів їхніх родин, володіння

³⁸ *Chojecki Z. Chojecki Jan Nepomucen...* – S. 395.

³⁹ Детальніше про цей портрет див.: *Чернецький Є. Невідомий портрет Яна-Непомуцена Хоєцького // Юр'ївський літопис. – Біла Церква, 2003. – Вип. 2. – С. 109-118.*

маєтками з кріпаками, місце проживання, а також про перебування на військовій, цивільній чи приватній службі.

Формуляр такого запису пов'язаний із російським законодавством, яке розглядало дворянина як офіцера або чиновника, а також як поміщика. В такому вигляді повітові шляхетські книги велися в десяти повітах Київської губернії, але в двох інших структура запису мала цілком відмінний характер. Даних про маєтки і службу ці останні не мали взагалі, натомість наведені відомості про герб легітимованої особи чи родини, а також вказане воєводство, з якого вони походили. Цими двома повітами були Махнівський та Васильківський⁴⁰. Як ми вже знаємо, в 1800 р. Ян-Непомуцен Хоєцький перейшов з посади махнівського повітового маршалка на таку ж у Васильківському повіті. Тому саме з ним ми пов'язуємо неімперський, а виразно річпосполитський формуляр шляхетських книг, що велися в маршалковських канцеляріях Махнівського і Васильківського повітів.

Підсумовуючи, спробуємо відповісти на питання, сформульоване в попередній частині цієї статті. Ян-Непомуцен Хоєцький належав до числа діяльних річпосполитських патріотів доби Великого сейму. Два роки, що минули між ухваленням Конституції 3-го травня та другим поділом Речі Посполитої, мали продемонструвати йому величезну шкоду від розбрату та переконати у безперспективності подальшої боротьби на боці одного з тогочасних річпосполитських політичних угруповань. Саме тому, на нашу думку, він став частиною першого набору місцевих діячів на російську службу та не брав участі у повстанні Костюшка. Разом із тим Хоєцький вочевидь стояв на позиції, яку після Листопадового повстання назвали органічною працею⁴¹. Характер його діяльності як імперського чиновника демонструє, що він бачив, як і прибічники князя Адама Чарторийського, перспективу відродження Речі Посполитої і намагався використовувати для цього ті можливості, які йому давала тогочасна ситуація. Цим людям багато що вдалося, проте імперська реакція на Листопадове повстання знищила результати їхніх зусиль.

На наш погляд, саме такими були річпосполитські патріоти на імперській службі. Їхню діяльність не зрозуміли та приховали патріотичні нащадки, які через сто років жили з такими ж самими надіями.

---

⁴⁰ Детальніше про легітимацію правобережної шляхти за часів імператора Павла I див.: Чернецький Є. Легітимація дрібної шляхти в Російській імперії наприкінці XVIII ст. (на прикладі Київської губернії) // Записки НТШ. – Львів: НТШ, 2013. – Том ССLXV. Праці Історично-філософської секції. – С. 379-386. Назва цієї статті належить не автору, а редакції «Записок НТШ».

⁴¹ Органічною працею намагалися відбудувати в майбутньому незалежну Польщу ті патріотично налаштовані діячі, які не хотіли наражатися на небезпеку чужої влади: «Її учасники вважали, що треба Польщу витягти з економічного та культурного занепаду. Вони не бажали змов і повстань. Прихильники органічної праці були налаштовані на соціальну, добродійну діяльність, підтримували розвиток наук і мистецтв, робили наголос на розвиток господарства» (Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 43).

РЕЗЮМЕ

Євген Чернецький

**РІЧПОСПОЛИТСЬКИЙ ПАТРИОТ НА ІМПЕРСЬКІЙ СЛУЖБІ:
ЯН-НЕПОМУЦЕН ХОЄЦЬКИЙ (1748–1816)**

Стаття присвячена Яну-Непомуцену Хоєцькому (1748–1816) – помітному діячу Великого сейму (1788–1791), який належав до патріотичного угруповання та підтримав конституцію 3-го травня, а від початку російської окупації Правобережної України (1793) пішов на імперську службу та був одним з ефективних чиновників Київської губернії, відзначеним високими нагородами. Аналізується міфологізація біографії Я.-Н. Хоєцького в першій третині ХХ ст. Спираючись на семантику портрета, написаного наприкінці життя Хоєцького, запропонована інтерпретація його політичних поглядів, пояснення мотивації переходу на імперську службу.

Ключові слова: Річ Посполита, Великий сейм, Конституція 3-го травня, Російська імперія, чиновник, шляхта, портрет.

Евгений Чернецкий

**РЕЧПОСПОЛИТСКИЙ ПАТРИОТ НА ИМПЕРСКОЙ СЛУЖБЕ:
ЯН НЕПОМУЦЕН-ХОЕЦКИЙ (1748–1816)**

Статья посвящена Яну Непомуцену-Хоецкому (1748–1816) – известному деятелю Великого сейма (1788–1791), который принадлежал к патриотической группировке и поддержал конституцию 3-го мая, а от начала российской оккупации Правобережной Украины (1793) пошел на имперскую службу и был одним из эффективных чиновников Киевской губернии, награждался высокими наградами. Анализируется мифологизация биографии Я.-Н. Хоецкого в первой трети ХХ в. Опираясь на семантику портрета, написанного в конце жизни Хоецкого, предложена интерпретация его политических взглядов, объяснение мотивации перехода на имперскую службу.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Великий сейм, Конституция 3-го мая, Российская империя, чиновник, шляхта, портрет.

Ievhen Chernetskyj

**THE PATRIOT OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH AT
THE SERVICE TO THE EMPIRE: JAN-NEPOMUCEN CHOJECKI (1748–1816)**

Jan-Nepomucen Chojecki (1748–1816) was a notable activist of the Great Sejm (1788–1791); he belonged to the patriotic circles and supported the Constitution of May 3, 1791. However, he joined imperial ranks during the Russian occupation of

Right-Bank Ukraine (1793), and became quite an accomplished and decorated official in the Kyiv Governorate. The present article analyzes the myths that sprang up around him in the first three decades of the XX century. Through analyzing the semantics of a late-life portrait of him, I will offer my interpretation of his political views, as well as his motivation when choosing to join the imperial ranks.

Keywords: The Polish-Lithuanian Commonwealth, the Great Sejm, the Constitution of May 3, 1791, the Russian Empire, official, gentry, portrait.

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ

Олександр Одрін. Мисливство в античних державах Надчорномор'я
(на прикладі Ольвії)

Тетяна Вілкул. До картини повсякденного. Інформація з давньослов'янського
перекладу Книги Левіт

Олена Дзюба. Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини
XVIII ст.

Оксана Косміна. Вбрання української еліти XVII–XVIII ст.

УДК 639.1.(477.7)''652''

Олександр Одрін

МИСЛИВСТВО В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ НАДЧОРНОМОР'Я (НА ПРИКЛАДІ ОЛЬВІЇ)

Вивчення розвитку промислів, особливо мисливського, в античних державах Надчорномор'я ніколи не було пріоритетним завданням дослідників-антикознавців. Мисливство цілком справедливо вважається допоміжною галуззю місцевого господарства, тож для фахівців з економічної історії набагато актуальнішими об'єктами розгляду були провідні галузі сільського господарства, ремесла чи зовнішня торгівля. З іншого боку, не надто чисельних дослідників соціальної історії античних держав Надчорномор'я або історії повсякдення не особливо цікавила проблематика мисливства як складової аристократичного способу життя.

Практично єдиними вченими, які більш-менш систематично досліджували мисливську галузь господарства античних держав Надчорномор'я, були фахівці-археозоологи. Вони виявляли рештки впольованих місцевими мешканцями ссавців і птахів в остеологічних матеріалах з античних поселень, створюючи базу для подальших поглиблених досліджень античного мисливства на північному узбережжі Понту Евксинського. Найкраще і найповніше на сьогоднішній день ними досліджено територію Ольвійського полісу. Тому автор цієї статті й обрав його як базу для створення попередньої палеоекономічної реконструкції.

В археозоологічному відношенні, як вже зазначалося, Ольвія є, без перебільшення, найкраще дослідженою античною державою Надчорномор'я. Вивчення остеологічного матеріалу з самого міста розпочалося ще у кінці 20-х років минулого століття¹. Тоді в Ольвії вперше було виявлено кістки лева, що стало каменем спотикання для наступних поколінь археозоологів².

---

¹ Громова В.И. Лев в Европе в историческое время // Природа. – 1928. – № 2. – С. 929-930. Детальніше про історію археозоологічних досліджень в Ольвії див.: Журавлев О.П. История археозоологических исследований в Ольвии // Мир Ольвии. – К., 1996. – С. 119-121; Журавльов О.П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час. Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1992. – С. 7; Журавльов О.П. З історії археозоологічних досліджень в Ольвії // Археологія. – 2001. – № 1. – С. 127-131.

² Див.: Журавлев О.П. Животноводство и охота в Ольвийском государстве (заметки археозоолога) // Ольвийские древности. – К., 2009. – С. 261-262.

Фахове вивчення остеологічних матеріалів проводились систематично з кінця 30-х років³, але наймасштабнішими стали дослідження О.П. Журавльова, які тривали з 1970-х до початку 90-х років⁴. Надзвичайно важливою була та обставина, що вони провадилися на матеріалах не лише самого міста, а й кількох поселень його сільської округи⁵.

Говорячи про розширення джерельної бази, слід наголосити, що нові епіграфічні знахідки по суті нічого не додали до наявної інформації про розвиток мисливського промислу в Ольвійському полісі, натомість принесли важливі дані про існування там потужних аристократичних родин⁶, для яких, поза сумнівом, полювання було звичним і навіть обов'язковим заняттям⁷.

Набагато складнішим є питання про використання даних образотворчого мистецтва, головним чином розписів на вазах⁸, як повноцінного джерела для вивчення ольвійського мисливства⁹. Адже ніколи не можна бути впевненим, що одяг чи мисливська зброя, які зображені на них, і які були характерними для Балканської Греції¹⁰, були ідентичними і у Надчорномор'ї, з його кліматом, ландшафтом, рослинністю і тваринним світом, суттєво відмінними від середземноморських.

У цілому ж можна констатувати, що на сьогоднішній день уже існує комплекс джерел, який дає змогу зробити спробу:

- 1) окреслити базу ольвійського мисливства і визначити перелік основних промислових звірів, які добувалися у Нижньому Побужжі;
- 2) визначити (виходячи із видової структури промислових звірів) співвідношення між фаховим і «престижним» мисливством;

³ *Пидопличка И. Г.* Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг. // *Ольвия*. – К., 1940. – Т. 1. – С. 203-211; *Пидопличко И. Г.* Фауна Ольвии (по раскопкам 1935–1937 гг.) // *Природа*. 1948. – № 11-12. – С. 113-116. *Топачевський А.О.* Фауна Ольвії // *Збірник праць Зоологічного музею*. – 1956. – № 27. – С. 61-129; *Воїтвенський М.А.* Орнітофауна Ольвії // *АП УРСР*. – 1958. – Т. 5. – С. 156-158.

⁴ Згодом вони були продовжені його ученицю О.П. Марковою, але, в силу об'єктивних обставин, лише на матеріалах самого міста.

⁵ *Журавлев О.П., Маркова Е.П., Сычева Л.В.* К истории животноводства Ольвийской сельской округи // *Крыжницкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья. Археологическая карта. – К., 1990. – С. 98-113. Варто зауважити, що вперше дослідження матеріалів ольвійської хори були проведені ще у кінці 1930-х – на поч. 40-х рр. (Див.: *Журавлев О.П.* История археозоологических исследований в Ольвии... – С. 119), але вони були набагато менш масштабними.

⁶ Так, зокрема, вдалося встановити існування в Ольвії колегії мольпів – представників найвищого прошарку мілетської аристократії. Див.: *Graf F.* Das Kollegium der Mολτοί von Olbia // *Museum Helveticum*. – 1974. – Bd. 31. – S. 209-215; *Карышковский П.О.* Ольвийские мольпы // *Северное Причерноморье*. – К., 1984. – С. 42-51; *Крыжницкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999. – С. 354-358 та ін.

⁷ Детальніше про це див. нижче.

⁸ Див., нпр: *Barringer Ju. M.* The Hunt in Ancient Greece. – Baltimore-London, 2001 – P. 15-42 та ін.

⁹ Див., наприклад, монографію М.В. Скржинської: *Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья*. – К., 2014. – С. 135-137.

¹⁰ Більшість розписів з мисливськими сюжетами – робота аттичних майстрів.

3) попередньо окреслити (на базі цього визначення) соціальне значення мисливства в Ольвійському полісі.

Саме вирішення цих трьох задач і становить мету цього дослідження.

Перш ніж переходити до аналізу археозоологічної інформації, слід, бодай у загальних рисах, описати ресурсну базу ольвійського мисливства, тобто потенційні можливості розвитку цього промислу, для подальшого співставлення з даними археозоології. Для цього слід проаналізувати також і природну рослинність Нижнього Побужжя, адже вона є одним із найважливіших факторів, які впливають на формування зооценозів і визначають умови розвитку мисливства.

Рослинний і тваринний світ Нижнього Побужжя, попри його відносно невелику площу, відрізнявся значною строкатістю. Окрім степів, чималі площі займала тут лучна рослинність (на заплавах річок та у подах), рослинність плавнів, чималі площі у минулому були вкриті лісами¹¹. Відповідно, фауна регіону включала степовий, плавневий та лісовий компоненти.

У геоботанічному відношенні територія Нижнього Побужжя належить до трьох округів Чорноморсько-Азовської підпровінції Понтичної степової провінції. Правобережжя Бузького лиману є частиною Одеського округу злакових та полиново-злакових степів, засолених лук, солончаків та рослинності карбонатних відслонень; лівобережжя відносять до Бузько-Інгульського округу злакових степів, подових лук та рослинності вапнякових відслонень; лівобережжя Дніпровського лиману – до Нижньодніпровського округу піщаних степів, пісків та плавнів.

Основна рослинність Нижнього Побужжя – типчаково-ковиловий (злаковий) степ¹². За сучасних кліматичних умов типчаково-ковилі степи Нижнього Побужжя належать до південного варіанту таких степів, який характеризується бідністю різнотрав'я та ряснотою ефемерів та ефемероїдів – рослини з дуже коротким вегетаційним періодом¹³. В умовах більш вологого, порівняно з сучасним, клімату античного часу, цілком можливо, що у регіоні могли переважати типчаково-ковилі степи північного варіанту, який характеризується більшим багатством різнотрав'я та меншою кількістю ефемерів та ефемероїдів¹⁴.

Крім звичайних степів, у Нижньому Побужжі розташовувались чималі масиви піщаних (псаммофітних та геміпсаммофітних¹⁵) степів, які росли на піщаних ґрунтах, що утворились внаслідок діяльності річок. Найбільший масив піщаних річкових ґрунтів в Україні – Олешківські піски – розташований у пониззі Дніпра¹⁶. Нижньодніпровські піски виникли внаслідок переміщення дельти

---

¹¹ Див. детальніше: *Одрін О.В.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. – К., 2014. – С. 65-69.

¹² *Андрієнко Т.Л. и др.*, Природа Украинской ССР. Растительный мир. – К., 1985. – С. 190.

¹³ *Шеляг-Сосонко Ю.Р., Осычнюк В.А., Андрієнко Т.Л.* Географія растительного покрова Украины. – К., 1985. – С. 209.

¹⁴ Там же. – С. 205-207.

¹⁵ Геміпсаммофітні степи росли у зоні контакту між глинистими та суглинковими ґрунтами плакорів та пісками і характеризувались асоціюванням домінантних рослин справжніх степів з типовими псаммофітами. Безпосередньо на піщаних ґрунтах росли псаммофітні степи.

¹⁶ Рослинність УРСР. Степи, кам'янисті відслонення, піски ... – С. 204.

Дніпра зі сходу на захід, в результаті чого утворилося сім масивів, розділених староріччями Дніпра та лесовими островами-останцями¹⁷. Значні піщані масиви зустрічаються й у пониззі Бугу. На території, підконтрольній Ольвійському полісу, розташовувалось два із них, обидва на лівобережжі: Матвіївський на північ від сучасного Миколаєва (він фактично визначав північний кордон Ольвії на Бузі) та Жовтневий – між однойменним селом та селом Лимани, розташованим навпроти Ольвії¹⁸.

Значна, якщо не більша, частина піщаних арен була вкрита деревною рослинністю¹⁹. На піщаних терасах колишньої дельти Дніпра (сучасні Олешківські піски) в античну добу росли соснові ліси²⁰. В улоговинах лівобережжя Дніпра розташовувались осикові ліси, а в улоговинах та зниженнях від Кінбурну до сучасної Каховки траплялись березові ліси з ендемічної берези дніпровської, тоді як у плавнях – вербники, осокірники та вільшаники²¹.

Набагато менші за площею лісові масиви розташовувались також уздовж Бугу. Лісова рослинність долини Південного Бугу дещо відрізнялася за складом від дніпровської. У ній більшу питому вагу мали листяні породи: дуб, вільха, липа, в'яз, клен і навіть граб²². Крім долин Дніпра та Бугу, байрачні ліси зустрічались і у долинах малих річок та балках.

Окрім степової та лісової рослинності, як вже зазначалося, значне поширення у Нижньому Побужжі мала також і лучна рослинність – на заплавах річок, днищах балок та подів. Площа заплавних угідь у період, що розглядається, була набагато більшою за теперішню. Це було зумовлено двома причинами. По-перше, у зазначений період рівень Чорного моря був суттєво нижчим за теперішній (до 4-9 м), і більша частина дна сучасних Дніпро-Бузького, Бузького та Березанського лиманів, які являють собою затоплені заплави цих річок, знаходилась на поверхні²³. По-друге, більшість сучасних великих степових балок у той час являла собою долини малих степових річок.

Подові луки мають значне поширення на лівобережжі Бузького лиману, хоча і в межиріччі Бугу та Березані їх зустрічається чимало²⁴. У подах, на днищах яких часто застоюється вода, формується специфічний тип рослинності, в якому лучні види поєднуються з болотними.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. – С. 406.

¹⁹ Втім, у визначенні питомої ваги та складу лісової рослинності на Нижньому Дніпрі між науковцями існують певні розбіжності. Див.: *Безусько Л.Г., Безусько А.Г.* До питання про поширення лісів у Нижньому Подніпров'ї у пізньому голоцені... – С. 9.

²⁰ *Нейштадт М.И.* История лесов и палеогеография СССР в голоцене. – М., 1957. – С. 193; *Безусько Л.Г., Безусько А.Г.* Вказ. праця.

²¹ *Природа Херсонської області.* – К., 1998. – С. 78–79.

²² *Нейштадт М.И.* Указ. соч. – С. 194. У більш ранні часи у долині Південного Бугу зустрічався навіть бук, проте до античного часу він, очевидно, не дожив.

²³ *Шилик К.К.* К палеогеографии Ольвии // *Ольвия.* – К., 1975. – С. 51-91; *Бруйко И.В., Карпов В.А.* Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // *Вестник древней истории.* – 1992. – № 2. – С. 95.

²⁴ *Молодых И.И.* Грунты подов и степных блюдец субэарального покрова Украины. – К., 1982. – С. 168.

Відповідною до структури рослинного покриву була і структура наземної фауни Нижнього Побужжя: її складала тварини, характерні як для відкритого степу, так і для лісово-чагарникової та плавневої рослинності²⁵. При цьому, як показують археозоологічні дані, у фауні Нижнього Побужжя вагому роль відігравали саме лісові види, що свідчить про те, що у той час лісові масиви Гілеї були доволі значними. Крім того, специфічною для фауни Гілеї була наявність у ній видів, характерних для так званого «піщаного лісостепу», зокрема і ендемічних²⁶. Обидва (степовий і лісовий) головні фауністичні компоненти включали низку цінних промислових звірів.

Серед тварин, на яких полювали переважно задля м'яса, у Нижньому Побужжі, як і у Нижньому Подністров'ї, у степах у цей період зустрічалися зубри (бізони?²⁷), козулі та, не виключено, сайгаки²⁸, а з птахів – дрохви та хохітви (стрепети), тоді як у лісах та чагарниках – також кабани, благородні олені, лосі та тури, а з птахів – перепели та сірі куріпки²⁹.

Дуже багатою була орнітофауна водних птахів, оскільки, окрім видів, характерних для плавнів, у Нижньому Побужжі зустрічалось також і чимало птахів, пов'язаних з морськими узбережжями та островами³⁰. Багатою була орнітофауна водних птахів Нижнього Побужжя. Вона включала качок кількох видів, чимало водилося тут і цінних у промисловому відношенні куликів, які у часи сезонних міграцій зустрічаються і в степу³¹. Переважання водної орнітофауни над степовою в античну добу підтверджується і археозоологічними джерелами³².

Доволі багатою у видовому відношенні була і нижньобузька фауна хутрових тварин. У степу зустрічалось чимало видів хутрових гризунів: байбак, крапчастий та, можливо, малий ховрахи, хом'як та нориці.

Були поширені такі цінні промислові звірі, як бобрі – і у дніпровських та бузьких плавнях, і на річковому узбережжі «піщаного лісостепу», де у певній кількості вони живуть й по сьогодні³³. У Гілеї були також широко розповсюджені тушканчики – земляний заєць та ємуранчик³⁴. Останній, очевидно, серед усіх полісів Північного Причорномор'я міг добуватись лише в Ольвії.

---

²⁵ Журавлев О.П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины. – К., 1983. – С. 38-45.

²⁶ Черноморский заповедник // Заповедники Украины и Молдавии... – С. 171.

²⁷ Про розбіжності між зоологами у питанні про існуванні у степовій зоні європейського бізона та зубра див. детальніше: *Одрін О.В.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. – С. 251-252 (з літ.).

²⁸ Принаймні у відносно тепліші й сухіші кліматичні періоди.

²⁹ Черноморский заповедник... – С. 165.

³⁰ Там же. – С. 166.

³¹ Там же. – С. 166, 170; Лиманно-устьевые комплексы Причерноморья. Географические основы хозяйственного освоения. – Л., 1988. – С. 61.

³² *Войтвенський М.А.* Орнітофауна Ольвії // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 5. – К., 1958. – С. 156-158.

³³ Черноморский заповедник... – С. 170.

³⁴ Там же. – С. 171.

І у степу, і у Гілеї водилося чимало лисиць та вовків, які (особливо другі), без сумніву, наносили значну шкоду тваринництву місцевих поселенців, а відтак не могли не слугувати об'єктом інтенсивного промислу.

Доволі значною була чисельність лісових та плавневих куничних. Серед лісових куничних слід назвати, перш за все, кам'яну куницю, яка на Кінбурні та Тендрі є доволі чисельною й по сьогодні³⁵, та лісову куницю, а також ласку, лісового тхора та борсука. У плавнях і зараз мешкає видра, а ще у середині минулого століття водилася й європейська норка³⁶. Як у лісових та плавневих місцевостях, так і у степу водився горностаї, а переважно у степу – степовий тхір та перев'язка. Крім того, як показали археозоологічні дослідження, в античну добу в Нижньому Побужжі ще водилися леви та леопарди³⁷.

Таким чином, фауна Нижнього Побужжя була доволі багатою на хутрових звірів, серед яких – чимало надзвичайно цінних у промисловому відношенні: горностаї, куниці, ласка, норка, тхори, бобер, меншою мірою байбак та лисиця. Крім того, бобри постачали надзвичайно цінну боброву струмину, а байбаки та борсуки – жир.

На завершення цього короткого огляду ресурсів наземної фауни Нижнього Побужжя можна констатувати як її багатство, так і різноманітність. У регіоні водилося чимало цінних промислових звірів – і хутрових, і «м'ясних». Це створювало добру базу для розвитку місцевого мисливства, причому як професійного, так і «престижного» чи «спортивного» – прерогативи аристократії.

Археозоологічні дослідження, попри те, що кістки диких тварин на античних поселеннях, природно, зустрічаються рідше, аніж свійських, продемонстрували, що ольвійські мисливці добували багато видів ссавців та птахів. Серед них зустрічалися представники як степової, так і лісової фауни, причому переважають рештки саме останніх³⁸. Ольвіополіти добували тварин і «м'ясного» (наприклад, кабанів, оленів чи зайців), і «хутрового» (кам'яних куниць, горностаїв, ласок, тхорів, лисиць) призначення. Крім того, полювали і на тварин, які, крім іншого, постачали сировину, що використовувалась у медичних цілях – бобрів (струміна), байбаків (жир), борсуків (жир) тощо.

Примітно, що серед решток ссавців практично відсутні кістки таких загалом малоцінних у промисловому відношенні степових гризунів, як ховрашки, тоді як абсолютна більшість хутрових звірів, добутих ольвіополітами, мала цінне хутро. Загалом оцінюючи наявну археозоологічну інформацію, можна зробити висновки про доволі високу спеціалізацію місцевого мисливства на добуванні цінних промислових звірів. При цьому значна їх частина – куничні, байбаки, до певної міри – бобри, цілком вірогідно, слугували об'єктом професійного хутряного промислу, тоді як інша частина – великі копитні та хижакі, зокрема лев та леопард – скоріше за все добувались під час типового для грецької аристократії

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. – С. 170.

³⁷ Журавлев О.П. Животноводство и охота в Ольвийском государстве... – С. 261-262.

³⁸ Журавльов О.П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час... – С. 9.

«спортивно-мистецького»³⁹ полювання. Варто зауважити, що рештки тварин, які згадуються Ксенофонтом як основні об'єкти мисливської уваги аристократів – зайці, лисиці, кабани та олені – сумарно складають понад 80% усіх залишків диких ссавців в археологічних матеріалах Ольвії та її периферії. Якщо ж до цієї цифри додати рештки інших великих копитних та хижаків, то вона виглядатиме ще більш промовисто.

Цілком можливо, що подальші археозоологічні дослідження на більшій кількості поселень ольвійської хори, особливо розташованих на лівому березі Бузького та правобережжі Дніпровського лиманів, а також стоянок на Кінбурнському півострові⁴⁰, внесуть деякі корективи у процентні співвідношення, наприклад збільшивши відсоток решток хутрових звірів, але навряд чи ці корективи будуть надто радикальними. Тому, виходячи з наявних на сьогодні даних, ми можемо доволі впевнено говорити про переважання «аристократичного» мисливства в Ольвії над «фаховим» промислом, і тим більше – над принагідним полюванням селян на господарчих шкідників, які знищували посіви або вбивали свійських тварин.

Набагато складнішим є питання про способи і прийоми полювання ольвіо-політів. З античних джерел відомо, що давні греки використовували різноманітні мисливські прийоми: і загінне полювання (піше і верхи на конях), і ловчі тенети і пастки, і отруєні приманки тощо⁴¹. Так, за підрахунками науковців, античні мисливці користувалися щонайменше шістьма різновидами тенет, у залежності від способу полювання і розміру здобичі⁴².

Доволі різноманітним був і збрійний арсенал мисливців: палиці й дубинки, списи і дротики, мисливські луки і мечі⁴³. При полюванні на оленів греки обмежувалися лише дубинками (рідше – тризубами)⁴⁴. У випадку ж, коли здобич була великою і небезпечною (леви, кабани тощо), арсенал мисливців був куди соліднішим. Головним із них був мисливський спис⁴⁵, дротики (мисливець мав їх два на особу), часто – меч-ксіфос⁴⁶. На полюванні, на відміну від війни, греки також охоче користувалися луками – простим критським та композитним скіфським.

Цілком логічним буде припустити, що весь цей практичний арсенал прийомів був і на «озброєнні» греків Надчорномор'я, які могли модифікувати окремі з

---

³⁹ Ксенофонт у «Кінегетиці» вважає полювання однією з обов'язкових для молодого аристократа навчальних дисциплін, нарівні з музикою чи філософією [Суп, II]. Детальніше про соціальне значення мисливства див. нижче.

⁴⁰ Див.: *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья. Археологическая карта. – К., 1990. – С. 73-74. На Кінбурнському півострові відкриті поселення з дуже невеликим культурним шаром, що змушує дослідників вважати їх тимчасовими стоянками, зокрема рибальськими та, можливо, мисливськими.

⁴¹ Детальніше див.: *Hull D.B.* Hounds and Hunting in Ancient Greece. – Chicago-London, 1964. – P. 1-19; 59-75.

⁴² *Ibid.* – P. 10-17.

⁴³ *Ibid.* – P. 4.

⁴⁴ *Ibid.* – P. 5.

⁴⁵ Про мисливські списи греків детальніше див.: *Hull D.B.* *Op. cit.* – P. 5.

⁴⁶ *Ibid.* – P. 6.

них, зважаючи на специфіку місцевих ландшафтно-кліматичних умов (перш за все, степових) та на особливості видового складу місцевої фауни. Так, судячи з наявних даних, вони віддавали перевагу місцевому потужнішому скіфському лукові над примітивнішим критським⁴⁷. Взагалі, можна припускати більш активне використання ольвіюполітами мисливського лука, ніж це було прийнято у Греції. Про це можна судити і з поширеності стрілецьких змагань в Ольвії (чого варта лише згадка рекорду славетного лучника Анаксагора, сина Демагора⁴⁸), і з наявності доволі чисельних решток птахів в остеологічному матеріалі з Ольвії⁴⁹.

Відомі в Ольвії також і знахідки ксіфосів⁵⁰, які, як зазначалося вище, використовувались і на війні, і на полюванні. Крім того, відомо, що ольвіюполіти запозичували окремі види скіфської холодної зброї (мечі, списи)⁵¹, яку, цілком вірогідно, могли використовувати і на полюванні. Втім, це питання ще потребує подальшого вивчення.

Свого часу О.П. Журавльов припускав, що на дрібніших тварин, таких як зайці чи лисиці, ольвіюполіти полювали, використовуючи ями-пастки та сильця, тоді як на великих копитних, таких як олені чи кабани, влаштовували загінне полювання з використанням собак та спеціальних тенет, що, на думку дослідника, було приступним лише для знатних ольвіюполітів⁵². З останнім твердженням шанованого археозоолога можна в цілому погодитись, тоді як перше викликає серйозні заперечення. Добре відомо, як з античних джерел (перш за все – із «Кінегетики» Ксенофонта), так і з сучасної (та відносно недавньої) мисливської практики, що і на зайців, і на лисиць також полювали з гончаками і облавним методом⁵³.

При цьому існує проблема достовірності реконструкції мисливських прийомів, які використовували ольвіюполіти. Вона полягає в тому, що у нашому розпорядженні відсутні практично будь-які дані писемних чи епіграфічних джерел, які б *безпосередньо* торкалися ольвійського мисливства. З іншого боку, суто археологічні дані також є в цілому малоінформативними, оскільки значна частина мисливських знарядь, таких як тенета чи палиці, взагалі не зберігаються, а, наприклад, функціональну класифікацію наконечників стріл, які використовувалися греками Надчорномор'я, наскільки мені відомо, досі ніхто не проводив. Так само не можна точно визначити, чи використовувалися на полюванні ті чи інші види холодної зброї подвійного, військово-мисливського

⁴⁷ Черненко Е.Я. Оружие Ольвии VI–IV вв. до н.э. // Проблемы исследования Ольвин. Тезисы докладов и сообщений семинара. – Парутино, 1985. – С. 82.

⁴⁸ IOSPE I¹. 195. Анаксагор стріляв на відстань до 500 метрів.

⁴⁹ Навряд чи можна сумніватись, що птахів добували саме стрільці.

⁵⁰ Черненко Е.Я. Деталь ножен ксифоса из Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья. – К., 1984. – С. 174; *Его же*. Оружие Ольвии VI–IV вв. до н.э. – С. 81.

⁵¹ Черненко Е.Я. Оружие Ольвии VI–IV вв. до н.э. – С. 82.

⁵² Журавльов О.П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час... – С. 12.

⁵³ Львов И.А. Охота на зайцев. – М., 1975. – С. 24-29; Лосев С.М. Охота на лисиц. – М., 1971. – С. 36-40. Масове полювання з гончаками у ранньомодерну добу і пізніше також проводилося представниками аристократії – від ординських ханів до російських поміщиків (*Сабанєєв Л.П.* Собаки охотничьи. Борзые и Гончие. – М., 1992. – С. 163-164).

призначення (списи, ксіфоси тощо). Тому фактично єдиним надійним джерелом, за допомогою якого можна проводити реконструкції, є дані археозоології. Крім вже згаданого «асортименту» об'єктів мисливства вони дозволяють проаналізувати і порідний склад мисливських собак і, відповідно, дають можливість певним чином прослідкувати їхню мисливську «спеціалізацію».

Саме для Ольвійського полісу вперше у вітчизняній археозоологічній практиці були проведені дослідження, які дозволили попередньо виокремити три основних породи (чи порідні групи) мисливських собак⁵⁴: 1) собаки типу *Canis familiaris palustris*, тобто схожі на шпіцеподібних собак зі свайних будівель Швейцарії доби неоліту; 2) собаки типу *Canis familiaris metris optimus*, тобто так званої собаки бронзового віку, від якої, як припускають, походять вівчарки та, можливо, деякі хорти, і, нарешті 3) кімнатні собачки типу сучасних болонок. Очевидно, що останні були радше декоративними, аніж мисливськими собаками⁵⁵. Значно пізніше, вже на матеріалах Боспору, А.К. Каспаров виокремив дві основні порідні групи: 1) групу лайкоподібних собак місцевого походження і 2) завезені греками собаки типу гончаків⁵⁶. При цьому останні, на думку дослідника, були схожі на салюкі (перського грейхаунда), який, звичайно, є не гончаком, а хортом. Варто зауважити, що шпіці та лайки, як і інші подібні примітивні породи собак, за класифікацією Міжнародної Кінологічної Федерації (FCI), відносяться до однієї групи⁵⁷. Виходячи з усього вищенаведеного, можна вважати, що принципових протиріч між даними І.Г. Підоплічка та А.К. Каспарова немає.

У подальшому, поряд із двома групами примітивних мисливських собак, дослідниками було виявлено рештки і високоспеціалізованих собак молоської породи⁵⁸. Останні могли використовуватись і як бойові собаки-охоронці, і як мисливські (травильні) для полювання на крупну дичину, типу кабанів, турів чи зубрів, а також на великих хижаків, таких як ведмеді, леви чи леопарди⁵⁹.

На жаль, після виходу роботи І.Г. Підоплічка так і не було проведено спеціальних археозоологічних досліджень порід ольвійських собак, як це було зроблено у вищезгаданій роботі А.К. Каспарова на боспорських матеріалах, а також О.П. Журавльовим на ольвійських матеріалах для дрібної рогатої худоби⁶⁰. Тому висновки, зроблені у цій роботі, будуть суто попередніми і мають бути уточнені та скориговані з появою результатів нових фахових археозоологічних досліджень.

⁵⁴ Підоплічка І. Г. Домашние и дикие животные Ольвии... – С. 206.

⁵⁵ Одрін О. Домашні улюбленці в античних державах Надчорномор'я // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2013. – № 10. – С. 134.

⁵⁶ Каспаров А.К. Попытка реконструкции собак античного времени из восточного Крыма по кралиометрическим данным и произведениям искусства // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. – СПб., 2009. – С. 291-305.

⁵⁷ Група 5 FCI: північні їздові собаки, шпіці, примітивні, лайки.

⁵⁸ Журавлев О.П. Животноводство и охота в Ольвийском государстве. – С. 265.

⁵⁹ Байдер Р.И. Боевые собаки мира. Собаки-телохранители. – Пермь, 1993. – С. 15-30.

⁶⁰ Журавльов О.П. Дрібна рогата худоба елліністичного періоду Ольвії // Археологія. – 1980. – № 4. – С. 92-101.

Втім, уже зараз можна доволі впевнено говорити про те, що ольвіополіти мали у своєму розпорядженні декілька порід мисливських собак, хоча і переважно доволі примітивних, що давало змогу місцевим мисливцям практикувати різноманітні форми полювання.

Найрозповсюдженішими у власне грецькому світі, тобто у Балканській Греції, були гончаки⁶¹, серед яких найвідоміші породи – критська і лаконська⁶². Як показують боспорські матеріали, у Надчорномор'ї були поширені переважно примітивні гончаки, але зустрічалися і більш «просунуті» різновиди⁶³. Цілком вірогідно, що ситуація в Ольвії була в цілому подібною, хоча судити про співвідношення примітивних і прогресивніших різновидів наразі неможливо.

Як відомо, гончаки, на відміну від хортів, переслідують здобич, покладаючись не стільки на швидкість, скільки на витривалість. Тож не дивно, що вони мають куди слабший зір, аніж хорти, зате набагато кращий нюх. Бігають вони суттєво повільніше, що дає їм змогу практично постійно подавати голос під час бігу⁶⁴. Відповідно, хорти найкраще пристосовані до степових, рівнинних місцевостей, тоді як гончаки – до гірських та лісових⁶⁵. Між іншим, це один із аргументів, які доводять приналежність грецьких собак, описаних Ксенофонтом, саме до гончаків⁶⁶, оскільки в умовах гористого рельєфу Греції, з великими лісовими масивами, хорти не могли бути достатньо ефективними, на протигагу гончакам.

Зовсім іншими були умови в Малій Азії, з її відкритими степовими просторами, де використання хортів було цілком можливим і доцільним⁶⁷. Це означає, що іонійські греки, зокрема мілетяни, теоретично мали можливості одержати хортів і привезти їх з собою до Надчорномор'я. Втім, запозичення малоазійськими греками собак (як і інших свійських тварин) у своїх східних сусідів потребує подальшого вивчення.

Натомість, можна значно впевненіше говорити про запозичення греками Надчорномор'я місцевих лайкоподібних собак⁶⁸. Відомо, що мисливські лайки є незамінними при полюванні на білок та лісових куничних⁶⁹. Вони заганяють тварину на дерево і голосом дають знати мисливцеві про її місцезнаходження.

⁶¹ Keller O. Die antike Tierwelt. – Leipzig, 1909. – S. 116-124.

⁶² Ibid. – S. 117-123.

⁶³ Каспаров А.К. Указ. соч. – С. 293, 296. Втім, складається враження, що автор не проводить чіткого розмежування між гончаками і хортами, вживаючи їх ледь не як синоніми.

⁶⁴ Сабанєєв Л.П. Собаки охотничьи... – С. 150.

⁶⁵ Недарма ж у Новий час у Європі полювання з хортами було поширеним лише там, де існували значні відкриті масиви (лучні та степові): в Англії, Туреччині (де традиції полювання з хортами були дуже давніми), Російській імперії (Сабанєєв Л.П. Собаки охотничьи... – С. 21.), а в більш ранній час – і у Польщі (Там же. – С. 20). Як вважається, кочовики, зокрема і у Надчорномор'ї, дуже довго полювали лише з гончаками (Сабанєєв Л.П. Собаки охотничьи... – С. 13.)

⁶⁶ Втім, головним, очевидно, є опис переслідування ними тварин, що супроводжувалось постійним гавканням, типовим для гончаків.

⁶⁷ На це вказував ще Л.П. Сабанєєв, говорячи про давні традиції полювання з хортами в Туреччині (Указ. соч. – С. 10 і сл.).

⁶⁸ Каспаров А.К. Указ. соч. – С. 295 і сл.

⁶⁹ Гусев В.Г. Охота с лайкой. – М., 1978. – С. 31-38; Руховский Н.Н. Охота на пушных зверей. – М., 1980. – С. 28.

В античній літературі подібний спосіб полювання, наскільки відомо, не описується, а серед власне грецьких порід собак жодну не можна визначити як лайку або лайкоподібну⁷⁰. Втім, зображення подібних собак на античних вазах добре відомі (рис. 1). Незалежно від того, чи були греки Надчорномор'я, і ольвіополіти зокрема, знайомі з лайками ще в метрополії, чи вони навчилися використовувати їх вже на новій батьківщині, запозичивши у місцевого населення (фракійців чи мешканців лісостепу), але сам спосіб полювання з лайкою на кунячих у лісах Гілеї, цілком вірогідно, мав бути тим самим, що і в пізніші часи. Втім, як відомо⁷¹, мисливські лайки використовуються і при полюванні на великих хижаків, і на копитних звірів. При цьому слід підкреслити, що лайок, на противагу хортам, спеціально використовують на полюванні в лісі, натомість вони погано пристосовані до відкритих степових просторів. Тут краще використовувати гончаків, а ще краще – хортів. Але чи були останні в античних державах Надчорномор'я?

Власне кажучи, ситуація з хортами виглядає доволі заплутаною. Вище вже говорилося, що, пишучи про собак середземноморського типу, А.К. Каспаров вказує на їхню подібність до перського грейхаунда (салюкі) – нехай і дуже примітивного, але цілком типового представника хортів і одного з родоначальників цієї порідної групи. Між тим, як вже зазначалося, типово грецькі породи мисливських собак вважаються гончачами, а не хортами. Більше того, в історичній літературі точаться дискусії, чи були хорти взагалі відомі такому знаному теоретику мисливства, як Ксенофонт⁷². Як справедливо зазначає Денісон Галл, його ідеалом є собака, який добре йде по сліду, тобто гончак⁷³, тоді як хорт стає ідеалом мисливського пса вже в Арріана, тобто аж у другому столітті нашої ери⁷⁴.

Здавалося б, для успішного полювання в умовах відкритого степу для ольвіополітів цілком природним було б імпортувати хортів з Малої Азії. Між тим, аналіз фауністичних залишків до римського часу, як вже вказувалося вище, чітко демонструє, що ольвійські мисливці набагато більше полювали у лісах, аніж у степах. Відповідно, і якихось особливих потреб у розведенні хортів у них не було. Та й гончак цілком успішно використовувались мисливцями у степах. Тож у питанні існування в Ольвійському полісі практики полювання з хортами останнє слово має бути за археозоологами.

Говорячи про полювання з собаками, слід підкреслити, що у більшості випадків (особливо коли мова йде не про одного пса, а про зграю) воно було доступним далеко не рядовим ольвіополітам.

Заняття мисливством в античному суспільстві здавна входило до системи виховання молодих аристократів. Точніше кажучи, головним чином до системи військового виховання, адже в античній літературі постійно проводилися пара-

⁷⁰ Див.: Hull D.B. Hounds and Hunting in Ancient Greece...; Keller O. Die antike Tierwelt... та ін.

⁷¹ Гусев В.Г. Охота с лайкой... – С. 41-46.

⁷² Hull D.B. Op. cit. – P. 25; Сабанев Л.П. Указ. соч. – С. 12.

⁷³ Hull D.B. Ibid. – P. 25.

⁷⁴ Втім, не варто забувати, що Ксенофонт був мешканцем Балканської Греції, а Арріан – Малої Азії, тож тут могли мати місце не стільки часові, скільки географічні розбіжності.

лелі між полюванням і війною⁷⁵. Недарма ж у таких мілітаризованих полісах, як Спарта або поліси Криту, мисливські випробування були частиною процедури юнацької ініціації⁷⁶. Тому не дивно, що Платон, відомий своїми елітаристськими поглядами, у «Законах»⁷⁷, різко негативно відгукувався про полювання з використанням тенет і пасток, наполягаючи лише на практикуванні загінного полювання з собаками, пішого чи верхи на конях. Тобто, філософ по суті взагалі не розглядає мисливство як фах, як професійне заняття, яке може приносити прибуток, а виключно як елемент виховання. У цьому контексті доволі промовистим є постійний і тісний зв'язок між мисливством і діяльністю міфічних героїв в античному, зокрема, аттичному, вазописі⁷⁸. Як зауважує американська дослідниця Юдіт Берінгер, іконографія та візуальний контекст мисливських зображень у творах аттичних майстрів-вазописців можуть бути зрозумілими як відсилки до аристократичних ідеалів⁷⁹. Іншими словами, в аристократичному середовищі мисливство, яке зміцнювало тіло і гартувало характер, розглядалося як елемент підготовки юнака до участі в майбутньому громадянському та військовому житті.

Цілком очевидно, що така підготовка була поширеною серед аристократів усього грецького світу, і Ольвія тут не могла бути винятком. Місцеві шляхетні юнаки і дорослі також розвивали свої духовні і тілесні здібності, активно займаючись полюванням, благо, як уже зазначалось вище, тваринний світ Нижнього Побужжя давав їм більш ніж достатньо подібних можливостей. Звичайно, ми не можемо стверджувати, що усі великі копитні чи хижакі, рештки яких знаходять в остеологічних матеріалах з території Ольвійського полісу, були вбиті аристократами, але дуже вірогідно, що більша їх частина була впольована саме ними. На користь цього припущення свідчить той факт, що до Ольвії переселилася доволі значна група найвищої мілетської аристократії. Свідченням цього є виникнення в місті релігійного союзу мольпів, членами якого могли ставати лише представники найшляхетніших родин⁸⁰. Ольвійські епіграфічні джерела містять чимало імен представників місцевих аристократичних родин. Втім, дані епіграфіки часом викликають доволі суперечливі інтерпретації⁸¹. Тому, не вдаючись у деталі, варто наголосити, що згадані шляхетні родини відігравали важливу роль в історії Ольвійського полісу протягом більшої частини, якщо не усього доримського періоду його історії. Відповідно, «спортивно-виховне» мисливство було в цей час важливим елементом суспільного життя.

⁷⁵ Barringer Ju. M. The Hunt in Ancient Greece. – P. 10.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Leg. 823b-824c.

⁷⁸ Barringer Ju. M. Op. cit. – P. 43.

⁷⁹ Ibid. – P. 45.

⁸⁰ Див. прим. 6.

⁸¹ Див., наприклад, роботи відомих епіграфістів Ю.Г. Виноградова та В.П. Яйленка, або численні праці незалежного миколаївського дослідника М. Николаєва.

* * *

Підсумовуючи, слід констатувати, що, незважаючи на неоднорідність і неповноту джерел, дослідження мисливського промислу в античних державах Надчорномор'я і в Ольвії зокрема, є цілком перспективним. Вже зараз можна доволі впевнено говорити, що серед ольвійських мисливців були як професійні, які добували пушину, борову струмину тощо, так і «спортсмени», для яких полювання було способом загартовувати тіло і дух.

Наскільки ми можемо судити зараз, ольвіополіти віддавали перевагу загінному полюванню на великих копитних та хижаків, причому більшою мірою в лісах, аніж у степах. Крім того, вони доволі інтенсивно полювали на птахів з допомогою лука та стріл (у плавнях та, меншою мірою, в степу). Можна припускати, що в Ольвії стрілецька мисливська зброя була загалом більш поширеною, аніж в інших частинах грецького світу.

Втім, існує декілька питань, відповіді на які можна лише після проведення додаткових спеціальних досліджень. По-перше, потрібно здійснити фаховий аналіз порідного складу мисливських собак. Це дозволить уточнити технології полювання з мисливськими собаками. Так, наприклад, наявність серед них хортів свідчатиме про облавне полювання на відкритих степових просторах. По-друге, спеціальний аналіз наконечників списів та стріл може допомогти у з'ясуванні питання про асортимент мисливської зброї ольвіополітів, якщо дослідникам вдасться надійно розрізнити бойові та власне мисливські типи. Крім того, подальші археозоологічні дослідження мають уточнити склад здобичі і, можливо, дати чіткіше уявлення про регіональні відмінності об'єктів полювання в різних районах Нижнього Побужжя.

Лишається сподіватись, що такі дослідження будуть проведені і дадуть змогу уточнити та, цілком вірогідно, скоригувати висновки цієї роботи.

РЕЗЮМЕ

Олександр Одрін

МИСЛИВСТВО В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ НАДЧОРНОМОР'Я (НА ПРИКЛАДІ ОЛЬВІЇ)

Стаття присвячена мисливському промислу в одній з найбільших античних держав Надчорномор'я – Ольвійському полісі. Розглянуто ресурсну базу ольвійського мисливства, його технології і соціальне значення в житті місцевої аристократії. Показано, що серед ольвійських мисливців були як професійні, які добували пушину, боброву струмину тощо, так і аристократи, для яких полювання було способом загартовувати тіло і дух. Останні полювали на великих копитних (оленів, кабанів, лосів, турів) та хижаків, зокрема на левів, які в той час водилися у Нижньому Побужжі.

Ключові слова: мисливство, Ольвія, античність, археозоологія, давньогрецька аристократія.

Александр Одрин

ОХОТА В АНТИЧНЫХ ГОСУДАРСТВАХ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ (НА ПРИМЕРЕ ОЛЬВИИ)

Статья посвящена охотничьему промыслу в одном из крупнейших античных государств Северного Причерноморья – Ольвийском полисе. Рассмотрена ресурсная база ольвийской охоты, ее технологии и социальное значение в жизни местной аристократии. Показано, что среди ольвийских охотников были как профессиональные, которые добывали пушнину, бобровую струю и т.п., так и аристократы, для которых охота была способом закалить тело и дух. Последние охотились на крупных копытных (оленей, кабанов, лосей, туров) и хищников, в частности на львов, которые в то время водились в Нижнем Побужье.

Ключевые слова: охота, Ольвия, античность, археозоология, древнегреческая аристократия.

Aleksander Odrin

HUNTING IN ANCIENT GREEK STATES OF THE NORTHERN BLACK SEA SHORE (BASED ON THE CASE STUDY OF OLBIA)

The present article explores hunting in one of the biggest ancient Greek states of the Northern Black Sea shore, the polis of Olbia. The article offers an overview of the resources that Olbia hunters could rely on, their methods of hunting, as well as the social role of hunting in the lives of local aristocracy. It is demonstrated that hunters were both professionals who procured furs, and aristocrats who resorted to it as means to steel their bodies and spirit. The latter hunted the bigger hoofed animals (deer, boars, moose, aurochs) and predators (including lions, which then frequented the lower estuary of Buh).

Keywords: hunting, Olbia, Greek Antiquity, archezoology, Ancient Greek aristocracy.

УДК 222:22.015:94(477)''XI-XII''

Тетяна Вілкул

ДО КАРТИНИ ПОВСЯКДЕННОГО. ІНФОРМАЦІЯ З ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ КНИГИ ЛЕВІТ

Літописці, хроністи чи агіографи часом змальовують більш-менш «живі сцени з життя», які нині так поцінуються істориками. Втім, говорити, що писемні джерела з історії давньослов'янських земель доби середньовіччя, зокрема і Давньої Русі, насичені інформацією про повсякденне життя, було б величезним перебільшенням. Поняття про те, що має бути вартим чи, навпаки, не вартим серйозного ставлення й історичної фіксації, істотно відрізнялися у давнину від сучасних. До того ж, корпус оригінальних давньоруських текстів набагато менший за перекладні давньослов'янські. Відповідно, досліднику доводиться добирати матеріал, якого йому бракує, з перекладних текстів. Складність полягає передусім у тім, що йдеться власне про переклад – тобто, про спробу передати словами своєї мови оригінал, що описує інші реалії, а часто – ще й реалії іншого часу. До цього додаються й інші труднощі. Наприклад, попри те, що для X–XIII ст. фіксується досить велика однорідність побуту слов'янських народностей та спільна літературна мова, існували й регіональні особливості (які часом потрібно визначити, виходячи з тих самих текстів).

Однак, після різноманітних обумовлень та обмежень, перекладні тексти для дослідження повсякдення все ж можуть становити певну цінність. Одним із них є давньослов'янська Біблія, зокрема, Книга Левіт, де зустрічаємо згадки й описи різноманітних побутових речей. Хоча зрозуміло, що до повсякденних їх можна зарахувати з певною долею умовності. Скажімо, у записах стосовно «трѣбъ», тобто, пожертв, бачимо згадки продуктів (напр., «млинь»¹, «медъ»²...), посуду («сковрада»³, «латки»⁴...), мір («спудъ»⁵), одягу («срачица»⁶...). В описах жрець-

---

¹ Лев.7.12, Т1 арк. 95с (сігли списків див. нижче; в Архівському списку, Арх, який взятий мною за основний, тут проп.); Лев.8.26, Арх арк. 115b.

² Лев.2.1, Арх. арк. 112а (крім цього, ще у вислові «млеко и мед», однак дещо в іншому значенні; а тут, здається, використано на заміну слова «вино», бо йдеться про «квасні» й спиртні напої).

³ Лев.6.21/6.14ур., Арх арк. 114а; Лев.7.9, Арх арк. 114b.

⁴ Лев.11.35, Арх арк. 117а.

⁵ Лев.6.20/6.13, Арх арк. 114а; Лев.19.36, Т45 арк. 123, Арх проп.; Лев.27.16, Арх арк. 125d.

кої практики – назви та ознаки деяких хвороб⁷. У переліку харчових обмежень, точніше – тварин, яких дозволено або, навпаки, заборонено вживати у їжу – досить довгий список усілякої живності: тварин, птахів, плазунів та комах. За багатством і повнотою з ним можуть сперечатися хіба що Шестодневи – спеціальні твори, присвячені Шести дням творіння, та Фізіологи – описи реальних і легендарних земних створіннь. Настанови щодо сексуальної поведінки, крім власне сексуальних норм, докладно перераховують родичів різного ступеню спорідненості і т.д. Між тим на ці тексти звертають увагу явно недостатньо (почасти, тому, що прями цитати з Левіту у давньоруських джерелах, зокрема, у літописах, досить рідкісні).

Далі читачеві пропонуються два уривки з давньослов'янського перекладу Книги Левіт: перелік харчових обмежень з гл. 11, Лев.11.1-11.31, та настанов стосовно сексуальної поведінки з гл. 18, Лев.18.6-18.24 (див. Додаток). Останній фрагмент, не виключено, вплинув на укладача Повісті временних літ (ПВЛ), посприявши укладенню тієї частини етнографічного Введення до ПВЛ, де особливо акцентується на «чистоті» або «нечистоті» звичаїв певних племен⁸.

«...Поlane бо свои^x ѿць wбычаи имуть⁹ . кротокъ и тихъ . и стыдѣньє къ снохамъ своимъ . и къ сестрамъ . къ мѣрмъ и к родителемъ своимъ¹⁰ . къ свекровемъ^b и къ деверемъ . велико стыдѣньє имѣху¹¹ . ... а древлане живаху звѣриньскимъ¹² wобразомъ . жи[в]оуще скотьски [и]¹³ . оубиваху другъ друга . ѿдаху вса¹⁴ нечисто . и брака оу нихъ не бываше . но оумыкиваху¹⁵ оу воды двѣца...»¹⁶.

Зрозуміло, припущення про те, що автор ПВЛ вибудовував своєрідну паралель до Левіту, в даному випадку не може бути абсолютно певним¹⁷. Йдеться

⁶ Тобто, «сорочка», Лев.6.10/6.3ур., Арх арк. 113d; Лев.8.7, Арх арк. 114d; Лев.8.13, Арх арк. 115a.

⁷ Зокрема, у настановленнях щодо виявлення прокази, у 13 главі, що є однією з найдовших у Левіті: «дъгна» (Лев.13.2 та ін., ‘струп’), «гнои» (Лев.13.18), та ін.

⁸ Про те, що описи звичаїв племен у вступній частині ПВЛ мають цілком християнські імплікації і навіні біблійними книгами див., напр.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К., 1998. – С. 18, 31 та ін.; *Tolochko Olexiy P.* The Primary Chronicle's 'Ethnography' revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State // Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe. – Turnhout, 2007. – P. 169-188.

⁹ Так Лаврентієвський список ПВЛ (Л), у Радзивілівському та Академічному (РА) – имеаху, Іпатієвському (І) – имѣху, у Хлебніковському тут лакуна.

¹⁰ Так Л, РАІ замість цього: и снохы ко (свекрове^m, І свекровамъ своимъ).

¹¹ Так Л, РАІ имоуще.

¹² Так Л, РАІ звѣрьскы^m.

¹³ У дужках – додано з РАІ.

¹⁴ Так Л, РАІ ѿдоуще все.

¹⁵ Так Л, РАІ оумыкаху.

¹⁶ ПСРЛ. Т. 1. Стп. 13, рядки 8-19; *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis.* Ed. Donald Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. X. P. 1. – Cambridge, Massachusetts, 2003]. – P. 67-70.

¹⁷ «Чистота» звичаїв, взагалі «чистота» і «скверна» обумовлювалися для християнина численними церковними правилами, у тому числі, Номоканоном-Кормчими та ін. Про використання у вступі до ПВЛ подібних пам'яток див.: *Olexiy P. Tolochko,* The Primary Chronicle's 'Ethnography' revisited. – P. 177-179.

не про точну цитату, а лише про своєрідне пригадування, цитування з пам'яті¹⁸. Втім, відомо, що укладач ПВЛ використовував численні хронографічні та біблійні тексти. Одним із джерел його інформації була Книга Левіт; у статті 1093 р. він цитує Лев.26.17-26.41, щоправда, у паремійній (службовій) версії¹⁹. Та загалом, у цитатах з перших книг Вітхого Заповіту давньоруський книжник використовував обидві головні версії біблійних книг, як паремійну, так і четію²⁰.

У слов'янських землях Біблія побутувала не як окремий том-зібрання усіх канонічних книг, а у вигляді окремих книг (Псалтир, Євангелія, Апостол), збірників сталого складу (П'ятикнижжя чи Восьмикнижжя – перші п'ять чи, відповідно, вісім книг Вітхого Заповіту²¹, Пророки...), часом потрапляючи також в інші, досить різноманітні збірки²². При цьому існувало три типи текстів: *паримійний* чи *службовий*²³, *четій* або *повний*²⁴ та *тлумачний*²⁵. Літописці, як і решта письменного і неписьменного люду доби середньовіччя, найкраще пам'ятали паримійну версію біблійного тексту, яку чули під час церковних

---

¹⁸ Інший аналогічний випадок – пор. також «стыдънѣ велико» ПВЛ, та далі у Лев.18 повторюване «стыдение» в ін. значенні, на позначення статевого органів, яке не можна «відкривати» і перелік тих із родичів, з котрими заборонено статеві відносини.

¹⁹ *Шахматов А.А.* Повесть временных лет // История русского летописания. – Т. 1. – Кн. 2. – СПб., 2003. – С. 858; *Вилкул Т.Л.* Заимствования из библейских книг Восьмикнижия в летописях XII–XIII вв. // *Ruthenica*. – Т. X. – 2012. – С. 114-116.

²⁰ Більше за все подібних біблійних цитат у Промові Філософа. В літературі висловлювалися припущення, що Промова може бути давньоболгарським текстом, запозиченим у ПВЛ, однак переважає думка про те, що вона є твором давньоруським: *Reinhart Johannes*, «Речь Философа» Повесть временных лет и ее великоморавская и преславская предыстория // *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. Band 54. – Wien, 2008. – S. 151-169. Див. також: *Вилкул Татьяна*, О происхождении «Речи Философа» // *Palaeoslavica*. XX, 1. – Camb. Mass., 2012. – P. 1-15; Про четіі та паримійні читання з інших книг Біблії, Буття та Виходу, див.: *Вилкул Т.Л.* Текстологія Повісті временних літ. Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа // Україна в Центрально-Східній Європі. – № 11. – К., 2011. – С. 269-283; *Вилкул Т.Л.* Книга Исход в «Речи Философа» // *Средневековая Русь* Вып. 10: К 1150-летию зарождения российской государственности. – М., 2012. – С. 113-125.

²¹ При цьому П'ятикнижжя було розповсюджено на Русі, а в південнослов'янських землях відоме Восьмикнижжя: *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии. – СПб., 1999. – С. 27.

²² Див., напр.: *Алексеев А.А.* Текстология... – С. 27-28.

²³ Як вважається, Паримійник перекладено вже у кирило-мефодієвський час, наприкінці IX ст. *Михайлов А.В.* Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Ч. 1. Паримейный текст. – Варшава, 1912. – С. ССXXXVI-ССXXXVII; *Пичхадзе А.А.* К истории четьего текста славянского Восьмикнижия // *ТОДРЛ*. – Т. 49. – 1996. – С. 10-11; Григоровичев Паримейник / Сост. Рибарова Зденка, Хауптова Зое. – Скопје, 1998. – С. I.

²⁴ Перекладено в епоху болгарського царя Симеона, в X ст. См.: *Пичхадзе А.А.* К истории четьего. – С. 10; *Thomson Francis*, The Slavonic Translation of the Old Testament // *Interpretation of the Bible*. – Ljubljana, 1998. – P. 729.

²⁵ Ці переклади зроблені у різний час. Преславським перекладом X ст. вважаються тлумачні книги пророцтв та Псалтир з тлумаченнями Феодорита Кіпрського, а тлумачна Євангелія Феоділакта Болгарського є пізнішою, поч. XII ст. Див., напр.: *Златанова Р.* Книга на дванадесетте пророци с тълкования. София, 1998 [Старо-българският превод на Стария Завет / Под общата редакция и с въведение от С. Николова. Т. 1]; огляд слов'янських тлумачних перекладів див.: *Алексеев А.А.* Текстология... – С. 35-39.

служб, однак є чимало свідчень того, що давньослов'янські й давньоруські книжники добре знали і четії версії Вітхого Заповіту²⁶.

Як уже відзначалося, слід враховувати, що маємо справу з перекладним текстом. Те, що до істинних тварин зараховані «пруги» (сарана) та «свершени» (шершні, див. далі), ще не означає, що на Русі їли комах. Аналогічно, назви родичів різних ступенів спорідненості є доволі точним перекладом з грецької (а грецька Септуагінта, своєю чергою – переклад з давньоєврейської та арамейської). Однак можна припускати, що подібні деталі привертали увагу давньоруських книжників і, принаймні, знання цих та інших текстів – той мінімальний рівень, від якого можна відштовхуватися як у спробах реконструкції реалій, так і у вивченні власне текстуальних свідчень.

Переклади залежні від вправності перекладача. Наприклад, в переліку тварин з 11-ї глави Левіту зустрічаємо кілька кальок з грецької, коли назва птаха чи плазуна транслітерована, як от дивне для вуха слов'янина «еродионъ», що означає звичайну чаплю, або «икнинъ» – шуліка (нижче у публікації текстів у таких складних випадках у примітках наведено мінімальні довідкові матеріали і вказано сучасні назви). Це, звичайно, не свідчить про те, що слов'яни не знали цих тварин. Очевидно, перекладач не мав достатньої кваліфікації і не зміг вгадати, про якого представника фауни йде мова²⁷. Трапляються і механічні та зорові помилки, типові для будь-яких видів текстів і писців різної кваліфікації. Наприклад, у тій же главі «хамелеон» перетворився на «лева», оскільки перекладач або хтось з перших переписувачів випустив першу частину слова²⁸.

Треба зазначити, що слов'янський текст Левіту вже видавався²⁹, однак видання, зазначене як «критичне», насправді зроблене на основі лише 4-х списків³⁰ двох редакцій, часто із виправленням правопису і навіть лексики рукописів³¹ та без залучення грецького оригіналу. Це впливає на вибір читань, які, на думку видавця, слід вважати початковими.

Що стосується розподілу списків давньослов'янського перекладу Восьмикнижжя на групи та редакції, у працях О.В. Михайлова кінця XIX – початку XX ст. визначено дві редакції четієго давньослов'янського перекладу Восьми-

²⁶ Читання з четієїх книг простежуються, напр., у ПВЛ, Словах Григорія Богослова (перекладені не пізніше XI ст.), в Ізборніку Святослава 1073 р., та ін.

²⁷ Він не був поодиноким у цьому. Транслітерації, напр., неодноразово зустрічаються у Вульгаті, практично в тих самих місцях. Список тварин згодом виправляли різні перекладачі під час звірки біблійних текстів та нових перекладів, однак не завжди вдало. Див. Додаток.

²⁸ У грецькій більша подібність цих двох слів, ніж у давньослов'янській мові. Χαμαιλέον 'хамелеонъ' / λέων 'львѣ'. Слід додати, у грецьких списках також трапляються помилки, однак точно такого скорочення слова немає. *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum / Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis ed. Vol. II, 2: Leviticus, ed. John William Wevers. – Göttingen, 1986. – P. 131.*

²⁹ *Die Methodbibel. Das Buch Leviticus, bearbeiter Ivan Dadiverin [Die Slawischen Sprachen. T. 4. 1995].*

³⁰ За приблизними підрахунками, на сьогодні відомо 40-50 списків П'ятикнижжя та Восьмикнижжя.

³¹ Видавець поставив за мету відновити глаголичний прототип тексту і прив'язати його появу до імені апостола слов'ян Мефодія. Щодо особливостей видання див.: *Thomson Francis, The Slavonic Translation. – P. 736-737.*

книжжя: «російську» та «південнослов'янську», окремо виділені також списки «проміжної групи»³². Цей розподіл був прийнятий наступними дослідниками³³. За моїми спостереженнями, «проміжна група» насправді є окремою редакцією, і зберігає важливі початкові читання. За списками одного зі збірників, Іудейського хронографу, я називаю її «хронографічною». Відтак, традиція П'ятикнижжя репрезентована трьома гілками рукописів. Це створює ідеальні умови для текстологічних процедур. Зокрема, існування саме трьох редакцій краще за все сприяє реконструкції спільного протографа³⁴.

Фрагменти з Левіту публікуються за трьома списками Іудейського хронографа (Арх Віл W, сігли див. нижче)³⁵, залучаються ще два списки хронографічної редакції (Т1 Т45), два списки російської редакції (Т44 Д) та три списки південнослов'янської редакції (С Р Гр). Окрім того, звірено варіанти похідної від пізньої групи російської редакції Острозької Біблії (О)³⁶. Деякі назви тварин з гл. 11 звірено також з Вульгатою та пізнішими перекладами, у складних випадках вказано сучасні назви.

ВІДОМОСТІ ПРО СПИСКИ

Архівський (Арх), РГАДА, ф. 181, оп. № 1, збір. МГАМИД, № 279, 3-а чв. XV ст.

³² См.: Михайлов А.В. Опыт... – С. 322-324.

³³ А.А. Пічхадзе, Франсісом Томсоном, О.О. Алексеевим. У працях Ф. Томсона й О.О. Алексеева «русская» редакція отримала назву «восточнославянської». Назва «східнослов'янська» стосовно цієї редакції тут не використовується, для запобігання плутанини. Річ у тім, що «хронографічна» редакція за своїм походженням також є східнослов'янською.

³⁴ Висновки щодо розподілу редакцій, зроблені на матеріалі Книги Вихід: Книга Исход. Древнеславянський переклад. Текст в хронографічній редакції, с основними різницями з інших редакцій, по спискам XIV–XVI вв. / Сост. Вилкул Т.Л. (у друці). Вони підтверджуються і різночитаннями в інших книгах П'ятикнижжя, в тому числі – списках Книги Левіт. В Іудейському хронографі (Арх Віл W) тут багато власних особливостей, однак у хронографічній редакції в цілому (тобто, Арх Віл W та Т1 Т45) трапляються такі вторинні читання:

11.4 мованіе – зам. ж்வаниє;

11.14 и ктина – зам. и иктина /и ектина;

18.22 мѣжеска полоу / мужьскаа ложа – зам. женьска ложа.

У російській редакції вторинні читання такі: 11.5 проп. не;

11.9 ихъ – зам. ѡ всѣхъ;

11.15 проп. вираз: и еже подобень емоу;

11.27 ѡдѣи къ роукама ихъ – зам. ѡдѣи къ роукама . вѣ;

18.18 дод. на ню;

18.20 друуга – зам. подроуга;

18.23 своємоу – зам. вьсемоу.

У південнослов'янській редакції вторинні читання такі:

11.9-10 зам. цих віршів: **И** ре^ч гѣ къ мѡисею гла . ѡ (єзерѣ^х);

11.11 мръцинь – зам. мрътвечинь;

11.15 выпла – зам. выпелица;

11.16 єжка и – зам. и еже;

11.19 видида – зам. вѣдода, та ін.

³⁵ Моя щира вдячність С.Ю. Темчину за уточнення деяких читань Віленського.

³⁶ За виданням: Острозька Біблія. / Підгот. до вид. ермн. архимандрита др. Рафаїла (Роман Торконя). – Львів, 2003–2004.

Варшавський (W), Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, BOZ, сім.83, 1-а чв. XVI ст.

Віленський (Віл), Бібліотека АН Литвы, F 19-109, 1-а третина XVI ст.

Троїцький-1 (Т1), РГБ, ф. 304.І, зібр. Троице-Сергиевой Лавры, № 1, 2-а пол. XIV ст.

Троїцький-44 (Т44), РГБ, зібр. Троице-Сергиевой Лавры, № 44, XV ст.

Троїцький-45 (Т45), РГБ, ф. 304.І, зібр. Троице-Сергиевой Лавры, № 45, к. XVI ст.

Григоровичев (Гр), РГБ, ф. 87, зібр. Григоровича, № 1, сер. XVI ст.

Севастьянова (С), РГБ, ф. 270, зібр. Севастьянова, № 1 1431, поч. XV ст.

Рум'янцевський (Р), РГБ ф. 256, зібр. Румянцева, № 29, 1537 р.

МДА-12 (Д), РГБ, ф. 173.І, зібр. Московской Духовной Академии, № 12, поч. XVI ст.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

бл. – близько

дитт. – диттографія

зам. – замість

проп. – пропуск / пропущено

реконстр. – реконструкція / реконструйовано

Помилкові читання не елімінуються, але відзначені графічно. Якщо в Арх або Іудейському хронографі в цілому (Арх Віл W) – помилкове читання, воно позначено фігурними дужками: {}; відновлені пропущені фрагменти введені у квадратних дужках: [].

ТЕКСТ

ГЛАВА 11. Арх арк. 116b-d.

11.1 Г̄ла³⁷ г̄ь^a к̄ь моисею и арроноу . рекъ^{38 b} 11.2 г̄лета с̄номъ {с̄номъ}³⁹ ійлвмь р̄коуца^{40 c} . се скотъ иже г̄асти ѿ⁴¹ скотъ //116с. земныхъ .11.3 весь скотъ надвое д̄ѣла пазнокти⁴² . и копыто . копыто⁴³ надвое . и {ѿрежетъ званіа} [ѿрыжа жваніе]⁴⁴ вь⁴⁵ скотѣхъ . се да^d г̄асте⁴⁶ 11.4 разве ѿ нихъ же⁴⁷ да не асте .

³⁷ Віл арк. 133 зв.; Т1 Т45 И г̄ла; Т44 Д О И ре⁴; Καὶ ἐλάλησεν

³⁸ Т1 рекии; Т45 рекуи; ^{a-b} Т44 Д мвисею рекуи; πρὸς Μωυσην καὶ Ααρων λέγων; О к̄ь моисею і аарону г̄ла

³⁹ Арх *dit*т.; Віл Т45 г̄лита с̄номъ; W г̄лета с̄нѡ^m; Т44 + Д г̄ли тако с̄нѡ^m аарѡновы^m и /Д аароне^m; Λαλήσατε τοῖς υἱοῖς (Ἰσραηλ); О г̄лите с̄номъ; ^{b-c} Т1 *проп.*

⁴⁰ W рекука; Т45 *проп.*; Т44 рекущи; Д рекоуца; О рекуше

⁴¹ Т44 Д О ѿ всѣхъ; ἀπὸ πάντων / у кількох грецьких кодексак *проп.* πάντων

⁴² Т1 Т45 Т44 Д О пазноготь; ὄπλην

⁴³ W Т1 *проп.*; Т45 копыта; Т44 О копыта; Д копытано; (ὄνουσιπῆρας) ὄνουχίζον

⁴⁴ *так* Т44 Д О; Віл ѿрежетъ жваніе; Т1 ѿрыжа жоуєть; Т45 ѿринѣа жованіи; ἀνάγον μηρκτισμόν

⁴⁵ W вь //386а.

⁴⁶ Т45 ѣсте; ^{d-e} Т1 ѣ//97с.сте . велбудъ

⁴⁷ Т45 Т44 Д О ѿ си^x; ἀπὸ τούτων

ўригающи^{x48} жваніє и надвоє делашихъ пазнокти⁴⁹ . и копытащъ копыта⁵⁰ вельбоуда^e . ѿко износить⁵¹ мованіє . сии {єдинъ}⁵² пазноготь не⁵³ делить надвоє нечистое се⁵⁴ вамъ . 11.6=11.5γр. и заєца^{55 f} ѿко жваніє ўрежетъ^{56 g} . но пазнокти не делить надвоє нечисто се вамъ 11.6=11.6γр. ѿзва⁵⁷ . ^h {и не ўрежетъ} [ѿко ўрижетъ] жваніа⁵⁸ [но па³ногтїи не дѣли^т надвоє]ⁱ нечисто се вамъ . 11.7 и свинїа ѿко⁵⁹ делить надвоє пазнокти . и⁶⁰ не ўрижетъ⁶¹ жваніа . нечисто вамъ⁶² 11.8 ѿ масъ ихъ да не ѿсте . и мрѣтвечинѣхъ⁶³ да не присажете нечисто⁶⁴ си вамъ 11.9 сїа не ѿсте⁶⁵ ѿ всѣхъ^{66 j} [ѿ^ж въ вода^x и в мори^x .]⁶⁷ и въ єзере^x всѣмъ им же соуть^k пера . и чешоуа сїа да ѿсте⁶⁸ 11.10 и всѣмъ иже⁶⁹ нѣ^c пера . ^l не⁷⁰ чешоуа въ рѣкахъ и въ мори⁷¹ и въ⁷² єзерѣхъ . ѿ всѣхъ ѿже износатъ воды . и ѿ всеа дїша живоушаа⁷³ въ водѣ . скверна єсть 11.11 и скверны⁷⁴ да боудѣть вамъ ѿ

⁴⁸ T45 ўринѣющи^x (жеваніє); T44 Д ўрыжоущихъ; τῶν ἀναγόντων; О иже не ўрыжѣть

⁴⁹ T45 T44 О пазногтїи; Д па//110=109.зног'тїи

⁵⁰ Віл копытаще копыта; T45 копытаще копыто; T44 Д копытащихъ; ὄνουχιζόντων ὄνουχιστήρας; О а не копытатъ

⁵¹ T44 У Д не износить; (ῶτι) ἀνάγει

⁵² помилка у: Арх W + Віл T45 /Віл та мованіє, T45 мѣваніє; T44 + Д О жванїа . нѣ /Д О но; μηρκισμὸν τοῦτο, (ὄπλην)

⁵³ T1 пазногты не; T45 О пазног'тїи не; T44 пазнокти; Д пазногтїи; ὄπλην δὲ οὐ (διχηλῆι)

⁵⁴ Віл неч'то и се; T1 неч'ть єсть; T44 Д нечисто се; ἀκάθαρτον τοῦτο; О нечистъ сїи

⁵⁵ T1 T44 Д О заца; T45 заца; грецьк δασύποδος; Vulgata camelus

⁵⁶ T45 T44 Д (ѿко) ўриже^t жваніє си /T44 Д ўрыжетъ/; ἀνάγει μηρκισμὸν τοῦτο; ^{f-g} T1 і ѿзва аще ўрыжють жваньє; О иже ўрыжетъ жваніє

⁵⁷ T1 11.6 проп.; T45 и ѿзва; T44 Д и ѿзвъ; καὶ τὸν χοιρογρύλλιον; О після 11.4: хирогриль; Vulgata chyrogryllius; сучасна назва: даман.

⁵⁸ ^{h-i} T45 ѿко ўриже^t жваніє но па³ногтїи не дѣли^т надвоє; T44 Д ѿко пазнокти дѣлить надвоє . нѣ не ўрыжетъ жванїа /Д пазногтїи дѣлатъ/; ὅτι ἀνάγει μηρκισμὸν τοῦτο καὶ ὄπλην οὐ διχηλῆι /у кількох грецьких кодексах проп. тоῦто/

⁵⁹ T1 свинья аще; τὸν ὄν, ὅτι

⁶⁰ W (дѣлить) пазногтїи и; T1 T45 T44 Д пазноготь надвоє но /T44 пазнокти, Д пазногтїи/; (διχηλῆι) ὄπλην τοῦτο καὶ ὄνουχιζει ὄνουχας ὄπλης, καὶ (οὐκ ἀνάγει); О пазногтїи надвоє , и копыто копытитъ, но

⁶¹ Віл W ўрежетъ; T1 T44 О ўрыжетъ; T45 //109зв. ўриже^t

⁶² T44 Д се ва^m; тоῦτο ὕμιν; О сїа вамъ

⁶³ T1 T45 T44 Д О мрѣтвч'нѣ ихъ /T45 мрѣтвичинѣ, T44 мрѣтве//95зв.чинѣ/

⁶⁴ T1 неч'тїи (сѣ); T45 T44 Д О неч'та; ἀκάθαρτα

⁶⁵ Віл си да не ѿсте; T1 T45 си же да ѣсте; T44 У Д сїа же да не ѿсте; Καὶ ταῦτα, ἃ φάγεσθε; О и сїа да асте

⁶⁶ T44 У Д (ѿсте .) ихъ; ἀπὸ πάντων

⁶⁷ так T45 Д + T44 У /T44 У мори/; ^{j-k} T1 ѿже в водахъ . на них же; τῶν ἐν τοῖς ὕδασιν· πάντα, ὅσα ἐστὶν αὐτοῖς (περὲνγια); О ѿже въ водахъ' . всѣмъ имже сүть

⁶⁸ λεπιδες ἐν τοῖς ὕδασιν καὶ ἐν ταῖς θαλάσσαις καὶ ἐν τοῖς χειμάρροις, ταῦτα φάγεσθε; О чешуа въ водахъ и въ морихъ , и въ єзерехъ . сїа да асте

⁶⁹ T1 11.9 чешоуа . а ім же; T45 11.9 чешуа (в рѣка^x); О имже

⁷⁰ Віл W T44 ни; Д О и; οὐδὲ

⁷¹ Віл *ditm.*: (въ рекахъ) в река^x и въ мори; T45 T44 Д О мори^x

⁷² У південнослов'янських зам. 11.1-10: С (арк.145, перед цим про убрання левітів): ...и на прьсе^x ихъ . ѿко слоужити храмоу свѣⁿнїа: zde заповѣдоуєтъ г^гѣ мѣнсею . ѿ кон^x птїиц и плавающи^x по вода^x не снѣдати: И ре^ч г^гѣ мѣнсею г^гла . w (єзерѣ^x); Р (арк.76.) ...ѿко слоужити храмоу свѣдѣнїа . конеⁿ за^ч . Ре^ч г^гѣ мѣнсею г^гла . w (єзерѣ^x)

⁷³ С все дїше живоушене; Р вьсеж дїшж живѣшжа

масъ ихъ да не ѿсте . и мрътвечины⁷⁵ ихъ гноушаестеса⁷⁶ . 11.12 и всѣмъ иже нѣсть⁷⁷ периа ни чешной⁷⁸ . иже въ вода^x скверна естъ вамъ⁷⁹ *m* . 11.13 и сихъ *n* гноушаестеса⁸⁰ въ птица^x . и да не ѿсте ихъ^o . гноусни⁸¹ соуть . wr̄ла⁸² и нога⁸³ . и мръскаго⁸⁴ wr̄ла . 11.14 и ненасыти⁸⁵ . и ктина⁸⁶ . и еже подобень симъ⁸⁷ . 11.15ур. врана . и еже подобень емоу⁸⁸ . 11.15=11.16ур. и враба⁸⁹ . и совы . и {пелепелица} [выпелица]⁹⁰ . и соухолапла . и⁹¹ еже къ симъ⁹² подобно . 11.16 и астреба⁹³ . и еже⁹⁴ к немѹ подобно⁹⁵ . 11.17 и врана ноцнаго⁹⁶ . и лилѣка⁹⁷ . [и ивеинь .]⁹⁸ 11.18 и порфѹришна⁹⁹ . 11.19 и еродишна¹⁰⁰ . и харадриа¹⁰¹ . и еже

⁷⁴ С + Р Гр (водѣ) сквр̄нави /Р Гр сквр̄навы/

⁷⁵ Т45 мртв^hнѣ; С Р Гр мръцинь^h; τὰ θνησιμαία

⁷⁶ Віл Т45 Гр Р О гнушаите^c; Т44 Д да гноушаестеса; С гноушаестесе; βδελύξεσθε

⁷⁷ Т45 Т44 Д С О им же нѣ^c

⁷⁸ Віл пера ни чешнои; Т45 перья ни чешуа; Т44 Д пера ни чешоуа; С періа ни чешоуи; О пера и чешуа

⁷⁹ Т45 скверна естъ вамъ всѣ^m; Т44 Д сквернава естъ всѣ^m . (И си^x); С Р Гр сквр̄наво вамъ да боудеть всѣмъ /С всѣмъ: //1453в.; Р на берегах: zde заповѣдоуе^t гѣ мωνсеоу . ѿ кое^x птицъ плаважди по вода не ѿ^c се *ж* ѿ птица^x кои по соухѹ лѣгаж^t/; βδελυγμα τοῦτο ἐστιν ὄμιν; О скверна сіа естъ вамъ; ^{l-m} Т1 ни чешноуа . иже в водахъ сквер̄на естъ вамъ

⁸⁰ Т45 Т44 Д гнѹшаите^c; С Р Гр гноушаестесе иже /Р Гр гнѹшаитеса/; βδελύξεσθε (ἀπό); О гнушаитеса . (ѿ птицъ); ^{n-o} Т1 да не ѿжъте въ птицахъ

⁸¹ Т45 гнѣсь; Т44 Д С О гноуси; Р Гр гнѣсьны бо; βδελυγμα

⁸² Т1 Т45 Т44 Д С Р Гр О wr̄ла / wr̄ла

⁸³ С Р и нега; Гр и инога; καὶ τὸν γρ̄λα / у кількох грецьких кодексак γρ̄ла; Vulgata gypsem

⁸⁴ Віл и мерьскаго; W //386б. мръскаго; Т1 Т45 Т44 Д С морьскаго; назва тварини грецьк: τὸν ἀλκίαιετον; Vulgata alietum; за сучасною класифікацією – скопа

⁸⁵ Т45 ненасыти; Д не ѿсти; С неясити; Р нежсыта; Гр неесити; τὸν γρ̄ла / у кількох грецьких кодексак τὸν γρ̄ла; Lat. falconem; Vulgata milvum; за сучасною класифікацією – коршун?

⁸⁶ Т1 котина; Т45 кѣтина; Т44 Д ектина; Р иктинна; Гр истинна; ἴκτινα; Vulgata vulturem; коршун?

⁸⁷ Віл симъ и (ворона); Т1 Т45 С Р Гр подобно к симъ и /С Гр Р нимъ/; Т44 У О Д къ си^m подобна и /Д подобно/; τὰ ὄμοια αὐτῶ καὶ

⁸⁸ Т1 проп. 11.15; Т45 ні еже подобно к си^m; Т44 У Д проп.; С Гр Р и еже поⁿбно къ сему /Р Гр немоу/; καὶ τὰ ὄμοια αὐτῶ; О враба , и врана и совы и подобнаа имъ

⁸⁹ Віл воробѣа; Т1 Т45 проп.; Д врабѣа; Р врапца; στρουθὸν; Vulgata strutionem; Елизаветінська Бібліа – струѠа; український переклад Огієнка: струся (!)

⁹⁰ Т1 Т45 Т44 У Д О выпѣлица; С выпла; Р Гр выплѣ; λάρων; Vulgata larum; Елизаветінська Бібліа – чайка

⁹¹ Т1 сухолѣплѣ; Т45 сүхолаплѣ . и; немає грецьк.

⁹² Т1 к сему; Т45 Т44 Д С Р к нему; О имъ

⁹³ Т1 Т45 ѿстраба; Д ѿстраба; Гр ѣстраба

⁹⁴ С Гр Р ѣжка и

⁹⁵ Т1 подобно к сему; Т44 У О подобно къ немоу; τὰ ὄμοια αὐτῶ

⁹⁶ Віл ворона ноцного

⁹⁷ Д лилика; С Гр лильѣка; Р лилка; καταρράκτην; О лилика; Vulgata mergulum

⁹⁸ так Т44 У; Т1 Т45 і веинь; Д і ивень; С Гр Р и воинь; καὶ ἴβιν; О і ивина; Vulgata ibin

⁹⁹ Т45 порѠришна; Т44 С Гр Р порфиришна; καὶ πορφυρίωνα καὶ πελεκῆνα καὶ κύκνον 11.19 καὶ γλαῦκα; О порѠриона . пеликана; Vulgata cysnum, onocrotalum porphirionem

¹⁰⁰ Віл Т1 Т45 родишна; Т44 Д О вродішна; ἐρωδιὸν / у кількох грецьких кодексак ἀρωδιὸν / у Lat. dod. et asida et falconem; чаплі

¹⁰¹ Т1 харадраа; Т44 У О харадрішна; Д хардішна; Р хардіриа; καὶ χαραδριὸν; Vulgata charadriion; зуйка

подобно симъ . и въѣда¹⁰² . и //116д. ношнаго нетопыра . 11.20 и весь гадъ птицъ ихъ¹⁰³ . иже ходить¹⁰⁴ р четвероногаго¹⁰⁵ . скверно се вамъ . 11.21 но [сиа]¹⁰⁶ да ѡсте ѿ всѣхъ гадъ . и птицъ ихъ . и еже¹⁰⁷ ходить . четвероножь¹⁰⁸ r . иже имоуть¹⁰⁹ голѣни выше плесноу ихъ . {се како ти} [скакати]¹¹⁰ имь¹¹¹ ѿ ' земля¹¹² . 11.22 сиа да ѡсте¹¹³ ѿ нихъ . гоусеницею¹¹⁴ еже подобно ей¹¹⁵ u . сверше¹¹⁶ [и еже подобно емъ . и прѣгы]¹¹⁷ и еже подобно к нимъ и соупротивляющиса¹¹⁸ смиа . и еже подобно к нему . 11.23 весь же гадъ ѿ птицъ . им же соуть четыри ноги , ск'верна бо вамъ естъ¹¹⁹ . 11.24ур. в сихъ да са не wsk'верните¹²⁰ . 11.24 и весь присагаа¹²¹ мрътвечинѣ¹²² и^x . v нечисто естъ {вамъ}¹²³ до вечера . 11.25 и весь {ѿ земля и} [вземлаи]¹²⁴ мрътвечинахъ¹²⁵ и^x w . да испереть¹²⁶ ризы . и нечистъ¹²⁷ до вечера 11.26 въ всѣхъ скотѣхъ . им же са дѣлить¹²⁸ на дво^{ll}е пазногти¹²⁹ . и копыто

¹⁰² T1 гводиа; T45 въвода; T44 Д О въдода; С Гр видада; Р види^m; ѣлопа; Vulgata orupam; удода

¹⁰³ T1 птичихъ; T45 Д С Гр Р птичьи^x; τὼν πετεινῶν; О (гады) птичіа

¹⁰⁴ С zde w четвероногы^x звѣре^x дивіи^x . и питемы^x . иже прѣживають , и пазнокть имоуть надвоє . сие да ѡдоу^r: А иже ходити; О ходатъ

¹⁰⁵ Віл четвероногого; T45 четверонож^k; T44 Д четверножь; С Гр четвероножь; О на четырехъ; р-р T1 четверножь

¹⁰⁶ T45 (скверно) е^c ва^m . но сиа; T44 У Д вамъ естъ сиа (да); С Гр Р и се^{ll} боуди вамъ . нь сие; ἐστὶν ὄψιν. 11.21 ἀλλὰ ταῦτα; О вамъ да бѣдѣть . но сиа же;

¹⁰⁷ T45 С Гр Р (гаⁿ) птичьи^x . иже; T44 птицныхъ . и^k не; Д У п'тичны^x . иже; (τῶν ἐρπετῶν) τῶν πετεινῶν, ѡ;

¹⁰⁸ T45 T44 четверножь; С четвероножь;

¹⁰⁹ T1 иму//97d.ть

¹¹⁰ T1 T45 T44 С Гр Р скакати; Д ска//110зв.=109зв.кати; πηδᾶν

¹¹¹ Віл T45 T44 Д О ими; С имь; ἐν αὐτοῖς (ἐπὶ τῆς γῆς)

¹¹² С землє (сие); Р Гр земъа и прѣжиѣти ими

¹¹³ Д О не ѡсте

¹¹⁴ Віл гоусеницю; T45 С Гр + Р гусѣницю и /Р гжсѣница/; T44 У Д оусѣнца . и; О оусеница и; t-и T1 земли . и гусѣницю; τὸν βροῦχον καὶ; Vulgata brucus / Lat. rufum

¹¹⁵ Д естъ подобно ей; С Гр Р иже имь по^oбно /Р къ си^m/; τὰ ὅμοια αὐτῶ; О еже подобно естъ ей

¹¹⁶ Віл сверше (коєж); T1 T45 T44 У Д О сверчекъ; С скврцькь; Р Гр сврцькь; καὶ τὸν ἀττάκη; Vulgata attacus

¹¹⁷ так T45; T44 У Д бл. T45 (T44 У къ си^m, Д иже иже подобно къ семоу, О сему); С Гр Р и иже по^oбнь къ нему /Р по^oбно/; T1 и пружи; καὶ τὰ ὅμοια αὐτῶ καὶ τὴν ἀκρίδα; Vulgata ...lucusta

¹¹⁸ T1 T45 T44 Д супротиващагоса; С сьпротивляющагосе; назва тварини грецьк: τὸν ὀφιομάχη; Vulgata orphiomachus; за сучасною класифікацією: наїзник.

¹¹⁹ Віл скврьнаво вамъ естъ; T1 T45 скверно естъ вамъ . и /T45 скверно бо/; T44 У Д О сквернаво вамъ естъ . и; С Гр Р скврьно вамъ да боудеть . и; βδελυγία ἐστὶν ὄψιν. 11.24 καὶ

¹²⁰ T1 T45 T44 Д осквернавите; С (се не) //146. wskврьните; Р скврьните; О осквернавитеса

¹²¹ Віл присагаа; T1 присагаа; T45 T44 присагаа; Д присагаа; С присежеи; Р Гр присажеи; О иже прикасааса

¹²² С Гр Р мръцинѣ

¹²³ Віл неч'то е^c; T1 T45 С Гр Р неч'ть естъ; О нечистъ бѣдеть; v-w T44 Д проп.

¹²⁴ так T1 Р Гр; T45 вземлаи; С вземлєи; ὁ αἶρων; О носаи

¹²⁵ T1 О мръвчину; T45 мръвчинѣ (ихъ . //110.); С Р Гр мръцины; τῶν θνησιμάτων

¹²⁶ T1 измыеть; T44 не испереть; Д испереть . и; С и^x. И да испереть; πλυνεῖ (τὰ ἱμάτια)

¹²⁷ Віл W неч'то; T1 T45 С Гр Р неч'ть естъ; T44 У Д (ризь) своїхъ нечистъ; ἀκάθαρτος ἔσται; О своа . и нечистъ бѣдеть

¹²⁸ T44 Д О дѣлится; С се дѣлить

¹²⁹ T45 T44 Д О пазного^r; С Р + Гр пазнокть надвоє /Гр пазногть/

копытить . и¹³⁰ жваніа не жоють¹³¹ . дечисти¹³² да соуть ва^м . весь присезаа¹³³ мрѣвчина^{x134} нечисть¹³⁵ до^x вечера . 11.27γρ. весь {днѣ} [идыи] кѣ роукама . 11.27ρ. въ¹³⁶ у всѣхъ свѣрѣ^{xz} четверонозѣхъ¹³⁷ . нечисть естъ вамъ . весь присезаа мрѣвчинѣ^{x138} ^a . нечисть естъ до вечера . 11.28 [и вземлаи мрѣвчинѣ и^x .]¹³⁹ да испереть ризы своа . нечисть естъ до вечера [неч^cти си сѣ^t] вамъ¹⁴⁰ . 11.29 [сиі же ва^m неч^cти] и¹⁴¹ ^b ѿ га^д плежющихъ на¹⁴² земли . ласица . и¹⁴³ мышь . коркодиль земный¹⁴⁴ . 11.30 мѣгали¹⁴⁵ . левъ¹⁴⁶ . калавотись . ѡщеръ¹⁴⁷ крѣтица¹⁴⁸ . 11.31 си нечисти вамъ . ѿ всѣхъ гадъ иже на земли . и весь присезаа [мрѣвчинѣ]¹⁴⁹ и^x . нечисть естъ до вечера .

ГЛАВА 18, Арх арк. 120b-с.

18.5 ^a снабдите¹⁵⁰ повелѣніа моа . и вса соуды моа ^b . и да сѣтворите а . сѣтворивыи¹⁵¹ члѣк живѣ боудеть¹⁵² в нихъ . азъ есмь¹⁵³ гѣ бѣгъ вашъ . 18.6 члѣк

¹³⁰ W //387a. копытить . и; T1 ти; T45 копыта^t . ти; T44 копытить то; C Гр копить . и /Гр копытѣ;/ Р имѣжи и

¹³¹ T1 T45 (жванье не) жоу^ють; C Гр Р жветъ

¹³² Віл T1 T45 T44 Д С Гр неч^cти; Р нечиста

¹³³ Віл присезаа; T1 T45 T44 Д Гр Р присезааи; C присезааи; O прикасааса

¹³⁴ T1 T45 T44 Д O мертвечинѣ ихъ; C Гр Р мрѣцинѣ ихъ

¹³⁵ T1 T45 T44 Д С Гр Р неч^cть естъ; O нечисть бѣдетъ i

¹³⁶ реконстр.; T44 У Д весь ѡдыи к роукама ихъ; C Гр и весь иды^{ll} кѣ роукама; Р *pron.* 11.27; καὶ πᾶς ὁς πορεύεται ἐπὶ χειρῶν ἐν; O и вса^x иже ходитъ на лапахъ; ^{x-y} T1 вечера: **Во**

¹³⁷ T1 T44 Д Гр четвероногихъ /T44 ...гы^x/; C четвероноги^x; ἃ πορεύεται ἐπὶ τέσσαρα; O иже ходять на четырехъ

¹³⁸ T44 Д + T45 С мертвечинѣ ихъ /T45 мрѣвинѣ, С мрѣцинѣ;/ ^{z-a} Гр Р *pron.*; O прикасааса м. и^x

¹³⁹ так T45; T44 и взем//96.лаи мертвечиною ихъ . (да не); Д *pron. фр.* (вечера . нечистіи) С Гр Р и вземлаи мрѣциною и^x /Р взъемлаи;/ καὶ ὁ ἄρων τῶν θνησιμαίων αὐτῶν (πλυνεῖ); O и носаи мертвечинѣ ихъ да;

¹⁴⁰ T45 (веч^aра .) неч^cти си сѣ^t ва^m ; Д T44 нечистіи си^{ll} вамъ соуть /T44 естъ;/ С: **зде w** **пльзаючи^x по земли . гад^x неч^cсты^x не ѡсти.** Нечисти вамъ сиі соуть; Р Гр нечиста вамъ си сѣтъ; ἀκάθαρτα ταῦτα ὑμῖν ἐστίν; O нечиста сіа бѣдѣтъ вамъ

¹⁴¹ Арх Віл W T44 *pron.*; так T45 С Гр Р; У нечистіи вамъ соуть; Д нечистіи си^{ll} вамъ соуть . и; Καὶ ταῦτα ὑμῖν ἀκάθαρτα; O и сіа вамъ нечиста; ^{z-b} T1 четвероногихъ . сиі же вамъ неч^cти

¹⁴² T44 Д Р O по; C Гр пльзаючи^x по

¹⁴³ T1 T45 Р ласица; T44 Д ласица; C Гр ласица и; ἡ γαλῆ καὶ; O ласица , черепаха , и; Vulgata mustela

¹⁴⁴ T1 *pron.*; C земельныи . и; ὁ χερσαῖος; O земныи , пнавица ежъ (мигали)

¹⁴⁵ μυγαλῆ; Vulgata migale; землерийка

¹⁴⁶ Д левъ; C Р Гр левъ . и; χαμαιλέον; Vulgata cameleon; O хамалефонъ , бѣлка

¹⁴⁷ καλαβότης καὶ σαύρα; Vulgata stellio... lacerta

¹⁴⁸ Віл кротица; T1 T44 O кроторыа; T45 которыа; Д кроторіа; С крѣтъ; Р Гр крѣтъ; ἀσπάλαξ; Vulgata talpa; крот

¹⁴⁹ T1 прикасаа//98a.са мрѣвчинѣ; T45 присезааиаса мрѣвчинѣ; T44 Д присезааи мертвечинѣ; C Гр Р присезааи мрѣцинѣ /Р Гр присезааи;/ ὁ ἀπτόμενος αὐτῶν τεθηγκότων; O прикасааса мертвечинѣ

¹⁵⁰ Віл арк. **138**; T45 Д Р Гр снабдите вса; T44 У сѣблюдете вса; καὶ φυλάξεσθε πάντα; ^{a-b} T1 *pron.*

¹⁵¹ T1 створивыи ѡко; T45 T44 У Д Р Г створивыи ѡ /T44 сѣтворивыи;/ ἃ ποιήσας

¹⁵² T1 T45 T44 У Д живеть; (ἄνθρωπος) ζήσεται

¹⁵³ Р Гр азъ (господь); ἐγὼ (κύριος)

чл̄коу^{154 c} своемоу¹⁵⁵ ближнемоу . да не пристоупить ^d ѿкрыти стоудѣνια¹⁵⁶ . азъ гь¹⁵⁷ 18.7 стыдѣνια ѿца своего . и стыдѣνια¹⁵⁸ м̄тре своєа да не ѿкрыєши ^e [мати бо ти е^c да не ѿкрыєши]¹⁵⁹ стыдѣνια еа^f . 18.8 стыдѣνια жены [ѿца свое^г]¹⁶⁰ да не ѿкрыєши стыдѣνια¹⁶¹ ѿца своего ^g . естъ 18.9 стыдѣνια сестры ^h своєа . ѿже ти ѿ ѿца и[ли]¹⁶² ѿⁱ м̄тре . дома роженны¹⁶³ или роженна {дома . и} внѣ¹⁶⁴ да не ѿкрыєши стыдѣνια [ихъ]^{165 j} . 18.10 стыдѣνια дщере сна своего . и¹⁶⁶ дщери [дщери]¹⁶⁷ своєа да не ѿкрыєши стыдениа ихъ¹⁶⁸ . ^k ѿко твоє естъ стыдѣνια {ихъ}^{169 l} . 18.11 стыдѣνια дщере жены ѿца твоего да не ѿкрыєши . [единого ѿца сестра ти естъ . да не ѿкрыєши стыдѣνια еа]¹⁷⁰ . [18.12 стыдѣνια сестры ѿца свое^г . да не ѿкрыєши .]¹⁷¹ 18.13 ^m стыдѣνια сестры {и} м̄тре¹⁷² своєа да не ѿкрыєши . оужика бо м̄тръ твоє естъ^{173 n} . 18.14 стыдѣνια¹⁷⁴ брата [ѿца] своего¹⁷⁵ да не ѿкрыи къ женѣ [его]¹⁷⁶ да не вьлезєши . ^o сердобола бо ти естъ^{177 p} . 18.15

¹⁵⁴ T1 T45 T44 Д О *pron.*; Гр чл̄овѣкъ (къ); (* Ανθρωπος) άνθρωπος

¹⁵⁵ T45 Гр Р къ своєм̄; πρὸς πάντα οἰκεία σαρκὸς αὐτοῦ; ^{e-d} T1 да не приступитъ къ ближнему

своєму

¹⁵⁶ T1 стыдѣнья; T45 студѣνια; T44 Д О стыдѣние; Р Гр стыдѣние его; ἀσχημοσύνην

¹⁵⁷ Р Гр господь бѣ вашъ; (ἐγὼ) κύριος.

¹⁵⁸ T1 *pron.*

¹⁵⁹ *так* T45 T44 Д Гр Р О /Р ѿкрыєши ж и/; ^{e-f} T1 *pron.*

¹⁶⁰ T45 //121. жены ѿца свое^г; T44 Д О жены ѿца твое^г; γυναικὸς πατρός σου

¹⁶¹ T44 стыдѣние бо ты; Д Р Гр стыдѣние бо ти; ἀσχημοσύνη; О стыдѣние бо; ^{f-g} T1 18.8 ни жены ѿца своего . стыдѣнье ѿца твоего

¹⁶² T45 ти ѿ ѿца ли; Р Гр ти естъ оу ѿца или; σου ἐκ πατρός σου ἢ ἐκ (μητρός); ^{h-i} T44 У Д твоєа . ѿже тебѣ ѿ ѿца или /Д тобѣ... ѿца и/; О твоєа ѿже ѿ ѿца твоего и (матери твоєа);

¹⁶³ Віл T45 T44 Д роженны; W рож'ен'ны; Р Гр (домоу) вожденны; ἐνδογενούς; О роженои ѿ нихъ

¹⁶⁴ T45 роженны вна; T44 Д Гр Р О роженны внѣ; γεγεννημένης ἕξω

¹⁶⁵ T45 T44 Д О стыдѣνια и^x; ^{g-j} T1 естъ . ни сестры своєа

¹⁶⁶ Р Гр О или; ἢ

¹⁶⁷ T45 дщерь дщере; T44 Д О Р Гр дщери дщери /Р дщернаж, Гр ~рна/; θυγατρός θυγατρός

¹⁶⁸ T44 У Д *pron.*

¹⁶⁹ Віл W стыденіе и^x; T45 T44 Д стыдѣние; О стыдѣние естъ; (ὄτι σὸν) ἀσχημοσύνη ἐστίν; T1 18.10 ни дщере своего сна . ни дщере дщере своєа; ^{k-l} Р Гр ѣкоже стыдѣнье естъ

¹⁷⁰ *реконстр.*, бл. T44 У Д + T45 Р Гр /T44 У Д сестра бо ти, T45 и единого... ни ѿкрыєши, Гр Р сестра твое/; T1 18.11 ни дщере жены ѿца твоего; (οὐκ ἀποκαλύψεις) ἡμιπατρία ἀδελφῆ σου ἐστίν, οὐκ ἀποκαλύψεις τὴν ἀσχημοσύνην αὐτῆς; О одинако роженны ѿ ѿца твоего , сестра бо ти естъ , да не ѿкрыєши стыдѣνια еа

¹⁷¹ *так* T45 T44 У Д + Гр Р /Гр Р ѿца своє, Р свое^г/; T1 18.12 ни сестры ѿца твоего; ἀσχημοσύνην ἀδελφῆς πατρός σου οὐκ ἀποκαλύψεις; οἰκεία γὰρ πατρός σου ἐστίν; О стыдѣνια сестры ѿца твое^г да не ѿкрыєши , из домѣ бо ѿца твое^г естъ

¹⁷² Віл T45 T44 Д О сестры м̄тре; ἀδελφῆς μητρός

¹⁷³ Віл м̄тре твоєа е^c; T45 м̄тре ти е^c; T44 У Д О м̄три ти естъ /Д ти бо/; T1 18.13 ни сестры м̄тре своєа; ^{m-n} Р Гр и да не ѿкрыєши стыдѣние сестры матере своєж жжика бо ти естъ матере и; (οἰκεία γὰρ) μητρός σου ἐστίν

¹⁷⁴ W стыденіа //398a.; T1 стыдѣнье

¹⁷⁵ T1 Гр Р О ѿца твоего; T45 T44 Д ѿца свое^г; τοῦ πατρός σου

¹⁷⁶ Віл ѿкрыєши къ женѣ ^{er-o}; T1 T45 T44 Д О ѿкрыєши . и к женѣ его; ἀποκαλύψεις καὶ πρὸς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ

¹⁷⁷ Віл *dimt.*: (сердобола) боле бо ти е^c; Р Гр бо твои естъ; ^{o-p} T1 *pron.*; συγγενῆς γὰρ σου ἐστίν; О внидєши , сродни^k бо ти естъ

стыдѣнія бо невѣсты¹⁷⁸ своѣа да не ѡкрыеши . ' жена бо {брата своѣго} [сѣна твоѣго] естъ¹⁷⁹ . 18.16 стыдѣнія жены брата своѣго да не ѡкрыеши^s [стыдѣніе брата ти е^c .]¹⁸⁰ 18.17 [стыдѣніе жены и дщере еа да не ѡкрыеши .]¹⁸¹ [дщере сѣна еа . і дщере дщере еа . д]а¹⁸² не поимеши ѡкрыти [стыдѣнія]¹⁸³ ' и^x . ближикы ти соуть . бесчестіе {жены} естъ¹⁸⁴ " . 18.18 [жены .] на сестроу¹⁸⁵ еа не приведи ревности естъ¹⁸⁶ . ѡкрыти стыдѣнія еа [пре^d нею]¹⁸⁷ . еше живеи соуще¹⁸⁸ 18.19^v и къ женѣ въ ѡлоученіе¹⁸⁹ " [не]чистотъ еи¹⁹⁰ . //120с. да не влезеши ѡкрыти стыдѣнія еи¹⁹¹ . 18.20 и къ женѣ подроуга¹⁹² своѣго . да не даси ложа сѣмене своѣго . wsk'вернитиса къ неи¹⁹³ . 18.21 и¹⁹⁴ ѡ племени своѣго . да не вдаси¹⁹⁵ работати кнсю . и да не wskверниши имени¹⁹⁶ стго . азъ гб¹⁹⁷ . 18.22 и с моужемъ да не лажеши {мужеска полу} [ложа женьска]¹⁹⁸ . wsk'верненіе бо естъ . 18.23 и къ всемоу четвероног¹⁹⁹ . да не даси ложа своѣго . в семенени²⁰⁰ wskвернитиса в неи²⁰¹ . и жена да не станеть къ [в]семоу²⁰² четвероногоу²⁰³ . скверно²⁰⁴ бо естъ .

¹⁷⁸ T1 стыдѣніе невѣстки (своѣ//102d.а); T45 Гр Р стыдѣнія невѣсты; T44 У Д О стыдѣнія невѣстки

¹⁷⁹ T44 Д сѣна твоѣго естъ; Р сѣнова ти е^c; Гр ти сѣнова естъ; ^{r-s} Віл T1 *prop.*; *υἱοῦ σου ἐστίν, οὐκ ἀποκαλύψεις τὴν ἀσχημοσύνην αὐτῆς*; О сѣна твоѣго естъ , да не ѡкрыи стыдѣнія еа

¹⁸⁰ *так* T45 + T44 У Д + Р Гр /T44 У бо брата ти, Д бо братъ . ти, Р Гр О брата твоѣго/; *ἀσχημοσύνη ἀδελφοῦ σου ἐστίν*

¹⁸¹ *так* T45 Гр Р О + T44 У Д /T44 У Д жены дщери/; T1 стыдѣнія жены дщере дщере еа . да не □крыеши; *ἀσχημοσύνην γυναῖκος καὶ θυγατρὸς αὐτῆς οὐκ ἀποκαλύψεις*

¹⁸² *так* T1 О; T45 дщери еа да не ѡкрыеши дщери сѣна еа . и дщере дщере еа да; T44 У да не ѡкрыеши дщере сѣна еа и дщери еа . да; Д *бл.* T44 /ѡкрыеши сѣна/; Р и дщере сыноу еа и дщерьнаа дщере еа да; Гр (ѡкрыеши) сѣна еа и дщере дщере еа да; *τὴν θυγατέρα τοῦ υἱοῦ αὐτῆς καὶ τὴν θυγατέρα τῆς θυγατρὸς αὐτῆς (οὐ λήμψη)*

¹⁸³ *так* T1 T45 T44 Д О

¹⁸⁴ T45 T44 О бесчестіе е^c; Д бесчести естъ; Р Гр безч^cтіе бо твоѣ естъ; ^{t-u} T1 еа

¹⁸⁵ T45 Р Гр жены . на сестрѣ; T44 У Д О жены сестры; (*ἀσέβημά ἐστιν.*) 18.18 *γυναῖκα ἐπὶ ἀδελφῆ*

¹⁸⁶ T1 T45 (не) приводити . ревно естъ /T45 рвенно/; T44 У Д приводити на ню ревность . /Д //121зв.=120зв. на ню, О ревности/; Р Гр приведи рьвно бо естъ; *οὐ λήμψη ἀντίζηλον*

¹⁸⁷ *так* T1 T45 T44 Д О /T45 не/; *αὐτῆς ἐπ' αὐτῆ*

¹⁸⁸ Віл соущи; T1 T45 T44 Д О живе сущи еи; *ζώσης αὐτῆς*

¹⁸⁹ W въ ѡлүченіа; T45 въ ѡлүченіи; T44 У ѡлоученіе; О ѡлүченои въ; Р Гр (женѣ) нечистоты ежъ въ ѡлүченіе; ^{v-w} Д (еи, еи) ихже ни ѡлоученію; *ἐν χωρισμῶ*

¹⁹⁰ T1 T45 T44 Д Р Гр О неч^cтоты еа

¹⁹¹ Віл свѣдениа еи; T1 T44 стыдѣніе еа; T45 Д Гр Р О стыдѣнія еа

¹⁹² T44 У Д О друга

¹⁹³ Р Гр съ неж; *πρὸς αὐτήν*

¹⁹⁴ T44 У Д или; *καὶ*

¹⁹⁵ T44 У Д Р О даси

¹⁹⁶ T45 и//121зв.мени

¹⁹⁷ T44 У Д гб^{бб}; (*ἐγὼ*) кѣрїос

¹⁹⁸ *так* Р Гр; T1 T45 мужескаа ложа; T44 У женьскаа ложа; Д О женьскаа ложа; *κοίτην γυναῖκος*

¹⁹⁹ T1 всемоу . д.ногуму; Д T44 У всемоу четвероногому /T44 че//104зв.твероногому/; *πρὸς πᾶν τετράπουν*; О всакому четвероногому

²⁰⁰ T1 T44 Д сѣменение; T45 семнение; Р Гр сѣменение ни; *σπερματισμὸν*; О въ сѣменіе

²⁰¹ T1 T45 T44 Д О немь; Р Гр оскврѣнавитиса въ немь; *πρὸς αὐτὸ*

²⁰² T1 T45 T44 всемоу; Д всемоу; *πρὸς πᾶν*; О къ всакому

²⁰³ T1 .д.ногу совккуллатиса; T45 Р Гр четвероногоу сьвокупити^c; *τετράπουν βιβασθῆναι*; О четвероногомѣ , ѡсквернитиса

18.24 не wsk'вернаите[са въ]²⁰⁵ всѣхъ сихъ . въ всѣхъ бо сихъ²⁰⁶ wsk'врѣнишаса
 ѡзыци . ѡже азъ ѡженоу прѣ^л лицемъ вашимъ 18.25 wskверниса земля . и ѡда^x
 неправдоу [ихъ] е^а дѣла²⁰⁷ . и не възгодова {са мла} [земля]²⁰⁸ сѣдашихъ на
 неи²⁰⁹ . 18.26 да съхранать²¹⁰ весь законъ мои и вса повелѣния моа . и да не
 ѡск'верните ѡ²¹¹ всѣхъ гноусии²¹² сихъ населникъ²¹³ . и пребывшей²¹⁴ прих^л въ
 васъ .

РЕЗЮМЕ

Татьяна Вилкул

ДО КАРТИНИ ПОВСЯКДЕННОГО. ІНФОРМАЦІЯ З ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ КНИГИ ЛЕВИТ

Біблійні книги виконували функцію найважливішого нормативного фактора культури середньовічної Русі. Втім, з цієї точки зору вони вивчені недостатньо, і вплив Книги Левит найменш досліджений. У статті робиться спроба простежити сліди сприйняття давньоруськими книжниками цього вітхозавітного збірника різноманітних настанов. Публікуються також два уривки з глав 11 та 18, що торкаються сфер повсякденного: харчових обмежень та норм сексуальної поведінки.

Ключові слова: Левіт, давньослов'янські біблійні переклади, Давня Русь, повсякдення.

Татьяна Вилкул

К КАРТИНЕ ПОВСЕДНЕВНОГО. ІНФОРМАЦІЯ ИЗ ДРЕВНЕСЛОВЯНСКОГО ПЕРЕВОДА КНИГИ ЛЕВИТ

Библейские книги выполняли функцию важнейшего нормативного фактора в культуре средневековой Руси. С этой точки зрения они, однако, изучены недостаточно, и влияние Книги Левит известно менее всего. В работе сделана

²⁰⁴ T1 T45 T44 Д сквернаво; скврѣнаво; Гр Р скврѣнаво (бо то) /Р скврѣна/; ѡсерѡн; О нечисто

²⁰⁵ T44 Гр Р T1 wskврѣнитеса въ /T1 во/; T45 wskвернаите въ; ѡаίνεσθε εν

²⁰⁶ T1 си^x //103a.

²⁰⁷ Д ихъ са дѣла; T44 У Р Гр О ихъ са ради; (ἀδικίαν) αὐτοῖς δι' αὐτήν

²⁰⁸ Віл T1 T45 не възгодова земля; W не възгдоваса //398b. земля; T44 Д Гр Р възнегодова земля; προσώχτισεν ἡ γῆ; О възненавидѣ земля

²⁰⁹ T1 неи іже пре^л вами . /далі проп. до 18.29/

²¹⁰ T45 Д Гр Р съхраните; T44 У съхранить; καὶ φυλάξεσθε

²¹¹ T45 Гр Р не створите ѡ; T44 У Д не сѣтворите; καὶ οὐ ποιήσετε ἄλλο

²¹² T45 гньсии; T44 У Д Р гноусъ; Гр гноусны^x; τῶν βδελυγμάτων

²¹³ T45 носелни^x; T44 У Д проп.; Р Гр населники; ὁ ἐχθρὸς

²¹⁴ T45 прибывши^x; T44 прибывши^x; Д пребывши^x; Р Гр прѣбывши^x; ὁ προσυεγόμενος (προσήλυτος)

попытка проследить следы восприятия древнерусскими книжниками этого ветхозаветного сборника разнообразных установлений. Публикуются два фрагмента из глав 11 и 18, затрагивающие сферу повседневной жизни – пищевых ограничений и норм сексуального поведения.

Ключевые слова: Левит, древнеславянские переводы Библии, Древняя Русь, повседневность

Tetiana Vilkul

TOWARDS THE VIEW OF THE QUOTIDIAN. INFORMATION FROM THE OLD CHURCH SLAVONIC TRANSLATION OF LEVITICUS

Bible served as the central normative factor in the medieval Rus' culture. However, this aspect of the functioning of the Biblical books is not well-researched, while Leviticus' impact is the least understood. The paper tries to trace the influences of this Old Testament collection of admonitions in the works of the Kyivan Rus' book learners. Two fragments from Lev.11 and Lev.18 are published. They concern of day-to-day life: dietary restrictions and the norms of sexual behavior.

Keywords: Leviticus, Old Slavonic Biblical Translations, Kyivan Rus', the quotidian.

УДК 721.012:391:94(477)''17''

Олена Дзюба

ІНТЕР'ЄР ТА МОДА ЯК ОЗНАКИ СТИЛЮ ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVIII ст.

Стиль життя – досить широке поняття. Це «соціально-психологічна категорія, яка визначається сукупністю зразків поведінки індивіда чи групи, орієнтованих переважно на повсякденне життя. Про стиль життя можна судити по багатьох параметрах, серед них рівень і характер матеріальних цінностей, облаштування побуту, одяг, манери поведінки, смаки, ціннісні орієнтації»¹. Тож спробуємо накласти основні елементи цього визначення на реалії повсякденного життя козацької старшини XVIII ст. Мова йтиме про такі сторони повсякдення, як інтер'єр житла та одяг. Речі, які оточують людину від дня її народження, виконують не лише ужиткову функцію. Їх призначення, якості та естетика відображають особливості певної епохи. Водночас вони є частиною традиції, яка передається із покоління в покоління, що разом з іншими факторами впливає на формування етнічної самосвідомості. Вартість речей та їх символічна складова є мірилом приналежності до певного соціуму, ознакою спроможності, що й виділяє членів певної соціальної групи серед іншого населення. Стиль життя козацької старшини як найбільш освіченої і привілейованої, що виконувала функції еліти тогочасного суспільства, простежується, зокрема, у наративних джерелах, у першу чергу в мемуарній літературі та листах, а також в описах майна та заповітах.

«До середини XVIII ст., – як пише Зенон Когут², – українська еліта трансформувалася з нечисленного прошарку козацької старшини та знатних людей у досить розвинуту українську шляхту, котра почала ототожнювати себе зі знаттю польських часів». Це позначилося і на побуті козацької старшини. Вона все більше відчужується від козацького середовища своїми мастностями та суспільним статусом, що обумовило появу нових явищ у побуті. Наприклад, у будівництві протягом тривалого часу зберігався характерний для українського житла тип «хати на дві половини», але у козацької старшини вони різнилися кількістю кімнат та внутрішнім оздобленням. Проте з часом помітна тенденція зводити

¹ Електронний ресурс: ru.wikipedia.org/wiki/

² *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 50.

будинки, які вже нагадували палаци. Григорій Полетика, відомий громадський діяч, перебуваючи у Петербурзі, рекомендував дружині найняти архітектора для впорядкування будинку в маєтку, фарбування стін, підлоги, оббивки шпалерами. А Яків Маркович, бунчуковий товариш, що вийшов у відставку в чині генерального підскарбія, один із найбагатших представників козацької старшини, зводив у своєму маєтку Сваркові будинок на цегляному фундаменті, на що витратив 10 тис. цегли. До будинку він прибудував відкриту терасу. Та все ж у більшості представників старшини будинки були дерев'яні. Судячи з опису м. Глухова (1765 р.), у бунчукового товариша Дем'яна Оболонського будинок був «старий, а к улице комната каменная». Подібний будинок мав і бунчуковий товариш Петро Піроцький³. У Якова Марковича у Глухові було два будинки, один новий, другий старий. Згідно з цим описом, багато військових і значкових товаришів мали «старі будинки». Однак для гетьмана Кирила Розумовського звали дерев'яний палац. Муроване будівництво розпочалося у Батурині з відбудовою його як гетьманської столиці. Садиби оточували сади, квітники, які огорожувалися в одних випадках «забором» (тином), а в інших – «плетнем, коліями», натомість у бунчукових товаришів Івана та Дем'яна Туранських у Глухові будинки були не огорожені.

Маєток Якова Марковича був добре облаштований. Він домовився з маляром «помалевать в Сварковѣ рѣшотку от саду блакитною фарбою, а вершки бѣлою, да слупцы зеленою да столпы вскрай ворот мраморовою»⁴. Він тримав садівника, який доглядав сад, розбивав квітники: «садовнику сказано другою цвѣтник сдѣлать перед свѣтелками». Яків розводив екзотичні квіти, мав оранжерею, а перебуваючи в Москві, купив «гвоздики різних колеров» та помаранчеве дерево. Загалом, як це видно з його щоденника, він вирізнявся великим естетичним смаком в облаштуванні свого житла. Це приносило Марковичу велику втіху і насолоду, тож він, як засвідчують його щоденникові записи, під час перебування в Москві з великою зацікавленістю знайомився з китайськими декоративними виробами і придбав для себе картини, чарки, підноси, чашки. Перебуваючи у 1725 р. разом із російською армією в поході на Каспійському побережжі, він наказував своїм слугам купувати «за морем» різні речі: пояси, хутра, шовк, овчину, перли, а також «столлик изъ тамошняго дерева сдѣлать, диковинних речей накупить»⁵.

Інтер'єр осель козацької старшини багато в чому ще нагадував народні житла. Зберігалися традиції малювання віконець, дверей, колясок, дитячих візків. Микола Ханенко записав у своєму щоденнику, що найняв погарського маляра «змаліювать коляску для дитини, да в большой избѣ подмаліювать под шпалерами, также коло окон и дверей»⁶. Дехто тримав власних малярів. Так, наприклад, у Якова Марковича їх працювало кілька, один із них Комаровський,

³ Ленченко В. Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII ст. // Український археографічний щорічник. – Вип. 13/14. – К., 2010. – С. 234.

⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – М., 1859. – С. 407.

⁵ Там же. – С. 211.

⁶ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. (1727–1753). – К., 1884. – С. 20.

який «рисовал многих на папирѣ». Маркович дав йому книжку для перемальовування «символів», замовив розмалювати гуслі, дві лютні і бандурку⁷. Пізніше у Ромнах «дав каретку обмалевать».

Внутрішні стіни жител оббивалися шпалерами. Маркович замовляв собі шпалери на полотні із Дрездена, а «избу» наказав оббити плахтами. Кімнати прикрашалися килимами, які виготовляли місцеві майстрині. Так, Микола Ханенко замовив дружині курковського дяка виткати два килими «до нових наших світлиць», а також заплатив додатково «за цвѣты до прежде зделаного килима»⁸. Печі для опалювання викладалися кахлями. Меблі були дерев'яні, традиційні для українського житла. Якову Марковичу його брат Марко прислав «12 олонцев» для кімнат, але він уже прагнув мати й нові речі, які входили в моду, наприклад, мармуровий столик. А дерев'яні ліжка наприкінці XVIII ст. багато родин вже замінили на залізні, як це видно з опису посагу однієї із дочок Степана Томари (1789 р.).

Світлиці прикрашали картинами, серед яких були батальні полотна, як видно з опису майна Семена Сулими після смерті його дружини Параскеви (1766 р.) («кунтуш папѣрний о победѣ Шведской»), а також портрети історичних осіб, зокрема, у тому ж зібранні зустрічаємо зображення Богдана Хмельницького. У Григорія Полетики був портрет Івана Мазепи. Згадуються картини зі сценами полювання. Так у Андрія Войцеховича зберігалася «старинная охотничая картина», тож він просив сина Івана знайти, коли той буде у Кролевіці, «искуснаго маляра, поновит или вновь из сей написат, а за плату уговорится»⁹. М. Ханенко у 1746 р. купив у Петербурзі «16 кунтушовъ малыхъ и 3 болшихъ папыровыхъ», за які заплатив 1 р. 56 к.¹⁰ Купив також 5 картин собору св. Петра у Римі, три картини зображень проспекту Петербурга. Картини замовлялися як місцевим художникам, так і купувалися. Особливо активна торгівля картинами відбувалася наприкінці XVIII ст. Так полтавський купець Ф. Лук'янович привіз 1781 р. у Полтаву 172 картини ціною по 3 руб. і 1700 естампів «разних величин гродированих і тушеваних» по 20 коп. кожна, та 1200 книжок німецькою і латинською мовами¹¹. Імовірно, що він спеціалізувався на інтелектуальному товарі. Замовляли і статуї, так Яків Маркович згадує: «Гончар лубенскій привезъ мнѣ двѣ статуи. Дал ему полталера, красокъ разныхъ и 6 фунтовъ олова для сдѣланіе статуй»¹². Особливого значення надавалося формуванню родинної портретної галереї. Козацька старшина усіяко підкреслювала давність і шляхетське походження своїх родів та дбала про представлення в мастках зображень родона-

⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – С. 53, 55.

⁸ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. – С. 196.

⁹ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. VIII. – Спр. 270 (173) – 527, арк. 106 (далі – НБУВ ІР).

¹⁰ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. – С. 286.

¹¹ Тищенко М. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010. – С. 145.

¹² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – С. 51.

чальників та членів своєї родини. Яків Лизогуб сповіщав сестрі своєї дружини Пелагеї Семенівні Сулимі Розумовській (1771 р.), що одержав від неї у подарунок «батюшкин портрет», тобто Семена Сулими. Він писав, що розглядаючи зображення, він згадує батька і покійну дружину, а також зазначав, що тримає портрет для свого сина. Відповідно, портрети передавалися у спадок і були сімейними реліквіями. У відповідь Яків обіцяв надіслати Пелагеї Семенівні свій портрет: «Пожалуй, мати моя не погнѣви, что не посылаю, однак как скоро напишет иконописецъ, то я сей или другой пришлю»¹³. Сину Семена Сулими Яким у спадщину дісталися портрети дідів Івана Сулими та Василя Савича. Збереглися портрети Семена та його дружини Параскеви, які належать до найкращих зразків портретного живопису XVIII ст. Галерея роду була і в Григорія Полетики. В листі до дружини з Петербурга він пропонував набрати у своїх мастностях шість або сім хлопчиків і направити до нього у Петербург для навчання усіякому ремеслу – ковальському, каретному, столярному, шорному, кравецькому, чоботарському, а одного – для освоєння живопису. Він просив свого двоюрідного брата Григорія Івановича Полетику, який був радником російського посольства у Відні, надіслати свій портрет, що той згодом і зробив. У Григорія Андрійовича були портрети діда Павла, батька Андрія, матері, його власний, дружини та дітей.

У родині Марковичів також були портретні галереї. Яків Маркович у листі до брата Марка просив прислати «портрет родителя». Зібрання сімейних портретів мали Милорадовичі, зокрема, зберігся портрет Анастасії Полуботківни, матері дружини Петра Милорадовича Софії. Вважається, що він написаний самою Анастасією, освіченою та діяльною жінкою¹⁴. Свою родову портретну галерею мали родини Галаганів і Ханенків.

Сімейними реліквіями була і зброя як ознака знатного походження й доблесної воїнської честі. Зброю дарували, про що згадує у своєму щоденнику Яків Маркович. Коли його брат Семен засватав дочку охтирського полковника, то майбутньому зятеві дісталася у подарунок шабля, «польським манером сдѣланная»¹⁵. А батько Якова Андрій подарував чоловікові онуки «саблю хорошую под каменемъ яхонтами»¹⁶. Генеральний хорунжий Микола Ханенко замовляв у Ропську у Михайла Злотника (1753 р.) срібну шаблю, яка обійшлася йому в «4 руб. 64 коп. кромъ шабельника»¹⁷. А у заповіті прилуцького полковника Григорія Галагана (1771 р.) згадані шість шабель та «дорогі кинчали»¹⁸.

Побут облаштовувався красивими речами. Купували дзеркала, люстри, багато красивого посуду – срібні, фарфорові сервізи, чайники, кавники, ложки і ложечки, ножі, пляшки для розливу пива, срібні таці, кубки, «пуздерка»

¹³ Приватні листи XVIII ст. – К., 1985. – С. 136.

¹⁴ Суховарова-Жорнова О. Портрет Анастасії Полуботок із Національного музею історії України // Музейна справа та музейна спадщина в Україні XX ст. Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 188.

¹⁵ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – С. 72.

¹⁶ Там же. – С. 418.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 983, оп. 1, спр. 90, арк. 6 зв.

¹⁸ Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 461.

(погрібці) та ін. Багато срібного і позолоченого посуду давали у посаг. Так Степан Томара своїй дочці Софії, яка у 1783 р. виходила заміж за Григорія Краснокуцького, дав у посаг срібного і позолоченого посуду 24 фунти і 18 лотов, «полагая всякой фунтъ визолоченное и невизолоченное по 20 руб. Выходитъ всей суми 493 руб.»¹⁹. А прилуцький полковник Григорій Галаган залишив у спадок своїм дітям «сундуков два з сребною посудою». Срібний посуд замовляли у Москві та Петербурзі через приятелів, родичів, земляків. Досить часто такі доручення виконував Григорій Полетика, який служив у Петербурзі, а після виходу на пенсію подовгу там перебував, вирішуючи свої майнові справи. Батьки, живучи у досить віддалених маєтностях, замовляли купити необхідні речі дітям, які служили в гетьманських адміністративних установах та Малоросійській колегії. Так Андрій Войцехович писав сину Івану у Глухів, щоб той купив йому: «полдюжини чашек хороших с фіолетовими и красными цвѣтками и чайник»²⁰. Також він згадував, що і «кофи во исходе». Загалом пиття кави стало певною традицією в Гетьманщині. Полетика переслав своїй дружині з Петербурга «кофи полпуда, которую я взял только на пробу и естели оная вам понравится, то напишите, так я больше с собой привезу»²¹. Збиралися також для розмов за питтям кави, як писав Яків Маркович у своєму щоденнику: «сидѣли у насъ Борковскій и Томара и кофе пили» (1725 р.). Для нього, імовірно, найкращим відпочинком було усамітнитися на пасіці, «де кофе пиль, трубку куриль и опочиваль»²², як зафіксовано у щоденнику (1736 р.). Пиття кави і чаю вимагало певної сервіровки столу, тому Яків Маркович закупив «хустокъ или серветъ, до кофе настилаемыхъ». Імовірно, він надавав перевагу каві, адже у щоденнику зустрічаємо записи про купівлю півпуда, а то і пуда кави. Чаю купував набагато менше, мова йшла про кілька фунтів. Маркович вирізнявся серед загалу козацької старшини як освіченістю, так і естетичними уподобаннями. Він любив різні екзотичні речі, а під час перебування у Москві в 1728 р. їздив у Сибірський приказ, де купив «изъ китайскихъ товаровъ картину за 40 руб., чашку черепаховую за рубль, пушку деревянную на табакъ за полтину и пару чашекъ фарфоровыхъ за полтину тоже»²³. Тобто, у повсякденному житті формувалися певні ритуали, характерні в цілому для всіх представників цієї соціальної групи, проте багато залежало від особистих уподобань. У Москві та Петербурзі замовляли і дорогі карети, хоча старше покоління, як це видно з листа Андрія Полетики до сина Григорія у Петербург, ще не надавало особливого значення дорогим і престижним речам. На пропозицію Григорія купити для брата Андрія, який одружувався, карету, батько відповів, що «свадьба обошлась и въ здѣшнихъ, каковы есть, колясках; ему же в каретѣ не ѣздить [...], я жъ кромѣ обыкновенной моей тарадайки, въ другой ѣздить не привыкну»²⁴.

¹⁹ НБУВ ІР. – Ф. І, спр. 66593, арк. 157 зв.

²⁰ Там само. – Ф. VIII, спр. 270 (173) – 527, арк. 255 зв.

²¹ Киевская старина. – 1893. – № 3. – С. 503.

²² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. II. – М., 1859. – С. 27.

²³ Там же. – Ч. I. – С. 289.

²⁴ Киевская старина. – 1893. – № 11. – С. 307.

Проте діти вже пересіли в дорогі карети. Григорій Андрійович Полетика обіцяв придбати для дружини «не токмо одну, но и двѣ хорошія кареты»²⁵. А Іван Лашкевич купив для дружини у Москві карету за 17 тис. руб. Але ця гонитва за дорогими речами характерна вже для останньої третини XVIII ст., коли козацька старшина починає активно інтегруватися в російське дворянство, запозичуючи моду на дорогі речі та новий стиль одягу.

Необхідно зазначити, що одяг не лише виконує чисто утилітарну функцію, а й є предметом естетичних смаків, уподобань, що формують характерний для різних епох стиль. «Костюм української еліти, – як пише О. Косміна, – став показником загального рівня барокової культури з властивими їй оптимістичними тенденціями, характерними також для періоду патріотичного піднесення»²⁶. Загалом одяг старшинського соціуму, як чоловічий²⁷, так і жіночий, не відрізнявся від тогочасного європейського стилю. Чоловічі жупани, кунтуші, різні пояси носили і в Польщі, і в Україні, жіночий одяг – «сподніци, корсети (шнуровки)» характерні загалом для всієї Європи XVIII ст. Елементи вбрання різнилися, імовірно, деталями крою, декоративністю, тканини ж використовувалися спільні для всієї Європи: оксамит, атлас, парча, тафта, сукно, шовк, тонке полотно, які завозилося в Україну із Сілезії і Саксонії²⁸. Торгівля цими товарами велася дуже активно, що свідчить про попит на них. Звичайно, центром моди був Петербург, де намагалися копіювати стиль французького двору. Перебуваючи у Москві та Петербурзі, на прийомах при царському дворі, старшина вдягалася відповідно до прийнятого придворного стилю. Про це можна довідатися із записів у щоденниках, зокрема Петра Апостола. Перед від'їздом у 1725 р. до Петербурга він у Глухові записав, що дав «за налаживание париков 30 к.»²⁹, а у Москві купив «парик за 3 дуката»³⁰. У Петербурзі його батько міргородський полковник Данило Апостол (якого у 1723 р. затримали за наказом Петра I разом із іншою старшиною за те, що вони домагалися обрання гетьмана, а після смерті царя хоч і звільнили, однак без дозволу повернутися додому) дав йому 12 червонців, «чтобы я заказал на них одежду себе». Тож Петро додав до них ще 3 червонця і 2 р. і купив 7 аршинів сукна і 3 аршини тафти для підкладки³¹. У Миколи Ханенка, який з козацькими депутатами перебував протягом 1745–1749 рр. у Петербурзі та Москві, шукаючи шляхів відновлення гетьманства, також згадані у щоденнику парики. А своєму сину, який разом із ним був у Петербурзі і готувався до від'їзду на навчання в «чужі землі» м. Кіль, Ханенко «справив» відповідний одяг. Він пошив йому камзол, купив білі шовкові панчохи, башмаки, нічні сорочки, дзеркала, гребінці, і, що

²⁵ Там же. – № 3. – С. 505.

²⁶ Історія декоративного мистецтва України. – Т. 2. – К., 2007. – С. 122.

²⁷ Див. узагальнюючу статтю про одяг козацької старшини Є. Славутича: Одяг козацької старшини Гетьманщини (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.). // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. – Число 22-23. – К., 2013.

²⁸ Див. Тищенко М. Вказана праця. – С. 79.

²⁹ Дневник Петра Апостола. 1725–1727. – 1895. – № 7-8. – С. 120.

³⁰ Там же. – С. 122.

³¹ Там же. – С. 127.

цікаво, «щпици желѣзніе для убирання волосовъ»³². Замовив Ханенко також виготовлення ефесу до шпаги, адже шпагу мали право носити студенти європейських університетів. Тобто, одяг майбутнього студента мав відповідати стилю, характерному для європейського придворного.

Для старшини всі ці речі навряд чи були широко доступні, проте певні загальні уподобання простежуються. Тенденції до зміни стилю особливо помітні в останній чверті XVIII ст. Так якщо, наприклад, у посаг Параскеві Галаган, яка виходила заміж за Степана Лашкевича у 1768 р., батька згаданого вище Івана, дали лише одних кунтушів десять із різних тканин – парчові, люстринові³³ гризетові³⁴, кольорів блакитного, червоного, білого, зеленого, жовтого, попелястого, оздоблені шовком, а також сім «сподниц» парчевих та гризетових, корсети, запаски, шуби, шапки, чепці³⁵, то в реєстрі посагу дочкам Степана Томари (1783 та 1789 рр.) кунтуші вже не згадано, натомість фіксуються сукні із тафти й атласу, шуби, мантильї³⁶. Так дочці Софії в посаг було дано 15 суконь зі штофу³⁷, тафти та шовку і шість пар «платя белого», тобто білизни, а також «мантилей тафтянихъ три, шуба парчевая одна, шубъ гранитуровыхъ»³⁸ двѣ з подлисъими футрами, мантилей отъласних под футромъ сибирковимъ, една с черними собольими хвостами, а другая горносталними хвостами»³⁹. В гардеробі іншої дочки Надії, яка у 1789 р. виходила заміж за ліфляндського дворянина підпоручика Флора Карловича Зильбергарнеша, з'явилися нові речі. Це «орѣховій гранѣтуровій мундир, сертукъ суконный, салопъ парчевій», що вже цілком відповідало моді російського дворянства. Необхідно зазначити, що гардероб дружин козацької старшини був великим. За заповітом прилуцького судді Івана Марковича (1724 р.) його дружині залишалося «модерунковъ всякихъ женскихъ на 1000 р.»⁴⁰.

Важко сказати, наскільки петербурзький стиль був доступний і прийнятий у козацькому соціумі. Григорій Полетика, хай навіть іронічно, та все ж інформував свою дружину про петербурзьку моду. Він жартома пропонує купити для неї щось таке модне, наприклад «чепчик» із одного пір'я, якого натикано стільки, як на гренадерській шапці, а «инья и совѣмъ уже чепчиковъ не носятъ,

³² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. – С. 271.

³³ Iustryna – з пол. – тонка, лискуча, напівшерстяна тканина різних кольорів. Вироблялася у Західній Європі у XVII–XVIII ст. Див.: *Turnau I. Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty. Oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* – Warszawa, 1999. – S. 107.

³⁴ gryzeta – з пол. – шовкова або напівшовкова тканина, узорчата з металевими нитками. Ibidem. – S. 66.

³⁵ Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 465-466.

³⁶ мантильї – легкі накидки поверх сукні, які шилися з газу (тонка, гладенька шовкова або бавовняна тканина), тафти, оксамиту, парчі, на холодну пору року підшивалися хутром. Див.: *Gutkowska-Rychlewska M. Historia Ubiorów.* – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968. – S. 696, 699.

³⁷ Sztof – з нім. – дешева тканина. Див.: *Turnau I. Op. cit.* – S. 180.

³⁸ Grodeter, gradytur, gredytur – з пол. – густа шовкова тканина, кольорова, часом узорчата, імпортована переважно з Франції та інших західних країн. Ibidem. – S. 65.

³⁹ НБУВ ІР. – Ф. І, спр. 66593, арк. 157 зв.

⁴⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 1. – С. 51.

а одни только перья; однако ж сего другія, которые постепеннѣ женщины, не делаютъ»⁴¹. Далі описуючи столичну моду, Полетика все це називає «бѣшенством», до чого відносив і використання діамантів на «башмаках, которые называютъ «подъ сюда и посмотри». Та все ж він купував для дружини в Петербурзі «на платья вмѣсто отласу гренитуру весьма хорошаго и самого моднаго, и уповаю, что вы им довольны будете»⁴². Через свого двоюрідного брата Григорія Івановича, радника російського посольства у Відні, замовив для дружини дорогу річ – «черную антуалажную мантилію», вона коштувала 1 тис. руб. Антуалажная мантилья була з мережива, яке коштувало дорого, тому прохав брата подати так, нібито це гостинець від самого Григорія Івановича. Можливо дружина не схвалила б купівлю такої дорогої речі, тому Полетика, який любив і шанував її, вирішив вийти із незручного становища таким чином.

Цікаво, що одяг мав цінність не лише для жінок. Судячи з джерел, зокрема щоденників та описів майна, чоловіки також надавали значення своєму гардеробу, хоча він і не був таким різноманітним. Основний верхній чоловічий одяг – кунтуші, жупани або кафтани були традиційними протягом тривалого часу. Жупани або кафтани згадуються у документах XVI ст.⁴³ Зокрема, естет Яків Маркович у своєму щоденнику неодноразово згадує про замовлення нового дорогого одягу – кунтушів, жупанів, які вже частіше називаються кафтанами, шапок, картузів: «Сукна мнѣ пошиты: кунтушь попелястый от родителя, а кафтанъ красный съ моего атласу [...]. Купиль швабского полотна на два кафтана 15 аршинъ, по 13 шагов»⁴⁴. До цього додавалося дві шапки: «черная баранковая и бѣлая аксамитная, съ соболемъ и съ кистями». З Москви йому привезли «два картуза, один черней бархатный за 6 руб., а другой суконный за 2 руб.»⁴⁵. Під час походу на Каспійське побережжя у 1725 р. Маркович записав у щоденнику, що купив пояс персидський зі сріблом за 20 руб., коня за 5 руб., а дівчину калмичку за 10 руб.⁴⁶ Пояси шовкові та суконні були досить дорогими. Жупани і кунтуші в Україні, як і в Польщі, залишалися основним чоловічим одягом до кінця XVIII ст. «Кунтушова шляхта» у Польщі дуже повільно й неохоче при звичаювалася до панівної у Європі французької моди, яку називали «німецькою»⁴⁷. Змінювався крій, оздоблення, тканини, з яких шилися речі, але функціональне призначення і назва залишалися незмінними. Кунтуш і жупан могли шитися із сукна, або ж кунтуш із сукна чи оксамиту, а жупан із шовку чи оксамиту⁴⁸. У Якова Марковича, як бачимо, жупан, який він називає кафтаном, був із червоного оксамиту. Кунтуші оздоблювалися петлями зі срібної та золотої

⁴¹ Киевская старина. – 1893. – № 3. – С. 515.

⁴² Там же. – С. 505.

⁴³ Див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 14. – Львів, 2008. – С. 65, 103.

⁴⁴ Дневные записки подскарбия малороссийского генерального Якова Марковича. – Ч. I. – С. 222, 233.

⁴⁵ Там же. – С. 353.

⁴⁶ Там же. – С. 211.

⁴⁷ Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – S. 655.

⁴⁸ Ibidem. – S. 659.

нитки, срібними гудзиками. Так, Микола Ханенко під час перебування у Петербурзі записав у своєму щоденнику (1749 р.), що купив 4 пари срібних і 4 пари золотих петель до 2 кунтушів, за що заплатив 7 р. 50 коп., а за 14 срібних гудзиків – 1 р. 35 к. Наприкінці XVIII ст. у Польщі кунтуші і жупани стають провінційним одягом, який носила вже лише дрібна і середнього статку шляхта, що жила у своїх віддалених маєтках⁴⁹. Поступово з'являються й нові речі у чоловічому гардеробі. У щоденнику Якова Марковича згадується «шлафрок – з нім. – халат, домашній одяг, узвичаєний в одязі російських дворян XVIII ст.»⁵⁰. Українська козацька старшина, яка вже наприкінці XVIII ст. стала російським дворянством, у дворянські зібрання ледве чи могла прийти в жупанах і кунтушах. Ті, що перебували на службі у російських адміністративних установах, носили інший одяг. Наприклад, Андрій Войцехович писав сину Івану, який служив у Малоросійській колегії, щоб він поміряв окружність шиї для виготовлення «галштука». Кунтуші і жупани шилися й дітям, тобто дитячий одяг був такий же, як і у дорослих. Про це часто згадується у щоденниках Якова Марковича та Миколи Ханенка.

Одяг козацької старшини свідчив про належність до певного соціуму, де панував прийнятий стиль. У той же час можна вже говорити й про формування індивідуального стилю, який вирізняв особу серед певної соціальної групи. Наприклад, дружина гетьмана І. Скоропадського Анастасія, перебуваючи разом із ним у Москві у 1722 р., була у віце-канцлера графа Г.І. Головкина на прийомі з приводу весілля його дочки Анни й одяглася по-новому, як записав у своєму діаріуші М. Ханенко – «по нѣмецку устроившись»⁵¹, тобто так, як було прийнято в придворних колах. Але коли гетьманша повернулася до Глухова й на службі в честь «государева патрона Петра» також була «въ строю нѣмецкихъ суконь»⁵², то це, імовірно, викликало подивування у Миколи Ханенка як щось таке, що виходило за межі усталених норм у певному середовищі, не випадково ж він занотував це у своєму щоденнику. Та мода змінювалася, і сам він пізніше під час відвідин Петербурга в 1747 р. купив для своєї дружини та дочок нові речі – шовкові капелюшки, для яких придбав 110 «цвѣтковъ на панѣнскіе убори». Одяг шили місцеві майстри, але серед них були й іноземці. Так, в описі м. Глухова (1765 р.) згадується «портной иноземец Йоган Форштат»⁵³. На кінець століття модне вбрання вже купували у Москві та Петербурзі. Так, Іван Лашкевич, перебуваючи у Москві (1801 р.), купив для дружини хутра на шуби, муфти, срібло, дзеркала. До того ж пообіцяв: «Теперь примусь за твой гардеробъ», не без іронії пишучи, що в модних крамницях не можна проштовхнутися: «Хотя и

⁴⁹ Ibidem. – S. 667.

⁵⁰ Косміна О. Одяг заможних городян Гетьманщини XVIII ст. за писемними джерелами // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XIX ст. Зб. наук. праць. – К., 2013. – С. 78.

⁵¹ Ханенко Н. Диариуш или журнал... – М., 1858. – С. 47.

⁵² Там же. – С. 72.

⁵³ Ленченко В. Вказана праця. – С. 239.

тѣсно и почти приступу нѣту к маршанъ – де – модѣ. Такъ лавки их вашей братиею затружени»⁵⁴.

Одяг також мав і родинну цінність. Традицією було залишати в родині одяг покійного, частину роздаровуючи після смерті. Повертаючись після поховання своєї тітки гетьманші Анастасії Скоропадської (1730 р.), Яків Маркович записав у щоденнику, що привіз додому її парчевий кунтуш. Дбати про одяг на смертний час також було усталеною традицією, що передавалася із покоління в покоління. Андрій Войцехович наказував своїм синам: «Наперед слюдоующіє случаи, коихъ ожидать по воли Бога надобно, купить в Глуховѣ 40 аршин тафти плотной, то есть не рѣдкой, цвѣтом кровавой, или зеленой свѣтлой, или голубой»⁵⁵.

В старшинському соціумі серед речей, яким надавали великого значення, були коштовності. Це простежується за реєстрами посагу, заповітами, описами майна. Коштовності, а це прикраси із золота, срібла, різного дорогоцінного каміння – рубінів, смарагдів, сапфірів, діамантів, перлин, коралів, називалися «клеинодами» (нім. Kleinod – коштовність. – Авт.). Вони використовувалися як капіталовкладення, скажімо, для забезпечення посагом дочок, а водночас мали символічну цінність, засвідчуючи статус свого господаря, а також були сімейними реліквіями. Про кількість таких родинних «клеинодів» у найбільш багатих представників козацької старшини може свідчити заповіт полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея, сина відомого генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея. Незадовго до смерті в 1743 р. він уклав заповіт, у якому двом своїм заміжнім дочкам, за винятком третьої – Анни, яка втекла з дому і вийшла заміж без батьківського благословення за Степана Томару, розпорядився до посагу дати ще гроші, а із «клеинодів» – діамантові персні, хрестик. А найменшій, ще малолітній Уляні визначив, окрім грошей – «из серебряной монеты три тысячи да червоних золотых одну тысячу, а из клейнод»: «канатов діамантовых два, перснів вісім, в тому числі діамантовых шість, рубінових з діамантами два, серг з діамантами дві, серг золотих з діамантами та з другими каменями пар шість, перл один шнур, на якому зерен 60, і один, на якому перлин різної величини 60 зерен, ланцюжків золотих три»⁵⁶. В описах посагу та заповітах другої половини XVIII ст. зазвичай згадуються перли. Дорогоцінності дарувалися дружині та дочкам. Так, згаданий уже Іван Лашкевич писав своїй дружині, що купив для неї у Чернігові «шолкъ бѣлый и двѣ цѣвки сребра. А сверх того посылаю тебѣ, ангель мой, въ гостинець серги съ камнями рубинами, желаю, чтобъ оны были на твой вкус и чтобъ ты их здоровенька носила, да и дочкамъ Пасюрѣ и Настулѣ по парѣ же сергъ»⁵⁷. В родинях зберігалася велика кількість коштовностей. У дружини Григорія Полетики Олени Іванівни, дочки відставного генерального судді Івана Гамалії, було багато коштовних прикрас, яких в описі майна згадано на 6 тис. руб., і це окрім різних діамантів та золотих речей⁵⁸. Лише один «коначок»⁵⁹ рубиновій з великимъ шафіромъ и около

⁵⁴ Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – К., 1898. – С. 158.

⁵⁵ НБУВ ІР. – Ф. VIII, спр. 270 (173) 527, арк. 184.

⁵⁶ Российский государственный архив древних актов. – Ф. 1445, оп. 1, д. 2, л. 2.

⁵⁷ Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – С. 156.

⁵⁸ Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 101.

діяменти» з реєстру посагу Параскеви Галаган коштував тисячу рублів. У посаг дочці Софії Степан Томара дав коштовних прикрас на 1 тис. руб., серед них діамантові і золоті сережки, каблучки, хрестики, браслети, перли. Сімейні коштовності передавалися із покоління в покоління, а деякі береглися як родинні реліквії, про що можна судити із заповіту Ганни Чарниш, першої дружини згадуваного вже Андрія Войцеховича. Вона заповідала свою «материзну», спадщину, яка дісталась їй від матері, чоловікові та двом малолітнім синам. Але, не маючи дочок, розпорядилася віддати частину своїх «клеянод» (перли, сережки), а також одяг – «рубашок з доброго полотна десять, постіль на швабском полотні, золотомъ и зеленимъ шолкомъ (гаптовану), запасок двѣ материяльнихъ (шовкових) и шнуровокъ двѣ, кунтушъ атласу венецкого, цвѣтомъ кармазиновий на сѣбѣркахъ, з опушкою соболлею»⁶⁰ – небогам, дочкам брата Івана Чарниша. А сімейна реліквія – «материнській перстень з діяментами на образець сердца здѣланій» – переходив братові Якимі Чарнишу.

Та вже наприкінці XVIII ст. коштовності в посагу поступаються місцем грошам. Степан Томара своїй першій дочці Софії грошима давав 1 тис. рублів золотою монетою, все інше – це прикраси, одяг, білизна, посуд, а також коні, худоба, екіпажі. Весь посаг оцінювався в 5589 руб., 60 коп. А вже її сестри, Надія і Марфа, які одружувалися 1789 р., одержали в грошах 1 тис. монетою золотою і 4 тис. «асигнаціями государственними», значно менше згадується прикрас та одягу, але обов'язково в реєстрі були «кровать желѣзная», постіль, посуд; коні і худоба в посаг уже не давалися. Одна з дівчат вийшла заміж за військового, інша – за чиновника, титулярного радника Павла Бульбаша. Але весь посаг оцінювався приблизно в одну й ту ж суму – 6 тис. і 6 тис. 740 руб.⁶¹

Серед речей, які приносили естетичну насолоду, надавали комфортності повсякденному житті, були музичні інструменти. В козацько-старшинському середовищі культивувалася любов до музики, співу, танців. Перебуваючи у поході, як це видно із щоденника Я. Марковича, старшина забавлялася танцями, у церковні свята співала на крилосі, як, скажімо, на Благівіщенні в Астрахані 1726 р. Під час перебування гетьмана Кирила Розумовського у Глухові влаштувалися музичні вечори, ставилися театральні спектаклі. Музика була захопленням Якова Марковича, який тримав свій оркестр та провадив музичні вечори⁶². У 1724 р. він записав у своєму щоденнику, що був у нього княжий півчий Олексій Македонський, який грав на «клавицимбалѣ» (клавесині). Сам Яків грав на лютні і клавикорді. Серед музичних інструментів, які фіксуються у Марковича, були валторни, гуслі, лютня, бандура, скрипка. Двох своїх хлопців у 1739 р.

⁵⁹ Kanak – тюрк. – дорогоцінна жіноча прикраса на шию. Див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 14. – С. 35.

⁶⁰ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. – К., 1884. – С. 280.

⁶¹ НБУВ ІР. – Ф. І, спр. 66593, арк. 181 зв.–182.

⁶² Горенко Л.І. Щоденники Я. Марковича та М. Ханенка як джерело вивчення музичного побуту гетьмансько-старшинського середовища першої половини XVIII ст. на Україні // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 3. – К., 1996.

він послав учитися до капельмейстера Іоана «на скрипицяхъ и волторнахъ»⁶³. Перебуваючи у 1742 р. у Петербурзі та Москві відвідував оперу, «усплаждался итальянским пением и изрядною музикою». Мав добре розвинутий музичний слух, недарма про музикантів дербентського наїпа записав у щоденнику 8 червня 1726 р., що грали вони «нѣ сякъ, нѣ такъ». Його пасербиця вийшла заміж за гетьманського капельмейстера і композитора Андрія Рачинського. Петро Апостол, перебуваючи у Петербурзі, домовився брати уроки гри на клавесині в обмін на «съестные продукты». У М. Ханенка також були музичні інструменти. У його щоденнику згадано подарований небожем дружини гетьмана Данила Апостола Петром Іскрицьким клавікорд; він доручив маляру його розмалювати. Перебуваючи протягом тривалого часу в Петербурзі, Ханенко також відвідував придворні опери та вистави, але особливо любив бувати у придворних співаків, які, як правило, були з України. Про одне таке відвідування записав, що багато було «пито и пѣто».

Купити «скрипичниа струны, ибо мои уже сошли и не имѣю нинѣ чѣмъ времени скучного проводить»⁶⁴, просив Григорія Полетику Максим Дунін-Борковський, з батьком якого він приятелював. Дунін-Борковський мав добру освіту, навчався в університеті м. Кіля (з 1770 р.), а далі продовжив навчання у Страсбурзькому університеті, куди записався 1774 р. Він мешкав у своєму маєтку Вормине на Стародубщині й, схоже, що для нього великою втіхою було музикування, що розраджувало у такому віддаленні від європейських центрів культурного життя, де він прожив немало років.

Отже можна констатувати, що суспільне і матеріальне становище козацької еліти формувало й відповідний стиль життя. Життєві цінності виявлялися в розбудові і прикрашанні будинків, багатстві та естетизмі одягу, накопиченні коштовностей. З наведених прикладів видно, що при культивуванні певних традиційних ознак козацька еліта загалом не відставала від віянь епохи, засвоюючи наприкінці століття нові тенденції в стилі життя, характерні для російського дворянства.

РЕЗЮМЕ

Олена Дзюба

ІНТЕР'ЄР ТА МОДА ЯК ОЗНАКИ СТИЛЮ ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ XVIII ст.

У статті на основі аналізу документальних джерел (щоденників, листів, заповітів) простежуються такі ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст., як інтер'єр та мода. Вони несуть в собі певні риси епохи, є частиною традицій, що впливають на формування етнічної самосвідомості, мірилом приналежності до даного соціуму.

⁶³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. II. – С. 100.

⁶⁴ Киевская старина. – 1895. – № 5. – С. 250.

Ключові слова: стиль життя, інтер'єр, одяг, прикраси.

Елена Дзюба

ИНТЕРЬЕР И МОДА КАК ПРИЗНАКИ СТИЛЯ ЖИЗНИ КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ XVIII в.

В статье на основе анализа документальных источников (дневников, писем, завещаний) прослеживаются такие признаки стиля жизни казацкой старшины XVIII в., как интерьер и мода. Они несут в себе определенные черты эпохи, являются частью традиций, которые влияют на формирование этнического самосознания, критерием принадлежности к данному социуму.

Ключевые слова: стиль жизни, интерьер, одежда, украшения.

Olena Dziuba

FASHION AND INTERIOR DESIGN AS ELEMENTS OF THE LIFE STYLE OF THE COSSACK OFFICERSHIP IN THE XVIII CENTURY

This article explores fashion and interior design as elements of the life style of the Cossack officership in the XVIII century through the analysis of written sources (diaries, letters, testaments). They embody certain elements of the era, constitute a part of the tradition, have an impact on the formation of the national identity and mark the belonging to a certain community.

Keywords: life style, interior design, clothes, adornments.

УДК 391:323.311:94(477)''16/17''

Оксана Косміна

ВБРАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ XVII–XVIII ст.

Під українською елітою XVII–XVIII ст. ми розуміємо українську шляхту, козацьку старшину, міську верхівку та церковних ієрархів. Одним із виразних маркерів, яким еліта стверджувала свій соціальний статус, було вбрання. Коротко цієї теми торкались більшість дослідників українського вбрання, але тільки у вигляді преамбули до розгорнутого висвітлення традиційного сільського одягу кінця XIX – початку XX ст. Це було зумовлено ідеологічним впливом у висвітленні культури різних прошарків українського суспільства. Пріоритетним вважали зосередити більшу увагу на побуті селян, тоді як побуту вищих верств населення України практично не приділяли належної уваги. Але без прискіпливого вивчення вбрання еліти українського суспільства неможливо повноцінно аналізувати витоки та шляхи формування костюму селян. Одяг вищих верств населення був зразком для наслідування, імітації нижчими соціальними верствами. З часом імпорتنі тканини, які використовувались для виготовлення вбрання еліти XVII–XVIII ст., з проникненням у селянське середовище й адаптацією в ньому втрачали своє значення соціального маркеру. Значно трансформовані різноманітними імітаційними техніками, вони стали усвідомлюватись наприкінці XIX – на початку XX ст. вже як традиційно українські, незалежно від станової диференціації¹.

Законодавцем мод для української еліти була шляхта Речі Посполитої. Стилiстично костюм, як і будь-який інший вид тогочасного мистецтва, відповідав канонам бароко. Цей вишуканий стиль якнайкраще виражав духовні запити козацької старшини і вищого духовенства, їх прагнення до рафінованої аристократичності, посилення індивідуальних, у тому числі й зовнішніх ознак. Костюм української еліти демонстрував загальний рівень тогочасної барокової культури з властивими їй оптимістичними тенденціями, характерними для періоду патріотичного піднесення. Основними візуальними ознаками матеріальних форм були розкіш та пишність.

Джерелами для висвітлення побутового життя еліти є родинні документи, мемуари та щоденники, актові документи, портретний живопис. Значну інфор-

---

¹ *Косміна О.* Соціальна символіка українського традиційного вбрання // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 22 – С. 14.

мацію про вбрання українських шляхетських родин подають акти про економічні та юридичні відносини селян у XVI–XVII ст., що опубліковано в «Архиве Юго-Западной России». Досить детальну інформацію про костюм еліти містять джерела, які знаходимо в журналі «Киевская старина» під назвою «Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст.»². Важливу інформацію про тканини та вбрання з них містять публікації «Киевской старины», присвячені міському бюджету Києва XVIII ст.³ та цінам на тканини у Стародубі⁴. Окремої уваги заслуговують родинні описи та власні щоденники, які також публікувались у тому ж журналі: інформація про генерального суддю Івана Чарниша та його рід⁵, посаг доньки гетьмана Самойловича⁶, посаг доньки сотника Павла Миницького⁷, опис домашніх речей бунчукового товариша Григорія Фридрикевича⁸, опис вбрання української заможньої жінки⁹, сімейний архів Галаганів¹⁰. Свідчення про вбрання української еліти містяться також в Любецькому архіві графа Милорадовича¹¹, записках генерального підскарбія Якова Марковича¹², матеріалах сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України¹³, зокрема у Лохвицькій ратушній книзі¹⁴, заповітах майна¹⁵, реєстрах речей козацької старшини¹⁶.

² Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // Киевская старина (далі – КС). – 1887. – Т. XIX, октябрь. – С. 336-356.

³ Молчановский Н. Бюджеты города Киева в середине XVIII в. // КС. – 1898. – Т. 60. – № 1. – С. 64-83.

⁴ Миколайчик Ф. Цены на сукна, материи, сафьян, жемчуг и проч. в г. Стародубе в начале XVIII в. // КС. – 1894. – Т. 46. – № 9. – С. 451-455.

⁵ Модзольевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // КС. – 1904. – Т. 85. – № 4. – С. 1-35.

⁶ Востоков А. Приданое П.И. Шереметьевой // КС. – 1888. – Т. 22, август, документы и известия. – С. 39-45.

⁷ Список приданого, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, Меланьей, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженна // КС. – 1901. – Т. 73, № 6. Документы и заметки. – С. 146-147.

⁸ Описание домашних вещей бунч. тов. Григория Фридрикевича // КС. – 1901. – Т. 72. – № 2. Документы, известия и заметки. – С. 82-83.

⁹ В-ый Н.К. Платье и белье малорусской пани XVIII ст. // КС. – 1905. – Т. 90, № 7, документы, известия и заметки. – С. 43-44.

¹⁰ Галагановский фамильный архив // КС. – 1882. – Т. 7. – № 11, ноябрь. – С. 452-469.

¹¹ Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – К., 1898. – С. 12.

¹² Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Часть 1. – 520 с.

¹³ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976.

¹⁴ Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (36. актових докум.). – К., 1986. – 219 с.

¹⁵ Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: 36. док. / Упоряд.: О.Ф. Задорожна та ін. – К., 2005. – 530 с.; Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – 200 с.

¹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775 у 4-х т. – К., 1998, 2000, 2003, 2006; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О. Павленко. – К., 2007. – 1144 с.

Тканини

Пишність вбрання української еліти, перш за все, виявлялась в надзвичайно різноманітному асортименті тканин, які використовувалися для пошиття одягу. Одяг еліти виготовлявся переважно з імпортних матеріалів – сукна, шовку, шкіри (зокрема, сап'яну), хутра. Сукна різних сортів надходили з Польщі, Англії, Німеччини, Чехії, Фландрії, Іспанії, шовк і сап'ян – з Близького Сходу, полотно, хутро – з Росії¹⁷. З документів відомі різноманітні сукна: муравські, люнські, фалендишові, гішпанські, торунські, швебединські, поперінгські, брюггські, іпрські, мишинські, цвиковські. Ці назви вказують на країни/міста виготовлення або імпорту: Моравія, Англія, Голландія, Іспанія, Торунь, Свободзін (обидва міста у суч. Польщі), Поперінг, Брюгге, Іпр (всі три міста у суч. Бельгії), Мейсон, Цвіккау (обидва міста у суч. Німеччині). В документах часто зустрічаються терміни шкарлат, попріян, кармазин, утерфин, чамлот, габа, які означають найдорожчі гатунки тонкого сукна. Про розмаїття кольорової гамми сукна свідчить реєстр XVIII ст.: «сукна тонкого чорного; сукна вишневого; сукна Ішпанского лимонеевого; сукна керонатового тонкого; сукна зеленого»¹⁸. Перелічені види тканин різноманітних кольорів (пурпурового, зеленого, синього, чорного, білого) широко використовувались для пошиття одягу.

З усіх видів сукна своєрідним символом української одягової культури став кармазин, від якого у XVII ст. виник термін «кармазинники», тобто вищі верстви козацтва. Назва тканини походить від арабського *qirmizi* – яскраво-червоний. Запозичення назви у XVI ст. йшло не зі Сходу, а з Європи, оскільки всі високоякісні вовняні тканини ввозились з Англії, Фландрії, германських князівств¹⁹.

Джерела XVII ст. фіксують також *камлот*. У скарзі пані Смиткової на селян-грабіжників значиться пропажа «камлету червоного локтей осмь, по грошей чотырдесять»²⁰. Очевидно, камлот – це вовняна або напіввовняна тканина, зазвичай темного кольору. Назва походить від французького *Camelot* – тканина з шерсті ангорської кози, а далі з арабського *hamlat* – шерстяний плюш, що також пов'язано з французьким *chateau* – верблюд²¹. Ця тканина проникла у Європу в середньовіччі зі Сходу, де сировиною для неї служила вовна верблюдів. В Україні ця тканина з'явилась завдяки голландським та німецьким купцям наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Вона мала переважно темні відтінки, оскільки нитки основи були чорного кольору, тоді як підткання – будь-якого іншого кольору і якості (бавовна, шовк). Завдяки цьому тканина мала характерний блиск, і тому в торгівельних довідниках її відносили до так званих люстрових матерій.

¹⁷ Котляр М.Ф., Смолій В.А. Передмова // Торговля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С. 7-8.

¹⁸ Миколайчик Ф. Цены на сукна, материи, сафьян, жемчуг и проч. в г. Стародубе в начале 18 века // КС. – 1894. – Т. 46. – № 9. – С. 454.

¹⁹ Кирсанова Р.М. Костюм в русской художественной культуре 18 – первой половины 20 вв.: Опыт энциклопедии. – М., 1995. – С. 118.

²⁰ Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI. – Т. 1. – С. 554-555.

²¹ Кирсанова Р.М. Костюм в русской художественной культуре 18 – первой половины 20 вв. – С. 113.

У документах XVII–XVIII ст. зафіксовано кілька варіантів назви смугастої вовняної тканини («каламайка», «коломайка»)²², яка фігурує в щоденнику Якова Марковича як «коломійка». З цієї тканини шили пояси і каптани: «...пошив коломиїковий каптан Павлу»²³, пояс «черний каламайковий»²⁴. Походження назви цієї тканини досі залишається спірним, хоча Макс Фасмер вказує на запозичення її з німецької (Kalamank) або голандської (Kalamink)²⁵. Сумніви щодо походження назви пов'язані з сировиною, з якої виготовлялася ця тканина. На противагу Володимиру Далю, який трактує її як смугасту вовняну тканину, Раїса Кірсанова стверджує, що це «однотонна льняна тканина, щільного переплетіння з гладенькою поверхнею»²⁶. В українських джерелах «каламайка» частіше ототожнюється зі смугастим вовняним тканим поясом, яким підперізували каптан: «Штани і пару чобіток / Сорочку в каптан з китайки / І шапку, пояс з каламайки, / І чорний шовковий платок»²⁷. Такі пояси побутували на Україні майже до середини XIX ст. Як зазначає Борис Познанський, «каламайкови пояса тепер уже не существуют, а до 60-х годов были в большом ходу на Украине. Это шерстяной темно-вишневого цвета пояс особой ткани *човниками* с мелкою бахромою. Пояса эти получались откуда-то из-за границы, чуть ли не из Галиции; Может даже из Коломыи, судя по названию»²⁸. А от в документі, датованому 1763 р., зазначається, що на ярмарці в Ромнах Лубенського повіту, серед іншого, продавались тканини російського виробництва «яко коломейки»²⁹.

Якщо привізні сукна були західноєвропейського походження, то бавовняні ввозилися переважно зі Сходу. Порівняно з сукнами асортимент бавовняних тканин був досить обмежений: бакгазея, мухояр, сатин. Бакгазея – це м'яка тканина з начосом зі зворотної сторони. Мухояр – різнокольорова тканина із суміші бавовняних, лляних і вовняних ниток, назва якої походить від арабського *muhajjar* – тканина з козиної шерсті. З середини XVII ст. вона відома як привізний бухарська тканина з шерстяною або шовковою ниткою. Сатин – щільна тканина атласного переплетення з глянцевою лицьовою поверхнею. Назва походить від франц. *satın* – атлас, що в свою чергу є арабською назвою китайської гавані Зайтун (суч. м. Цюаньчжоу). Атласна техніка запозичена Європою з Китаю ще у Середні віки.

Достатньо численною була група шовкових тканин. Найбільш популярними тканинами, які йшли на пошиття верхнього парадного одягу, були шовки єд-

---

²² Горобець В. Назви тканин та одягу в українських джерелах (За матеріалами 18 ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 55.

²³ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // КС. – 1887. – № 10. – С. 355.

²⁴ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976. – С. 343.

²⁵ Этимологический словарь русского языка. – Т. 2. – М., 1986. – С. 294.

²⁶ Кирсанова Р.М. Костюм в русской художественной культуре 18 – первой половины 20 вв. – С. 136-137.

²⁷ Котляревський І. Енеїда. – К.: Дніпро, 1968. – С. 20.

²⁸ Познанский Б. Одежда малороссов // Труды XII АС. – Москва, 1905. – Т. 3. – С. 209.

²⁹ Архів Коша Нової Запорожської Січі: Корпус документів. 1734–1775. – К., 2006. – Т. 4. – С. 688.

вабні, атласи, оксамити, бархати (бархани), різні види камки і тафти, об'яр, штоф. У назвах атласи і шовки розрізнялися за кольором та за місцем і технологією їх виготовлення: атлас «бурнатний», атлас чорний, атлас «на золоте венацький», атлас «оксамиту на золоте»³⁰. Назва «атлас» запозичена з арабської atlas – гладенький. Атлас відомий ще за часів контактів Київської Русі з Візантією, куди ця техніка виготовлення тканини прийшла через арабський Схід з Китаю. Серед переліку імпортованих тканин з Польщі та Німеччини в документах згадується «атлас на золоте венацький, атлас оксамиту на золоте»³¹. Під назвою «венацький», тобто венеційський, треба розуміти високоякісні атласи взагалі італійського виробництва, які майже ніколи не мали візерунків, тобто були гладенькими. Така особливість давала можливість по гладкому тлу тканини робити додатковий декор у вигляді золотої нитки, мережива, тасьми. Атласи використовувались в одязі вищих верств населення, зокрема для покриття шуб, пошиття каптанів, фerezій, чуг, літників. Крім атласів, імпортованих з Європи, були також атласи східного походження – кизилбаські (іранські), турецькі та китайські. Відповідно атласи різнилися за кольором (однокольорові, різнокольорові), додаванням золотої нитки (золотні), введенням техніки оксамиту, тобто заповнення поверхні тканини щільними петлями з золотої або срібної нитки (оксамитні). Як правило, оксамитні атласи мали візерунчастий орнаментальний рапорт. Така фактурна різноманітність лише одного виду шовкової матерії може дати уявлення про багатство і розкіш тогочасного вбрання.

Не менш популярною шовковою тканиною цього періоду був бархат – шовкова тканина з густим, низько стриженим ворсом на лицьовій стороні, яка утримується «грантом» полотняного або саржевого переплетення. Назва має арабсько-тюркське коріння від *barrakan* (вовняна тканина)³², але була засвоєна через польську та німецьку мови. Синонімом бархату був оксамит. Цікавим є те, що коли мова йде про бархат, то переважно вказується колір і якість – «бархат черный добрый, бархат черный средний, бархат черный подлейший». Коли ж згадуються оксамити, то переважно акцентується їх барвистість – «тканиц оксамытовых rozmaityx, оксамит, шолк барвистый»³³. В пояснювальному покажчику до свого «Опису...» Павло Савваїтов зазначає, що саме турецький («по золотной земле травы шолк червчат, листьа серебрянное») і кизилбашидський («по серебрянной земле люди сидячие и барсы и звери, шолки розные») сорти бархату в давні часи називалися «аксамитом»³⁴.

Шовкова тканина із шовковим поробком і основою з золотої парчі називалась «златоглавом», а з основою зі срібної парчі – «среблоглавом». Златоглав і

³⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1897. – Т. 2, отд. 2. Приложения. – С. 559-561.

³¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – С. 559-561.

³² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 1. – С. 129.

³³ ЦДАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 155 зв.–158.

³⁴ Савваитов П. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, извлеченное из рукописей архива московской оружейной палаты с объяснительным указателем Павла Савваитова. – СПб., 1865. – С. 154-155.

среблоглав використовувались для пошиття жупанів. Обидва згадані різновиди були як однотонними, так і візерунчастими: «злоголаву темно кармазинового; злоголаву шкарлатного; злоголаву цеглястого; злоголаву гвоздикowego; злоголаву зеленого зь квіттами злоцестими малими»³⁵; «на портище среблоглаву блакитного»³⁶. З тканин, які виткані із суто золотих або срібних ниток, відомий «ізорбаф» – від персидського зербафт – зер – золото і бафт – тканина (від *baften* – ткати). Її назва свідчить, що ця тканина була персидського походження. Сучасна назва золотих і срібних тканин – парча – вказує лише на притаманний їм блиск. Персидське «парча» значить шматок. Із зарбафу шились верхи шапок, каптани, зипуни, фerezії, шуби, штани та інший нарядний одяг. Зарбафи були різними: «Зарбаф золотной по нем травки в кружках серебряны; зарбаф по золотной земле, по нем травы серебряны с шелки; зарбаф серебрян, по нем деревца шелком ал да зелен с золотом; зарбаф серебрян, но нем травки золоты с шолки зеленым да с червчатым»³⁷. Цю тканину як коштовність дарували українським можновладцям: так Івану Мазепі був подарований «изобраф персидский золотній, изобрааф серебряный»³⁸.

До шовкових тканин, які згадуються в багатьох джерелах XV–XVI ст., відноситься і камка – шовкова кольорова тканина з різноманітними візерунками. Згідно з Персидсько-арабсько-англійським словником Френсіса Джонсона (виданого в Лондоні 1852 р.)³⁹ в перській мові «камха» значить дамаський шовк одного кольору. У цьому ж словнику наводяться й інші назви: «кимха» – дамаський шовк різного кольору, «камхаб» – вишитий одяг одного кольору, «кімхаб» – різнокольоровий вишитий одяг. В описах значиться «камка червчата», «камка бурська», «камка александрійская на золоте»⁴⁰. Камка використовувалась при пошитті каптанів, чуг, шуб, літників, однорядок, фerezій, поясів.

Найпопулярнішим сортом камки була адамашка, буквально «тканина з Дамаська». Судячи зі статуту Луцької митниці кінця 60-х років – початку 70-х років XVI ст., вартість адамашки в порівнянні з бархатами була удвічі дешевша⁴¹.

У XVII–XVIII ст. для пошиття жіночих каптанів, кунтушів і спідниць використовували своєрідний вид камки, який мав назву *лудан*⁴². Ще одна шовкова

³⁵ Миколайчик Ф. Цены на сукна, материи, сафьян, жемчуг и проч. в г. Стародубе в начале 18 века // КС. – 1894. – Т. 46. – № 9. – С. 455.

³⁶ Список приданого, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, Меланьей, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка // КС. – 1901. – Т. 73. – № 6. Документы и заметки. – С. 147.

³⁷ Савваитов П. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия ... – С. 173.

³⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О. Павленко. – К., 2007. – С. 261.

³⁹ Савваитов П. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия... – С. 180.

⁴⁰ 1488 р., січня 1. Витяг із Статейного списку посольства вел. кн. Івана Васильовича до короля Казимира IV з протестом проти збільшення розміру митних зборів у Києві, Чернігові й Новгород-Сіверському, а також проти незаконної конфіскації купецьких товарів у рахунок несплаченого мита // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. ... – С. 32.

⁴¹ Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. – К., 1897. – Т. 2. – С. 559-561.

⁴² Савваитов П. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия ... – С. 183; Клейн В. Иноземные ткани бытовавшие в России до XVIII в., и их терминология. – М., 1925. – С. 50.

тканина, яка використовувалась як для пошиття одягу (опашні, фerezії, тілогрії, шуби), так і на підкладку до каптанів, чуг, шубок, була тафта – частіше шовкова, рідше бавовняна тканина полотняного переплетіння. Назва походить від персидського *taftā* («тафте»), що означає ткане. Це дає підставу вважати, що початково вона ввозилась з Персії. За описами відомо такі тафти: бурська, вавилонська, вінеційська, шамохейська, китайська, німецька⁴³.

Назва цупкої шовкової тканини *табинь* (від тур. *tabin*) означає різновид тафти і зустрічається в українських пам'ятках із середини XVI ст., фіксується у XVIII ст. із зазначенням кольору: «табену гвоздикового; табену рожевого»⁴⁴. «Полутабинок» – різновид табинової тканини (пор. «полутабинок – старинная волнистая лоснящаяся шелковая материя, род гроденапля только поплотнее»⁴⁵): «полутабенку жолтого»⁴⁶.

До шовкових тканин належить також *бейберек*: «Бейберейки вишневої косяк целій; бейберейки кропивної двадцять локоть»⁴⁷. Ця шовкова тканина «из крученого шелка, с золотыми и серебряными узорами или гладкая» була різновидом бухарської шовкової тканини, на якій по всій поверхні на рівній відстані одна від одної були виткані шишечки⁴⁸. З цієї тканини шили каптани, фerezії, чуги та інший верхній теплий одяг. Українські джерела фіксують також цю назву, але вже в якості кожуха, який був критий сукном, або іншою тканиною; «габякъ» – критий габою: «...на цехи кравецькіє 115 штукъ габи на пошите габяковъ охочокомонному полку»⁴⁹; «билякъ» – кожух, критий білою габою: «...биляки были пошити сердюкамъ»⁵⁰. Таким чином, назва тканини дала назву зимовому вбранню.

До європейських імпортованих шовкових тканин, які використовувались для пошиття одягу і фіксуються у джерелах XVIII ст., належать *крепа*, *штофъ*, *гарнитура*, *гредитура*, *репс*, *паплін*, *гризета*, *люстрина*⁵¹: «Родителька подарила мне на кафтан атласу зеленого, а самой жене штофу»⁵²; «Покроили мне ... шлафрок (домашній халат – *О.К.*) с блакитного штофу»⁵³; «Сподница штофу

⁴³ *Савваитов П.* Описание старинных царских утварей, одежд, оружия... – С. 281-282; *Клейн В.* Иноземные ткани бытовавшие в России до XVIII в. – С. 57-59; *Кирсанова Р.М.* Костюм в русской художественной культуре 18 – первой половины 20 вв. – С. 270-271.

⁴⁴ *Миколайчик Ф.* Цены на сукна, материи, сафьян, жемчуг и проч. в г. Стародубе в начале 18 века // *КС.* – 1894. – Т. 46. – № 9. – С. 452.

⁴⁵ *Пискунов Ф.М.* Малороссийско-червонорусский словарь живого и актового языка. – Изд. 2-е. – К., 1882. – С. 205.

⁴⁶ *Миколайчик Ф.* Цены на сукна, материи, сафьян, жемчуг и проч. – С. 452.

⁴⁷ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // *КС.* – 1887. – № 10. – С. 344.

⁴⁸ *Савваитов П.* Описание старинных царских утварей, одежд, оружия... – С. 153.

⁴⁹ Журнал гетьманської канцелярії за 1722–1723 рр. // НБУВ НАНУ. – IP. Архів Лазаревського. Ф. I, од. зб. 66720, арк. 208.

⁵⁰ Там само. – Арк. 181зв.–181.

⁵¹ *Горобець В.* Назви тканин та одягу в українських джерелах... – С. 56.

⁵² *Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 330.

⁵³ Там само. – С. 17.

французького зеленая»⁵⁴; «Пане дала мне на шлафрокъ штофу кветчатого»⁵⁵; «Взято у Пуховича въ Погаре 14 локоть гарнетири попелястой...»⁵⁶; «Кунтишь жолтій грезетовій з сеткою сребраною»⁵⁷; «У Манзенки купил гредитири зеленой локот 30»⁵⁸; «Сподница черная грезетовая»⁵⁹; «Кунтишь кривавій люстриновій з газовою сребраною сеткою»⁶⁰.

Крепа – легка шовкова тканина, що використовувалася в чорному кольорі як ознака жалоби: «За гробом шли министры и многие из знатных лиц в долгих черных епанчах и в капелюшах, длинными черными крепами перевызанных»⁶¹. Лексикографічні джерела XVIII ст. тлумачать цей термін так: «Тонкая и весьма легкая парчица из булонского шолку разной ширины... Чорной – на печальные случаи, а больше всего на погребение; белой – на голове и другие уборы женам»⁶²; «Креп. Матерія прозрачная, очень легкая, подобная флеру, которая тчется из сырцового шелку ссученнаго»⁶³. Назва цієї тканини походить від французького *сгêре*, яка була запозичена очевидно через польську *кгера*.

Штоф (нім. Stoff) – гатунок дорогої шовкової тканини здебільшого блакитного кольору, з розводами, яку використовувала козацька старшина на пошиття жупанів, кунтушів та шлафроків. Судячи з опису тканин, якими торгували на Лівобережній Україні у XVIII ст., штоф був двостороннім і міг бути також зеленим або білим: «штопы другой дволичной зеленой локоть; штопы другой дволичной штука; штопы штука перловой локоть»⁶⁴.

Гарнитура, гредитура (від франц. gros de Tours) – блискуча шовкова тканина, товща за тафту, що виготовлялась у французькому місті Турі.

Репс (франц. reps) – міцна рубчаста шовкова тканина, в якій нитки основи набагато тонші ниток підткання. Назва «репс», як правило, характеризує техніку переплетіння ниток.

Гризета (від франц. gris – сірий) – шовкова або вовняна тканина з тканим малюнком. Спочатку був лише сірого кольору, але наприкінці XVIII ст. виготовлявся чорного, червоного, зеленого і синього кольору. Назва цієї тканини міняла свою символічну наповненість. Так у Франції XVII ст. «грезетками» називали дівчат-парафіянок, які відзначались скромністю поведінки. Але вже у

⁵⁴ Галагановский фамильный архив // КС. – 1882. – Т. 7. – № 11, ноябрь. – С. 465.

⁵⁵ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 300.

⁵⁶ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727–1753). / За ред. Ол. Лазаревського // КС. – 1884. – № 4. – С. 31.

⁵⁷ Галагановский фамильный архив // КС. – 1882. – Т. 7. – № 11, ноябрь. – С. 465.

⁵⁸ Дневник Якова Марковича. Ч. IV (1735–1740), издав В. Модзалевський // Жерела до історії України-Руси. – Т. XXII. – К.–Львів, 1913. – С. 345.

⁵⁹ Галагановский фамильный архив ... – С.465.

⁶⁰ Там само. – С. 465.

⁶¹ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 303.

⁶² Экстракт Саварева лексикона о комерции... – СПб., 1747, стор. 774.

⁶³ Словарь коммерческий. – Ч. III. – СПб., 1790. – С. 406.

⁶⁴ Миколайчик Ф. Цены на сукна, материи, сафьян, жемчуг и проч. в г. Стародубе ... – С. 452.

XVIII ст. ця назва перейшла до кокетливих модисток, служниць, продавщиць квітів⁶⁵.

Люстрина – шовкова або вовняна з полиском одноколірна тканина з дрібним узором різних кольорів. Назва походить від франц. *lustre* (*lust* – глянець, блиск). Для надання блиску тканина підлягала спеціальній обробці. З неї шили як чоловічий, так і жіночий одяг: «Кунтишь люстриновой зеленой з газовой сребраною сеткою»⁶⁶.

Вагому групу тканин становлять різноманітні полотна, як місцевого виробництва, так і імпорتنі. Джерела фіксують «флянські», «колинські», «московські» полотна, а також просте полотно, полотно ткацьке та *цвелех*⁶⁷. «Цвелех» (від нім. *Zwillich*) – лляна тканина з подвійною основою, тобто *тик*, який зустрічається в українських пам'ятках другої половини XVI ст. У джерелах XVIII ст. знаходимо такі назви імпортного полотна: «*галанское*» («ходя по лавкам, купил... полотно голландского»⁶⁸); «швабское» («Вежевский купил для меня швабского полотна на два кафтана 15 аршин по 13 шагов»⁶⁹, «Староста мой повернулся из Кенигсберга и привез ... штуку полотна швабского»⁷⁰). Очевидно, *полотно галанское* співвідноситься з назвою *канефась* (голланд. *kannefas*), що позначало біле лляне чи конопляне полотно, яке продукувалося в Голландії: «купил бѣлого канефасу штуку»⁷¹, «Купил у Грека Нежинского Феодоса 13 локоть парчи красной золотой богатой, по 4 рубля, 20 коп, да алого канивацу 13 локоть по 8 гривень»⁷².

Різновид *канефасу*, що являє собою сівку лляну тканину, позначено в документах терміном *дима* (від тур. *dimi* — «вид бавовняної тканини») ⁷³. Тонке полотно, яке також привозили з-за кордону, називалось *камортухъ* (нім. *Kamertuch*): «Самое тончайшее полотно, названное... по городу Камбре, в Нидерландах лежащему, в коем с начала оно ткали. Оно столь нежное, что кусокъ изъ 22 локтей состоящій не более 8 унцовъ весит»⁷⁴; «За камортух на манжеты 1 р. 20 к.»⁷⁵.

В одному строї вищих соціальних верств поєднувались різнокольорові сукна, шовки, хутра. Багатошаровість строю в поєднанні з різнофактурним та різнокольоровим текстилем створювала ефект, який відповідав бароковій стилістиці XVII–XVIII ст. Україна в своєму одяговому оформленні була в руслі тогочасних

⁶⁵ Кирсанова Р.М. Костюм в русской художественной культуре. – С. 83.

⁶⁶ Галагановский фамильный архив. – С. 465.

⁶⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1897. – Т. 2. – Отд. 2. Приложения. – С. 559-561.

⁶⁸ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 370.

⁶⁹ Там само. – С. 233.

⁷⁰ Там само. – С. 391.

⁷¹ НБУВ НАНУ. IP. Колекція Модзалевського. – Ф. XII, од. зб. 4. – С. 328.

⁷² Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 386.

⁷³ Горобець В. Назви тканин та одягу в українських джерелах. – С. 54.

⁷⁴ Словарь Академии Российской по азбучному порядку расположенный. – Ч. III. – СПб., 1792. – С. 419.

⁷⁵ Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727–1753). – С. 260.

модних тенденцій, як щодо використання текстильних виробів, конструкцій їх крою, так і розмаїття елементів вбрання.

Усі елементи вбрання, що згадуються у джерелах, можна поділити на такі групи: верхній, поясний і натільний одяг, головні убори, взуття, оздоблення одягу, прикраси.

Верхній одяг

Найбільшу групу становить верхній одяг, асортимент якого налічує більше двадцяти найменувань: *байбарак, габач, вільчура, жупан, фerezія, газука, сіряк, кирея, бурка, бурнус, доломан, чамара, чимбар, каптан, кабат, катанка, кунтуш, сердак, опанча, шуба, юпка* та ін. Характерним для цього періоду є велике розмаїття хутряного одягу, який був критий різноманітними тканинами – сукном, оксамитом, шовком – та оздоблений срібним та золотим мереживом.

Найбільш вживаним терміном для позначення зимового хутряного одягу була *шуба*. Відомо, що слово *шуба* – арабського походження і означає одяг з довгими рукавами. В словнику назв арабського одягу ми знаходимо пояснення, що *jubbas* – це жіночий верхній одяг (чоловічий варіант аналогічної назви *djobbah*) з рукавами, розпашний, який шився переважно з шовку й іноді з бавовни⁷⁶. Цей одяг був достатньо просторим. В наших джерелах є свідчення про те, що шуби були різного хутра (з чорних білок, лисиці, куниці) і обов'язково криті згори тканиною: «шуба кунья адамашкою шарою крытая»⁷⁷. Тобто під терміном *шуба* розумілося не просто хутряне вбрання, а таке, яке зверху покривалося тканинами – в залежності від статку господаря коштовними (оксамитом, шовковими, золототканими тканинами) або відносно недорогими. Такий одяг шили хутром всередину. Шуба була не лише зимовим одягом, а до певної міри парадним вбранням, яке маркувало соціальний стан власника. Відповідно і хутро могло бути різної вартості: від куниць і лисиць до кролів і вівці. Очевидно, шуби були як із коміром, так і без, оскільки в описах майна Канівського замку значиться «шуба сибиркова без кольнера»⁷⁸. Окрім дорогої тканини, яка покривала хутро, шуба мала гудзики з дорогоцінних металів (переважно срібла) та коштовного каміння, а також срібне або золоте мереживо. В описі посагу доньки гетьмана Івана Самойловича значились: «шуба белая, камчатая, травы золотныя, безъ кружева, мехъ черевій белій, опушена бобромъ, две пуговицы серебряныя, золоченныя; шуба алтабасная золотая, травы серебрялиыя, кружево большое немецкое серебряное, мехъ хребтовый соболий, одинадцать золотыхъ пуговиць съ чернью; шуба столовая бархатная, травы на ней серебро съ золотомъ, подложена тафтою желтою; шуба атласъ цветной, земля белая, травы золотныя съ равными цветы, кружево большое немецкое золотое съ городами. мехъ пупки соболий, двенадцать пуговиць серебряныхъ золоченыхъ съ финифтью, опушена бобромъ; шуба атласная красная, кружево большое золотое немецкое съ городами, двенадцать пуговиць серебряныхъ золоченыхъ

⁷⁶ Dozy R.P. Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les arabes. – Beirut, 1845. – P. 116.

⁷⁷ АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – 1876. – С. 121-122.

⁷⁸ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – 1886. – С. 96.

сь финифтью, мехъ соболій хребтовой»⁷⁹ і т.п. Також в описі Галаганівського сімейного архіву згадуються «шуба белая парчевая под соболями; шуба понсовая люстриновая на рисях; шуба белопасовая на лисицах; шубейка брусселиова на себерках чорна»⁸⁰. В тестаменті київського міщанина Василя Йосифовича Черевчя згадується «шуба пунцов соболич, сукном бурнатным крытая»⁸¹.

Подібною до шуби була *делія* – плечовий одяг, підбитий хутром, із широким коміром⁸². Назва відома вже з XV–XVI ст. («дылия адамашки чорная»⁸³) і фігурує в описах майна XVII–XVIII ст.: «дылея рудожелтой камки, хребтами лисьими подшита»⁸⁴, «делию лязуровую фалендишовую лисим футром подшитую подерли...»⁸⁵, «дилею фалендишевую бурнатную»⁸⁶. Про широке використання делії як парадного вбрання у XVII–XVIII ст. свідчать численні портретні зображення: Івана Даниловича 1620 р.⁸⁷, Костянтина Корнякта-сина 1630р.⁸⁸, Станіслава Ривери Потоцького 1667 р.⁸⁹.

В якості верхнього розпашного чоловічого та жіночого одягу на початку XVII ст. на зміну делії прийшов *кунтуш*, про що переконливо свідчать писемні та іконографічні джерела⁹⁰. Назва запозичена через польську «kontusz, kuntusz» з турецької «kontoş», що означає вид одягу. В перській мові цей термін означав верхнє плаття взагалі. Традиційно вважається, що кунтуш увійшов у польську моду близько 1640 р. Про широкий вжиток цього виду одягу вищими верствами населенням свідчать кравецькі розцінки 1648 р., де назва «кунтуш» фіксується в якості вбрання, оздобленого петлицями⁹¹. Слід зазначити, що деякі дослідники відносять появу кунтуша на більш ранній період – на кінець XVI ст.⁹². Але достовірні писемні джерела, які б засвідчили це припущення, нам не відомі. Коментарі ж сучасних дослідників до графічних зображень вбрання XVI ст., в яких верхній одяг вони анотують як кунтуш, є певною мірою дискусійними⁹³. Принципова відмінність *делії* від *кунтуша* полягала, на наш погляд, перш за все у крої. Якщо *делія* мала плащеподібний прямолінійний (більш архаїчний) крій,

⁷⁹ Восток А. Приданое П.И. Шереметьевой // КС. – 1888. – Т. 22, август, документы и известия. – С. 39-45.

⁸⁰ Галагановский фамильный архив ... – С. 466.

⁸¹ Білоус Н. Тестаменти киян ... – С. 127.

⁸² Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К., 1996. – С. 81.

⁸³ ЦДАУК. – Ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 27, 27 зв.

⁸⁴ Восток А. Приданое П.И. Шереметьевой // КС. – 1888. – Т. 22, август, документы и известия. – С. 43.

⁸⁵ Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 1. – Т. 3. – С. 149.

⁸⁶ Білоус Н. Тестаменти киян ... – С. 131.

⁸⁷ Український портрет XVI–XVII ст. Каталог-альбом. – К., 2006. – С. 119.

⁸⁸ Там само. – С. 122.

⁸⁹ Там само. – С. 129.

⁹⁰ Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubioru. – Wrocław, 1968. – S. 521; Бялявіна В.М. Мужчинські костюми на Беларусі / В.М. Бялявіна, Л.В. Ракава. – Мінск: Беларусь, 2007. – С. 151.

⁹¹ Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubioru. – Wrocław, 1968. – S. 519.

⁹² Маслова Г.С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 636.

⁹³ Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i sprzężenie od wieku XI do r. 1960. – Т. I. Wieki XI–17. – Warszawa, 1960. – Tabl. 81, 97, 106.

то *кунтуш* викроювався відповідно до антропологічних особливостей фігури приталеним з розширеними до низу полами. Спільними рисами обох видів одягу були петлиці та відкидні звисаючі рукави, які могли закидатися на спину та зав'язуватися позаду. Кунтуш мав своєрідний крій спини: прямоспинна частина (пол. «słup», укр. «прохідка»), дугоподібний шийний виріз, похила лінія плечей, овальний виріз пахових отворів для пришивання рукавів, вшиття з боків від лінії талії рясних складок – фалд, які спадали донизу. Бокові вставні клини були подібні за формою до сегмента кола. При цьому правий клин кунтуша робили завжди вужчим від лівого. Запах відповідав європейській моді – ліва пола накривала праву на відміну від східного прототипу, в якому права пола накривала ліву⁹⁴. Як правило, кунтуш одягали поверх жупана таким чином, що через розрізи на рукавах кунтуша було видно рукави жупана. Кунтуш, на відміну від *делії*, підперізували витканим із золотих або срібних ниток коштовним поясом на зразок случького. Рукави кунтуша могли бути також й непрорізними, широкими, цільнокроєними, які звужувались до зап'ястя й утворювали своєрідні клапани, що прикривали руку. Саме в кунтуші, підбитому горностаєвим хутром, з непрорізними рукавами зображений Ежі Оссолінський, портрет якого з синами, датований першою половиною XVII ст., зберігається у музеї в Ліві (Польща). Як правило, на пошиття кунтушів використовували різні ґатунки сукна, шовку, парчі. Відомі випадки, коли кунтуш шився навіть зі шкіри⁹⁵. Побутування кунтуша зазвичай пов'язують з польською модою XVII–XVIII ст. Але ареал цього виду вбрання не обмежуються лише територією Речі Посполитої. Так, починаючи з 30-х років XVIII ст., кунтуш (контуш – *contouche*) або полонез⁹⁶ став модним видом жіночого плаття у Франції, Англії, Голландії, Німеччині та в інших європейських країнах. Назва кунтуш змінюється на *robe à la polonaise* (плаття на польський манер), і ця мода пов'язується з політичною ситуацією в Європі: першим розділом Польщі 1772 р.⁹⁷ Завдяки своїй широкій формі таке плаття називали також *volantes* (таке, яке летить) або ж плаття *robe ronde* (кругле плаття).

Наявність рясних складок, які спадали від шиї до долу, стали характерною особливістю європейських жіночих кунтушів. Їхня мальовнича гра, нюанси пластики форм стилю рококо в жіночому вбранні так захопили французького художника Антуана Ватто, що вони стали постійним атрибутом його полотен. З легкої руки цього художника історики моди такі складки стали називати «складками Ватто». Жіночий кунтуш мав ряд різновидів, але характерною особливістю був спосіб його носіння – поверх сукні, скріплений на грудях стрічкою,

---

⁹⁴ *Biedrońska-Slotowa*. Ubiór Stanisława Daniłowicza i jego orientalne cechy. Та критичний коментар до цієї розвідки Кристини Турської: *Materiały III Sesji Klubu Kostiumologii i Tkaniny Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. – Warszawa, październik 1992. – Warszawa, 1994. – S. 119-120; 124-125. – II. 39-42.

⁹⁵ *Мерцалова М.Н.* Костюм разных времен и народов. – Т. II. – М., Калининград, 1996. – С. 402.

⁹⁶ *Кирсанова Р.М.* Сценический костюм и театральная публика в России XIX в. – М., Калининград, 1997. – С. 273.

⁹⁷ *Суо Т.* Женская мода эпохи рококо // *История моды с XVIII по XX век. Коллекция Института костюма Киото*. – М., 2003. – С. 27.

без пояса – на відміну від чоловічого, який завжди підперезували поясом. Отже, жіночий кунтуш не підкреслював лінії талії⁹⁸. Як домашнє плаття носили короткий кунтуш, який особливо поширився у Німеччині. Але зшитий з коштовного шовку кунтуш становив найурочистіше придворне вбрання першої половини XVIII ст. Його конусоподібний силует створював ефект монументальної, царської величі.

З плином часу вільнокроєний кунтуш видозмінювався, і його крій наближався до ліній фігури. При зміні крою змінювалась відповідно і назва виробу (*adrienne, hollandaise, levit*)⁹⁹.

Польська мода другої половини XVII ст. зазнавала значних східних впливів. Так, польський історик та культуролог Януш Тазбір зазначає, що чим багатшим був шляхтич, тим його вбрання більше нагадувало вбрання турецьких вельмож і навіть самого султана¹⁰⁰. Східний вплив виявлявся не лише у крої найбільш престижних складових елементів костюму, а й у використанні коштовних тканин поясів східного походження, у фурнітурі та ювелірних виробках. Навіть взуття викінчували загостреними носами, на зразок турецьких.

Меті підвищення престижності військових у суспільстві мав служити військовий мундир¹⁰¹. Статус польського військового мундиру у 70-х роках XVIII ст. набув саме кунтуш – найкоштовніший вид верхнього вбрання, позначений в свідомості польської шляхти збереженням «сарматських» давньопольських рис. В основі сарматської ідеології лежав етногенетичний міф, згідно з яким племена «войовничих сарматів» (майбутня шляхта) нібито підкорили свого часу тубільне населення (майбутній простолюд), створивши протягом століть державу «золотої шляхетної вольності» – Річ Посполиту¹⁰². В першій половині XVII ст. сарматизм перетворився з ідеологічної доктрини на стиль життя, яким було просякнуте практично все: етикет, психологія, мистецтво (сарматське бароко, сарматський портрет), мода (сарматське вбрання). І хоча тогочасна польська мода формувалась під значним іноетнічним впливом (німецьким, італійським, іспанським і східним), але почуття необхідності у формуванні національної єдності, яке поділяли всі верстви польського суспільства, спонукало поляків носити і свій національний одяг як символ цієї єдності. Навіть королі, бажаючи продемонструвати прихильність державним інтересам або ж підкреслити своє прадавнє коріння, вбирались в національні строї. Одним із важливих компонентів цього строю був і кунтуш. Говорячи про польський народний костюм, дослідники вживають словосполучення «стрій кунтушів»¹⁰³.

⁹⁸ Киреева Е.В. История костюма. Европейский костюм от античности до XX в. – М., 1976. – С. 118.

⁹⁹ Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды. – Прага, 1987. – С. 209.

¹⁰⁰ Tazbir J. Synkretyzm a kultura sarmacka. – Testy, 1974. – S. 46.

¹⁰¹ Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie od wieku XI do roku 1960 ... – Tabl. 81, 166, 172, 226.

¹⁰² Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 304.

¹⁰³ Zdzisław Żygulski jun. Strój jako forma symboliczna // Ubiory w Polsce. Materiały III Sesji Klubu Kostiumologii i Tkaniny Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki. – Warszawa, październik 1992. – Warszawa, 1994. – S. 15.

Не відставала від поляків й українська шляхта. Вважаючи себе партнером «польських сарматів», українська шляхта називала себе «племенем сарматів-роксоланів» і претендувала на рівну долю у сарматській спадщині¹⁰⁴. Оголошені сарматськими, польські строї збігалися по духу з українськими. Окрім ідеологічно-стилістичного сарматського підґрунтя, на національні форми українського вбрання мали значний вплив й східні традиції. Запозичення східних елементів йшло як безпосередньо зі Сходу, так і у вже трансформованому вигляді через Польщу. Приміром, кременецький шляхтич Антоній Мокосій-Дениско на портреті XVIII ст. зображений у жупані і кунтуші, підперезаний смугастим шовковим поясом¹⁰⁵. На відміну від поляків, у яких кунтуш асоціювався із загальнонаціональним символом¹⁰⁶, в українському суспільстві кунтуш маркував певно соціальні групи – заможних козаків і міщан. Про це свідчать чисельні документи кінця XVII–XVIII ст. У реєстрі речей небіжчика Микити Потаповича (можливо, стародубського міщанина) 1719 р. згадуються 9 кунтушів: «кунтушь *феялковий*, белками подшытій, женскій; кунтушь тонкій суконный *чорный* женскій; кунтушь *кгранатовый* женскій, белками подшитій, кунтушь музский ношений, *шарый*; кунтушь ношений темнозеленый музскій, лисами подшитій, кунтушь порпуровый, ношений, женскій, меючий кгузековъ сребныхъ; кунтушь суконный, ношений, лисами подшытій, *фиялковый*; кунтушь штаметовый ношений, зайцами подшытій; контушь гарусовый, баранками подшитий»¹⁰⁷.

Відомості про побутування кунтушів і їхню цінність знаходимо в описах речей, які вилучались у грабіжників. Приміром, опис такого майна, яке було вилучене у крадія Логвина, датується 1723 р.: «кунтушь каперовій женскій суконній; кунтушь *зеленій* суконній, серими баранками подбитій»¹⁰⁸. Детальний опис пограбованих жіночих кунтушів доньки стародубського священика містить документ 1729 р., із зазначенням ціни на кожну річ: «Кунтушь дочки моеї рецетовый, *жовтый*, новий, зъ золотимъ галономъ въ кругъ по разу, а по шлямахъ по два рази и шнуркомъ золотимъ обложеній, лисеми шлямами добрими подшитій гарлами добре опушень – 50 р.; кунтушь дочки моеї зъ локтевого полугранату, новий, золотыми корунками и шнуркомъ золотимъ округъ обложень, себерковимъ футромъ подшитій – 24 р.; кунтушь оливкового полугранату, мери локоть пять, сребнимъ шнуркомъ уси золотимъ галіономъ обложени, лиштви полутабинковіе – 16 р. 40 к.; кунтушь сеети кропивной, нови, золотимъ пузументомъ уси обложени, лиштви аксамитніе – 15 р.; кунтушь лудану *вишневого* дванадцять аршинъ, сребнимъ шнуркомъ, лиштви додолніи лудану кропивного, подшитіи крешеніною – 12 р.; кунтушь буракового лудану великой

¹⁰⁴ Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 305.

¹⁰⁵ Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. – С. 211.

¹⁰⁶ Mrozowski P. Ubiór jako wyraz świadomości narodowej szlachty polskiej w XVI–XVIII wieku // Ubiory w Polsce. Materiały III Sesji Klubu Kostiumologii i Tkaniny Artystycznej ... – S. 20.

¹⁰⁷ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // КС. – 1887. – Т. XIX, октябрь. – С. 344–346.

¹⁰⁸ Там само. – С. 350.

руки, аршинъ десять, сребнимъ шнуркомъ, лиштви зеленіи полутабинковіе, крашеніною подшитій – 14 р. 40 к.»¹⁰⁹.

Нерідко заможні люди тримали при собі власних кравців, які шили одяг для всієї родини. Доказом цього слугує опис речей, пошитих кравцем Карпом для сотника та його родини – дружини і дітей. У переліку речей значиться кунтуш як одяг самого сотника («сотнику кунтушь полушкарлатовий, сотнику кармазиновий кунтушь лицовали и подшивали, еще тежь и другой кунтишь переправляли»), його дружини («сотниковне пошивъ папужий кунтишь, пошивъ сотнице табиновий кунтишь»), так і дітей («пошивъ Ивасю каптанъ и кунтушикъ, пошивъ Грицю каптанокъ и кунтушикъ, Парасе лицовали блакитний кунтушь; темнозедений кунтушь тонкий лядский пану сотнику перешивъ, а потимъ, якъ износишь, и сыну его тот же кунтушь перешиль») ¹¹⁰. У поданих описах кунтушів, особливо жіночих, акцентується увага на кольорах тканини: фіалкова, гранатова, вишнева, пурпурова, темнозелена, зелена, помаранчева, жовта та ін. В описі вбрання української пані XVIII ст. читаємо: «Кунтушь помаранцевой старой; кунтушь белоносовой дикой; кунтушь штофовой по темной земле разноцветной, з сеткою сребреною; кунтушь полуканавацовой помаранцовой з сеткою золотою; кунтушь штофовой зеленой з сеткою золотою, з серебром; кунтушь штофовой жолтой, под себерками чорними, з сеткою сребреною; кунтушь штуфовой жолтой, под себерками серими з сеткою сребреною, приношеной» ¹¹¹.

Як бачимо з описів, жіночі кунтуші характеризувалися кольоровим розмаїттям та використанням тонких сортів сукна, вовняних та шовкових тканин (люстрину, канаваца, штофу, лудана, парчі). Під люстрином можна розуміти і вовняну тканину різних кольорів з полиском, звідки походить її назва (від франц. *luster* – глянець, блиск) ¹¹², і шовкову одноколірну тканину з дрібним візерунком ¹¹³. Визначальною ознакою тканин, які використовували на пошиття жіночих кунтушів, була їхня блискучість: «Кунтишь матки моей матеріалній лудановій фіялковій зъ сребнимъ шнуркомъ; цена въ ному десять рублей» ¹¹⁴. Власне під лудановою тканиною мається, очевидно, на увазі лудан (від луда – блискучий), старовинна блискуча тканина типу камки.

Окрім використання блискучих тканин, в описах зазначаються й прийоми оздоблення готових виробів золотою або срібною «сіткою», тобто мереживом. Так, у заповіті 1771 р. Григорія Галагана дочкам Олені і Параскеві читаємо: «кунтушь парчевій посовій з сѣткою золотою; кунтушь кривавій парчевій з сѣткою золотою; кунтушь блакитній златоглавній з сѣткою золотою; кунтушь белій парчевій з газом золотим; кунтишь люстриновій зеленій з газовою сребраною сеткою; кунтишь кривавій люстриновій з газовою сребраною сеткою; кунтишь посовій люстриновій з сребраною сеткою; кунтишь попелястій люст-

¹⁰⁹ Там само. – С. 352.

¹¹⁰ Там само. – С. 355.

¹¹¹ *В-ый Н.К.* Платье и белье малорусской пани XVIII ст. // *КС.* – 1905. – Т. 90. – № 7. Документы, известия и заметки. – С. 43.

¹¹² *Кирсанова Р.М.* Костюм в русской художественной культуре ... – С. 160.

¹¹³ *Матейко К.* Український народний одяг. Етнографічний словник. – К., 1996. – С. 30.

¹¹⁴ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 356.

риновій з золотою сеткою; кунтишь жолтій грезетовій з сеткою сребраною; кунтишь материи перевень з сеткою сребраною»¹¹⁵.

На відміну від жіночих, чоловічі кунтуші шились переважно з сукна і оздоблювались золотим та срібним шнуром – позументом. Досить детально описуються чоловічі кунтуші у судовому наказі 1734 р.: «Кунтишь мужескій другій тонкого сукна злоткового-жь, футромъ попелицями добрими подшитій, около оного сребній шнурокъ зъ подпашники сребного-жь пузументу: цена оному 20 рублей 70 копеекъ. Кунтушь мужескій тонкого сукна кармазинового, кругомъ оного сребній пузументъ зъ тясмою кругомъ же сребною и подпашники сребного-же пузументу, зъ лиштвами аксамитними зеленими: цена оному 20 рублей 30 копеекъ. Кунтишь мужескій тонкого сукна папужого, лисемъ футромъ добримъ подшитій, съ тясмою сребною и подпашниками сребнимъ-же пузументомъ; цена оному 31 рубль 40 коп. Кунтишь мужескій тонкого сукна капарового, футромъ попелицями подшитій, съ шнуркомъ сребнимъ и подпашники пузументу сребного, цена оному 15 рублей»¹¹⁶. Про високий соціальний статус кунтуша говорить той факт, що він фігурує в документах в якості подарунка, посагу, плати за службу і як поховальний одяг. Кунтуші дарували задовго до того, як вони стали елементом європейського вбрання. Зокрема, турецькі султани відзначали воєнні заслуги кримських ханів кунтушами. Кунтуш як коштовна сімейна реліквія переходив у спадок членам родини або близьким людям: «Лизогубовой жене... с сукон кунтуш аксамитный зеленый, горностаями подшитый, да с другой покойной тетки кунтуш парчевый под соболями...»¹¹⁷; «...Ясновельможная подарила вечеру пани Михайловой Скоропадской кунтушь богатый златоглавый, подшитый горностаями...»¹¹⁸.

Про кількість кунтушів, які мав один власник, та їх різноманітність свідчать тестаменти XVII–XVIII ст. У тестаменті Пантелеймона Радича, датованому 1701 р., згадуються 10 чоловічих та жіночих кунтушів: «Кунтуш сталевий з шнурком золотим, кунтош кармазиновий, кунтуш белий сукна доброго, чорними баранами подшитий, кунтуш лудановий помаранчовий з строкою пстро злоцистою, себерками подшитий, кунтуш табиновий бураковий з шнурком золотим, подшитий сибирками, кунтуш желтий лудановий, подшитий з строкою золотою сибирками, кунтуш сукна доброго гвоздиковий з строкою сребною жовтие катайчат, кунтуш сукна французского, кунтуш вишневий шлямами гарлами заложений, кунтуш зеленый лудановий, подшитий брушками з пестро строкою»¹¹⁹.

Найчастіше кунтуш згадується в описах посагу. Так в одному з таких списків перераховуються 8 кунтушів, різноманітних як за характером оздоблення, так і

¹¹⁵ Галагановский фамильный архив. – С. 461.

¹¹⁶ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // КС. – 1887. – Т. XIX, октябрь. – С. 356.

¹¹⁷ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 345.

¹¹⁸ Там само. – С. 249.

¹¹⁹ Тестамент Пантелеймона Радича // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О. Павленко. – К., 2007. – С. 987.

за тканинами. Крім того, обов'язковим було зазначення ціни виробу: «Кунтушь суконній, шаферовій, съ золот. пузаментомъ, на лисичому завойковому хутре, 43 р. 60 к.; кунтушь суконній, оливковій, легкій, з золот. позументомъ, ц. 18 р. 50 к.; кунтушь штофовій, блакитній, разноцветній, з золотою широкою карункою, ц. 43 р.; кунтушь красній штофній, разноцветній, з золотою сеткою, ц. 39 р. 80 к.; кунтушь едамашковій, сломястій (палевый) на чорнихъ себеркахъ, з широкимъ сребранимъ позументомъ, ц. 58 р. 70 к.; кунтушь блакитній, едамашковій, на шлямахъ, з широк. золот. позументомъ, ц. 70 р.; кунтушь златоглавній, красній, з золотою сеткою, ц. 71 р.; кунтушь среблоглавній, на чорнихъ себеркахъ, з сребною сеткою, ц. 84 р. 80 к.»¹²⁰. В описі посагу Марфи Степанівни Ширай, яка одружувалася з Яковом Черничем, значилось 12 кунтушів: «...един парчевій, сутій, локоть тринадцять, а локоть парчи по 8 р., пузументом широким обложений, ценою у 10 р., подшитій хутром куничним, ценою у 50 р., итого цена оному 154 р.; другій кунтуш *парчевій, блакитній*, лікоть парчи по 5 р., пузументом корунчастим обложений, ценою у 12 р., подшитій хутром сибирковимъ, чорним, ценою у 20 р., итого цена оному кунтушу девятдесят сем рублей; третій кунтуш *парчевій, зеленій*, локоть парчи по 5 р., пузументом корунчастим обложений, ценою у 80 р., итого цена оному кунтушу 157 р.; четвертій третій кунтуш *парчевій, красній*, локоть парчи по 2 р., пузументом корунчастим обложений, ценою у 10 р., подшитий хутром сибирвовим белтм, ценою у 16 р., итого цена оному кунтушу 52 р.; пятій кунтуш *штофовий красній*, легкій, лікоть по рублю, шырокою сеткою обложений, ценою у 15 р., итого цена оному кунтушу 28 р.; шестій кунтуш *штофовій желтий*, легкій, лікоть по рублю и по 20 коп., з карункою сребною, цена 8 р., итого цена оному кунтушу 23 р 60 коп.; семій кунтуш *штофовій блакитній, разноцветній*, легкій, лікоть по осьми золотих с позументом корунчастим, у 10 р., з *лиштвами парчевіми* у 5 р., итого цена оному кунтушу 35 р. 80 к.; осьмій кунтуш *штофовій, зеленій, разноцветній*, легкій, лікоть по семи золотих с позументом золотим у 10 р., з лиштвами бархатними у 2 р., итого цена оному кунтушу 30 р. 20 к.; девятій кунтуш *штофовій, жовтій, разноцветній*, локоть по шести золотих с карункою пестрозолотою ценою 8 р, подшитий хутром се бирковим белим, ценою 12 р., итого цена оному кунтушу 35 р. 60 к.; десятий кунтуш *конавацовий, зеленій*, лікоть по 80 к., з карункою пестрозолотою, ценою у 8 р., подшитий хутром песковим, белим ценою у 20 р., итого цена оному кунтушу 38 р. 40 к.; одинадцятій кунтуш *грантуровій зеленій*, лікоть по 60 к., подшитий хутром рисьим хрибтовим, ценою у 27 р. 80 к.; дванадцятій кунтуш *голевий, жовтій*, легкій, лікоть девять, а лікоть по рублю, лиштви бархатніе ценою у 2 р., итого цена оному кунтушу 11 р.»¹²¹. На відміну від інших описів, тут подаються ціни як на тканину, так і окремо на оздоблення, а також кількість витраченого матеріалу. Цей документ дає нам можливість побачити діапазон цін: від 157 до 11 карб. за кунтуш.

¹²⁰ Список приданого, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, Меланьей, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка // КС. – 1901. – Т. 73, № 6.– Документы и заметки. – С. 146-147.

¹²¹ Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – К., 1898. – С. 12.

Розповсюдженою практикою у XVIII ст. була оплата служби не лише грошима, а й цінними речами. Однією з таких речей був кунтуш. Наприклад, запорозькі козаки, посланці до Петербурга Білицький, Іван Бурак, Петро Башта та Юсько Вовк були жалувані грошима «да сверх того первому посланнику кафтан сутой парчи богатой, кунтуш красный; другим кафтаны изрядного штофу и кунтуши красные же»¹²². У листі писаря Лубенського полку Савицького до Якова Марковича від 5 червня 1718 р. серед іншого повідомляється, що той отримав плату не грошима, а хутром, тканиною і «кунтуш аксамытный зеленый, соболями дорогими подшитый»¹²³. Крім одного з таких кафтанів-кунтушів, який був подарований козаку Брещці за військові заслуги на початку XVIII ст., подає польська дослідниця історії костюму Марія Гутковська-Рихлевська¹²⁴. Кунтуш як подарунок (фактично – хабар) фігурує в бюджеті Києва середини XVIII ст. Окрім витрат на пошту, ремонт доріг і мостів, зазначено, що значна сума витрат пішла на презенти чиновникам військової канцелярії і зокрема Петру Горленку і Якову Давидовському. Значні витрати були здійснені у вигляді тканин для одягу, зокрема «на кафтан штофу (21 р. 60 к.), да грезеты на кунтуш (17 р. 50 к), да для кунтуша оберы (9 р. 40 к), да на петлицы (5 р.)»¹²⁵.

Кунтуш використовувався і як поховальний одяг. Про це свідчить опис домашніх речей померлого у 20-х роках XVIII ст. бунчукового товариша Григорія Фридрикевича: «А на покойного положено: шапку шитую, кунтушь тонкій перцовый, кафтан жолтій штопов, пояс зеленій з засновами золотими, фу́ста матеріальна, т.е. шелковый платок носовой»¹²⁶.

Загалом мода на кунтуш у вищих верствах суспільства згасає на кінець XVIII ст., і його місце займає європейське плаття французького фасону. Це особливо чітко простежується на портретному живописі XVII–XVIII ст. Кунтуш як вбрання шляхти був привабливим і для інших верст суспільства. Існували навіть приписи, де зазначалося, що ясновельможні пани могли носити кармазинові кунтуші і жупани, дрібна шляхта лише сірого кольору, а міщанам взагалі заборонялось носити кунтуш, лише жупан¹²⁷. У XVIII–XIX ст. кунтуші з металевими чеканними або шовковими поясами та шаблею могли носити лише бургомістри та урядники магістратів Варшави, Кракова і Львова¹²⁸.

Жупан є одним з варіантів каптаноподібного вбрання і відомий вже з XIV–XVI ст. Словник Ренхарта Дозі дає нам відомості про те, що термін *jubbas* означає широкополий розпашний жіночий одяг з довгими рукавами. Автор словника говорить про запозичення з арабської мови (*jubbas*) в іспанську (*aljuba*,

¹²² *Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 438.

¹²³ Там само. – С. 461.

¹²⁴ *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia ubioru. – S. 556.

¹²⁵ *Молчановский Н.* Бюджеты г. Киева в середине XVIII в. // КС. – 1898. – Т. 60. – С. 80.

¹²⁶ *Опись домашних вещей бунч. тов. Григория Фридрикевича* // КС. – 1901. – Т. 72, № 2. – Документы, известия и заметки. – С. 82-83.

¹²⁷ *Головацкий Я.* О костюмах или народном убранстве Русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии // Отечественные записки. – Отдельный оттиск. – С. 474.

¹²⁸ *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia ubioru. – S. 763-764.

jura, chura, jubon), в португальську (giuppa, giuppone), французьку (jure, juron)¹²⁹. Відповідно і термін «жупан», який зустрічається в наших джерелах, є похідним від jubbas, очевидно запозиченим з романських мов через польську. До цього ж синонімічного ряду можна додати і «юпку». Цей вид вбрання документований вже з першої половини XVII ст.¹³⁰. Так у реєстрі пограбованих речей, датованому 1746 р., серед іншого фігурує «юпка кармазиновая, золотым позументом обложена; юпка китайчатая зеленая, подшита овчинами и обложена серебряным позументом; китайчатая юпка гранатова, серебряним позументом обложена и овчинами подшита»¹³¹. У словнику Катерини Матейко жупан – це суконний каптан¹³², тобто можна говорити про синонімічність цих двох понять в тогочасній українській термінології.

Жупани для повсякденного вжитку шились переважно з сукна і застібалися на гудзики: «Жупан чирвоныи фалендишовыи з кгузиками сребными»¹³³, «Жупань суконный родзинковый 1; Жупань суконный, шарый, ношений и кгузекоть сребныхъ 13.»¹³⁴, а для пошиття святкових використовували більш коштовні тканини – оксамит, лудан, атлас, парчу: «жупан аксамитный зеленый музский; жупан лудоновый цеглястый»¹³⁵, «жупань зеленый, атласовый, зь кгузами сребными позлоцистыми»¹³⁶, «жупан злотоглавный, з гузикамы злоцестими; жупан червоный атласовый, китайкою подшитый»¹³⁷, «жупан табиновый приношений зеленый; жупан мамусовый синий; жупан старий зеленый, мамусовый»¹³⁸.

Ще одним синонімом каптана та жупана є *доломан*, який походить від турецького *dolaman* і є турецьким варіантом каптану¹³⁹. Доломан – це верхній одяг, прикрашений гудзиками і шнурами. Доломан більш відомий у XVIII–XIX ст. як короткий гусарський мундир, оздоблений шнурами і гудзиками, але в джерелах кінця XVI – початку XVII ст.¹⁴⁰ це одяг вищих верств: «доломань оксамиту червоного кармазину, златоглавомъ червонымъ подшитый; кгузиковъ золотых пул тора тузина и зь рубинками; доломан белый, атласовый, китайкою червоною дуплею подшитый, увесь шнурокъ золотый, кгузиковъ сребрныхъ позлотистыхъ пуллора тузина»¹⁴¹.

Важливим елементом чоловічого вбрання були *пояси*. Як вже згадувалось вище, ними підперізували жупани, кунтуші, свити. В джерелах фіксуються

¹²⁹ Dozy R.P. Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les arabes. – Beirut, 1845. – P. 117.

¹³⁰ Войтів Г.В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Львів, 1995. – С. 96-97.

¹³¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 286.

¹³² Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – С. 81.

¹³³ Білоус Н. Тестаменти киян ... – С. 131.

¹³⁴ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 344.

¹³⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 329.

¹³⁶ Архив ЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – С. 554-555.

¹³⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 971.

¹³⁸ Там само. – С. 989.

¹³⁹ Dozy R.P. Dictionnaire détaillé... – P.164.

¹⁴⁰ Войтів Г.В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. – С. 78.

¹⁴¹ АЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 428-430.

вовняні («поясов три, един черний каламайковий, другій камлотній, тертий мухояровій»¹⁴²), шовкові («поясь старений шовковый; поясь другій шовковый з паристыми ножами»¹⁴³, «пояс шовковый»¹⁴⁴) та золототканні («пояс сребний, позолота стертая на поясу была»¹⁴⁵, «пояс зеленій з засновами золотими»¹⁴⁶) пояси. Також відомі шалеві пояси, які виготовляли з шовкових хусток («пояс единъ полушаловый»¹⁴⁷; «поясов полушалевих два»¹⁴⁸; «пояс шалевий стеринной»¹⁴⁹; «пояс красной шалевой»¹⁵⁰, «поясов шалевих великой руки и золотом концы»¹⁵¹). Окрім матеріалу, джерела фіксують місце походження поясів: «персидский с серебром пояс»¹⁵², «кушакъ персицкой»¹⁵³, «поясовъ перскихъ трокотных»¹⁵⁴.

Традиція носити текстильні пояси з дорогих тканин виникла набагато раніше першої половини XVIII ст., коли на західних землях України, зокрема у Станіславі, були створені «персіярні» – майстерні з виготовлення золототканних шовкових поясів¹⁵⁵. Можна також припустити, що ці пояси привозились на вітчизняний ринок у XVI ст. разом з килимами, шовковими ковдрами та покривалами з Персії та Туреччини. Торгівля велася вірменами, її головними центрами були Львів та Стамбул. Торговий дім Нікоровичей у Львові став великим підприємством, яке ввозило пояси зі Сходу. У книзі розрахунків Нікоровичів містяться відомості про торговельні контакти Львова та Стамбула. За рахунками, які наводились у цій книзі, можна побачити, звідки конкретно привозились пояси. Такими центрами були: в Малій Азії – Ангора (пояси ангорські), Брусса (пояси брускі), Марцифун (пояси марципанівські), в Сирії – Алеппо (пояси алепські), в Персії – Ісфаган (пояси іспоганські). Привозились також пояси з Китаю¹⁵⁶. Очевидно, мода та попит на привозні шовкові пояси та їх висока вартість спонукали гетьмана Юзефа Потоцького створити низку власних майстерень – «персіярень» на Галичині (Станіславі, Бродах, Бучачі). Особливо

¹⁴² Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976. – С. 343.

¹⁴³ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 347.

¹⁴⁴ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. – С. 101.

¹⁴⁵ Там само. – С. 148.

¹⁴⁶ Опись домашних вещей бунч. тов. Григорія Фридрикевича // КС, 1901, Т. 72, № 2 Документы, известия и заметки. – С. 83.

¹⁴⁷ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 353.

¹⁴⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – К., 2003. – Т. 3. – С. 651.

¹⁴⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – К., 2000. – Т. 2. – С. 580.

¹⁵⁰ Там само. – С. 593.

¹⁵¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 369.

¹⁵² Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 211.

¹⁵³ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 341.

¹⁵⁴ Миколайчик Ф. Цены на сукна, материи, сафьян, жемчуг и проч. в г. Стародубе. – С. 452.

¹⁵⁵ Mańkowski T. Polskie tkaniny i gąty w XVI–XVIII w. – Wrocław, 1959. – S. 123.

¹⁵⁶ Якунина Л.І. Слуцкія паясы. – Мінск, 1960. – С. 68.

відомою була персіярня у Станісліві (суч. Івано-Франківськ). Початок виробництва шовкових поясів, яке почалось у Станіславі у 40-х роках XVIII ст., належить вірменину Мессіоровичу. Починаючи з 1755 р., найбільшої значущості набула діяльність Яна Маджарського. Інший можновладець Казимир Радзивил організував аналогічні персіярні у Слуцьку та Несвіжі (суч. Білорусь). Звідки власне і закріпилась у науковій літературі назва «слуцькі пояси». Відома також назва «польські пояси» – тобто такі, які привозились зі Сходу через Польщу або ж виготовлялися на теренах Речі Посполитої.

Першопочатково для ткання таких поясів використовували персидські та турецькі взірці. Місцеві майстри поступово трансформували іранські мотиви – від рухливості та плинності в східних зразках до статичного орнаменту в місцевих виробах¹⁵⁷. Золототканні пояси були завдовжки близько 3 м та шириною приблизно 30 см і склалися з середньої частини з широким берегом, з двох вужчих сторін та кайми, яка обрамляла пояс по всій довжині. Середня частина декорувалась поперечними смугами: або монохромними, або з ритмічним чергуванням гладких смуг з орнаментальними мотивами у вигляді маленьких квітів, стрілоподібних мотивів, ромбів. Широкі береги мали назву «голови», від чого самі пояси часто називають золотоголовими¹⁵⁸. Декор на кінцях являє собою переважно два великі рослинні мотиви вазонного типу, дерева, квітучої гілки або рослинного мотиву в овальній формі. Кайма поясів була досить однотипною – хвиляста неперервна лінія з квіткою або невеликими букетами. До кінців пояса завжди пришивали бахрому. Пояси були дво- або чотирьохсторонні. Двосторонні пояси можна було носити на різні сторони, які відрізнялись по кольору. Найулюбленишим поєднанням кольорів були помаранчевий чи ясночервоний з синім та золотом¹⁵⁹.

При виготовленні золототканних шовкових поясів використовувались як шовкові нитки, так і металеві (срібні та золоті). За комбінацією ниток в одному виробі виділяють так звані «прості пояси», «напівліті» та «літі». Прості пояси ткалися лише з шовкових ниток, напівліті – з шовкових з додатком металевих (лише до орнаменту), а літі мали металеві нитки і в орнаменті, і у фоні¹⁶⁰. Подібні пояси згадуються в документах: «пояс лазаревой персидской, золотом обложен; пояс лазаревой персидской, сребними обшлагги»¹⁶¹. Побутували також монохромні шовкові пояси без орнаментики – так звані «козацькі». Колір таких поясів міг бути зелений («пояс зеленій з засновами золотими»¹⁶²) або помаранчевий («жовтих поясав шездесять»¹⁶³), але найчастіше – червоний: «пояс

¹⁵⁷ Цимбала Л. Західноукраїнське золототкацтво XVIII–XIX ст. (до питання приналежності мистецької спадщини) // Народознавчі зошити. – 2000. – № 4. – С. 695.

¹⁵⁸ Там само. – С. 695.

¹⁵⁹ Новодережкіна О. Шовкові пояси 17 ст. з колекції Музею українського народного декоративного мистецтва. Каталог виставки. – К., 2003.

¹⁶⁰ Каранеўская І. М. Аналіз кунтушовых паясоў слуцкай мануфактуры // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 2000. – № 1. – С. 89-90.

¹⁶¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 302.

¹⁶² Опись домашних вещей бунч. тов. Григория Фридрикевича // КС. – 1901. – Т. 72. – № 2. – Документы, известия и заметки. – С. 82-83.

¹⁶³ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 369.

шелковой красной»¹⁶⁴; «пояс червонной беломорской концы золотья»¹⁶⁵, «вербулужих поясов червоних сто»¹⁶⁶.

Характерною особливістю жіночого вбрання XVII–XVIII ст. були різноманітні *шнурівки*, *корсети*, які одягали на сорочку в комплексі зі спідницею та запаскою (фартухом). Жіночі шнурівки та корсети шились із коштовних тканин і оздоблювались гаптуванням. У заповіті Григорія Галагана, датованого 1771 р., детально зазначається тканина та оздоблення корсетів, які він заповідав своїм дочкам: «корсетъ алій сребраній грезетовій; корсетъ посовій парчевій з золотою газовою сеткою; корсетъ кривавій грезетовій; корсетъ зеленій грезетовій»¹⁶⁷. На відміну від корсетів, для пошиття яких використовували переважно парчу, шнурівки шились із оксамиту та окрім мережива оздоблювались вишивкою: «Шнуровка бархатная, красная, гаптованая золотом»¹⁶⁸; «Шнуровка красная, аксамитная, з широк. сребнимъ шлякомъ, ц. 5 р; шнуровка аксамитная, черная, з сребною сеткою, ц. 1 р, 90 к.; шнуровка аксамитная, з золот. карункою, ц. 2 руб.»¹⁶⁹; «шнуровку шитую красную аксамитную»; «шнуровка по собери желтой, шитая серебромъ»¹⁷⁰, «шнуровка штофная, темная, з сеткою сребреною; шнуровка штофна красная, з сеткою золотою»¹⁷¹, «шнуровка зелена гризетна з каруною золотою»¹⁷².

У джерелах згадується ще один різновид керсета або шнурівки – *кабат*: «Кабат аксамитний червоний з побребами золотими з гафтками сребними; кабатов два луданових»¹⁷³. Як виглядали такі керсетки та шнурівки можна побачити на портретному живописі цього періоду. Найбільш яскраво цей елемент вбрання демонструють портрети Анни Гойської (XVII ст.), Олени Антонівни Галаган (1740 р.), Наталії Дем'янівни Розумовської (1746 р.), Параски Василівни Сулими, Єви Домашевської (з групового портрету родини Домашевських, XVII–XVIII ст.) та портрет невідомої (т.зв. Марини Мазепиної) (третя чверть XVIII ст.)¹⁷⁴.

Поясне вбрання

До керсеток і шнурівок одягали *спідниці* та *запаски*. Виготовлялись спідниці з різноманітних парчевих та шовкових тканин і оздоблювались, як і кунтуші, срібним або золотим мереживом. Колір спідниці гармоніював із кольором

¹⁶⁴ Там само. – С. 217.

¹⁶⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 3. – С. 661.

¹⁶⁶ Там само. – Т. 1. – С. 369.

¹⁶⁷ Галагановский фамильный архив ... – С. 465-466.

¹⁶⁸ Там само. – С. 466.

¹⁶⁹ Список приданого, полученного дочерью Иваницкаго сотника Павла Миницкого, Меланьей, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка // КС. – 1901. – Т. 73. – № 6. Документы и заметки. – С. 146-147.

¹⁷⁰ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 249.

¹⁷¹ В-ый Н.К. Платье и белье малорусской пані XVIII ст. – С. 44.

¹⁷² Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 233.

¹⁷³ Тестамент Пантелеймона Радича // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 989.

¹⁷⁴ Український портрет XVI–XVIII ст. Каталог-альбом. – С. 117, 212, 213, 231, 246, 282.

корсетки та запаски. Він міг бути як більш насиченим і слугувати своєрідним фоном для запаски, так і навпаки. В описах майна ми знаходимо багато свідчень про різноманітність жіночих спідниць: «Парчевая белая сподница з золотим газом; сподница парчевая понсовая з пестрою корункою; сподница грезетовая кривавая з сребраною сеткою; сподница штофу французького зелена; сподница понсовая; сподница матерії бруссель; сподница черная грезетовая»¹⁷⁵, «сподница атласная красная з сеткою сребреною»¹⁷⁶, «сподница новая, белокоосу доброго, у пять брить, локоть десять вкруг, золотим галономъ обложена въ три ряди, шнуровка другого белокоосу, якъ водится, галономъ золотимъ обложена и вся сподница крашеною подбитая. 16 р. 50 к.»¹⁷⁷.

Часто в тестаментях, де згадується жіноче вбрання, йде перелік елементів одягу покомлектно: «Сподница китайчатая чирвоная приношена з кабатом гафтованим; сподница попелястая новая з кабатом з золотими потребами»¹⁷⁸. Тобто разом зі спідницею зазначається в даному документі «кабат» як різновид корсетки або шнурівки.

Окрім узгодження спідниці та корсету в колористичному плані, також маємо відомості і про використання в обох виробих однакових оздоблювальних прийомів: «Сподница новая блакитного лудану великой руки, у чтири брити, локоть восемь въ доле, кругомъ въ три ряда борщевими басаманами обложена, шнуровка червоного лудану корунками золотыми, якъ ведеться, обложена; сподница крашеншою вся подшита 12 р.; сподница темнозеленой венецкой дукле, новая, локоть семь, басаманами червоними кругомъ въ три ряди обложена, которіи басамани купуются локоть по осмь копіекъ, шнуровка рецети гранатовой, такими-жъ басаманами обложена, крашеншою подшитая. 10р.»¹⁷⁹. У першому комплекті «спідниця-шнурівка» – це використання однієї і тієї ж тканини (лудану), а в другому – використання однакових басаманів (смуг) як на спідниці, так і на шнурівці.

Запаски як корсети та спідниці шили також із коштовних тканин: «Запаска красная суто парчевая золотая; запаска белая парчевая; запаска грезетова понсовая»¹⁸⁰, «запаска парчевая по белой земле з золотыми кветами разными цветами; запаска штофовая по белой земле з разными цветами з сеткою золотою; запаска темного штофу з цветами разными з сеткою золотою; запаска штофовая по желтой земле, разными цветами з сеткою золотою; запаска оберная желтая; запаска красна оберная, приношена»¹⁸¹, «Запаска французского ж штофу, поле кофейное, цвет разной с карункою сребною»¹⁸². Запаски оздоблювались аналогічно корсетам і спідницям. Таким чином формувався колористично і

¹⁷⁵ Галагановский фамильный архив. – С. 465.

¹⁷⁶ В-ий Н.К. Платье и белье малорусской пани XVIII ст. – С. 44.

¹⁷⁷ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // КС. – 1887. – Т. XIX, октябрь. – С. 352.

¹⁷⁸ Тестамент Пантелеймона Радича ... – С. 989.

¹⁷⁹ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 352.

¹⁸⁰ Галагановский фамильный архив. – С. 466.

¹⁸¹ В-ий Н.К. Платье и белье малорусской пани XVIII ст. – С. 43.

¹⁸² Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 233.

текстурно гармонійний ансамбль жіночого вбрання. Розмаїття запасок за якістю та кольором тканин була досить великою, що дозволяло урізноманітнювати ансамбль жіночого вбрання: «Запaska штофная, блакитная, разноцветная, ц. 6 р. 60 к.; запaska разноцветная, штофная, белая, ц. 5р. 60 к.; запaska табиновая, алая, ц. 2 р. 60 к.; запaska полутабиновая, блакитная, ц. 2 р. 20 к.; запaska разноцветная, полосатая, штофная, ц. 6 р. 60 к.; запaska златоглавная, белая ц. 2 р. 40 к.; запaska красная, златоглавная, ц. 9 р. 60 к.; запaska сутопарчевая, золотая, ц. 25 р. 50 к.»¹⁸³. Запаски шили з однотонних тканин і оздоблювали мереживом: коштовним (золотим або срібним) або ж із кольорових шовкових тканин: «запaska по чорном отласе квет золотій»¹⁸⁴. До поясного жіночого вбрання відносились також шовкові *плахти*: «плахта, шовкомъ перетиканая»¹⁸⁵; «плахта шовкова грушкова нова»¹⁸⁶.

Чоловічим поясним вбранням були штани і шаровари. Обидва вони мають східне походження – термін «штани» запозичений з тюркського *išton* «підштанники»¹⁸⁷, а термін «шаровари» запозичений через тюркське посередництво з іранського *šaravāra* – «штани»¹⁸⁸. В документах штани фіксуються з XVIII ст. Вони шилися як із полотна, так і з сукна різного кольору: «штани кармазние»¹⁸⁹, «суконные штаны; старые красные кумачные штаны»¹⁹⁰, «трои штаны суконные красные, четвертые камчатые красные ж, поношенные»¹⁹¹. Також маємо джерельні свідчення про шовкові штани: «штаны красные отласные»¹⁹². Щодо шаровар, то тут треба зазначити, що вони фіксуються у джерелах переважно з 30-х років XVIII ст. І тут мова йде не про широкі шовкові шаровари турецького покрою, а про штани із завуженими до низу штанинами і достатньо розширеним верхом. Усі покликання на нібито першу письмову згадку про шаровари сер. XVII ст. у Боплана – безпідставні. Якщо читати текст Боплана в оригіналі, а не в перекладі, то там мова йде не про шаровари, а про кальсони¹⁹³, які в очах француза є вузькими полотняними спідніми штанами. В документах XVIII ст. згадуються шаровари, які виготовлені з полотна, сукна переважно синього або гранатового кольору¹⁹⁴, «шаровары голубыя суконныя»¹⁹⁵, «шароварів гранатових трое»¹⁹⁶ та купованої тканини «шаравары зеленые матерьянные»¹⁹⁷.

¹⁸³ КС. – 1901. – Т. 73. – № 6. Документы и заметки. – С. 146.

¹⁸⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 233.

¹⁸⁵ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 350.

¹⁸⁶ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. – С. 341.

¹⁸⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. 4. – С. 477.

¹⁸⁸ Там само. – С. 410.

¹⁸⁹ Архів ЮЗР. – Т. III. – Ч. 3. – К., 1876. – С. 646.

¹⁹⁰ Оглоблин Н. Богатый киевлянин конца XVII в. // КС. – 1889. – № 5-6. – С. 584.

¹⁹¹ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – СПб., 1884. – Т. VIII. – Стлб. 1140.

¹⁹² Там само. – Стлб. 1199.

¹⁹³ Боплан Г.Л. де. Опис України / Description d'Ukraine, Par le Sieur de Beauplan. – Пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. – К., 1990 (Факсиміле видання 1651 р. – С. 57; переклад – с. 72).

¹⁹⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 3. – С. 635.

Сорочки

Білі *сорочки* шились із тонкого лляного полотна: «Рубашокъ ильнянихъ тонкихъ додельнихъ двадцать восемь; рубашокъ московскихъ десять; рубашокъ ровнейшихъ десять с подточками»¹⁹⁸. В документах XVII – першої половини XVIII ст., коли мова йде про сорочки, часто зустрічаєто термін *хуста* – мається на увазі спідня білизна¹⁹⁹. Сорочки могли бути як чисто білими, так і прикрашені гаптуванням або вишивкою шовком. Так у писемних пам'ятках XVII ст. зустрічаємо: «хусты белые, хусты гафтованые золотомъ, шитые едвабемъ»²⁰⁰; «хусты белые, розмаитые, едвабемъ чырвонымъ и бялю шитые»²⁰¹. Також на означення сорочки вживалися терміни *кошуля* та *рубашка*. «Кошуля» є запозиченням з латинської *casula* («хатина, намет», пізніше «плащ з каптуром») ²⁰² через польську²⁰³. Терміни «сорочка» і «кошуля» існували очевидно не як синоніми, а позначали різні види натільного вбрання: на сорочку, яка використовувалась як нижня білизна, одягалася ошатніша, прикрашена вишивкою або гаптуванням кошуля. Зазвичай, коли в описах майна згадується кошуля, то вказується також її оздоблення: «кошуля з золотом»²⁰⁴; «три кошули белоголовскихъ зъ едвабом шитыхъ»²⁰⁵. Синонімом до сорочки та кошулі є також «рубашка», яку, як і кошулю, прикрашали вишивкою: «рубашекъ золотомъ шитыхъ пять; да пять рубахъ золотомъ и сребромъ шитыхъ, да разной еще работы две рубашки»²⁰⁶; «шовком шитіе рубашки»²⁰⁷. Іноді вказувались місця розташування вишивки: «лиштва шовком шита и рукава белью шитие»²⁰⁸. Практично немає відомостей про оздоблення чоловічих сорочок. Але за окремими документами можна припустити, що, як і жіночі сорочки, чоловічі також вишивались: «две рубашки – одна шитая по краям на колнере, пазухе и рукавах шелком зеленимъ, другая – простого полотна»²⁰⁹.

¹⁹⁵ Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини, як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. – Т. I. – К., 1932. – С. 137.

¹⁹⁶ Архів ЮЗР. – Т. III. – Ч. 3. – К., 1876. – С. 681.

¹⁹⁷ Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини... – С. 143.

¹⁹⁸ В-ый Н.К. Платье и белье малорусской пани XVIII ст. – С. 44.

¹⁹⁹ Неселовський О. Наймити та наймички на Поділля в XVIII ст. // Записки Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти. – Т. 2. Кам'янець на Поділля, 1927. – С. 16.

²⁰⁰ Архів ЮЗР. – Т. I. – Ч. VI. – С. 428-430.

²⁰¹ Там само. – С. 458-459.

²⁰² Війтів Г.В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVII ст. Автореф. дис. ... – Львів, 1995. – С. 8.

²⁰³ Горяев Н.В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис, 1896. – С. 164.

²⁰⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 967.

²⁰⁵ Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 1. – Т. 3. – С. 383.

²⁰⁶ Востоков А. Приданое П.И. Шереметьевой // КС. – 1888. – Т. 22, август, документы и известия. – С. 44.

²⁰⁷ Архів Коша Нової Запорожської Січі: Корпус документів. – Т. 3. – С. 183.

²⁰⁸ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. – С. 118.

²⁰⁹ Архів Коша Нової Запорожської Січі: Корпус документів. – Т. 4. – С. 732.

Головні убори

Окрім сорочки, вишивкою оздоблювались жіночі головні убори (*чепці, хустки*), панчохи, взуття, рукавички. Особливу увагу щодо оздоблення приділяли саме чепцям: «Чепець на атласе, гаптований злото́мъ; чепець на киндяку московській; чепець на чорно́мъ атласе, гаптований злото́мъ; чепцовъ три, на полотне вишиваніе злото́мъ»²¹⁰; «чепець злото́мъ и шовкомъ чорнимъ шитий»²¹¹; «чепцовъ пять, едень на аксамете венецкомъ, злото́мъ гаптованій, другій на табине злото́мъ гаптованій, а три шовкомъ на луданяхъ шитіе»²¹². Також маємо деяку інформацію про мотиви вишивок на чепцях: «чипець аксамиту зеленого, гаптований сребром квет и посередине орел»²¹³. Хустки, які пов'язували поверх чепців, також прикрашали вишивкою: «хустокъ злото́мъ и сребромъ шитихъ», «хустокъ серпанковыхъ заполочнихъ»²¹⁴, «хустка, чорнимъ шовкомъ шытая»²¹⁵, «платок жолтій тягтяной, на оном квет сребром шитой»²¹⁶. Старші жінки поверх чепця (очіпка) вив'язували намітку (серпанок), яку виготовляли з тонкої шовкової або льняної тканини²¹⁷. Уявлення про те, як виглядав такий головний убір, нам дає іконопис та портретний живопис. Так на іконі «Богоматір та сцени раю з Агафією» (XVII ст.) дружина замовника ікони-епітафії Агафія зображена у намітці, на кінцях якої проглядаються ткани смуги²¹⁸. Жінка в намітці зображена живописцем Марком Шестаковичем на іконі «Розп'яття з Андрієм і Ганною», датований 1720–30 рр.; на іконі «Розп'яття з групою дрогобицьких міщан» (1754 р.), «Портреті подружжя донаторів» (друга половина XVIII ст.), «Портреті Теодора і Магдаліни Жемелків» (1747 р.) «Портреті невідомої з сином» (XVII ст.), «Портреті Олени Богданівни Виговської» (сер. XVII ст.) та ін.²¹⁹.

Судячи з описів майна, більш заможні жінки мали намітки з золототканними кінцями та прикрашені дорогоцінним камінням та перлами: «наметка низаная, на ней восемь канаковъ въ золоте съ яхонтами и съ изумрудами, низано крупнымъ жемчугомъ, кругомъ каначковъ обнизано среднимъ жемчугомъ; а та наметка кисейная, концы злото́мъ ткань»²²⁰. Якщо намітка та чепець були суто жіночими головними уборами, то шапку носили як чоловіки, так і жінки.

Термін «шапка» запозичений слов'янськими мовами через свн. (середньо-верхньонімецьку) *schspěl* від сфр. (старофранцузська) *chapel*, куди вона потрапила з латинської мови (лат. *sarra* – Фасм. IV, 406). Вперше в джерелах слово

²¹⁰ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 347.

²¹¹ Там само. – С. 348.

²¹² Там само. – С. 353.

²¹³ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. – С. 265.

²¹⁴ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 354.

²¹⁵ Там само. – С. 346.

²¹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 232.

²¹⁷ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 351–353.

²¹⁸ Український портрет XVI–XVIII ст. Каталог-альбом. – С. 89.

²¹⁹ Там само. – С. 102, 103, 104, 144, 254, 282.

²²⁰ *Востоков А.* Приданое П.И. Шереметьевой // *КС.* – 1888. – Т. 22, август, документы и известия. – С. 41.

«шапка» фіксується з I пол. XIII ст. в берестяних грамотах: «...А Гришки кожухе, свита, сороцица, шапка»²²¹. Більш детальну інформацію про шапки дають нам вже джерела XVI–XVIII ст. Вони виготовлялися з різноманітних матеріалів: хутра (соболь²²², куниця²²³, лисиця²²⁴, кіт²²⁵, баран²²⁶, бобер²²⁷, горностай²²⁸) та тканин (парча²²⁹, оксамит²³⁰, люстрин²³¹, атлас, кармазин²³², канавац²³³, сукно²³⁴, пліс²³⁵, алтабас, доля²³⁶): «шапка оксамитна кунами пошита»²³⁷; «шапка оксамиту чорного, собольми подшитая, зь бобром чорным...»²³⁸.

Хутром підшивали шапку або обшивали її околишек. Як правило, верх шапки шили з тканини. Верх шапки та опушок досить часто були контрастними за кольором: «шапка з чорним бараном болгарським, а верх білий»²³⁹, «шапка кармазинова чирвона, баранок сивы крымски»²⁴⁰, «шапки суконной вишневоі с сивою баранковою околицею»²⁴¹, «шапка лисья черная, вершок бархатной желтой»²⁴², «шапка красного сукна, опушена черною овчиною, исподь черевя лисе»²⁴³, «шапка красного бархату з серым околышем»²⁴⁴, «шапка лисья, хутро

²²¹ Арциховский В.А., Борховский В.И. Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1955 г. – Вып. IV. – М., 1958. – С. 17.

²²² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 971.

²²³ Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – С. 71.

²²⁴ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. III. – К., 1863. – С. 112.

²²⁵ Архив ЮЗР. – Т. 3. – Ч. III. – К., 1876. – С. 767.

²²⁶ Там само. – С. 516, 581, 703; Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – С. 310.

²²⁷ Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. I. – К., 1883. – С. 240; Реестр майна Василя Рогозинського // Автограф української історії: IX–XXI ст. Матеріали до Каталога виставки документів Національного архівного фонду України // Архіви України. – 2005. – № 5-6. – С. 123-124.

²²⁸ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией. – СПб., 1884. – Т. VIII. – Стлб. 1189.

²²⁹ Галагановский фамильный архив. – С. 466.

²³⁰ Реестр майна Настасії Гулевичової Серницької // Автограф української історії: IX–XXI ст. – С. 124.

²³¹ Архив ЮЗР. – Т. 3. – Ч. III. – С. 767.

²³² Там само. – С. 581.

²³³ Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. I. – С. 240.

²³⁴ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. – Стлб. 1168.

²³⁵ Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія. – С. 245.

²³⁶ Архив ЮЗР. – Т. 3. – Ч. III. – К., 1876. – С. 768.

²³⁷ Жизнь Князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. Акты, издаваемые Временною Коммиссиею, Высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – К., 1849.

²³⁸ Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч. I. – К., 1883. – С. 240.

²³⁹ Архив ЮЗР. – Т. 3. – Ч. III. – К., 1876. – С. 516.

²⁴⁰ Там само. – С. 581.

²⁴¹ Там само. – С. 703.

²⁴² Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. – Стлб. 1051.

²⁴³ Там само. – Стлб. 1168.

²⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини ... – С. 169.

блакитное, подбитое баранками белыми»²⁴⁵. Окрім матеріалу виготовлення шапки розрізняли за статевою і віковою ознакою їхніх власників (чоловічі, жіночі, дитячі²⁴⁶), за сезоном використання (літня²⁴⁷, зимова²⁴⁸), за місцем виготовлення або зразком, за яким пошита (польська²⁴⁹, московська²⁵⁰, вірменська²⁵¹), за соціальним станом власника («шапка мужицкая»²⁵²).

Згідно з описами особливої різниці між жіночими та чоловічими шапками не було: «шапка женская соболья, вершок золотной алтабасной, травы серебряные; шапка соболья мужская, вершок суконной черной, тулья белья хребтовая»²⁵³. Хіба що верх жіночих шапок додатково декорувався гаптуванням: «шапка соболья женская, вершок шит по зеленому атласу золотом и серебром»²⁵⁴, мереживом: «шапка горностаевая женская, вершок обяриной золотной, на том же вершку нашита кружево золотное»²⁵⁵, «шапка аксамиту венецкого червоного, соболья, широкими корунками золотими обложена; шапка кунья суконная, карунками золотими широкими обложена»²⁵⁶ і розшивався перлами та пастками: «шапка соболья женская, вершок низан по зеленому атласу женчугом, и шит золотом и серебром з блестки»²⁵⁷. Жіночі шапки шились переважно з дорогих шовкових та парчевих тканин: «шапку жоноцкую аксамитную»²⁵⁸. За даними писемних джерел та портретного живопису, особливу увагу приділяли денцям шапок. Дорогі тканини, які використовували для їх пошиття, вишивали або декорували плетеним мереживом: «шапок 3, една соболева, зъ золот. вершкомъ, другая белая, третья, шитая золотом»²⁵⁹; «вершок на шапку, по золотой денце шитой сребром»²⁶⁰; «шапочній вершок золотом з серебром плетений»²⁶¹. Крім вишивки, вершок шапки розшивали перлами та дорогоцінним камінням:

²⁴⁵ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – С. 316.

²⁴⁶ Архив ЮЗР. – Т. 3. – Ч. III. – К., 1876. – С. 767.

²⁴⁷ Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. I. – К., 1898. – С. 14.

²⁴⁸ Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст. – С. 217.

²⁴⁹ Архив ЮЗР. – Т. 3. – Ч. III. – К., 1876. – С. 652.

²⁵⁰ Книга пожитков бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 году майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при московском университете. – М., 1862, кн. 3. – С. 36.

²⁵¹ *Войтич Г.В.* Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. Дисертація ... – Львів, 1995. – С. 127.

²⁵² Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 349.

²⁵³ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. – Стлб. 1039.

²⁵⁴ Там само. – Стлб. 1189.

²⁵⁵ Там само. – Стлб. 1195.

²⁵⁶ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 353.

²⁵⁷ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. – Стлб. 1189.

²⁵⁸ Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. III. – К., 1863. – С. 215; Архив ЮЗР. – Т. 3. – Ч. VIII. – К., 1909. – С. 493.

²⁵⁹ КС. – 1901. – Т. 73. – № 6. Документы и заметки. – С. 146.

²⁶⁰ *В-ий Н.К.* Платье и белье малорусской пани XVIII ст. – С. 44.

²⁶¹ Галагановский фамильный архив. – С. 466.

«вершокъ шапочной, низанный жемчугомъ, сплошь репейки, въ репейкахъ каменя изумруды малые, въ репейкахъ большія и малыя жемчужины, кругомъ вершка низано крупнымъ жемчугомъ»; «вершокъ атласный осиновый, среднимъ жемчугомъ низанъ въ шахматъ»²⁶².

Літні жіночі шапки виготовляли з дорогих шовкових тканин без хутра: «шапку женскую летную, парчевую ... шапку женскую люстровую, летную, жены слуги Маляра»²⁶³, а чоловічі, як правило, з кольорового сукна: «шапку сукна красного»²⁶⁴, «шапка суконная белая»²⁶⁵, рідше з оксамиту: «шапка легкая аксамитная»²⁶⁶. Також маємо скупі свідчення про фасон шапок: «шапка черная столбоватая, куницами подшитая»²⁶⁷, «макгерок две»²⁶⁸, «шапка... армянская с рожками баранкова»²⁶⁹. Готові шапки або верх до них привозились в значній кількості з Польщі або Туреччини, про що свідчать записи в торгових книгах: «шапок женских 2540»²⁷⁰.

Взуття

Так само пишно декорувались панчохи і жіноче взуття. Повсякденне взуття шили зі шкіри, замші, а святкове – з парчі, бархату, шовку, репса. Декорувалось таке взуття золотим або срібним шиттям: «черевики бархатные, шитые золотомъ»²⁷¹, «черевики зеленіе штофніе, блакитніе, гафтованніе; черевиков пара гафтованихъ»²⁷². У XVIII ст. були модними черевики з шовку, парчі, бархату на високих підборах з гострими носами. На кінець століття висота підборів поступово зменшувалась до повного їх зникнення²⁷³. На щодень одягали вовняні або бавовняні панчохи, а на свята – шовкові. Найбільш дорогими та модними вважались кольорові панчохи з вишивкою. В документах згадуються «чулки шолкови синей, с стрелками белими»²⁷⁴, що відповідало тогочасній моді, коли ажурні панчохи зі складним малюнком оздоблювали вишитою стрілкою.

²⁶² *Востоков А.* Приданое П.И. Шереметьевой. – С. 41.

²⁶³ Архив ЮЗР. – Т. 3. – Ч. III. – С. 767.

²⁶⁴ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – С. 343.

²⁶⁵ Описание движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. – Стлб. 1068.

²⁶⁶ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. – К., 1884. – С. 218.

²⁶⁷ Архив ЮЗР. – Т. 3. – Ч. VIII. – К., 1909. – С. 164.

²⁶⁸ Жизнь Князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – С. 312.

²⁶⁹ *Войтів Г.В.* Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. Дисертація ... – С. 127.

²⁷⁰ *Дубровський В.* До питання про міжнародню торгівлю України... – С. 386.

²⁷¹ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. – С. 340.

²⁷² КС. – 1901. – Т. 73. – № 6, Документы и заметки. – С. 147.

²⁷³ *Ефимова Л.В., Алешина Т.С., Самонин С.Ю.* Костюм в России XV – начало XX в. – С. 108, 112.

²⁷⁴ *В-ий Н.К.* Платье и белье малорусской паніи 18 ст. – С. 44.

Прикраси

Ансамбль вбрання української еліти XVII–XVIII ст. доповнювали різноманітні прикраси: персні, сережки, намисто, ланцюжки, кулони, хрестики. Персні носили і чоловіки, і жінки. Їх виготовляли з коштовних металів («перстней два – один золотій, а другій сребній»²⁷⁵) та дорогоцінного каміння: «18 перстней самихъ золотыхъ, съ алмазы, яхонты красными и лазоревыми»²⁷⁶, «перстень серебрянной и в середине камень червоной»²⁷⁷, «перснювъ два злоцестихъ, у пять червонихъ, единъ зъ яхонтомъ, а друпй съ кривавцемъ»²⁷⁸, «перстеньковъ п'ять золотих: 1 з паленимъ шафиром, 2 з алмазами, 3 з алмазами, 4 рубиновій з алмазами, 5 з каменем желтим и вокруг алмазами»²⁷⁹, «перстенки съ пальца: один зъ диамантомъ, другий изъ шафиром»²⁸⁰, «перстней добрих дорогих дияментових три». Персні прикрашались рубінами, яхонтами, смарагдами, але найбільше цінувалися діаманти. Іноді в документах фіксується лише колір каміння: «перстень золотой зъ каменьемъ червоним»²⁸¹.

Обов'язковою прикрасою шляхтянок та жінок козацької старшини були сережки. Форма сережок була орієнтована на ювелірні вироби Західної Європи. Найбільш популярними були сережки з підвісками краплевидної форми перлів або каміння з дужкою, яка продагалася у вухо і оформлювалася у вигляді банта або квітки. Підвіски могли бути і у формі медальйона, який називався *каначком*: «серьги съ конячками съ алмазцами, въ чистомъ золоте; серьги съ коначками съ красными яхонты и съ изумруды, въ золоте; серьги съ коначкомъ съ яхонты красными и лазоревыми, въ золоте, съ зернами: жемчужины бурминскія на подвескахъ, два камня изумруды; серьги съ коначками въ золоте на подвескахъ, да шесть изумрудовъ»²⁸².

В одному ювелірному виробі поєднувалися декілька видів дорогоцінного каміння: діаманти, смарагди, перли: «серег пар три: одни шмарагдовие з дияментами, другие рубиновие з перликами, третіе рубиновіе»²⁸³. В разі, якщо не зазначалось, яке конкретне дорогоцінне каміння вправлено, вживали термін *добре*: «серег сребних две пари с камушками добрими»²⁸⁴. Окрім форми сережок з підвісками були сережки і кільцеподібної форми: «серьги двойныя на кольцахъ съ каменьемъ простымъ серебряныя, на нихъ восемь зернь кафимскихъ»²⁸⁵.

До жіночих шийних прикрас відносилося намисто з коралів та перл. Намисто цінувалося за кількістю та розміром бусин: «караліовъ червонихъ, въ низце

²⁷⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 4. – С. 209.

²⁷⁶ *Востоков А.* Приданое П.И. Шереметьевой. – С. 41.

²⁷⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 3. – С. 661.

²⁷⁸ Бытовая малорусская обстановка въ документахъ XVII–XVIII ст. – С. 353.

²⁷⁹ Галагановский фамильный архив. – С. 465.

²⁸⁰ Архів ЮЗР. – Т. 1. – Ч. VI. – С. 428-430.

²⁸¹ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – С. 90.

²⁸² *Востоков А.* Приданое П.И. Шереметьевой. – С. 42.

²⁸³ Галагановский фамильный архив. – С. 465.

²⁸⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 232.

²⁸⁵ *Востоков А.* Приданое П.И. Шереметьевой. – С. 42.

одной двадцать шесть, большинство въ орехъ лесковой зерно»²⁸⁶, «перель великих 12 лотов в 10 шнурках, перел менших 7 лотов в 27 шнурках»²⁸⁷. Намисто з коралів («монистечко коралевое»²⁸⁸) перенизувалось монетами або перлами: «маниста з шестма червонцами шнур 1, манисто червоного перенизками белими шнур 1»²⁸⁹.

Судячи з портретного живопису, у XVII–XVIII ст. особливо модним було намисто з перл. Найбільше цінувалися перлини великого розміру. В документах згадуються перли «бурминські» або «гурмижнські», назва яких свідчить про місце видобування – Гурмижське море, тобто Перська затока²⁹⁰. Такі перлини відрізнялися не тільки величиною, а й правильною формою і чистотою. Вони нанизувалися поодинці або по дві-три перлини в намисті. Тому, коли мова йде про дрібне намисто з перл, воно, як правило, описується низками, а великі перлини поштучно: «перла дробного десять низок, большого перла не низаного как би с ложку большую»²⁹¹, «25 жемчужинь средних на нитке, 82 жемчужины бурминския»²⁹². Перлини нанизувалися на одну або декілька ниток, іноді різними способами – у вигляді решітки, сітки і т.п.

Окрім намиста, шийними жіночими прикрасами були: золоті та срібні ланцюжки («ланцюжков золотих два, ланцюжок сребний 1»²⁹³, часто з різноманітними підвісками (хрестами та кулонами). Прикрасою ланцюжків могло бути як дорогоцінне каміння («ланцюжок золотій с камушками алмазными»²⁹⁴, так і каначки – кулони: «каначокъ большой съ, изумруды и яхонты красными»²⁹⁵, «коначок алмазній в 10 алмазахъ и 1 рубинь. коначокъ рубиновій з великим шафіром и около дияменти»²⁹⁶, «конапъ золотій под финифтом с алмазами большими насажованій»²⁹⁷. Термін «канак» походить від турецького *kanak* «нашийник»²⁹⁸. За українськими джерелами відомий з XVII ст.²⁹⁹ – XVIII ст., де він найчастіше згадується в переліку коштовних речей: «сумы готовое было до сороку тисечеи золотих польских при тым ... ланцюхи клеиноти канаки», «з

²⁸⁶ Бьговая малорусская обстановка въ документахъ XVII–XVIII ст. – С. 353.

²⁸⁷ Галагановский фамильный архив. – С. 465.

²⁸⁸ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – С. 32.

²⁸⁹ Там само. – С. 351.

²⁹⁰ *Савваитов П.* Описание старинных царских утварей, одежд, оружия ... – С. 170.

²⁹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 232.

²⁹² *Востоков А.* Приданое П.И. Шереметьевой. – С. 41.

²⁹³ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – С. 95, 351.

²⁹⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 232.

²⁹⁵ *Востоков А.* Приданое П.И. Шереметьевой. – С. 41.

²⁹⁶ Галагановский фамильный архив. – С. 465.

²⁹⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 232.

²⁹⁸ *Bruckner A.* Słownik etymologiczny języka polkiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957. – С. 215; *Линде...* Т. 1. – Ч. 2. – С. 946.

²⁹⁹ *Горбачевский Н.* Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства польского. – Вильна, 1874. – С. 175.

другой сторони положил канаки, манели»³⁰⁰; «перстенков 12, кончаков 4, таба-керок золотых 2»³⁰¹, «приданое покойной дочери, клейноды, канаки, перстни»³⁰².

Канаки прикрашалися різноманітним коштовним камінням (діамантами, рубінами, смарагдами) або перлами: «коначок алмазній в 10 алмазахъ и 1 рубинъ; коначокъ рубиновій з великим шафіром и около дияменти»³⁰³, «каначокъ большой съ, изумруды и яхонты красними; каначок маленький съ яхонты съ красними в съ жемчугом, въ золото вставлено где три репейки испорчено»³⁰⁴, «два канаки, еден перловій под финькфом, а другой о двух каменьцяхъ»³⁰⁵, «каначек з перлами до строю білоголовського»³⁰⁶; «конап золотій под финифтом съ алмазами болшими насажованній; канап золотій с камушками зеленими добримы насажованній з перлами»³⁰⁷. Канаками могли також прикрашатися головні убори заможних жінок: «наметка низаная, на ней восемь каначковъ въ золоте съ яхонтами и съ изумрудами, низано крупнымъ жемчугомъ, кругомъ каначковъ обнизано среднимъ жемчугомъ; а та наметка кисейная, концы золотомъ ткани»³⁰⁸.

Ще одним типом прикраси був агнус – шийна прикраса у вигляді медальйону. В українських джерелах термін «агнус» зустрічається з XVII ст. і продовжує побутувати у XVIII ст.: «агнусок сребний позлоцаний» (1765)³⁰⁹, «агнусок с каменнем, запечатанній в пушетце (в коробочці – О.К.)» (1752)³¹⁰, «огнюсок сребреній у тридцаты копейках, огнюсок же щирезлотний с полтора червонца вылитый у восьмидесят копейках» (1782)³¹¹, «агнусок сребрний»³¹².

Кулони могли підвішувати до шовкової або парчевої стрічки, як зображено на портреті Наталії Дем'янівни Розумовської³¹³. Так само до стрічки підвішували і золоті або срібні хрести, прикрашені дорогоцінним камінням: «крест золотій с алмазами болшими насажованній»³¹⁴, «крестъ золотой съ чернью, съ

³⁰⁰ *Войтів Г.В.* Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. Дисертація ... – С. 116.

³⁰¹ Галагановский фамильный архив. – С. 461.

³⁰² *Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – С. 225.

³⁰³ Галагановский фамильный архив. – С. 465.

³⁰⁴ *Востоков А.* Приданое П.И. Шереметьевой. – С. 41.

³⁰⁵ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – С. 90.

³⁰⁶ *Керик М.* Инвентар та акт оцінення майна бродівського ливарника XVIII ст. Іллі Дублянського // www.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um6/Dokumenty/2-KERYK

³⁰⁷ Автограф української історії: IX–XXI ст. Матеріали до Каталога ... – С. 127; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 232.

³⁰⁸ *Востоков А.* Приданое П.И. Шереметьевой. – С. 41.

³⁰⁹ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – С. 351.

³¹⁰ *Лазаревский А.* Материалы для истории общественного и частного быта в Малороссии XVIII в. // Чтения ИОНЛ. – Кн. 11. – С. 84.

³¹¹ *Лазаревский А.М.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Кн. III, 1875. – С. 573.

³¹² Акты издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. – Т. XXXIV. Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – Вильна, 1909.

³¹³ Український портрет XVI–XVIII ст. Каталог-альбом. – С. 213.

³¹⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – Т. 1. – С. 232.

четырьмя каменья съ яхонты краснымъ и съ изумруды»³¹⁵, «крестъ маленькой серебряной, золоченой, съ четырьмя каменья простыми»³¹⁶.

Жіночими прикрасами були також стрічки («стіонжок блакитних з золотом», «лент золотих две шолкових лент разных»³¹⁷), які або пов'язували на голову, або зав'язували на шиї і спускали попереду сорочки, як зображено на портреті Параски Василівни Сулими³¹⁸. Серед прикрас та дорогоцінностей у ресстрах майна значились також золоті та срібні нитки та гудзики: «золота і сребра в нитках, мохров золотих», «гузиков сребних дванадцять»³¹⁹.

* * *

Одяг української еліти був виконаний з коштовних імпортованих тканин високого гатунку в стилістиці тогочасної моди Речі Посполитої. Без сумніву, українська еліта прагнула бути на рівні польської шляхти та кращих зразків західноєвропейської моди. Завдяки тому, що виробництво тканин набуло промислового характеру, збільшується їх різноманітність за фактурою, орнаментикою, складом волокна. В порівнянні з попереднім історичним періодом, на місце важкому оксамиту прийшов більш легкий шовк. Декоративність вбрання досягала орнаментациєю тканин в бароковій стилістиці: великі (іноді до півметра) за розміром декоративні квіти, пагони, листя аканта, плоди граната та ананаса, виноградні грона.

Декор вбрання доповнювався використанням різноманітних стрічок, мережива, позумента із золотих та срібних ниток. Особливо цінувалося намисто з перл, сережки, браслети, кільця з діамантами. В чоловічому вбранні роль оздоблення і водночас прикрас виконували срібні та золоті гудзики. Взуття шили з кольорової шкіри, парчі, оксамиту, шовку. Воно мало високі вигнуті підбори і вузькі загострені носи. В декорі взуття використовували вишивку, стрічки, пряжки.

Силует костюму підкреслював фігуру: в чоловічому вбранні це досягалося завдяки широкому поясу, який щільно прилягав до стану, а в жіночому – поєднанням корсета або шнурівки з пишною спідницею. Використання як в жіночому, так і в чоловічому костюмі кунтуша з довгими розрізними рукавами створювало ефект пишності та багатства. Ще однією характерною особливістю вбрання цієї епохи було використання тканин із різними фактурою та кольором в одному виробі. Найчастіше застосовувалося поєднання основної (верхньої) тканини, допоміжної (підкладочної) та декору (смуги, стрічки, мереживо).

Таким чином, на основі писемних документів та образотворчого мистецтва ми маємо можливість ознайомитися з побутом української еліти, уявити її

³¹⁵ Востоків А. Приданое П.И. Шереметьевой. – С. 41.

³¹⁶ Там само. – С. 42.

³¹⁷ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – С. 141, 351.

³¹⁸ Український портрет XVI–XVIII ст. Каталог-альбом. – С. 221.

³¹⁹ Пам'ятки української мови XVIII ст. Серія актових документів і грамот. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – С. 95, 141.

вподобання щодо одягу. Наше дослідження підтверджує включення української еліти в культурний європейський контекст і дає ключ до розуміння розвитку українського традиційного вбрання наступних епох.

РЕЗЮМЕ

Оксана Косміна

ВБРАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ XVII–XVIII СТ.

У статті на основі чималої джерельної бази – родинних документів, мемуарів та щоденників, актових документів, портретного живопису подається опис основних елементів вбрання та тканин, з яких це вбрання шилось, головних уборів, взуття, прикрас. Також зазначається етимологія термінів та час появи того чи іншого елемента вбрання. Дослідження підтверджує включення української еліти в культурний європейський контекст і дає ключ до розуміння розвитку українського традиційного вбрання наступних епох.

Ключові слова: костюм, тканини, головні убори, взуття, прикраси, XVII–XVIII ст.

Оксана Косміна

ОДЕЖДА УКРАИНСКОЙ ЭЛИТЫ XVII–XVIII ВВ.

В статье на основе значительного количества источников – родовых архивов, мемуаров и дневников, актовых источников, портретной живописи дается описание основных элементов одежды и тканей, из которых эту одежду шили, головных уборов, обуви, украшений. Также указывается этимология терминов и время появления того или другого элемента одежды. Исследование подтверждает включение украинской элиты в культурный европейский контекст и дает ключ к пониманию развития украинской традиционной одежды следующих эпох.

Ключевые слова: костюм, ткани, головные уборы, обувь, украшения, XVII–XVIII вв.

Oksana Kosmina

THE CLOTHES OF THE UKRAINIAN ELITES, XVII–XVIII CENTURIES

The present article describes the primary elements of costumes, headdress, shoes and accessories, as well as the materials they were produced of, based on the wide

range of sources: family records, memoirs and diaries, court records and portraiture. It also offers the etymology of the terms and dates the appearance of various costumes' elements. The present research points to the fact that Ukrainian elites were well-integrated into the European cultural context, and offers a deeper understanding of the subsequent developments of Ukrainian traditional costumes.

Keywords: costumes, fabric, headdress, footwear, accessories.

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, ПОЛЕМІКА

Віталій Перкун. Допоміжні історичні дисципліни як ключ до соціальної історії. Роботи французького історика Мішеля Пастуро

Ірина Ворончук. [Рец.:] Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów / Pod red. P. Guzowskiego i C. Kukli. – Białystok, 2014. – 389 s.

Наталія Білоус. [Рец.:] Wioletta Zielecka-Mikołajczyk. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów. – Warszawa: Neriton, 2012. – 360 s. + II.

Ігор Тесленко. [Рец.:] Максим Яременко. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. – Харків: Акта, 2014. – 534 с.

Віталій Перкун

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ ЯК КЛЮЧ ДО СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Роботи французького історика Мішеля Пастуро (нар. 1947) мало знані українською академічною гуманітарною спільнотою. Переважно він відомий як автор статей та книг з історії гербів, печаток, кольорів, символів та зображень, а також різних сюжетів повсякдення, головно середньовіччя та ранньомодерного часу. Утім, дослідження Пастуро долають рамки історичних напрямків, зручно розташовуючись на різних майданчиках, традиційно закріплених за допоміжними історичними дисциплінами, соціальною історією, культурною антропологією чи історією повсякдення. Водночас вони розмивають і так звані хронологічні межі. Адже Пастуро працює в широкому діапазоні історії та культури Західної Європи.

Невимушеність і водночас вишуканість стилю, ерудиція, огляд навіть дрібних проблем на тлі загальнокультурних та цивілізаційних процесів – ось характерні ознаки робіт Мішеля Пастуро. Відчувається авторська інтелектуальна гра з різними проблемами, що потрапляють у поле його уваги, та з виходом за традиційні межі, окреслені дослідницькими конвенціями. Однак все це підпорядковане завданню – показати масштаб та глибину практично кожного об'єкта дослідження.

Як Жорж Дюбі крізь призму *кatedr*¹ чи Жак Ле Гофф і П'єр Нора крізь призму *свідомості* та *пам'яті*², так Пастуро крізь призму знаків, емблем, *семіофорів* (Кшиштоф Помян³), тканин чи кольорів показує, як змінювались епохи, стилі, час. Те, що, здавалося б, не має статусу історичного джерела, а тому традиційно, принаймні в українській історіографії, перебуває поза дослідницькою увагою, може, як показує М. Пастуро, промовити, виразити ті грані минулого, які звичний, «класичний» рукописний та друкований матеріал не в стані передати. Нарачія образу чи кольору сповнена інформації та самодостатня.

---

¹ *Duby G. Czasy katedr: sztuka i społeczeństwo 980–1420 / Przekład K. Dolatowska. – Warszawa, 1997.*

² Див. переклади українською мовою згаданих авторів: *Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. / Переклад із франц. Я. Кравця. – Львів, 2007; Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / Переклад із франц. А. Репи. – К., 2014.*

³ Див. про ідею семіофорів як складових частин культурного простору: *Pomian K. Jak uprawiać historię kultury // Przegląd Historyczny. – 1995. – Z. 1. – S. 4, 6, 7, 13.*

Нижче подаємо огляд трьох книг Мішеля Пастуро, перекладених польською мовою, які з'явилися у варшавському видавництві *Oficyna Naukowa*.

Синій. Історія кольору (Michel Pastoureaux. Niebieski. Historia koloru / Przełożyła Maryna Ochab. – Warszawa, 2013, 219 s.

Перед прочитанням цієї книжки складно було уявити, скільки сам колір, а точніше його аналіз у контексті епохи чи життєдіяльності окремих соціальних груп може розповісти про епоху, її цінності чи ментальність. Пастуро досліджує історію синього кольору від неоліту до ХХ ст., однак у вступі він зазначає, що своєю роботою готує ґрунт для ширшого дослідження – про історію кольору в західному суспільстві. Синій – лише *vademecum* до цієї мети (с. 13).

Історик наголошує на складнощях, насамперед методологічного характеру, такої роботи. Скажімо колір, який дійшов на матеріальних пам'ятках до наших днів, не є тим кольором, яким він був раніше, адже змінилася не лише його насиченість, а й світло, яке інакше відображає колір (с. 8). М. Пастуро пропонує ключ до вирішення проблеми: спробувати з'ясувати світ кольору у різних суспільствах, беручи до уваги всі його складники – *лексику, назви, хімію пігментів, техніку малярів, символіку вбрання, місце кольору у щоденному житті та матеріальній культурі* (с. 11-12). Автор вбачає зв'язок поміж *хімічними, технічними, матеріальними проблемами та ідеологією, суспільним, емблематичним та символічним рівнем* (с. 12) та *естетикою* (с. 32). «Колір», – пише Пастуро, – «є насамперед суспільним фактом» (с. 7, 11). Цікава спроба зрозуміти анатомію кольору через усвідомлення істориком того факту, що *барва ніколи не “приходить” сама. Вона набирає значення та уповні “функціонує” лише тоді, коли поєднується з іншими барвами або ж їм протиставляється* (с. 13).

М. Пастуро крізь призму синього кольору показує фактично вузлові моменти цивілізаційного розвитку Заходу в середньовіччі та ранньомодерному часі. Зокрема увиразнює проблему кольору як питання теологічної дискусії ХІІ ст. поміж монахами двох монастирів, які визначали розвиток Західної Європи – монастир Клюні (Cluny) з одного боку та Сіто (Cîteaux) і Клерво (Clairvaux) з іншого. Суть дискусії зводиться до наступного. Одна частина вважала, що колір є матерією та світлом водночас (абат монастиря Сен-Дені Сюжер). Інші (св. Бернард та монахи монастиря Клерво) вважали колір виключно матерією, а відтак тим, що лише перешкоджає Божій присутності у храмі.

Ці питання, зазначає автор, мали не лише теологічний вимір, але й впливали на *щоденне життя, релігійні культу та мистецтво* (с. 52-53), зокрема на вбрання представників різних станів (с. 116) і особливо володарів (с. 60).

Автор ставить ключове питання: що первинне в історії кольорів, хімія та техніка, а чи ідеологія та символіка (с. 93)? Він доводить: те, що синій колір протягом ХІІ–ХІV ст. зробив таку кар'єру, є свідченням *глибоких змін, які відбуваються в суспільстві, в способі мислення та відчуттях* (с. 94). Автор вважає, що *новому суспільному порядку, який зароджувався у ХІІ ст., мав відповідати новий порядок кольорів* (с. 96). Кольори перебувають в одному ряді з низкою змін у західному світі ХІІ ст., таких, як поява готичного стилю,

зародження геральдики, упорядкування суспільної ієрархічної драбини, відповідно до якої викристалізувались три стани: *oratores* (ті, що моляться – духівництво), *bellatores* (ті, що воюють – лицарі), *laboratores* (ті, що працюють – селяни, ремісники у містах; до цієї категорії належала дуже велика кількість суспільних груп). Європейське суспільство з його динамічними змінами потребувало й зміни комплексу основних кольорів: до традиційно поширених та широко вживаних ще від античних часів білого, червоного та чорного *додається* задля реалізації потреби в реорганізації емблем, кодів репрезентації та символічних систем синій, жовтий та зелений (с. 97). Також це була епоха розквіту гербів, які потребували ширшої палітри кольорів.

У XIV ст., за М. Пастуро, синій колір входить у нову фазу свого життя: *біля джерел нового виміру синього стоять два факти, які стосуються етики та вразливості – трансформації у сфері моралі та позиція протестантських реформаторів щодо суспільних, мистецьких та релігійних практик використання кольору* (с. 98). В період Реформації синій колір стає (поряд із чорним) найбільш християнською барвою, кольором *неба та духу*, сповненим чеснот (с. 116).

Пастуро робить висновок щодо ієрархії членів у парі «хімія/техніка» та «ідеологія/символіка»: *Ідеологічні мотиви та суспільні потреби – мотор та каталізатор технічного та хімічного поступу, а не навпаки* (с. 99). Це важливе спостереження дає змогу зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки у соціумі.

Дослідник звертає увагу на істотну зміну розвитку кольорів у період Реформації: її ідеологи (Кальвін, Цвінглі, Мелангтон і меншою мірою Лютер) були противниками використання кольорів у костюлі, вважаючи їх матерією, а відтак тим, що відштовхує від Бога. Пастуро наголошує, що така позиція нічим не відрізнялась від позиції св. Бернарда у XII ст. Як наслідок – у часи Реформації поширюються переважно сірий, чорний та білий кольори. І лише бароко приносить із собою яскраві барви. Важливим етапом у цій еволюції було відкриття Ісааком Ньютоном у 1666 р. нового порядку кольорів, у якому синій, червоний та жовтий починають відігравати домінуючу роль (с. 142).

Оглядаючи зміни у розвитку ставлення до синього кольору в епоху Просвітництва М. Пастуро звертається до інтелектуальної спадщини Йогана Вольфганга Гете, який досліджував кольори. Німецький ерудит, поет, письменник твердив, що *колір, на який ніхто не дивиться, не існує* (с. 160). Говорячи про Гете та його безсмертний твір «Страждання юного Вертера» (головний герой носив синій фрак та жовті брюки) Пастуро наводить приклад, як літературний твір впливав на формування моди та мистецтва у Західній Європі.

Пастуро також здійснив лінгвістичний аналіз та продемонстрував пов'язаність синього кольору у німців з алкоголем (*blau sein* – бути п'яним), у американців – із часом після роботи, коли люди перед поверненням додому проводять своє дозвілля у товаристві (*the blue hour* – синя година); у французів – із меланхолією (*blue devils*, с. 164). Пояснюючи зв'язок синього кольору з алкоголем, Пастуро вказує, що при фарбуванні тканин для підсилення кольору та його стійкості використовували сечу нетверезої людини (с. 163-164). Цікаво, що і в українській традиції у повсякденній лексиці використовують слово «синяк» на означення п'яниці. Історик також зосереджується на використанні

синього кольору як складової національних, військових, політичних символів, (с. 16) французьких зокрема. Для увиразнення значення синього дослідник порівнює його з функціонуванням білого та червоного кольорів.

У новітній період Пастуро підкреслює зв'язок поміж представниками промисловості, які репрезентували протестантські кола, та продукцією, яку вони виробляли. Як наслідок, товари масового вжитку через дотримання протестантської етики тривалий час мали обмежену палітру кольорів: білий, чорний, сірий, синій (с. 132-133). Автор подає також цікавий екскурс в історію французького військового строю, а також джинсів як одягу синього кольору.

Тож синій колір стає під пером М. Пастуро лакмусовим папірцем суспільних процесів. Автор пише, що формування кольорів, які і інших культурних кодів, проходить *крізь усе, у що ми віримо, про що мислимо, чим захоплюємось, що любимо або відкидаємо, завжди проходить крізь погляд та думку інших людей* (с. 198). Підсумовує Пастуро книжку висновком про абсолютну першість синього кольору у західному світі від XIX ст. і донині (с. 196). Однією з причин цього явища автор вважає асоціацію синього із почуттям безпеки, єдності, гармонії та спокою (с. 206).

Середньовічна гра символів (*Pastoureau M. Średniowieczna gra symboli, przelożyła Hanna Igalson-Tygielska. – Warszawa, 2006*)

Ця робота є спробою іншого, інтердисциплінарного способу дослідження традиційних допоміжних історичних дисциплін, якими є геральдика та емблематика. «Середньовічна гра символів» пропонує генезу символів, емблем, гербів, кольорів, зображень тварин і рослин, ігор крізь призму історії повсякдення та ментальних структур.

Книжка являє собою 16 розділів-статей, присвячених середньовічним символам; судовим процесам над тваринами; зображенням лева та ведмедя як важливим складовим середньовічної геральдики та емблематики; історії дерева; квітки лілеї як атрибуту королівської емблематики; кольорам у середньовіччі; народженню чорно-білого світу; середньовічним малярам; людині з рудим волоссям; народженню герба та штандарту; грі в шахи; забавам; байкам Жана де Лафонтена (1621–1695), поезії Жерара Нерваля (1808–1855) та романові Вальтера Скотта «Айвенго», у творчості яких присутня мова емблем. Пастуро унаочнює відому думку про те, що *минуле творять історики через нові відкриття, нові питання, нові гіпотези* (с. 365).

Книжка М. Пастуро є прикладом того, як писати цікаво та як підходити до дослідження допоміжних історичних дисциплін (геральдики, генеалогії, сфрагістики, нумізматики, вексилології, палеографії, історичної географії) – не лише як до зони комінукації поміж важливішими напрямками історіографії, а як до самодостатніх важливих об'єктів аналізу. Інтегральний підхід також пропонує писання *тотальної історії* без поділів на хронологічні періоди, а через концепт *довгого тривання* тощо.

У статті про *символи* у середні віки автор звертає увагу читача на етимологію поняття «символ» та на мовознавчі проблеми у дослідженні багатозначних

понять. *Правда криється у словах* (с. 19) – цей афоризм можна вважати мотто запропонованого ним методологічного підходу, з якого мусить починатися дослідження. Далі автор нагадує: середньовічну символіку не можна розглядати поза контекстом, насамперед біблійним та античним (с. 26-27), а також сприймати її буквально, без урахування деталей, які інколи лише натякають на глибинний зміст та ведуть у світ уяви: *У світі символів натякати часом означає більше, аніж говорити* (с. 28).

Пишучи про історію тваринних зображень, історик традиційно звертається до спадку античних авторів, зокрема, Арістотеля з його ідеєю єдності усього живого, а далі – до християнських текстів. У тексті Пастуро тварини стають важливим елементом людської історії, зокрема, дослідник детально зупиняється на аналізі судових процесів над тваринами, які завдавали шкоди людям або й позбавляли їх життя.

Стаття про *кольори* частково перегукується з головними ідеями та матеріалом попередньої книжки про синій колір. Зокрема, Пастуро зупиняється на чинниках, які призводять до зміни тенденцій у моді, а також на формуванні мови з урахуванням історії кольорів (с. 158). Автор аналізує еволюцію понять, пов'язаних із фарбуванням, малюванням, творенням, різьбленням, та демонструє їх зв'язок із літургійними практиками (скажімо, поняття *tingere* – забарвлювати, також уживалося на означення занурення у воду під час хрещення (с. 212)).

Герб є ключем до історії, – фрагмент цитати французького поета Жерара Нерваля, наведений М. Пастуро в есеї, присвяченій аналізу творчості поета (с. 350) в контексті його геральдичних зацікавлень, також можна розглядати як квінтесенцію авторського розділу про герби. Автор наголошує, що поява гербів як нової системи знаків була тісно пов'язана зі змінами соціальної структури суспільства, а саме – появою лицарського стану. Металеві обладунки вимагали певної ідентифікації персони, тож герби стали такими маркерами.

В есеї про *прапори* автор аналізує причини відсутності системних європейських студій над штандартом. *Його бояться*, – зауважує дослідник, – *оскільки штандарт так сильно і так інтенсивно закоріненний у сучасному світі, що певна відстань, яка потрібна для дослідження його генези, історії та функціонування, майже неможлива* (с. 271). Пастуро вважає: вексилологія не скористалася напрацюванням семіології (с. 273), що позначилося на слабкій теоретичній базі дослідження прапора як носія знаку, емблеми, символу. Дослідник акцентує увагу на важливості використання знань суміжних дисциплін при вивченні штандартів: історії дипломатії, історії інституцій, археології, нумізматики, наук про печатки та інших (с. 277).

Есеї про штандарт завершується питаннями, що стосуються ролі національного та регіонального прапора в повсякденні людини: чи відчувають люди гордість за національний прапор у момент, коли його вивішують; чи взагалі його вивішують, а якщо так, то коли, де та як; чи виражає прапор ностальгію; чи часто ми демонструємо прапор через протиставлення іншому прапорі? Ці питання вказують продуктивні напрямки дослідження таких пам'яток, а, з іншого боку, вони самі є певними пропозиціями відповідей на поставлені питання. Прапори, як і герби, печатки, палітри кольорів, – це своєрідні *путівники*, ті

елементи повсякдення, без яких складно зрозуміти не лише політичну, соціально, економічну історію, але й саму людину з її ціннісними орієнтирами.

Наступна проблема, що її розглядає М. Пастуро, знову демонструє вміння автора показати через малий об'єкт широкі дослідницькі перспективи. На прикладі поширення універсальних емблем автор демонструє тісну пов'язаність економіки, ідеології та культури (с. 285) (скажімо, Японія, приймаючи у себе в 1964 р. Олімпіаду, *прийняла костюми, кольори, прапорці та знаки західного взірця*, які згодом стали предметом жвавої торгівлі, а відтак – поширювались у всьому світі). Від сучасності Пастуро перекидає місток до проблеми поширення емблем у середньовічній Європі, де до поч. XII ст. головним їхнім продуцентом була Візантія, а Священна Римська імперія Німецької нації дистрибутувала їх далі на Захід. У пізньому середньовіччі осердям генерування емблематичних кодів стають Англія, Франція та Бургундія. У XVI–XVIII ст. першість перебирає Іспанія. У XIX ст. англосакси поширюють геральдичні емблеми по всьому світу (с. 285-286).

Безумовною окрасою книжки є розділ про гру в шахи, яка прийшла на Старий континент у середні віки з Індії. Ця гра, за висловом дослідника, була не стільки грою, скільки *маренням про порядок у світі та призначення людини, [...] про все, що приховується за вдаваною реальністю істот та речей* (с. 320). Шахи – це той черговий атрибут людського повсякдення, який може допомогти зрозуміти світ ідей та уявлень давніх століть⁴. Це та реальність, яка допомагає зрозуміти світ еліти, світської та церковної. Це гра, що відображає феодальну ієрархію та функції політичних фігур.

М. Пастуро активно залучає до свого дослідження літературні джерела. Серед них – легенду про короля Артура, яка лежала в осерді аристократичної культури середньовіччя, її кодів, вразливості, цінностей (с. 324), а водночас використовувалася нижчими соціальними групами (с. 327-328). Автор показує, як останні за допомогою літературних топосів намагались увійти в світ еліти та здобути соціальний престиж (с. 334). М. Пастуро також аналізує поетичні твори Жана де Лафонтена та Жерара де Нерваля (1808–1855), які використовували геральдичні мотиви у своїй творчості, та пробує відповісти на питання про джерела (зокрема геральдичні) їхніх зацікавлень.

Диявольська матерія. Історія смужок та тканин у смужки
(*Pastoureaux M. Diabelska materia. Historia pasków i tkanin w paski, przelożyła*
Maryna Ochab. – Warszawa, 2004)

Не менш оригінальною є й тема дослідження, яку М. Пастуро вибрав для своєї наступної книжки. Автор простежує історію смужок в одязі та знаковій системі від середньовіччя до XX ст. Дослідник показує, як *кожна епоха, не*

⁴ Містичний вимір гри у шахи показав у своєму фільмі *Сьома печатка* (1957 р.), про що пише М. Пастуро, шведський режисер Інгмар Бергман (1918–2007): смерть грає у шахи з лицарем-хрестоносцем. Гру в шахи як елемент політичних комбінацій показано також у радянському мюзиклі «Д'Артаньян та три мушкетери» (1979 р.) режисера Георгія Юнвальда-Хількевича.

полишаючи попередніх звичаїв та кодів, творить нові, що спричиняло щораз глибшу диференціацію матеріального та символічного світу смужок (с. 12).

Смужка, за словами М. Пастуро, *динамічна структура поверхні, це протилежність гладкої поверхні, натяк на перехід від одного стану до іншого* (с. 36). Історик віртуозно показав, як смужки через їхню присутність на прапорах, одязі, білизні передають динаміку соціального розвитку, як вони стають мірилом нових стилів, нової моди, можливо, певної реакції на пережиті катаклізми, або ж пошук нових форм самовираження. Від середніх віків на Заході смужки (як і плями) асоціювались зі станом трансгресії як подолання межі, розриву, перервності руху, набуття іншого значення та нових станів⁵. Цей топос тісно пов'язаний з порушенням рівноваги, ладу, перешкодою, заборонаю, карою (с. 85), брудом, фальшуванням, агресією, аморальністю (с. 37). Тому поява на вулицях Парижа в 1254 р. ченців ордену кармелітів у смугастих плащах сприймалася як скандальна подія. Під кінець середньовіччя ситуація кардинально міняється. Смужки поступово втрачають свій негативний контекст (с. 58). На думку М. Пастуро, причиною цього стало їх активне використання в гербах та гербових знаках, тож смужки «взяли участь» у творенні та упорядкуванні суспільних груп та ієрархізації осіб в соціумі (с. 65). Поступове поширення смужок в одязі упродовж XV–XVI ст. йде паралельно зі змінами в багатьох інших сферах. *Часи змінились, – пише Пастуро, – і смужки вже не викликають такої відрази, як раніше* (с. 66).

Починаючи з 1775 р., в історії смужок відбуваються чергові зміни. Під час американської революції смужки активно входять у повсякдення як елемент вбрання, декорацій, емблем. Починається епоха романтичних та революційних смужок, символу американської волелюбності та ідеалів свободи. Саме такими їх сприймає французька революція, що породила французький національний триколірний прапор. М. Пастуро звертає увагу на смужки як ознаку аристократичного вбрання, що поширилося після чорної чуми XIV ст. *З радістю, – пише історик, – що життя відроджується, патриції дозволяли собі різного роду викрутаси та одягались ексцентрично* (с. 66). Тож, як і в попередніх дослідженнях М. Пастуро, на перший погляд незначна деталь, у даному випадку – смужка, виявляється показником змін, що відбуваються в культурі та цивілізації.

На окрему увагу заслуговує ілюстративний матеріал у книжці «Середньовічна гра символів» та розлога бібліографія у монографіях з історії синього кольору та історії смужок, упорядкована за предметним принципом. До книжки з історії синього кольору автор подав список робіт у дев'яти рубриках: 1) історія кольору: а) загальні питання; б) стародавні часи та середні віки; в) ранньомодерний час та сучасність; 2) синій колір; 3) філологічні та термінологічні проблеми; 4) історія фарбування та малярів; 5) історія пігментів; 6) історія вбрання; 7) історія емблем та штандартів; 8) філософія та історія мистецтва; 9) історія та теорія мистецтва. До книжки долучений іменний та предметний

---

⁵ Поняття «трансгресії» широко використовується в дослідницькій проблематиці істориків Школи «Анналів».

показчик. Бібліографія до книжки з історії смужок поділена на вісім рубрик: 1) історія тканин та техніки; 2) середньовічна іконографія та символіка; 3) історія закону кармелітів; 4) особи, виключені з соціуму та системи виключення; 5) історія вбрання; 6) гігієна тіла та морські купання; 7) геральдика, емблематика, вексилологія; 8) моряки та люди моря, військові.

Доробок Мішеля Пастуро просто неоціненний для гуманітаріїв з точки зору постановки проблеми, методологічного інструментарію та питальника, який конструює автор до джерел. Його тексти – інтелектуальна пригода, мандрівка науковими лабіринтами, інспірація до пошуків нових структур *довгого тривання*, заохочення до дискусії над поставленими проблемами та продовження досліджень.

Ірина Ворончук

Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów / Pod redakcją Piotra Guzowskiego i Cezarego Kukli. Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy. – Białystok, 2014. – 389 s.

Нещодавно польський Центр Досліджень Демографічних і Господарських структур досучасної доби Центрально-Східної Європи Білостоцького університету опублікував тематичну збірку «Демографічні структури родини на польських землях до середини ХХ ст. Огляд досліджень і проблем» під редакцією відомих польських істориків-демографів Цезарія Куклі і Пйотра Гузовського. Головні тези більшості статей було продискутовано в ході наукової конференції, що під такою ж назвою відбулась у червні 2013 р., інші підготовлено спеціально для збірки.

У вступному слові професор Інституту історії Білостоцького університету Ц. Кукльо простежує певні зрушення в польській історіографії, що стосуються досліджень родинних інститутів давньої доби, та появу студій з широкої родинної проблематики, в яких значна увага приділяється історичній демографії, зокрема аналізуються характер шлюбної моделі, структура і склад родини, її прокреаційна функція тощо. Тож у збірнику запропоновано огляд польської історіографії з демографічної історії родини на польських землях від середньовіччя до середини ХХ ст.

Збірник із дев'яти статей відкриває дослідження Пйотра Гузовського «Badania demograficzne nad rodziną wiejską w okresie staropolskim», в якій аналізуються здобутки польської історичної демографії у вивченні сільської, тобто шляхетської і селянської, родини пізнього середньовіччя і ранньої Нової доби. Автор ділить свій текст на рубрики: *Джерела і праці, Шлюб, Діти, Домашнє господарство, Значення демографічних досліджень*.

У рубриці *Джерела і праці* дослідження з історії родини поділено на дві доби через їх різну забезпеченість джерелами. Єдиним документальним джерелом ХV і ХVІ ст. Гузовський називає судові книги, аналіз яких, за умови використання пристосованого до історичної демографії генеалогічного методу, дозволяє реконструювати родину та відповісти на питання про демографічну ситуацію в цілому. Важливим джерелом він вважає списки поголовного податку 1590 р., навіть невеликі фрагменти якого уможливили відтворення господарських селянських структур, а також інвентарі приватних маєтків тощо. Дослідницькі перспективи ХVІІ і ХVІІІ ст., на його думку, розширює нове коло джерел, зокрема:

книги *status animarum*, що містять списки мешканців римо-католицьких парафій, а для теренів уніатських єпархій, зокрема Львівської і Перемиської, – списки, які церковні ієрархи вимагали в 50–60-х рр. XVIII ст.

Початок зацікавлення польських істориків демографічною проблематикою Пйотр Гузовський пов'язує з монументальною публікацією поборових реєстрів у документальній серії *Źródła dziejowe*, видавці якої Адольф Павінський і Александр Яблоновський на підставі опублікованих ними джерел намагались обчислити населення Польщі другої половини XVI ст.

Відзначаючи значення метричних книг для демографічних досліджень, Гузовський звертає увагу на специфіку цього джерела, територіально пов'язаного з парафією як найменшою адміністративною одиницею, що призвело до обмеження документальних видань та історичних праць територією окремої парафії. Одночасно, посилаючись на праці Богдана Пучиньського і Єжі Спихали, він завважує, що подеколи окремі статті чи їх серії набувають характеру своєрідних монографій з історії людності окремої місцевості. Нерідко вони мають синтетичний характер, охоплюючи значну територію, як, напр., праці Міхала Копчинського про сільську родину¹ чи Анни Лашук про населення Підляшшя² Інший характер, з огляду на обсяг використаної джерельної бази і компаративістський підхід – аналіз родинних форм на широкому європейському тлі, на його думку, мають праці Міколая Шолтиска, який вдало використовує здобутки світової демографічної науки.

У рубриці *Шлюби* Гузовський наводить теорію Джона Гаджнала, який, поділяючи Європу за типом шлюбності на дві частини, зробив висновок, що на Захід від лінії Таллін – Трієст панувала пізня шлюбна модель, у той час як на Сході Європи – рання. Лінія Гаджнала проходить посередині історичного Королівства Польського, тож це питання є одним з найактуальніших для польських дослідників, більшість із яких схиляється до визнання панування на польських землях пізньої шлюбної моделі. Сам автор обстоює тезу про панування європейської моделі шлюбності на теренах Шльонська, Велико- і Малопольщі та Мазовії, виключаючи Червону Русь, де, на його думку, типовою залишалась рання шлюбна модель.

Аналізуючи показники дітності шляхетських і селянських родин XV–XVI ст., Гузовський простежує мальтузіанську кореляцію між заможністю родини і чисельністю дітей у селянських родинах. Зіставляючи отримані дослідниками коефіцієнти родинної дітності шляхти і селянства, він обраховує важливий показник для чоловіків – «взаємозамінність поколінь у шляхетських і селянських родинах XV–XVII ст.», представлений у таблиці 1, на підставі якого робить висновки про кращі шанси шляхетських родин порівняно з селянськими для демографічного розвитку. Внаслідок зіставлення метричних записів шлюбів і хрещень, наведених у праці Ц. Куклі, він реконструює сезонність шлюбів і зачатъ у низці сільських парафій, демонструючи висновки на діаграмах 1 і 2.

¹ *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII i XVIII w. – Warszawa, 1998.

² *Laszuk A.* Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVIII w. – Warszawa-Białystok, 1999.

У сюжеті *Домашнє господарство* Гузовський аналізує праці Копчинського, Лашук і Шолтиска, які дослідили селянське господарство на макрорівні, та поділяє їхні висновки стосовно типології селянських господарств, вважаючи, що в західних і центральних регіонах домінували прості нуклеарні структури, в той час як у Червоній Русі й на білоруських обшарах ВКЛ було до 15% розширених домогосподарств. Ці висновки представлено в таблиці 2, де відповідно до регіонів та доби зазначено загальне число домогосподарств, а з них відсоток простих. На підставі досліджень багатьох істориків він обрахував, що прості шляхетські господарства в різних регіонах становили від 58 до 81%, на чолі 10-15% яких стояли самотні особи. У цьому ж розділі йдеться про *службу*, яка працювала в домашніх господарствах і була їх важливою складовою, підсумкова інформація, щодо якої міститься у таблиці 3 «Служба на сільських теренах Речіпосполитої».

Мажена Лідке у статті «Demografia rodziny magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII w. Stan badań» пояснює недостатність вивчення проблеми відсутністю джерел статистичного характеру, а також вказує на похибку в обрахунках демографічних коефіцієнтів через те, що магнатів як соціальну групу зараховують до шляхетського загалу. Це характерно для таких дослідників, як Тадеуш Фуртак і Егон Вельрозе. Більше того, ці автори сприймають польську і литовську шляхту як одне ціле. На підставі висновків польських істориків-демографів та власних досліджень Лідке з'ясовує низку демографічних проблем магнатської родини ВКЛ та виділяє їх в окремі рубрики, зокрема, вік першого вступу у шлюб та його тривалість, кількість дітей у подружніх зв'язках, вік смерті дорослих осіб та тривалість життя.

Здебільшого дослідниця аналізує висновки власних праць, опублікованих у 2010–2012 рр. На підставі опрацювань матеріалів трьох магнатських родів ВКЛ – Радзивіллів, Сангушків і Ходкевичів вона обрахує тривалість перших та повторних шлюбів, показники яких представлено у таблицях 1 і 2, кількість народжень та число дітей, що досягли повноліття. Розглядаючи проблеми смертності, авторка на підставі праці Е. Ростворовського «Zdrowie i niezdrowie polskich magnatów XVI–XVIII w.» створила таблицю, де представлено вік смерті («wiek w chwili śmierci») 536 дорослих осіб у хронологічних межах: 1490–1759 рр. з поділом на 30-річні часові відтинки, а на підставі власної статті – таблицю показників середнього віку смерті магнатів, які досягли дорослого віку, де виділено середній вік смерті одружених чоловіків загалом та окремо тих, що мали дітей.

Розглядаючи проблему віку вступу у перший шлюб, дослідниця полемізує з думкою, висловленою мною у монографії «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники». Посилаючись на статутівні норми, вона стверджує, що 15-річна норма повноліття для дівчат та 18-річна для юнаків не означали шлюбний вік. Вказівки Статутів на 15- і 18-річний вік М. Лідке тлумачить лише як вік, до якого була обов'язкова опіка, а далі дівчина мала право домагатися від опікунів/родичів видання її заміж, якщо вони протидіяли цьому. Дослідниця стверджує, що зазначені вікові межі зовсім не визначають той вік, від якого за законодавством дозволялися шлюби.

З цим важко погодитись. У Статутах 15- і 18-річний вік прирівнюється до понять «лета зуполные» або «лета дорослые», під якими розумілося повноліття, пов'язане з можливістю вступу у перший шлюб. Аргументуємо нашу думку посиланням на джерело, яке використовує і Лідке, тобто на Статут. 18 артикул першого розділу Статуту 1529 р. зазначає: «**А то ест лета дорослые: младенцу осмнадцать лет, а девце пятнадцать лет**»³ (виділено тут і далі автором). У Другому Статуті (1566 р.) у шостому розділі «О опеках», в артикулі 1 «О дети недорослые лет» читаємо: «Уставуем, абы по смерти родичов детем, лет недорослым шкоды и роспрошенья маетностей их як лежачих, так и рухomyх, не было; с тое причины таковые дети лет недорослые мають быти под справою и опатрностью опекунов от родичов назначоных, або теж приданых **до лет зуполных, а лета мужчизне мають быти зуполные осмнадцать лет, а девка петнадцать лет**»⁴. Звернемо увагу: вирази «лета зуполные» і «лета дорослые» вживаються тут у значенні синонімів. Як бачимо, і перший, і другий Статуту називають юнака дорослим лише у 18 років. Логічно припустити, що недорослі, тобто діти, не могли виходити заміж та одружуватися, тобто створювати власну родину, головною функцією якої було народження потомства, бо діти не можуть опікуватися дітьми. Статут визнає старшого брата опікуном молодших братів і сестер лише по виповненню «**лет дорослых**», тобто 18 років: «Наипервей тые опекунами мають быти, кого бы отец на тестамент детем своим описал, а если бы не описал, тогда брат старший **лет дорослый** маеть молодшую братью и сестрами опекается»⁵. Про таке розуміння повноліття юнаків як дорослого стану по досягненню ними 18 років свідчать визнання близьких родичів та матерів. Так, 19 червня 1585 р. родичі Стефана Солоневського визнали: «сесьтренцови нашому Стефанови Бенедикътовичови Солоневскому літа водлугъ статуту Великого князства Литовского зуполные есмо признали [...] , которому [...] водлугъ права посьполитого літ осмнадцать»⁶. Так само 25 червня 1588 р. Катерина Сенютянка Ляховецька визнала 18-ліття свого сина Костянтина Федоровича Чаплича⁷.

Ще чіткіше про це говорить у 5 розділі «О оправе посагоу», де йдеться про порядок видання дівчат заміж. Так 8 артикул розтлумачує ситуацію, коли малі дівчата залишалися без батьків: «Уставуем, естли бы девка остала отца и матки, по смерти их родичов своих, **не доросши лет своих**, або теж и доросши лет замуж пошла без воли братьи або стриев своих [...] , таковая отпадывает от посагу [...] . **А естли бы она мела лета свои**, а братья або стриеве, ее задерживаючи, ее не хотели бы замуж выдати, тогда однакож своволне не маеть ни за кого ити, леч маеть дати знати до вряду через кровных ведомость, а **вряд ей**

³ Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статуту Великого князівства Литовського у 3-х т. – Одеса, 2002. – Т. I. – С. 58.

⁴ Статут Великого князівства Литовського 1566 року // Статуту Великого князівства Литовського у 3-х т. – Одеса, 2003. – Т. II. – С. 133.

⁵ Там само. – С. 133.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 89 зв.

⁷ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 257 зв.–258 зв.

маеть дозволити замуж пойти [...] , а ведьже девка маеть мети лета зуполные петнадцать лет»⁸. Тож у Статуті неодноразово говориться про «лета дорослые»/«лета зуполные» цілком конкретно як про вік можливого вступу у шлюб. Про це свідчать і документальні матеріали. Так, піклуючись про своїх онучок, княгиня Анна Збаразька у тестаменті просила: «Кгды з ласки Божое и презренья его светое млсти их млсть кнжны воеводянки brasлавские, внуки мое милые, лет своих доростут, покорне прошу [...] , абы за людей зацныхъ в стан светый малженський выданы были»⁹.

Також М. Лідке, використовуючи дані таблиці, вміщеної у моїй монографії, «Дітність волинських шляхетських родин XVI – першої половини XVII ст.»¹⁰, вважає, що обраховане мною число дітей припадало не на 620, а на 716 шлюбів.

Дещо ширше зупинюся на питанні, яке містить елементи полеміки і в статті М. Лідке, і в попередньо аналізованій статті П. Гузовського, з тими висновками, які були зроблені мною в монографії «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.» стосовно обрахунків дітності шляхетських родин. Зокрема, Гузовський, ототожнюючи родину і шлюб, називає ці обчислення не родинною, а шлюбною дітністю. На нашу думку, родина і шлюб не є тотожними поняттями, адже і чоловіки, і жінки, могли мати і, як правило, через високу смертність мали по кілька шлюбів, що й представлено в укладених мною таблицях багатошлюбності. У монографії наголошується на дітності родини, в якій зазвичай поєднувалось кілька шлюбів. Цитую: «Враховуючи багатошлюбність як норму тогочасного життя, вважаємо, що можна розглядати шляхетську родину як повну з батьком і матір'ю, оскільки в разі смерті їхнє місце заступали вітчим і мачуха»¹¹. Тож певний час в родині (не у шлюбі!) проживали діти від кількох шлюбів, і ця ситуація розкривається на конкретних прикладах¹². До того ж і таблиця III називається «Дітність волинських шляхетських родин XVI – першої половини XVII ст.»¹³. У той час, який аналізується в монографії, на Волині метричні книги ще не велись, тож маємо лише принагідні згадки про дітність, яку подеколи не можна верифікувати стосовно окремих шлюбів. Адже визначення коефіцієнта шлюбної дітності вимагає інших даних, яких українські дослідники не мають. Протягом багаторічних архівних пошуків ретельно збиралася будь-яка кількісна інформація щодо дітності, тож представлені в таблиці показники є ситуативними на якийсь певний момент часу. Ми не оперуємо кількісними показниками народжуваності дітей та їх смертності (при народженні та протягом подальших років життя) в окремих шлюбах, не знаємо достеменно, скільки дітей доживало до повноліття тощо. Отже, число, яке вираховував на підставі укладеної мною таблиці П. Гузовський, не можна вважати коефіцієнтом шлюбної дітності, оскільки наше знання тогочасної демографічної ситуації неповне. Вже після напи-

⁸ Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – С. 128.

⁹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 158-159.

¹⁰ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – С. 494.

¹¹ Там само. – С. 150.

¹² Там само. – С. 126-128, 133.

¹³ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. ... – С. 494.

сання монографії мені вдалося знайти нові документальні матеріали про більшу чисельність дітей в чотирьох родинах князів Воронецьких¹⁴ та низці інших родів. Отже, йдеться виключно про родинну дітність. У праці стояло завдання перегляду попередніх обрахунків населення Волині середини XVII ст., тож визначення коефіцієнта родинної дітності було принциповим, адже це один із найважливіших показників, який лежить в основі загальних обрахунків людської популяції. Утім, полеміка сприятиме кращому тлумаченню підходів до понятійного апарату та поглибленню аргументації, за що моя вдячність опонентам.

Стаття Цезарія Куклі «Badania nad demografią rodzin w mieście doby preindustrialnej» висвітлює дослідження міщанської родини доіндустріальної доби. Відповідно до проблем, які розглядаються в статті, її можна поділити на чотири частини: у першій аналізуються праці, присвячені біологічній родині від її створення до розпаду, де простежуються, зокрема, її прокреаційні функції; у другій – домогосподарські структури, у третій – особливості родини інших народів, що проживали на території Речі Посполитої; у четвертій міститься інформація про найновіші європейські дослідження в галузі історичної демографії.

Перша частина починається з розгляду праці Б. Пучинського про містечко Бережани XVII–XVIII ст.¹⁵ Ц. Кукльо високо оцінює його методику, добірку джерел, демографічні обрахунки різноетнічної людності міста, зокрема сезонність природного руху та ін. Найважливішим внеском Пучинського він вважає розроблений ним «іменний або генеалогічний метод реконструкції родин, подібний до сформульованої значно пізніше, в 1956 р., французької методики Луї Анрі, що здобула світове визнання.

В огляді також підкреслюється значення праці Ст. Вашака про познанську родину доби ренесансу і бароко, адже висновки автора стосувалися одного з найбільших міських організацій Польської Корони¹⁶. Проте Кукльо висловлює сумнів щодо відповідності деяких демографічних показників, зокрема коефіцієнтів плідності у 33% та смертності немовлят у 30% , вважаючи їх низькими.

Досить критично Кукльо оцінює студії Емілії Бродницької, яка на основі метрик та парафіяльного списку 1791 р. відтворила демографічні долі 250 родин, з них – 67 з містечка Велень. Він вказує на некомплектність джерела, що ставить під сумнів висновки авторки, та підважує її тезу про фертильність жінок у доволі похилому – 50–64-річному віці.

Пожвавлення досліджень з історії родини Кукльо пов'язує з ініціативою історика Анджея Вичанського, в результаті якої у 1979 р. дослідницька група Інституту історії Польської Академії Наук у Варшаві та філії Варшавського університету в Білому Стоці розпочала роботу з інформатизації демографічних

¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 420 зв.; спр. 111, арк. 557-558; ф. 22, спр. 14, арк. 967; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 2 зв.; спр. 9, арк. 605 зв.–607 зв.; спр. 14, арк. 81-82; спр. 16, арк. 387; спр. 20, арк. 836 зв.–838 зв.

¹⁵ Puczyński B. Ludność Brzeżan i okolicy w XVII–XVIII w. Cz.1 // Przeszłość Demograficzna Polski, 1971. 4. – S. 177-214; Cz. 2 // Ibidem. 1972, 5. – S. 15-64; Cz. 3 // Ibidem. 1973, 6. – S. 3-52.

¹⁶ Waszak S. Dietańść rodziny miszczańskiej i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1954, 16. – S. 316-384.

даних метричних книг за методикою Луї Анрі з метою реконструкції родин. В межах цієї програми свої дослідження провадили Марія Сероцька-Пошъпех, Ірена Гейшторова, Анна Сілух-Блащеч та ін. Так постала і праця Ц. Кукльо «Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie» (Białystok, 1991), де автор проаналізував демографічні долі майже 2 тис. родин у часових відтинках 1740–1769 і 1770–1799 рр. та зауважив на цьому матеріалі територіальну ендегамність шлюбів, багатшлюбність і поширення пізньої шлюбної моделі. На підставі реконструкції родинних структур М. Сероцька-Пошъпех всебічно дослідила варшавську родину XVI–XVII ст., щоправда, її варіант відрізняється від бачення іншими дослідниками родини у XVIII ст. Авторка наголошує на тому, що шлюби були ранні, територіально змішані та нетривалі, а Кукльо пояснює цю ситуацію впливом природних катаклізмів, зокрема пошестей.

Кукльо високо оцінює працю співробітника Познанського університету Криштофа Маковського¹⁷, в якій автор реконструює познанську родину XIX ст., наголошуючи на суспільно-професійних, етнічних та віросповідних відмінностях як чинниках, що впливали на її постання. На підставі метричних записів шлюбів і хрещень католицьких і євангелічних (лютеранської і реформованої) парафій встановлено кореляцію між віком одруження і соціальною позицією чоловіків: найзаможніші одружувалися значно пізніше. Важливим є також висновок, що на вибір шлюбної партії більшою мірою впливала не соціальна позиція, а конфесійна приналежність, водночас, етнічні ознаки не відігравали великої ролі, що засвідчують численні змішані шлюби.

Розглядаючи працю Криштофа Мікульського про міщанську родину м. Торуня XVII–XVIII ст.¹⁸, Кукльо відзначає інтегральний підхід до розуміння демографічних і соціально-економічних процесів та пошуки автором загальних закономірностей. Дослідження демографічних структур м. Торуня у XIX–XX ст. продовжила учениця Мікульського Агнешка Желінська, яка, застосовуючи компаративний метод, дослідила лютеранську, католицьку і єврейську спільноти міста¹⁹. Порівнюючи праці двох останніх авторів із дослідженням Ганни Куровської про демографічні структури м. Губіна XVII–XIX ст., Кукльо звертає увагу на розходження їх висновків щодо лютеранських родин: губінські лютерани укладали шлюби у більш зрілому віці, ніж познанські. Доволі критично Кукльо оцінює висновки Куровської щодо дітності родин, вважаючи їх необґрунтованими.

Серед праць, присвячених родинним структурам малих міст, Кукльо аналізує цикл студій, що постали під керівництвом Збігнева Квашного, зокрема: Єжи Спихали, в якій реконструйовано дітні родини м. Стжельце Опольське у 1766–1840 рр., Данути Дашкевич щодо прокреаційної поведінки мешканців містечка Тошек у 1789–1877 рр. та Йоланти Карбовської про міщан Любавки (Нижній Шльонськ) першої пол. XIX ст.

¹⁷ Makowski K. Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku. – Poznań, 1992.

¹⁸ Mikulski K. Pułapka niemożności – społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku). – Toruń, 2004.

¹⁹ Zielińska A. Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku. – Toruń, 2012.

Центром уваги другої частини статті є домогосподарство, тобто спільність, що об'єднує разом із батьками і дітьми усіляких кривних та службу, які спільно мешкають і харчуються. Звертаючись до праць уже названих авторів, Кукльо виділяє роботи Мечислава Кендельського²⁰, які містять коефіцієнти домогосподарських структур різних категорій мешканців, у тому числі коморників, челядників й службників м. Познані другої половини XVIII – початку XIX ст. Кукльо співставляє характеристики познанського домогосподарства другої пол. XVIII ст., запропоновані Кендельським, з краківськими і варшавськими 90-х років XVIII ст., виявляючи різницю між ними.

Розгляд літератури про домогосподарства малих міських осередків Кукльо розпочинає з опублікованої 1975 р. праці Станіслава Боровського, присвяченої господарським структурам Доброго Міста наприкінці XVII ст.²¹ Аналізуючи здобутки автора, Кукльо відзначає висновок щодо диференціації господарств з різних соціальних груп. Наводяться також результати досліджень Леона Поляшевського, присвячені домогосподарським структурам приватного містечка Шубін Каліського воєводства 1766 р., Анджея Виробіша про родинні структури м. Сольца над Віслою XVIII ст. та авторства самого Куклі щодо ситуації в містечках Олкуші, Пращі, Радзейові та Велюні наприкінці XVIII ст.²² Також автор огляду згадує працю Лідії Зиблікевіч про функціонування краківської родини часів Франца Йосифа, де, зокрема, дослідниця аналізує величину пересічних римо-католицьких і єврейських родин та на підставі своїх обрахунків висловлює гіпотезу про штучне обмеження плідності у римо-католицькому середовищі. Кукльо також зупиняється на дослідженні історика молодшого покоління Міхала Шукали, присвяченому домашнім господарствам невеликого ремісничого осередку мазовецького містечка Пясечна середини XIX ст. Порівнюючи його висновки з ранішими працями про старопольські малі міста, автор зауважує, що аналогічно до міських осередків північно-західної Європи для польських містечок також характерними були прості домогосподарські структури. Наприкінці сюжету Кукльо згадує праці Анети Гловацької-Пенчинської, Едмунда Кізіка, Анети Болдирев та Маріана Сурдацького, які містять аналіз різних аспектів родинного життя.

В окремому блоці цього огляду розглядається дослідження родинних структур етнічних груп, які проживали на землях Речі Посполитої, та зауважується їх недостатнє вивчення; підкреслюється важливість праці Якуба Голдберга, яка, крім ґрунтовної джерельної бази, має ще й широкий територіальний масштаб²³. У праці на підставі списку людності 1791 р. досліджено єврейські громади

²⁰ *Kędelski M. Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku.* – Poznań, 1992.

²¹ *Borowski S. Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy // Przeszłość Demograficzna Polski.* – 1975, 8. – S. 125-198.

²² *Kuklo C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne.* – Białystok, 1998.

²³ *Goldberg J. Jewish Marriage in Eighteenth-Century Poland // Polin, 1997.* – Т. 10. – S. 3-39. Ця ж стаття передрукована в польському томі: *Żydzi w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej.* – Kraków, 2012. – S. 137-178.

11 міст Краківського воєводства та чотирьох міст Велюньської землі і Остжешовського повіту. Кукльо зауважує, що автор спростовує думку про ранню шлюбну модель в єврейському середовищі, а причину пізнього вступу в шлюб пояснює недостатнім числом претендентів і претенденток на локально обмеженому шлюбному ринку. У зв'язку з цим Кукльо наводить висновки М. Кендельського щодо єврейських структур м. Познані, обрахованих за списком 1792 р.

Кукльо також зупиняється на дослідженнях Анни Міхаловської, Вольдемара Ковальського та Зенона Гульдона з історії єврейської спільноти XVIII ст. Він зауважує, зокрема, що, на відміну від Голдберга, Міхаловська на матеріалах невеликого литовського містечка Радошковіце (1795 р.) фіксує практику ранніх шлюбів (пересічний вік чоловіків становив 16,5, а жінок – 15,6) і, відповідно, незначну різницю у віці між молодими в першому шлюбі, а водночас велику – у повторних шлюбах. Гульдон і Ковальський аналізують проблему щільності заселення єврейського дому в 34 містах Люблінського воєводства другої половини XVIII ст.

Кукльо наголошує на важливості праці Артура Марковського, який, досліджуючи єврейську родину м. Сувалків першої половини XIX ст., обраховує коефіцієнт родини у 4,5 особи, пояснюючи низький показник значними розмірами смертності жінок під час пологів та низьким середнім віком небіжчиків²⁴. Інша праця дослідника, присвячена єврейській спільноті Новогрудка за ревізією 1811 р., засвідчує існування простого господарства, яке спиралось на нуклеарну родину, та загалом рідкість багатородинних структур, що відповідає типології християнських домогосподарств малих містечок. У цьому ряду Кукльо знову згадує працю А. Желінської про єврейську родину м. Торуня другої половини XIX – початку XX ст.

Високо оцінює Кукльо праці Здзіслава Будзинського, який у дослідженні з демографії родини південно-східних теренів Речі Посполитої не обмежується аналізом однієї етнічної спільноти чи одним віровизнанням. Будзинський на підставі парафіяльного списку душ м. Городенка 1791 р. обрахував населення міста у 4.400 мешканців, з яких за етнічною ознакою 52,5% становили русини, 27% – євреї, 10% – поляки, 10% – вірмени. Автор детально зупиняється на проблемі функціонування змішаних родин в усіх суспільних верствах. Кукльо виокремлює висновки автора щодо вірменської родини, особливістю якої була відсутність шлюбів між однолітками та пізня шлюбна модель: жінки виходили заміж у 20-25 років, чоловіки були старшими на 10-12 років, а інколи й більше. Вірменські родини ставали самостійними пізно або й загалом не відділялися від батьків, тож їхні родинні структури частіше, ніж в інших етнічних спільнотах, об'єднували по кілька поколінь, охоплюючи кривних і некривних («повиноватих») родичів.

Насамкінець Кукльо подає огляд змісту трьох найвідоміших європейських часописів: французького «*Annales de Démographie Historique*», італійського

---

²⁴ *Markowski A. Między Wschodem a Zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX w. – Warszawa, 2008.*

«Popolazione e storia» та чеського «Historická demografia» за перше десятиліття ХХІ ст. Він зауважує важливість використання в загальноісторичних і демографічних дослідженнях нових досягнень західноєвропейської гуманітаристики, яка ґрунтується на краще збережених й інформаційно повніших джерелах, а отже, має адекватніші результати. Серед новітніх праць французьких демографів Кукльо виділяє працю Франсуа-Йозефа Руджі (François-Jozeph Ruggiu), присвячену особі й родині в англійському і французькому містах напередодні промислової та французької революцій, а також дослідження Фабріса Буджаби (Fabric Boudjaaba) про норманське місто Вернон (Vernon) другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст., де автор описує шлюбні стратегії, порядок розподілу власності, значення спорідненості при переданні спадщини тощо. Прокреаційну поведінку французьких міських еліт напередодні революції 1789 р. з'ясовує Стефан Мінвіль (Stephan Minvielle) у праці, написаній під керівництвом Йозетти Понте (Josette Pontet) в Університеті Мішеля де Монтеня в Бордо. Йому ж належить і монографія з історії французької родини ранньої Нової доби.

Своєрідним підсумком досліджень про функціонування, роль і значення родини в соціумі, на думку Кукльо, є книга Джованні Да Молін (Giovanny Da Molin), де використано ціннісну демографічно-історичну документацію про давні родинні структури Аппенінського півострова у ХVІІ–ХІХ ст. Цікавою автор огляду вважає і працю Одоардо Буссіні (Odoardo Bussini) з університету в Перугі про типологію та плідність родин міста Губбіо у ХVІІІ ст.

Серед робіт, вміщених у часописі «Historická demografia», Кукльо зупиняється на таких статтях: Петри Брабцової (Petra Brabcová) про плідність міських родин м. Брно у Моравії в ХVІІІ ст.; Еви Качерової (Eva Kačerová), де проаналізовано вік укладання шлюбів у Празі 1718 р.; Міхаєли Немецкової (Michaela Nemecková), в якій розглядається проблема смертності немовлят у празькій парафії Панны Марії на Воді 1690–1783 рр. та прокреаційна поведінка міщан в часи демографічних криз 1742, 1758, 1761, 1781 років. Підсумовуючи поступ демографічної історії польських міст доіндустріальної доби, автор підкреслює, що здобутки стосуються здебільшого населення великих осередків (Варшави, Кракова, Познані), у зв'язку з чим порушує питання про необхідність залучення нового покоління істориків до вивчення недосліджених демографічних аспектів.

Співробітник Люблінського Католицького університету ім. Яна Павла ІІ Пйотр Рахвал у статті «Rodzina greckokatolicka na ziemiach polskich do II wojny światowej. Stan badań» зауважує: попри збільшення кількості праць, присвячених греко-католицькій людності, зацікавлення дослідників концентруються здебільшого навколо міжцерковних стосунків, тож роботи з історичної демографії – рідкість. Аналіз демографічних досліджень уніатської родини Рахвал починає зі згадуваної вже в інших статтях праці Богдана Пучинського про населення Бережанської парафії, де різноплановий демографічний аналіз охоплює й питання міжрелігійних шлюбів.

Високо оцінює Рахвал праці вроцлавського дослідника Конрада Жеменецького, який на підставі аналізу великодніх сповідей 1777 і 1778 рр. обрав низку демографічних показників мешканців села Великі Горожани Руського

воєводства та здійснив класифікацію домогосподарств за схемою П. Ласлетта²⁵. На підставі списку людності 1788 р. Жеменецький описав змішану (релігійно і етнічно) родину в Калуші, а в іншій праці проаналізував католицько-уніатські шлюби Монастириської парафії на Львівщині. Праця про селянські греко-католицькі родини трьох парафій Хелмінської дієцезії написана Жеменецьким разом з Анною Місяць-Стемпінською на підставі списків людності 1791–1792 рр.²⁶ Здобутком авторів Рахвал вважає з'ясування етнічних особливостей польських і руських домогосподарств та висновок про відповідність структури уніатського домогосподарства східній моделі родини.

Серед синтетичних праць Пйотр Рахвал називає монографію краківських істориків Конрада Вненка, Лідії Зиблікєвич та Еви Каллахан «Ludność powozesnego Lwowa w latach 1857–1938» (Kraków, 2006) та Єжи Мотилевича «Społeczeństwo Przemyśla w XVI i XVII w.» (Rzeszów, 2005). Як зазначає Рахвал, автори першої монографії, опрацювавши «Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie», з'ясували стан і параметри природного руху населення, демографічну структуру Львова, простежили укладання ендогамних і екзогамних шлюбів у рамках релігійних громад, проблеми конверсій тощо. Аналізуючи працю Мотилевича, Рахвал відзначає використання актового матеріалу, зокрема вїтївсько-лавничих, цехових та судових книг, на підставі яких автор описав методи виховання дітей та простежив долі сиріт і людей похилого віку.

З-поміж праць науковців Люблінського Католицького університету, присвячених історії уніатської родини, Пйотр Рахвал аналізує власне дослідження²⁷ та роботу Яніни Гаврисякової, побудованої на даних метричних книг 28 парафій Люблінщини з 1811–1900 рр.²⁸ Рахвал також згадує праці Анни Лашук про людність Підляшшя другої половини XVII ст. та закидає їй недостатню увагу до етнічних особливостей населення. Детально в огляді розглядаються праці Будзинського, де заторкуються проблеми етнічної ідентичності регіональних спільнот польсько-руського пограниччя другої половини XVIII ст. і впливу змішаних шлюбів на функціонування родини, а також пов'язані з цим сімейні конфлікти. Окремо Рахвал аналізує третій том («Studia z dziejów społecznych», (Przemyśl-Rzeszów, 2008) 3-томної праці Будзинського «Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.», де висвітлюються соціальні аспекти функціонування родини, зокрема соціальний статус членів подружжя, проблеми змішаних шлюбів тощо. У статті аналізуються також праці Криштофа Заморського про демографічний стан людності Галичини початку XX ст. та Вітольда Бобрика про родину уніатського духовенства Холмської дієцезії XVIII ст. У висновках до свого огляду П. Рахвал зауважує брак досліджень про уніатську родину великих міст.

²⁵ Rzemieniecki K. Gospodarstwo domowe i rodzina chłopska w grekokatolickiej parafii Horozanna Wielka w 1778 r. // Rocznik Przemyski, 2008. – Z. 4. – S. 71-80.

²⁶ Rzemieniecki K., Miśiąc-Stepińska A. Grekokatolicka rodzina chłopska w ziemi chełmskiej w końcu XVIII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 2009, 44. – S. 91-110.

²⁷ Rachwał P. Unici na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Studium źródłoznawcze (у друці).

²⁸ Gawrysiakowa J. Grupy wyznaniowe w Lubelskiem w XIX wieku. – Lublin, 1992.

Автор статті «Czeladź w pracach demografów historycznych» Радослав Понят спершу з'ясовує питання, кого зараховувати до цієї багатозначної категорії. Сам він відносить до челяді осіб, що працювали у селянських господарствах та фільварках. Додаючи до цієї групи домашніх слуг, автор залишає відкритим питання щодо належності до челяді певних категорій осіб, які входили до складу двору, але за іншими ознаками під цю градацію не підпадали. На його думку, до звичайної служби не можна зараховувати служебну шляхту, яка хоч і підлягала волі працедавця, але займала вищу соціальну позицію щодо решти представників цієї групи. Проблемаю є й визначення статусу осіб певних професій, скажімо тих, хто займався торгівлею, чи учнів, які не виконували обов'язків, пов'язаних із функціонуванням домогосподарства. Устави кінця XVIII ст. вилучають їх із числа челяді, однак Понят зараховує, оскільки більшість таких осіб мешкала в домі працедавця і підлягала владі *pater familias*. Головною рисою служби дослідник вважає укладання контрактів між працедавцем і слугою, де визначались обов'язки, термін служби, величина і форма винагороди, щоправда, зазначає, що на селах зазвичай угоди не укладались.

Понят зауважує, що челядь слабо помітна у джерелах: голів домогосподарств, як правило, описано із зазначенням їх професійної діяльності, що ж до інших членів господарчих структур, то така інформація відсутня. Автор зазначає, що деякі дослідники нехтують аналізом цієї соціальної категорії, уважаючи її неважливою для опису демографічних процесів, однак західні дослідження свідчать про зворотне.

Появу в польській історіографії праць про службу Понят пов'язує з визнанням її значною часткою популяції, подеколи найбільшою з усіх інших професійних категорій. Другою причиною він вважає позитивний вплив дискусії про поняття *life-cycle servants*, яке є ключем до з'ясування форми новітніх суспільств. Автор зупиняється на тлумаченні терміна *life-cycle servants*, який використовується для найменування осіб, що виконували служебні функції інколи протягом доволі тривалого часу – від виходу з родинного домогосподарства до утворення власного. У зв'язку з цим він нагадує висновок Джона Гаджнала, що виконання служебницьких функцій затримувало укладення шлюбів служебною молоддю. Понят підкреслює значення робіт М. Копчинського і Ц. Кукльо, які довели важливість служебницької категорії в старопольському соціумі та ввели це поняття до польської історіографії. Публікації М. Шолтиска²⁹ засвідчили поширеність явища в польських селах, а праці самого Р. Поняты – у містах³⁰.

На підставі статистичних даних, оприлюднених у праці Шолтиска, Понят створив таблицю, в якій відповідно до регіонів обрахував (у відсотках) показники частки служби відносно цілої сільської популяції та окремо в селянських господарствах, де використовувалась челядь і жіноча служба наприкінці

²⁹ *Szolysek M.* Struktura gospodarstwa domowego w Koronie i na Litwie a funkcje rodziny w końcu XVIII w: rozbieżności czy podobieństwo? // *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana?* – Warszawa, 2012. S. 173-208).

³⁰ *Poniat R.* Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX w. – Warszawa, 2014.

XVIII ст. У другій таблиці представлено показники частки служби в міських популяціях XVIII–XX ст. Аналізуючи праці П. Гузовського, А. Ізидорчик-Камлер, В. Обраняка, М. Гурного, К. Маковського, К. Жеменецького, С. Ковальської-Глікман, А. Карпінського та власні, Радослав Понят констатує, що дослідження про челядь стосуються здебільшого XVIII–XIX ст. Тож він ставить питання про необхідність вивчення даної проблеми стосовно попередньої доби.

Агнешка Желінська у статті «Rodzina żydowska w XIX i początku XX w.» констатує, що питання демографічного аналізу єврейської родини заторкуються рідко. Авторка зупиняється на питанні впливу релігії на функціонування родини, зокрема аналізує вимоги Талмуду, які стосувалися гігієни і харчування, що, на її думку, певною мірою гамувало поширення хвороб. Зокрема, від іудея вимагалась помірність у їжі, питві, тілесних утіхах. Євреї мали дбати про гігієну тіла, а тому поселятися в місцях, де були лазні та доступність медичної допомоги. Особливо дбали про гігієну дітей та їх вигодовування. Шлюб в юдаїзмі мав важливе значення, його санкціонувало єврейське право, яке надавало певні переваги одруженим чоловікам. Шлюбний вік для дівчат визнавався у 14 років, для чоловіків у 18–20. Розглядаючи вікові шлюбні параметри, А. Желінська, спираючись на працю Л. Жйонтковського та власне дослідження, спостерігає еволюцію раннього шлюбу в бік поступового зростання віку молодят. Вже у XVIII ст. чоловіки намагалися до шлюбу здобути професію, щоб мати змогу самостійно забезпечувати родину. Деякі дослідники, зокрема Я. Голдберг, пояснюють ці зміни складною економічною ситуацією польських євреїв, через що в деяких місцевостях вік першого шлюбу для дівчат збільшився до 20, а чоловіків – до 22 років. Згідно з дослідженнями Й. Мірончука, В. Тибуровського, Й. Яницької, С. Фогельсона, тенденція підвищення шлюбного віку спостерігається протягом XIX–XX ст.

Питання сезонності укладання шлюбів дослідниця обумовлює культурно-релігійними впливами, у зв'язку з чим зупиняється на питаннях єврейської ментальності, пов'язаної з релігійним календарем. Змішані шлюби, які траплялися дуже рідко, як правило, укладалися з німцями-лютеранами, і найчастіше були пов'язані з конверсією євреїв. На думку Желінської, ці шлюби були вмотивовані економічними причинами.

Дослідниця аналізує також проблему нешлюбних народжень, хоча і зауважує складність її з'ясування. Тож деякі дослідники, як, напр., Венек (K. Wnęk), загалом не порушують цього питання. Сезонність народжень у євреїв, на думку Желінської, була обумовлена біологічними факторами, а не етнічними особливостями, а народження перших дітей залежало від часу укладення шлюбів, а отже, від церковного календаря, що дослідниця підтверджує прикладами. Питання вибору імен вона пов'язує з модою та асиміляцією євреїв у середовищі німецької євангелічної людності.

Проведений дослідницею аналіз смертності засвідчив підвищення віку небіжчиків, на підставі чого вона дійшла висновку про поліпшення життєвої ситуації і подовження людського життя. На думку Желінської, ці процеси в єврейському середовищі відбувалися інтенсивніше, ніж серед християнської людності, на що впливав інший стиль життя єврейської популяції. В той же час смертність від

епідемії, зокрема холери, серед євреїв була вищою у зв'язку з відмовою від фармакологічних засобів через релігійні заборони: холера вважалась Божою карою, тож боротьба з нею суперечила Божій волі.

Ще одна стаття Ц. Куклі «Demograficzno-społeczna problematyka rodziny w pierwszej połowie XX w.» розпочинається з обґрунтування автором верхньої хронологічної межі в історичній демографії, яка загалом займається достатистичним минулим. Він зауважує, що донедавна рубежем вважався 1918 р., проте фрагментарний стан демографічної статистики багатьох країн до кінця II світової війни змусив прийняти пропозицію видатного методолога демографічних студій Луї Анрі про розширення хронологічних меж історичної демографії. Тим більше, що з перспективи нового XXI ст. предметом зацікавлень сучасних демографів стають демографічні процеси минулих 50-ти років. Порівнюючи доробок різних наук щодо родини як соціального інституту, Кукльо віддає пальму першості польській соціології, в рамках якої постав цілісний образ сучасної польської родини. Серед причин гальмування історичних досліджень родини він виділяє марксистські ідеологічні засади та домінування політичної історії. Разом із тим автор відмічає позитивні зрушення останнього часу, чому прислужилося ознайомлення польських істориків із працями європейських та американських вчених.

Ц. Кукльо поставив перед собою завдання проаналізувати 70-річний доробок польських істориків про родину, що функціонувала на польських землях у першому 50-річчі XX ст., зокрема праці, в яких розглядаються різні фази розвитку інституту шлюбу і родини, та міститься аналіз її особового складу і прокреаційних функцій. Огляд він розпочинає з оригінальної праці Вінцента Стиша (Wincenty Styś. *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*. Wrocław, 1959), присвяченої селянству як найчисельнішій верстві суспільства ще у перші повоєнні роки. В ній автор, зокрема, розглядає співвідношення між величиною родини, професійною активністю та розміром господарства. Відзначаючи широку джерельну базу дослідження та інтердисциплінарний підхід автора, Кукльо вважає одним із найцінніших його досягнень встановлення взаємозалежності економічних і демографічних чинників в процесі перебудови селянської родини. Зокрема, Стиш відзначає народження більшого числа дітей у заможних селянських родинах порівняно із незаможними. Серед чинників, що впливали на плідність заможних жінок він називає раннє заміжжя, а отже, ранній початок і пізніше закінчення прокреації, а також частіше народження дітей у період плідності.

Кукльо високо оцінює різнобічний доробок Станіслава Боровського та діяльність очолюваної ним познанської групи дослідників, які вивчали селянські родини XVII–XX ст. регіону Чач Великопольщі. Щоправда, досліджуючи прокреаційні функції родини протягом віків, вони не врахували низку чинників, зокрема шлюбний стаж батьків та ін., що призвело до неадекватності отриманих результатів, на що звертав увагу ще сам Боровський.

В огляді розглядається монографія Едмунда Пясецького, яка була підсумком 25-річної праці з історії селянської спільноти (8 сіл малопольської парафії

Бейсце (Bejsce)) протягом XVIII–XX ст.³¹ Кукльо наголошує на виявлених автором значних змінах демографічної поведінки селян в першій половині XX ст., що відбилось на зменшенні родинної дітності та зростанні дошлюбних зачатъ. Причому, Пясецький доводить, що обмеження прокреації було свідомим вибором батьків. Кукльо аналізує також висновки Влодзімежа Менджецького щодо змін соціального статусу жінки у XIX і XX ст., зроблені ним у низці статей, та Даріуша Яроша щодо причин розпаду селянської родини багатьох поколінь у добу колективізації. Серед праць соціологічного характеру він виділяє монографії Данути Марковської, яка простежує зміни прокреаційної поведінки селян на Підляшші протягом 1864–1964 рр.³²

Переходячи до аналізу досліджень демографічних структур міської людності, Кукльо відзначає заслуги неформального колективу на чолі з Анною Жарновською і Анджеєм Шварцом та проведені ними симпозиуми в рамках з'їздів польських істориків у 1999 і 2004 рр. Він розглядає низку висновків А. Жарновської щодо дітності та смертності дітей варшавських робітничих родин початку XX ст. Тих, хто цікавиться історією шахтарської родини, Кукльо відсилає до праць Ірени Буковської-Флоренської та Галини Герліх (Halina Gerlich). Зокрема, Герліх зауважила характерну для шльонських жінок сакралізацію прокреації і материнства³³. З монографій, які представляють ширший погляд на функціонування родини, автор огляду називає працю Маріоли Сенницької, яка реконструювала демографічний образ родини варшавської буржуазії XIX – початку XX ст.³⁴

Попри те, що великі польські міста були осередками, де проживали люди багатьох віросповідань, проблема змішаних шлюбів залишається недослідженою. Тож Кукльо звертає увагу на присвячену проблемі змішаних шлюбів у м. Лодзь довоєнного часу статтю Йоланти Жиндул, яка доводить, що вони ставали базою асиміляційних процесів. Поступову емансипацію жінок, їх професійну активізацію та зростання незалежності розкриває Катажина Сераковська у праці, присвяченій родинам із середовища інтелігенції великих міст у 1918–1939 рр. У нарисі, написаному у співавторстві Сераковської з Жарновською, ідеться про формування у середовищі інтелігенції нових взірців родинного життя від середини XIX і до кінця 30-х років XX ст., зокрема, простежується еволюція шлюбної моделі. Барбара Кліх-Ключевська на прикладі Кракова першого повоенного десятиліття розглядає тенденцію пошуків шлюбного партнера в своєму соціальному середовищі. Вона зауважує ослаблення родинного контролю над студентами, але питання інтимного життя не розглядаються.

Кукльо відзначає, що автори більшості названих досліджень, де простежується еволюція шлюбної моделі і родини, використовують не лише матеріали

---

³¹ *Piasecki E.* Ludność parafii bejskiej (woj. Kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w. Studium demograficzne. – Warszawa–Wrocław, 1990.

³² *Markowska D.* Rodzina wiejska na Podlasiu 1864–1964. – Wrocław, 1970.

³³ *Gerlich H.* Narodziny, zaślubiny, śmierć. – Katowice, 1984.

³⁴ *Siennicka M.* Rodzina burżuazji warszawskiej i jej obyczaj. Druga połowa XIX i początek XX w. – Warszawa, 1998.

статистичного характеру, якими є різноманітні списки людності, а й джерела особистого характеру (мемуари, щоденники, листування), що зберігають інформацію про колективну свідомість і суспільні уявлення. У цьому контексті історик згадує цікаву спробу Агнешкі Яняк-Ясинської використати для аналізу жіночих очікувань стосовно чоловіків та інституту шлюбу нового масового джерела, яким були у міському просторі початку ХХ ст. газетні матримоніальні оголошення.

Серед робіт, присвячених спільнотам малих міст, Кукльо називає праці Регіни Ренц (Regina Renz), де аналізується ситуація в містах Келецького воєводства міжвоєнної доби, зокрема порівнюються польська і єврейська родини. Дослідниця доводить: попри різницю віровизнань і етнічні особливості, характерною рисою різних містечкових середовищ залишалася традиційна модель патріархальної родини з сильною владою батька і чоловіка та релігійною концепцією шлюбу, головним акцентом якого була прокреаційна мета.

Розглядаючи сюжет про взаємостосунки чоловіків і жінок, Кукльо згадує дискусію про взірці шлюбу і сексуальності, яка точилася напередодні світової війни та в перші повоєнні роки. Так, Тереза Куляк на прикладі листів читачок на сторінках «Praktycznej Pani. Dobrej Obywatelki» 30-х років ХХ ст. доводить тривале побутування в публічному просторі ідеалу традиційного шлюбу, хоча деякі листи свідчать уже про зміну звичаїв і ціннісної моделі самої жінки. Нарис Катажини Сераковської, побудований на публіцистиці двох жіночих часописів, засвідчує, як важко торували дорогу чуттєвості і еротика, щоб нарешті стати предметом дискусії. У зв'язку з цією тематикою Кукльо називає статтю Малгожати Фіделіс, яка аналізує сприйняття статевого стосунку та сексуальні практики молодих робітниць, що у 1948–1956 рр. емігрували до міста. Як спробу синтетичної репрезентації родини в історичному минулому від найдавніших часів приблизно до середини ХХ ст. Кукльо подає опублікований 40 років тому збірник статей «Przemiany rodziny polskiej» під редакцією Ядвіги Коморовської. Серед авторів він виділяє кількох, зокрема Збігнева Смолінського, який, досліджуючи родинну дітність, охарактеризував зміни прокреаційної поведінки подружніх пар минулого століття. Барбара Лободзінська у своїй статті простежує процес укладання шлюбів і звертає увагу, що на початку ХХ ст. для селянської родини в доборі шлюбної партії велике значення мали економічні важелі, трохи меншою мірою вони впливали на формування міської родини. Насамкінець Кукльо підсумовує поступ польської історіографії в дослідженні історично-демографічних структур та зауважує їх важливість для розуміння історичного процесу в цілому.

Нетрадиційним підходом в історичній демографії відрізняється спільна робота історика Даріуша К. Хоєцького і картографа Щецинського університету Анджея Гізи, вміщена у збірнику під назвою «Wizualizacja badań w mikroskali opublikowanych w «Przeszłości Demograficznej Polski» za lata 1967–2012 pp. (Т. 1–31)». Автори використали класифікаційний підхід Куклі до аналізу проблематики опублікованих протягом 1967–2012 рр. досліджень та у підсумку презентували п'ять мап, на яких тематика публікацій відображена у такій послідовності. На мапі № 1 представлені автори публікацій, зокрема, Ст. Боровський,

М. Гурний, М. Кендельський, Ц. Кукльо, Е. Пясецький, Б. Пучинський, К. Жеменецький, А. Щипйорський та ін., де кожен автор позначений іншим кольором. На другій – кольорами позначено рік виходу статей авторів, що фігурують на першій мапі; на третій – подана тематика публікацій: стан і структура людності, демографічні події, а також поєднання цих проблем; на четвертій – хронологічні рамки досліджуваних об'єктів з поділом на відтинки в 50 років.

Загалом на мапах представлено 42% від загального числа публікацій, що охоплює 213 статей, повідомлень і матеріалів (без рецензій, звітів тощо). Щоправда, до аналізованого історіографічного масиву не увійшли дослідження з широкими територіальними межами та великою кількістю поселень, що пов'язано зі складністю презентації таких об'єктів. Накладання однієї мапи на іншу поєднує зазначені питання, що дає можливість не лише швидко зорієнтуватися в тому чи тому фрагменті наукових досліджень, а й отримати про нього певне просторове уявлення.

Завершує збірник опрацьована докторантом Пйотрем Лозовським «Bibliografia polskiej demografii historycznej po 1945 r.», вкрай важлива для орієнтації у доволі складній дисципліні. Традицію оглядів історико-демографічних публікацій на сторінках PDP у 1969 р. розпочав і до 1974 р. провадив Станіслав Боровський, потому цю роботу до 1979 р. продовжила Ірена Гейшторова, а протягом 1981–2006 рр. нелегкий труд взяла на себе Яніна Гаврисякова. Проте від 2007 р. систематичний огляд публікацій з історичної демографії припинився. У щорічних випусках «Бібліографії Польської Історії» розділ «Демографія» виглядає надзвичайно скромно. Крім того, більшість праць з даної проблеми розпорошена, оскільки їх включають до різних тематичних рубрик. П. Лозовський розглядає історико-демографічну тематику доволі широко, долучаючи до бібліографії праці з соціальної, етнічної, релігійної, оздоровчо-лікувальної, санітарної проблем, з історії повсякдення, а також видання джерел, джерелознавчі та історичні праці, що стосуються демографії. Бібліографія налічує близько 5000 позицій і включає найновіші публікації, що з'явилися уже у XXI ст.

Насамкінець зазначимо: презентоване видання свідчить про значне зацікавлення польських дослідників родинною проблематикою та зростання активності історичного середовища, яке дедалі інтенсивніше залучається до вивчення демографії минулих часів. Автори опублікованих статей зосереджуються не лише на проблемах, пов'язаних із процесом виникнення і розвитку родини, типології та характеру шлюбної моделі, а й висвітлюють біологічну функцію сім'ї, адже з'ясування коефіцієнтів плідності, родинної дітності, тривалості шлюбів тощо сприяє пізнанню чинників, що впливають на розвиток родини та спільнот загалом.

Наталія Білоус

[Рец.:] *Wioletta Zielecka-Mikdajczyk. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów.* – Warszawa: Neriton, 2012. – 360 s. + II.

Монографія польської дослідниці Віолетти Желецької-Миколайчик присвячена достатньо популярній сьогодні в європейській історіографії темі життя і смерті ранньомодерної людини у світлі тестаменту. Авторка зробила нелегку спробу проаналізувати чималий корпус заповітів східного обряду – православних і греко-католиків, які населяли значну частину давньої Речі Посполитої. Основу дослідження склали понад 600 актів останньої волі, копії яких нині зберігаються у фондах різних архівних установ, передовсім Мінська і Вільнюса, меншою мірою Києва, Варшави і Кракова. Слід також зазначити, що дана монографія – підсумок багатолітньої плідної праці авторки над цією тематикою, результатом чого є низка опублікованих статей¹.

Книга складається зі вступу, п'яти розділів і додатків. У вступі відзначається актуальність обраної тематики, а також зацікавленість сучасних дослідників фунеральною проблематикою. Дослідження над тестаментами провадять у різних містах сучасної Польщі – Гданську, Кракові, Кельцях і Бидгощі (чому не згадано Варшаву, зокрема Варшавський університет і Інститут археології та етнології ПАН, де вже сьомий рік поспіль організують міжнародні тематичні конференції – «Funeralia testamentarne»). Усі ці дослідницькі центри, на думку авторки, оминають однак східні території давньої Речі Посполитої – Велике князівство Литовське і руські землі, що належали до Корони.

---

¹ *Зялецька В.* Адносіны вернікаў усходніх абрадаў у Рэчы Паспалітай да смерці, пахавання і «вечнага» жыцця ў святле тэстаментнаў 16–18 ст. // Істарычны альманах. Т. 11. Гародня-Беласток, 2005. – С. 122-145; *Zielecka W.* Testamenty wyznawców obrządków wschodnich z XVI i XVII wieku jako odzwierciedlenie przynależności wyznaniowej // Матеріали наук. канф. Гродно, 23-25.04.2004. Мінск, 2007. – С. 38-45; *Її ж.* Majątek ruchomy w testamentach prawosławnych i unitów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Т. 31. 2009; *Її ж.* Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku // Czasopismo Prawno-Historyczne. – Т. LXI. – 2009. Zesz. 1. – S. 65-101; *Її ж.* Formy aktywności religijnej prawosławnych i unitów z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem ruskich Korony w świetle testamentów (XVI–XVIII) // Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII-XIX w. – Lublin, 2009. – S. 231-250; *Її ж.* Sprawy spadkowe między najbliższymi krewnymi w sądach i księgach sądowych Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII w. // Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVII w.: materiały XVIII konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN, 22-23.09.2009 / Red. U. Augustyniak, A. Zakrzewski. – Warszawa, 2010. – S. 133-142 та ін.

Чималий за обсягом виявився перший розділ «Тестамент і його структура на тлі руського і литовського приватного права» (с. 19-69). Дослідниця широко представила практику тестування: у Київській Русі на підставі норм спадкування за «Руською Правдою», у ВКЛ (до 1768 р.) за нормами Литовського Статуту, магдебурзького права та церковного права, а також проаналізувала самі практики тестування та ставлення до них тестаторів, розглянула процес актизації (вписування до урядових книг) і приклади реалізації актів останньої волі, формуляр тестаменту з теренів ВКЛ.

Руське право перейшло до Великого князівства Литовського одночасно з початком панування литовських правителів на руських землях і функціонувало протягом тривалого часу. Перша кодифікація спадкового права у Литві була здійснена у 1529 р., результатом чого став Литовський статут, в основі якого лежали руські правничі традиції, але разом із тим запроваджувались і польські правові взірці. Перший Литовський статут окреслив засади тестування, які були поправлені в другій редакції 1566 р. Третій Литовський статут повторив їх. У містах засади спадкового права регулювало магдебурзьке право.

Авторка зауважує, що дипломатична структура тестаменту ранньомодерної доби у ВКЛ взорувалася на староруські взірці; новими елементами були аренги і рефлексії тестаторів щодо мінливості життя. Важливими чинниками, які впливали на форму заповіту, були традиція, мовна специфіка, віровизнання, індивідуальні вподобання заповідачів. Тестамент з території ВКЛ структурно відрізнявся від свого аналога з Корони Польської, а саме черговістю окремих елементів документу. На формуляр міщанських заповітів впливали локальні практики міських канцелярій. Спрощеним формуляром відрізнялися тестаменти могилівських міщан.

Другий розділ «"Уже прийшов страшний кінець його життя". Вірні східного обряду згідно з есхатологічними і фунеральними уявленнями» (с. 70-132), де аналізується ставлення православних і уніатів до смерті та поховальні практики, поділено на три частини: «Смерть», «Поховання», «В турботах про спасіння душі – тестатори і молитви за померлих». Віолетта Желецька-Миколайчик спробувала відповісти на низку питань: як очікували на завершення життя і як до нього готувалися; чи різниця, що розділяла православну й уніатську церкви після Берестейської унії, якимось виявлялася в тестаментах; чи вірні східного обряду відрізнялися у своїх тестаментарних практиках від римо-католиків і протестантів? Авторка зупиняється на проблемі «мистецтва доброї смерті» (*ars bene moriendi*), чому вчили відповідні підручники, та описує типові для того часу церемонії поховання, витрати на них, роль братств і цехів у фунеральних урочистостях, найпопулярніші місця поховання, значення, яке надавалося молитвам і панахидам за душі померлих. У рамках фунеральної культури, резюмує авторка, погляди православних і уніатів практично нічим не відрізнялися від уявлень та практик представників інших християнських конфесій Речі Посполитої. Тестамент вважався елементом приготування до смерті, а його укладання було останнім обов'язком помираючого.

У третьому розділі «"А вжди Церква є Церквою і на віки буде, хвала Божа в ній квітне, дай Боже так всюди". Церква і релігія в житті тестаторів» (с. 133-168)

розглядається цілий блок проблем: релігійна приналежність тестаторів, наслідки Берестейської унії, благодійницька діяльність, активність на користь церкви, спадкування за тестаментом. На думку авторки, православну та уніатську приналежність тестаторів важко визначити за текстом тестаментів. Вони вважали себе передусім християнами, а свою віру – «грецькою» і «правдивою» («стародавню а светою верою христіанскою греческою»), до того ж різниця між цими церквами була невеликою. Дослідниця зауважує факти заповідання католиками коштів на уніатські храми, навернення православних та лютеран на католицизм та зворотні конверсії перед смертю. І хоча в аренах більшості тестаментів бракує експлікації релігійних почуттів, фунеральні і молитовні диспозиції вказують на зв'язок тестаторів із відповідними релігійними спільнотами та їхню ідентифікацію через належність до певної Церкви. Найміцніші пов'язання з локальною (місцевою) церквою фіксуються у середньозаможній шляхти. Прикметна ознака XVII і XVIII ст. порівняно з попередніми століттями – зміна у виборі релігійних інституцій, на користь яких робили записи тестатори, та кількісне зростання дарчих. Зокрема уніати заповідали кошти не тільки на уніатські святині, а й на католицькі, православні ж – виключно на церкви свого обряду.

Характерно, що православні міщани у XVII ст. виявляли більшу релігійну побожність аніж шляхта, про що зокрема свідчить той факт, що в першій половині XVII ст. всупереч перешкодам, які чинила держава православ'ю, постало 50 нових православних монастирів, фундованих переважно на кошти міщан. У той же час шляхта активно переходила на католицизм або уніатство. Дослідниця зазначає, що до середини XVII ст. бракує записів тестаментів православних, які відписували б гроші на уніатські церкви; такі записи з'явилися лише у другій половині XVII ст.

У монографії наводяться численні приклади добродійної діяльності, що проявлялася в опіці і допомозі старцям, які закінчували життя у шпиталях при святинях, пожертвах, що надавалися для будівництва храмів, ремонті притулків, роздачі милостині під час поховання. Тестатори у такий спосіб виконували обов'язок піклування про ближніх, отримуючи навзаєм їхні молитви за спасіння душі. Траплялися випадки, коли донації на Церкву значно обмежували права спадкоємців, які часто намагалися відтермінувати реалізацію диспозиції або взагалі пробували підважити тестамент. Яскравим прикладом таких явищ є справа Миколая Песляка, який за життя не жалів коштів на розбудову уніатської церкви в Борунах (село Ошмянського повіту, Білорусь), однак не встиг закінчити справу за життя. У своєму другому тестаменті від 8 вересня 1697 р. він ліквідував фондуш на користь базилянської церкви і записав на фундацію католицького костелу (рw. Nawiedzenia Najświętzej Maryi Panny). Після його смерті претензії на недобудовану святиню заявили римо-католики. Однак виявилось, що другий тестамент був сфабрикований братом-католиком небіжчика – Яном, який мав опікуватися святинею. Василіани оскаржили тестамент у суді. Конфлікт вичерпався у 1702 р. вироком Головного трибуналу ВКЛ, який передав святиню в руки василіан, а головний обвинувачений – Ян Песляк – був відсторонений від виконання функцій колятора борунського осередку. Справа Песляка засвідчує усю складність проблеми взаємовідносин між римо-католиками і уніатами.

У четвертому розділі «В колі родини» йдеться про ставлення тестаторів до членів родини, висвітлюються проблеми, пов'язані зі шлюбом, вдівством, дітьми (с. 169-215). Родина в шляхетських тестах охоплювала передусім коло найближчих родичів, які за спадковим правом могли претендувати на майно тестатора, переважно членів двох поколінь – батьків і дітей. Інший характер спадкування був характерний для міщанської родини. Крім прямих нащадків – дітей і одного з подружжя, права на спадок мали ще й непрямі родичі – зяті, брати, сестри. Тож зазвичай ситуація по смерті батька залежала від матеріальних статків родини і передбачала поділ майна. Непрямі родичі могли успадковувати навіть у тому випадку, коли вони не жили під одним дахом з тестатором.

Важливе значення для шляхти мав символічний зв'язок із предками та померлими членами родини, що проявлялося у виборі місць поховання. Магнати та заможна шляхта створювали родинні некрополі у фундованих ними релігійних осередках. Незаможних шляхтичів ховали на цвинтарях при церквах. Представники заможних міщанських родин знаходили свій останній спочинок у родинних склепах найбільших міських церков, скажімо, у Вільно це була церква Св. Духа, яка протягом XVII–XVIII ст. уважалася найпрестижнішим місцем поховання для православних купецьких родин. Дослідниця зазначає, що для цього періоду спостерігається розбіжність між віросповіданням і місцем поховання, що пояснюється складністю релігійної ситуації в Речі Посполитій. Православні шляхтичі і міщани, які перейшли на католицизм, часом прагнули бути похованими при уніатських церквах, що частково пов'язувало їх із вірою предків. Інколи уніати заповідали поховати їх при католицьких святинях.

Незалежно від соціальної приналежності і статі тестаторів родина становила для них першорядну вартість. Власне саме турбота про її членів була спонукою для укладення заповіту, адже через останні розпорядження спадкоємцям забезпечували спокійне тримання маєтку та отримання з нього прибутків. Монографія містить чимало прикладів спадкування майна членами родини на прикладі заповітів. Авторка зосереджує прискіпливу увагу на правах жінок у спадкуванні майна, аналізує роль удів в опіці над дітьми. З текстів джерел видно, що жаданішими в родині були хлопчики як спадкоємці роду. Поділ майна залежав від статі дитини: сини мали привілейовані права на спадок. Більшість тестаторів уважали, що права дочок на родинне майно має обмежуватися виключно посагом, величина якого залежала від рівня добробуту родини. Грошову частину посагу дівчини доповнювала виправа, тобто рухомі речі, до яких належало її вбрання, рушники, білі хустки, коштовності і т.п. Жінки, що походили з незаможних родин, мали задовольнятися лише найпростішим асортиментом одягу і білизною. В гірших умовах перебувала стара панна, тобто жінка, яка не виходила заміж і залежала від волі батька або опікуна. Їх зазвичай позбавляли посагу, тож вони перебували в постійних майнових конфліктах з братами або родичами, які зобов'язані були виплатити їм частину спадку. Часом тестатори віддавали перевагу котромусь із дітей, переважно тому, хто доглядав батьків у старості чи хворобі або допомагав зібрати чи зберегти родинні статки.

П'ятий розділ «А што се дотичет маєтности моеє...» присвячений матеріальній стороні життя, де йдеться про типове для того часу нерухомість та речі,

які залишав заповідач у спадок своїм близьким. Авторка детально зупиняється на асортименті рухомих речей – одязі, біжутерії, домашньому начинню, військовому спорядженні, книгах, а також відводить окреме місце челяді. Наостанок розповідається про речі духовних осіб. Цікавими є спостереження над символічною ієрархією і цінністю речей та різних предметів. Особливу увагу привертають елементи гардеробу мешканців східних міст – Полоцька, Вітебська і Могилева, які найменшою мірою зазнали польських впливів. Тексти заповітів містять інформацію про вигляд, колір і матеріал, з яких був пошитий одяг для представників різних верств населення. За найцінніші рухомі речі вважалися вироби зі шляхетних металів – у першу чергу золота, срібла, потім олова, міді. Для заможних мешканців міст найціннішим капіталом вважалися гроші. Саме з них починали свої заповіді купці, згадуючи про різні види монет або борги, які спадкоємці повинні були повернути кредиторам.

Одяг, як і в інших регіонах Речі Посполитої, визначав соціальний статус особи і служив засобом вкладення капіталу. Інформація про елементи/частини гардеробу містяться в кількох десятках із 600 проаналізованих тестаментів. Найбільше даних про одяг містять заповіді, укладені від середини і до кінця XVII ст. На думку авторки, це має свідчити про зростання значення одягу в ієрархії рухомих речей, з чим на загал не можемо погодитись, оскільки і в XVI ст. одяг, без сумніву, мав не менше значення для тогочасних людей, на що вказують і відносно високі ціни на нього². Часто укладений заповіт супроводжував реєстр майна, де, крім усього іншого, перераховувався і одяг. Авторка зосереджує увагу на тих частинах гардеробу, які найчастіше згадуються у тестаментях, та на їх підставі говорить про модні тенденції, які їй вдалося простежити. У XVIII ст. тестатори менше зосереджувалися на рухомих речах, а концентрували свою увагу на нерухомості і питаннях, що стосувалися релігії і поховання тіла.

Біжутерія доповнювала гардероб. На думку В. Желецької, вона вважалася не стільки родинною цінністю, скільки була вигідним розміщенням капіталу. Тому її часто віддавали в заставу. Почесне місце серед цінних речей займав срібний посуд, його наявність у шляхетських чи міщанських будинках вказувала на соціальний престиж і заможність родини. Зброя була атрибутом чоловічого і шляхетського стану, яку успадковували нащадки переважно по чоловічій лінії.

За спостереженнями авторки, кидається у вічі цілковитий брак інформації про книги. Їй вдалося розшукати тільки кілька власників бібліотек, серед яких – два волинські шляхтичі – Василь Германович (1622), слуга кн. В.-К. Острозького, та Юрій Березницький (1653), який втратив бібліотеку під час Хмельниччини. Віленський бурмистр і купець Стефан Лебедзич, уніат за віровизнанням, був власником великої бібліотеки: 95 латинських, 12 руських і 5 польських, серед яких були праці Цицерона, Аристотеля, Юлія Цезаря, св. Томи Аквінського, кілька книг, надрукованих в Острозі.

---

² Див., напр.: *Воронин В.* Тестамент полацкаго бурмистра Давида Панкова 1559 г. // *Гісторыя і археологія Полацка і Полацкай Зямлі. Матэрыялы IV міжн. навук. канф.* – Полацк, 2002. – С. 32-40; *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С. 74-82.

У переліку рухомих речей тестатори іноді ще згадували про своїх челядників, яким дарували свободу після своєї смерті й обдаровували різними подарунками за вірну службу.

Монографічне дослідження завершується тезою про те, що православні й уніати мали багато спільного з рештою соціуму Речі Посполитої, а в світлі тестаментів досконало вписувалися в панораму суспільного життя країни XVI–XVIII ст. Наприкінці книжки вміщено список джерел і літератури, термінологічний словник (найважливіших рухомих речей), тексти двох молитов за виданням «Молитвенник или требник» (Вильно, 1617, арк. 165-167 зв.), список тестаторів (загалом 651 особа з теренів Білорусі і Литви) із зазначенням соціального походження і віровизнання, місця укладання тестаментів (XVI–XVIII ст.), резюме англійською мовою, іменний покажчик, кілька чорно-білих ілюстрацій.

Насамкінець хочеться висловити кілька зауважень та міркувань. Після детального ознайомлення з монографічним дослідженням виникли певні застереження щодо назви роботи, а саме визначення територіальних і хронологічних рамок. У роботі широко використовуються тестаменти доунійного періоду, тобто з першої половини XVI ст., коли ще не була утворена Річ Посполита. Чи не доцільно було в такому разі в назві роботи зазначити ще й іншу державу – Велике князівство Литовське? З об'єктивних причин мало задіяними виявилися джерела Волинського регіону, які входили до руських земель Корони, а це сотні тестаментів, що містяться в актових книгах Центрального державного історичного архіву м. Києва. Отже, з огляду на неспівмірно малу кількість заповітів із руських земель Корони порівняно з джерельною базою з теренів ВКЛ, на нашу думку доцільніше було б обмежитися тільки останніми. Заповідачі з українських теренів не увійшли і до загального переліку тестаторів, вміщеного наприкінці книги. Загалом, викликають подив занадто широкі хронологічні рамки монографії. Сама авторка у вступі зауважує, що їй вдалося віднайти невелику частину тестаментів за другу половину XVIII ст., а також наголошує на труднощах з релігійною ідентифікацією тестаторів. Чи не варто було б у такому випадку обмежитися XVI–XVII ст., або принаймні початком XVIII ст.?

Незважаючи на певні дрібні недоліки та орфографічні помилки в кириличних цитатах, ця монографія без сумніву буде цікавою всім, хто досліджує проблеми історії родини, спадкового права, роль церкви і релігії в житті людини, історію матеріальної культури тощо, а також слугуватиме за взірць для написання наступних досліджень з окресленої проблематики.

Ігор Тесленко

[Рец.:] Максим Яременко. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. – Харків: Акта, 2014. – 534 с.

Києво-Могилянська академія – один із найстаріших і найавторитетніших вищих навчальних закладів Східної Європи – ніколи не був обділений увагою істориків. Величезний масив літератури, який нині нараховує не одну сотню бібліографічних позицій, сформував навколо «латинських шкіл» усталений образ освітнього осередку як своєрідного «ретранслятора» західних культурних зразків в Україну і, водночас, провідного центру формування української історично-національної свідомості. Важливе (якщо не ключове) місце в дослідженнях минулого цього навчального закладу в усі часи займали її вихованці, серед яких вистачало відомих вчених і церковних сановників, політичних діячів, без перебільшення, європейського масштабу. Про них і загалом про студентський контингент Академії написано чимало, тож коли читач вперше візьме до рук книгу Максима Яременка, у нього мимоволі може виникнути сумнів у тому, чи вдасться авторові сказати з цього приводу щось нове. Однак після прочитання роботи стає зрозуміло, що серйозні комплексні дослідження історії могилянського студентства, Академії в цілому і, ширше, освіти й освіченості в ранньо-модерній Україні лише починаються.

Монографія, яку відкриває коротка **передмова** з традиційними подяками та поясненням особливостей оформлення цитат і посторінкових посилань, складається зі вступу, шести розділів, післямови, додатків у вигляді таблиць, бібліографії, географічного та іменного покажчиків.

У **вступі** М. Яременко визначає своїм головним завданням «детально, інколи «знайомлячись особисто», дослідити могилянських студентів кінця 1730-х рр., а ширше – XVIII ст.» (с. 17). Завдяки встановленню широких хронологічних рамок, залученню до роботи великого пласту різнопланових джерел, спеціальному вивченню російського і європейського шкільництва автор ставить завдання відстежити тенденції в розвитку навчального закладу, виділити його характерні риси і показати історію «латинського училища», «як живого і зовсім не статичного[...] організму» (с. 17). Врешті, дослідник декларує намір оцінити успішність православної й унійної програм дисциплінування вірян і духівництва, а також визначити роль Київської академії у зв'язках українських земель обох берегів Дніпра. Як впливає з усього сказаного вище і з детального огляду напрацьовань попередників Яременка, подібних робіт в українській історіографії ще не було.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих та рукописних документів, зібраних в архівах і бібліотеках Києва, Львова та Санкт-Петербурга. Їх основу становлять студентські відомості, найдавніші з яких датуються 1727 р. (за припущенням автора, до цього часу практики реєстрації вихованців в Академії не існувало, с. 31). З усіх джерел цього типу особливу увагу привернули відомості 1737 і 1738 рр., які подають найбільш повну інформацію про «студіозів», включаючи дані про їхній вік, станове і географічне походження та успішність. Грунтовне вивчення обох документів дозволяє в загальних рисах представити студентське середовище Академії і виділити тенденції в його розвитку наприкінці 30-х рр. XVIII ст. Водночас, відповідь на ряд ключових питань слід шукати в інших джерелах, тим більше, що достовірність занотованої у відомостях інформації в окремих випадках викликає застереження. Виходячи з припущення про те, що наставник більш-менш об'єктивно оцінював здібності своїх підопічних, М. Яременко з довірою ставиться лише до показників успішності студентів, тоді як занотована у відомостях інформація про їхні імена, вік і походження могла різнитися від дійсного стану речей. З огляду на цю особливість джерел автор пропонує максимально перевіряти вказану інформацію за іншими документами (с. 47). Серед них є матеріали, датовані і до, і після 1730-х, як внутрішнього академічного характеру, так і міжвідомчого походження, описово-статистичні і нормативні документи, приватна кореспонденція, наративні джерела тощо. Разом вони ілюструють персональну інформацію про вихованців Академії різних років і, ширше, про середовище, з якого вони походили, про розвиток їхньої кар'єри у майбутньому тощо.

У **першому розділі** монографії М. Яременко представляє колективну «фотографію» вихованців «латинських шкіл» 1737–1738 рр. Відкривають розділ два параграфи, присвячені соціальному походженню студентів. У цілому підтверджуючи стару тезу про всестановий характер тогочасної Академії, автор показує, що співвідношення вихідців із різних прошарків у ній коливалося під впливом багатьох обставин. У період укладання списків більше було «студіозів» з родин духівництва і міщан (с. 52), тоді як від 1770-х ситуація виразно змінилася на користь поповичів. Автор стверджує, що сталося це не через втрату інтересу до Академії з боку світських станів, а через «успішність примусових зусиль церковної влади, спрямованих на освіту підопічних» (с. 56).

Вікові характеристики студентів, які у зазначений період перебували в різних класах Академії, свідчать про відсутність плавного просування «сходінками примудрості» (с. 60-62), що було типовим для тогочасних європейських навчальних закладів. Те саме можна сказати і про початок студій, який припадав на період між 7 і 15 роками (в поодиноких випадках починався з 5-6 років) і тривав до 18-23, а то й до 30 років (с. 63-65).

Шкала оцінювання могилянських студентів в досліджуваній період була не систематизована. Для оцінки успішності своїх вихованців викладачі використовували десятки означень, об'єднаних Яременком для зручності в чотири групи, відповідно до рівня засвоєних знань: слабе навчання, середнє, добре, позначене вагомими успіхами (с. 67-68). Відомості вказують на те, що переважали студенти з посередньою і доброю успішністю, з яких перші становили

майже половину, а другі – близько третини студентів. Далі йшли «безнадійні» (15-17%). Найменше було відмінників – лише близько 10% (с. 68).

У 1737–1738 рр. у Могилянській академії навчалися майже виключно вихідці з українських земель Російської імперії та Речі Посполитої. В роботі наведено статистику, скільки осіб прибуло з якого полку чи воєводства, і виділено певні закономірності, на яких автор зупиняється детальніше в наступних розділах. Понад 80% студентів, які вчилися в Києві, до якого б соціального прошарку вони не належали, походили з міських, переважно великих, поселень, де частка письменних городян була значно вищою, ніж у селі (с. 78-79, 87). Чисельність «академіків» у досліджуваній період, позначений економічною скрутою, становила 367 особи у 1737 р. і 494 в 1738-му. Обидві цифри є значно меншими, ніж ті, що фіксуються у попередні роки (с. 90-91). В «латинських школах» здобували освіту від однієї до шести тисяч спудеїв. Скільки саме? М. Яременко вважає ближчим до реального перший з наведених показників (с. 120). Як впливає з документів, Академія не мала ресурсів, аби утримувати кількатисячну армію студентів, та й звичайні посполиті не володіли достатніми коштами, аби тут навчатися. Остання теза суперечить усталеному в історіографії твердженню про безкоштовність здобування знань в Академії (с. 109). Автор показує, що освіта була недоступною для широкого загалу, оскільки спудеї, а точніше їхні батьки, мали витратити чималі суми за винаймання житла для своїх синів, забезпечували їх харчами й одягом, платили гроші інспектору. Враховуючи, що в «добрі» роки в Академії перебувало близько тисячі «студіозів», вона залишалася найбільшим навчальним закладом в тогочасній Росії і одним із найбільших у цілій Європі (с. 121-123).

Після загальної характеристики студентського середовища кінця 1730-х в наступних розділах автор послідовно досліджує окремі групи вихованців Києво-Могилянської академії відповідно до їх станової приналежності. Структура всіх цих розділів досить подібна: на початку автор аналізує зміну кількісного представництва кожної групи, звертає увагу на географічне походження студентів, їхні вікові показники і успішність, а далі додає важливу інформацію, якої бракує у відомостях і яка стосується родинного походження «студіозів», колективних стимулів до навчання, очікувань і перспектив побудови кар'єри.

Другий (найбільший) розділ монографії, що нараховує близько 100 сторінок, присвячений «делегатам» козацького стану в Академії. У 30-х рр. XVIII ст. вони не становили ані основи студентської корпорації, ані її найбільш старанної частини (с. 138). Природно, козацькі сини «бавилися науками» до рівня класу риторики, не маючи наміру присвятити своє життя служінню Богові (с. 128). Найбільше вихованців привілейованого походження прибувало з Гетьманщини (в першу чергу, з наближених до Києва полків), проте були і зі Слобожанщини, і навіть з Речі Посполитої, хоча козацький устрій тут був ліквідований ще на початку 1710-х (с. 136-137).

За допомогою збережених ревізій 30–40-х років XVIII ст. М. Яременко спробував встановити, яких козаків діти навчалися в Могилянській академії. Із цим завданням він мав певний клопіт, позаяк легко ідентифікувати вдалося лише представників вищих прошарків старшини – їхня частка становила від третини

вихованців у 1737 р. до половини в 1738-му (с. 162, 166). Проблема виникла із рештою студентів, прізвища яких могли відрізнятися від батьківських (с. 143). Цей висновок підштовхнув автора до розв'язання цікавого питання про антропонімію менш родовитих могилянських «алюмнів», яким у стінах Академії давали нове прізвище із закінченням на *-ський/-цький* або *-ич/-ович* (с. 147). На думку Яременка, подібна традиція свідчила не про бажання професорів ошляхетнити своїх студентів, а про їх намір «виокремити вихованців із-посеред решти загалу, де широко практикувалась інша ідентифікація» (с. 153). Втім, попри наведені автором докази (перелік родовитих козацьких сімейств із «плебейським» прізвищем, згадка про використання топоантропоніміїх іменувань простолюдом, констатація факту, що гарне прізвище не гарантувало доброї кар'єри) ця теза звучить не досить переконливо. Чомусь в Академії надавали «прізвища» саме цих двох, а не будь-яких інших типів, і звучать вони виразно по-шляхетськи.

Якими ж виглядають мотивації обох груп козацького загалу до навчання? Яременко стверджує, що вони були різними у привілейованих і рядових козаків (с. 222). Більше уваги в роботі приділено дітям старшини, для якої здобуття освіти було тісно пов'язане з увлеченнями про особисту і родову честь (с. 181). Освіта потребувалася для вправнішого служіння своїй «вітчизні» Гетьманщині (с. 183-184), а згодом і державі, громадянами якої вони були, – Російській імперії (с. 186). Автор констатує, що від середини XVIII ст. «служба “отчеству” та державі представниками старшинських кіл сприймалися як цілком поєднані речі, що дозволяє припустити хіба початок ототожнення цих понять» (с. 187).

Перераховані мотиви, помножені на прагнення держави прищепити еліті відчуття станової належності, штовхали козацьку старшину, з одного боку, до відряджання дітей у світські навчальні заклади імперії, а з іншого, до постановки питання про реформу «латинських шкіл» (с. 195-196). Ця остання ідея, як показує автор, вперше озвучена у 1750-х роках, пізніше серйозно розглядалася на імператорському дворі, де були незадоволені вихованням громадян «по развратным правилам римского духовенства» (с. 214-215). Під час обрання місця навчання нащадків «козацька верхівка, все більше віддаючи перевагу новим навчальним закладам, переймалася не лише їхніми курікулюмами, а й відповідними “статусними” речами, яких усестанові Могилянські “школи” не забезпечували вповні» (с. 205).

На прикладі реформування єзуїтських колегіумів сусідньої Речі Посполитої добре показано, як аналогічні проблеми ефективно вирішувалися в закладах, що знаходилися під патронатом Церкви. Модернізація передбачала впровадження у викладання місцевої мови і додавання нових «практичніших» предметів, таких як математика, військова архітектура чи фехтування, а головне – створення мережі спеціальних колегій для дітей магнатів і багатії шляхти, які мали значну автономію, а при тому формально залишалися прив'язаними до старої школи (с. 210). Києво-Могилянська академія реагувала на виклики часу із запізненням через свій консерватизм і обмежені матеріальні ресурси. Під тиском обставин до програми додали нові предмети, але їх вибір був невеликим і вони читалися нерегулярно (с. 212). Ще один із аспектів реформування передбачав заміну

старих підручників новими, виданими Академією Наук та провідними освітніми центрами держави (с. 212-213, 216).

Попри реформи, у другій половині XVIII ст. в Академії помітно поменшало студентів зі старшинських родин, чого не можна сказати про вихованців із середовища рядового козацтва. Автор вказує на меншу вибагливість останніх і, загалом, їхнє нерозуміння потреби «заправлятися» науками (с. 222-223). Відібрані Яременком факти підтверджують, що серед молодшої козацької братії неписьменні переважали і на кінець 1770-х (с. 224). Водночас, автор не пояснює, що ж спонукало цих людей таки вирушати на навчання до Академії.

Третій розділ монографії присвячений юнакам благородного стану з Речі Посполитої. За кількісним (9 осіб у 1737 р. та 11 осіб у 1738 р.) та процентним (відповідно, 2,5% і 2,2%) показниками вони становили зовсім невелику групу, яка, проте, завжди була представлена в стінах Академії (с. 236). У порівнянні з іншими вихованцями «латинських шкіл» студенти-шляхтичі були трохи старші за віком, що може свідчити на користь здобуття ними якоїсь освіти ще до студій у Києві. Водночас, закордонні нобелі не вирізнялися на тлі решти могилянців якоюсь особливою успішністю (с. 231). Більшість із них прибула до Києва з українських воєводств, і лише одиниці мали «білоруську прописку». В кінці 1730-х пальма першості належала Волині і Галичині, натомість вкрай мало шляхтичів походило з правобережної Київщини і Східного Поділля (с. 229-230).

Як справедливо зазначив М. Яременко, теперішній стан досліджень української шляхти XVIII ст. залишає примарними преспективи з'ясування родинної приналежності вихованців Академії з цього кола (с. 232). За браком спеціальних робіт, автор користується довідковою літературою, в першу чергу польським серійним виданням «Урядники давньої Речі Посполитої». Не виявивши жодного з колишніх могилянців в переліку титулованих осіб українських воєводств Республіки, дослідник приходить до «цілком очікуваного» висновку про те, що належали вони до прошарку шляхетської дрібноти, яка не відігравала суттєвої ролі у себе в повіті і мала обмежені матеріальні ресурси (с. 232-234). Втім, уже з огляду на вартість утримання студентів у Києві, про що йшлося у попередньому розділі, цей висновок звучить надто категорично. Хоча могилянські вихованці справді не походили ані з магнатських, ані з великопанських родин, все ж можна підозрювати, що перебували вони і не на найнижчих щаблях шляхетського соціуму. Залишається шкодувати, що в нашому розпорядженні досі немає довідників, які фіксували би персональний склад гродських канцелярій українських воєводств Речі Посполитої у XVIII ст. Підстарости і бургграфії, писарі і судді, регенти і адвокати, які оберталися в них, – люди в своєму колі відомі і небідні – цілком могли би бути батьками деяких могилянських вихованців¹.

---

¹ Саме з такого кола походив могилянський студент Олександр Сташкевич (с. 236), родичі якого в другій половині XVIII ст. пробивали собі шлях в гродських канцеляріях Київського воєводства. Так, Ян Сташкевич у 1770-х згадується як адвокат і київський гродський сусцептант, див.: ЦДІАУК, ф. 2, оп. 1, спр. 93, арк., 192 зв.–193 зв., 193 зв.–194, 194 та ін.; ф. 11, оп. 1, спр. 72, арк. 571.

Чому шляхта, маючи можливість навчатися у власній державі, мандрувала до Києва? Офіційне пояснення мотивації – бажання «втекти від унії» (с. 239) – автор цілком слушно відкидає і пропонує кілька можливих пояснень. Перше: навчання в Академії (чи одному з колегіумів Гетьманщини) могло стати і в багатьох випадках таки ставало добрим стартом для початку кар'єри в Російській імперії (с. 243-244). Озвучена теза ілюструється переконливими прикладами біографій могилянських вихованців-шляхтичів, що змогли влаштувати своє життя в новій батьківщині (с. 256-258). Цікавим є й інше пояснення постійного притоку до Академії шляхти «из Полской области»: можливо, цей рух свідчив про збереження пам'яті про власне етнічне походження (с. 244-247). До того ж в єзуїтських колегіумах шляхтичі-уніати почувалися некомфортно через зверхнє ставлення до них «римлян» (с. 249), тоді як василіанські школи були зосереджені на вихованні душпастирів і не могли скласти конкуренцію Могилянській академії за рівнем навчання (с. 251-252).

Студентам міщанського походження присвячений **четвертий розділ** монографії. Почавши цю частину своєї роботи з окреслення станових меж, автор змушений констатувати їх розмитість і загалом недостатню вивченість життя городян в українських містах XVIII ст. Між тим за чисельним представництвом у стінах Академії міщанські сини належали до однієї з двох найбільших груп студентів (113 юнаків у 1737 р. і 129 – у 1738 р.). 60% з них походили із Гетьманщини (с. 265), де першість тримали Київ (понад 40% студентів) і міста Ніжинського полку включно зі столицею козацької автономії Глуховом (с. 267). Друга за чисельністю група міщан прибула на навчання з Речі Посполитої, причому вкотре бачимо серед них більше подолян, волинців і галичан, ніж вихідців із Київського та Брацлавського воєводств (с. 269-270). Невелике число слобожанців у відомостях пояснюється існуванням у Харкові свого освітнього закладу (с. 271).

Порівняння списків за 1737 і 1738 рр. вказує на те, що помітна частка студентів цієї групи залишила науку, не досягнувши рівня філософії і навіть риторики (с. 264). За віковими показниками та рівнем успішності вони мало виділялися на фоні інших вихованців Академії (с. 272-273).

Переходячи до питання про соціальну градацію в межах міщанського прошарку, М. Яременко припускає, що в Києво-Могилянській академії навчалися діти міської еліти, адже городяни, які не входили до складу магістрату, не займалися ремеслом чи торгівлею, в Гетьманщині іменувалися «посполитими» (с. 273). Зібрані автором джерела дають підстави зробити попередній висновок про те, що в 1737 р. не меше 15% вихованців належали до родин міської верхівки, тоді як у 1738 р. цей показник дорівнював щонайменше 17% (с. 280). Очевидно, ці показники були би значно вищими за умов кращого збереження описово-статистичних документів. Принаймні мотивація до навчання в дітей міської верхівки була значно вищою, ніж у решти городян. На думку автора, за своєю природою вона була близькою до тих спонук, які мала козацька старшина (с. 295-296).

П'ятий розділ монографії викликає особливий інтерес, позаяк присвячений студентам із нижчих верств населення, про які наші знання і досі є вкрай

бідними. Між тим, у 1737 р. у Київській академії навчалося 74, а 1738 р. – 80 синів «посполитих» (с. 299) – небагато, якщо врахувати, скільки всього селян проживало на українських землях у XVIII ст. Щоправда М. Яременко далекий від ототожнення всіх «посполитих» із селянами. З відомостей випливає, що значна їх частина проживала в містах і містечках. Попри цей нюанс і можливість зарахувати посполитих-городян до прошарку міщан, яку автор зауважує (с. 308-309), інформація про них все ж подається в окремому, а не четвертому, розділу. За географією походження найменша кількість студентів цієї групи мала коріння на Слобожанщині. Число вихованців із Гетьманщини та Речі Посполитої у 1737–1738 рр. коливалося: в 1737 р. більше «студіозів» прибуло з Польсько-Литовської держави, а в 1738 р. – порівну з обох регіонів (с. 299-301). Вікові характеристики юнаків цієї групи не відрізнялися від інших, натомість їхня успішність була найнижчою (с. 302). Порівняння двох відомостей вказує на те, що найбільший відтік з Академії «посполитих» спостерігався вже після першого року навчання та по завершенню курсу риторики (с. 299).

Перш ніж перейти до питання про стимули до навчання, М. Яременко робить розлогий відступ про рівень освіченості українських селян у XVIII ст., морально готуючи читачів до несподіваних висновків. Окрім скептичного ставлення до повідомлень подорожніх іноземців про тотальну грамотність місцевого населення, автор вказує і на маніпуляцію з цифрами, до якої вдавалися фахові історики: відому кількість закладів було зіставлено з числом жителів Гетьманщини і виведено середій показник осіб на школу (с. 312-313). Яременко цілком слушно зауважує, що важливою у підрахунках є не кількість шкіл, а число учнів у них, яке було невеликим. Картина виглядатиме ще менш привабливо, коли врахувати, що під час проведення ревізії шкіл до групи «школьників» потрапляли не лише учні-діти посполитих, але й сироти, убогі, члени кліросів, які мешкали при школі, однак не навчалися. Останні були не вихованцями парафіяльної школи, а представниками окремої соціальної мікрогрупи, що мешкали в ній, і, можливо, навіть не здобували освіти (с. 328-329).

Мала кількість учнів у парафіяльних школах пояснювалася не лише браком бажання батьків віддавати дітей у науку, а й тим, що навіть за елементарну освіту потрібно було платити грошима, харчами і одягом, не кажучи вже про ненормовані «трудова повинності», до яких дітей залучали місцеві вчителі-дяки (с. 315). Матеріальне становище посполитих було таким, що «далеко не всі жителі тогочасної Гетьманщини могли відправляти дітей до парафіяльної школи» (с. 323), а тим більше – на навчання до «латинських училищ». Наведена автором статистика особистих підписів посполитих у ревізіях другої половини XVIII ст. підтверджує його висновок – відсоток письменних серед «плебеїв» був мізерний і дорівнював, зазвичай, всього кільком відсоткам (с. 336-337).

Скидається на те, що вагомим стимулів до навчання у посполитих не було, «адже в той час “навчання заради навчання” навряд чи мало сенс» (с. 309). До останніх автор зараховує прагнення здобути фах (наприклад, лікаря), опанування якого передбачало шлях через «латинські школи» (с. 353). Інший можливий і розглянутий у роботі стимул – прагнення здолати станові перегородки (с. 346) – не потребував широких знань і реалізовувався, як показує автор, за умов елементарної грамотності (с. 352).

Останній **шостий розділ** присвячений представникам духівництва в Академії – дітям священо- і церковнослужителів (з переважанням поповичів). Більшість із них прибували до «латинських училищ» із території Київської православної єпархії, інші лівобережні єпархії мали свої навчальні заклади у Чернігові, Харкові та Переяславі (с. 359-360). За віковими характеристиками поповичі мало чим відрізнялися від решти спудеїв, а за рівнем навчання слабкі і середні студенти цієї групи чисельно переважали добрих та вельми успішних (с. 362-363). До 1770-х показники успішності вихованців із родин духівництва суттєво поліпшуються, водночас в рази зростає їхня чисельність, дещо зміниться географія походження (с. 364-365).

Завдяки добрій збереженості відомостей про «академіків», чий батьки служили в церкві, М. Яременко зумів простежити біографії 17 студентів, згаданих у списках 1737–1738 рр. Цікаво, що лише один із них дійшов до теологічних студій (с. 367). Цей факт дозволяє замислитися над результативністю декларацій керівництва Київської митрополії, яке ще з часів Петра Могили наголошувало на важливості підготовки добре освічених пастирів. Подальші висновки автора базуються на аналізі відомостей про стан 7 лівобережних протопопій у 1770-ті роки (с. 379-380). Лише 37% присутніх тут ієреїв і дияконів були вихованцями навчальних закладів, і тільки чверть із них бодай якийсь час відвідувала теологічні студії, «приблизно по третині опанували філософію і риторіку» (с. 381). З семи протопопів, кожен із яких мав академічну освіту, тільки один завершив повний курс теології, а серед їхніх десяти намісників були й такі, що взагалі не відвідували «латинські школи» (с. 385-387). При цьому слід врахувати, що згадані священики проживали в містах. У сільських парафіях освітній рівень членів причету був нижчим.

Якими були причини цієї ситуації? Навряд чи головна з них полягала у недовідності фінансових можливостей ієреїв, хоча і на цьому можливому факторі зупиняється автор (с. 394). На його думку, ключову роль зіграло те, що ґрунтовна освіта не була обов'язковою складовою успіху для розбудови церковної кар'єри. Вона могла розвиватися і за умов мінімального освітнього цензу, якщо претендент на парафію попередньо заручався підтримкою сильного заступника – світського покровителя чи місцевої громади. Ситуація з освіченістю настоятелів могла поліпшитися лише після реорганізації навчального процесу і, головне, зміни способу номінування на парафії (с. 387, 396-400).

Останній параграф розділу присвячений практично недослідженій темі перебування в стінах Академії синів унійного духівництва. В роботі наведений їхній довгий перелік, який за 1736–1772 рр. нараховує понад 130 осіб (с. 402-407). Сам цей факт суперечить тезі деяких сучасних дослідників про переживання Унійною Церквою у XVIII ст. процесу «цілеспрямованого постійного конфесійного дисциплінування й формування окремої унійної ідентичності» (с. 401). Автор також ставить під сумнів твердження про те, що на Галичині «сформувалася „чистіша“, ніж на Правобережжі, унійна ідентичність» – принаймні на кінець 1730-х найчисельніше земляцтво в Академії становили саме вихідці з Руського воєводства (с. 402).

Чому закордонні поповичі їздили на навчання саме до Києва? Автор вважає, що ґрунтовна освіта була не самоціллю, адже посісти парафію поповичі могли і без неї (с. 416). Справжніми стимулами до переїзду в Російську імперію були демографічні й економічні чинники, а також давня традиція навчання саме в могилянській школі, яка передавалася з покоління в покоління (с. 411). Родинні пов'язання жителів обох берегів Дніпра полегшували ці контакти і робили їх «сталими впродовж усього XVIII ст.» (с. 429).

У **Післямові** автор підбиває підсумки дослідження, констатує, що Київська академія кінця 1730-х і за своєю моделлю, і за основними характеристиками спудейської корпорації була типовим європейським навчальним закладом (с. 437). Попри існуючі політичні і конфесійні бар'єри, які роздирали тогочасну Україну, Могилянські Афіни відігравали важливу «посередницьку» роль у налагодженні зв'язку між обома берегами Дніпра (с. 439). «Латинські училища» приваблювали вихідців практично з усіх українських земель і з усіх станів. Якщо для нобелів і кліриків існували свої «універсальні» стимули до навчання, велика частка городян у стінах Академії свідчить про успішну конфесіоналізацію жителів міського середовища, «у якому легше було налагодити контроль та втілювати принципи релігійної програми, ніж у селах» (с. 440).

Підбиваючи підсумки цього короткого огляду, слід зазначити, що перед нами ґрунтовне дослідження, яке має високі шанси заслужити статус своєрідного взірця для наступних студій з історії студентства в ранньомодерній Україні. Цінність праці полягає ще й у тому, що підняті і висвітлені в ній питання торкаються багатьох аспектів життя українського соціуму у XVIII ст. Зробивши чудовий подарунок Києво-Могилянській академії до її 400-річного ювілею, Максим Яременко, маємо надію, продовжить дослідження історії цього навчального закладу, тим більше, що поле для майбутніх студій — велике. З-поміж інших перспективних тем на особливу увагу заслуговує корпорація могилянських викладачів, про яких досі немає спеціального монографічного дослідження. Поки що немає...

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Александрович Володимир* – доктор історичних наук, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. *Сфера наукових інтересів:* історія мистецтва і культури від княжої доби до кінця XVIII ст.
- Білоус Наталія* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. *Сфера наукових інтересів:* історична урбаністика, соціальна історія Волині та Наддніпрянщини XVI–XVII ст.
- Вілкул Тетяна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. *Сфера наукових інтересів:* біблійні та слов'янські пам'ятки, літописання, історія Давньої Русі.
- Вінниченко Олексій* – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка. *Сфера наукових зацікавлень:* історія українських земель у Центрально-Східній Європі в пізньому середньовіччі й ранньомодерному часі, шляхетський соціум, сейми Речі Посполитої й сеймики українських воєводств, ранньомодерний Львів, актове джерелознавство.
- Волошин Юрій* – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. *Сфера наукових інтересів:* історична антропологія, соціо-пографія міст Лівобережної України XVIII ст., маргінальні групи та злочинність у містах.
- Ворончук Ірина* – кандидат історичних наук, завідувач відділу історичних пам'яток українознавства науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України. *Сфера наукових інтересів:* соціальна історія Волині, історична демографія України XVI–XVII ст.
- Гарасимчук Марія* – аспірантка кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка. *Сфера наукових зацікавлень:* історія українських земель ранньомодерного часу, Самбірська економія, актове джерелознавство.
- Горобець Віктор* – доктор історичних наук, професор, завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України НАНУ. *Сфера наукових зацікавлень:* політична і соціальна історія Гетьманщини.
- Дзюба Олена* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. *Сфера наукових інтересів:* історія освіти, книжної культури, епістолярної спадщини XVIII ст.

- Зазуляк Юрій* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. *Сфера наукових інтересів:* шляхетський соціум Галичини XV – початку XVI ст.
- Заяць Андрій* – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Львівського національного університету ім. І. Франка. *Сфера наукових інтересів:* міста Волині XVI ст., історична урбаністика.
- Косміна Оксана* – етнолог, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАНУ, член ІТН (Міжнародної текстильної мережі). *Сфера наукових інтересів:* регіональна специфіка традиційного народного житла, символіка традиційного вбрання українців, історія українського костюму.
- Одрін Олександр* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. *Сфера наукових інтересів:* історія античних держав Надчорномор'я, скіфо-античні взаємини, економічна історія, історія навколишнього середовища.
- Перкун Віталій* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ. *Сфера наукових інтересів:* українська сфрагістика.
- Сліж Наталя* – кандидат історичних наук, співробітник філіалу «БІП – Інститут правознавства» (м. Гродно, Білорусь). *Сфера наукових інтересів:* історія шляхетської сім'ї та шлюбу, історія м. Гродна литовсько-польської доби.
- Сердюк Ігор* – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. *Сфера наукових інтересів:* історична демографія, соціальна історія міст Гетьманщини XVIII ст.
- Старченко Наталя* – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та Інституту історії України НАНУ. *Сфера наукових інтересів:* шляхетський соціум Волині XVI ст. – першої половини XVII ст.
- Тесленко Ігор* – кандидат історичних наук, старший викладач національного університету «Києво-Могилянська академія». *Сфера наукових інтересів:* шляхетський соціум Волині, Київщини і Східного Поділля XVI – першої половини XVII ст.; землеволодіння і клієнтела князів Острозьких.
- Тимошенко Леонід* – кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. *Сфера наукових інтересів:* історія української церкви та братств XVI–XVII ст., історія Дрогобича, історичне краєзнавство.

Чернецький Євген – кандидат історичних наук, завідувач відділу інформаційно-краєзнавчої роботи Білоцерківської міської централізованої бібліотечної системи, старший науковий співробітник Білоцерківського краєзнавчого музею та Меморіального музею-садиби І.С. Козловського в Мар'янівці. *Сфера наукових інтересів*: соціальні процеси в середовищі шляхти Правобережної України наприкінці XVIII – на поч. XX ст., теоретична і практична генеалогія, історична демографія.

Наукове видання

СОЦІУМ. Альманах соціальної історії

Головний редактор *В. Смолій*

Відповідальний редактор *В. Горобець*

Заступник відповідального редактора *Н. Старченко*

Відповідальний секретар *Н. Білоус*

Оригінал-макет підготувала *Л. Зубець*

СОЦІУМ. Альманах соціальної історії / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип. 11-12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 410 с.

ISSN 1995-0330

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу Масової інформації
КВ № 6936 від 04.02.2003 р.

Підписано до друку 15.06.2015 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 33,31. Обл. вид. арк. 29,55.

Наклад 300 прим. Зам. 16. 2015 р.

Полігр. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.